

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**DİPLOMATİK BİLİMİ BAKIMINDAN XVI.-XVII. YÜZYIL KADI SİCİLLERİ VE
BU SİCİLLERİN İHTİVA ETTİĞİ BELGE TÜRLERİNİN FORM ÖZELLİKLERİ
VE TANIMLANMASI**

Doktora Tezi

Hazırlayan

Ekrem Tak

İSTANBUL 2009

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**DİPLOMATİK BİLİMİ BAKIMINDAN XVI.-XVII. YÜZYIL KADI SİCİLLERİ VE
BU SİCİLLERİN İHTİVA ETTİĞİ BELGE TÜRLERİNİN FORM ÖZELLİKLERİ
VE TANIMLANMASI**

Doktora Tezi

Hazırlayan: Ekrem Tak

Danışman: Prof. Dr. İsmail Erünsal

İSTANBUL 2009

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Ekrem Tak'ın "Diplomatik Bilimi Bakımından XVI ve XVII. yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof.Dr. İsmail Erünsal
Üniversitesi Marmara

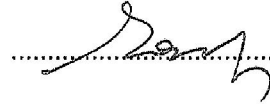
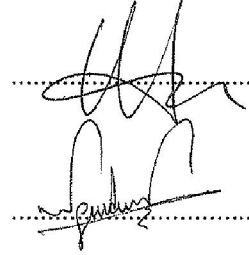
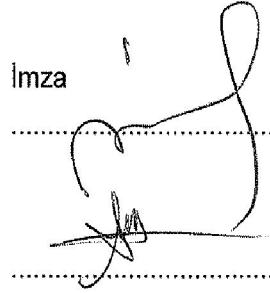
Üye : Doç.Dr. Erhan Afyoncu
Üniversitesi Marmara

Üye : Doç.Dr. Oğuz İcimsoy
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç.Dr. Niyazi Çiçek
Üniversitesi İstanbul

Üye : Prof.Dr. Hamza Kandur
Üniversitesi Marmara

İmza



ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 18 / 01 / 2009 tarih ve 02-4 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Emel KEFELİ
Müdür



İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX

GİRİŞ

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE KADILIK MÜESSESESİ: KURULUŞ, GELİŞİM VE TEŞKİLAT

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE KADILIK MÜESSESESİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	1
1.2. KADI TAYİN PROSEDÜRÜ	14
1.3. KADILARIN MAAŞLARI	18
1.4. KADILARIN GÖREVLERİ	25
1.5. KADILARIN GÖREV SÜRELERİ	28
1.6. KADILARIN TEFTİŞİ.....	30
2. OSMANLI MAHKEMELERİ.....	32
2.1. MAHKEMELERİN YETKİLERİ	32
2.2. MAHKEMENİN YERİ.....	36
2.3. MAHKEME PERSONELİ	39
2.3.1. Kadı Nâibleri	39
2.3.2. Katipler.....	46
2.3.3. Muhzır	49
2.3.4. Mahkeme Tercümanları	51
2.3.5. Şuhûdü'l-hâl	53

1. BÖLÜM

ŞERİYE SİCİLLERİ

1.1. ŞERİYE SİCİLLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	57
1.2. SİCİLLERİN DİPLOMATİK ÖZELLİKLERİ	64
1.2.1. Kadı ve Katiplere Ait Farklı Notlar	65
1.2.2. Davet Kayıtları.....	71
1.2.3. Başlık Kaydı	72
1.2.4. Sicillerde Yazı Çeşitleri	82
1.2.5. Sicillerde Kayıt Şekil Özellikleri.....	83
1.2.6. Sicillerin Ebatları	85
1.3. SİCİLLERİN DİLİ	86
1.4. SİCİLLERİN MUHTEVASI.....	88
1.5. HUSUSÎ MAHİYETTE DÜZENLENMİŞ SİCİLLER.....	94
1.5.1. Vakıf Muhasebe Defterleri.....	95
1.5.2. Eytam Sicilleri	96
1.5.3. Narh Sicilleri.....	96
1.5.4. Evamir-Feramin Sicilleri.....	97

1.5.5. Mâ-i Leziz Sicilleri	97
1.5.6. Nüfus Tahrir Sicilleri	98
1.5.7. Gedikât Sicilleri	98
1.5.8. Muhtelif Siciller	98
1.6. OSMANLI TARİH ÇALIŞMALARININ KAYNAĞI OLARAK ŞERİYE SİCİLLERİ.....	99

2. BÖLÜM

SİCİLLERDE KADILARIN KAZAÎ (YARGI) VE İDARÎ FAALİYETLERİNE AİT BELGELER

2.1. HÜCCET.....	105
2.1.1. Hüccetin Tanımı	105
2.1.2. Hüccetin Ortaya Çıkışı.....	107
2.1.3. Hüccetlerin Diplomatik Özellikleri.....	114
2.1.4. Hüccet Türleri.....	125
2.2. ARZ.....	128
2.2.1. Arzların Diplomatik Özellikleri.....	133
2.2.2. Arzların Konuları.....	136
2.3. MÂRUZ.....	139
2.3.1. Mâruzların Konuları.....	143
2.3.2. Mâruzların Diplomatik Özellikleri	144
2.4. İLÂM.....	146
2.4.1. İlâm Tanımları ve Belge Türü Olarak İlâmın Ortaya Çıkışı	147
2.4.2. İlâmların Diplomatik Özellikleri	151
2.4.3. İlâm Türleri.....	152
2.5. TEREKE	156
2.5.1. Tereke, Kısmet ve Kassâm Terimleri	156
2.5.2. Terekelerin Diplomatik Özellikleri.....	159
2.5.3. Tereke Defterleri.....	172
2.5.4. Tereke Kayıtları ve Osmanlı Tarih Araştırmalarındaki Yeri	173
2.6. VAKFİYELER.....	176
2.6.1. Vakfiyenin Tanımı	176
2.6.2. Vakfiyelerin Ortaya Çıkışı	177
2.6.3. Vakfiyelerin Diplomatik Özellikleri	186
2.6.3.1. Vakfiyelerde Kağıt, Yazı ve Dil Hususiyetleri.....	188
2.6.3.2. Vakfiyelerde Metin Dışı Diplomatik Unsurlar: Davet, Tuğra ve Tasdik Kayıtları	192
2.6.3.2.1. Davet.....	192
2.6.3.2.2. Tuğra.....	194
2.6.3.2.3. Kadı Tasdik ve İmzası	194
2.6.3.3. Vakfiye Metni	201
2.6.3.3.1. Giriş	205
2.6.3.3.2. Vâkıfın Tanımı	206
2.6.3.3.3. Mütevellinin Tanımı	207
2.6.3.3.4. Mevkûfun Tanımı.....	209
2.6.3.3.5. Vakıf Şartları.....	209
2.6.3.3.6. Vakıftan Rücu‘	210
2.6.3.3.7. Müteveli İtirazı.....	211

2.6.3.3.8. Hakimin Hükümü	212
2.6.3.3.9. Beddua	213
2.6.3.3.10. Tarih	214
2.6.3.3.11. Şuhûdü'l-hâl	214
2.6.4. Tarih Kaynağı Olarak Vakfiyelerin Önemi	219
2.7. MÜRÂSELE	223
2.7.1. Mürâselelerin Diplomatik Özellikleri	228
2.7.1.1. Elkâb	228
2.7.1.2. Metin	228
2.7.1.3. İmza	229

3. BÖLÜM

SİCİLLERDE DİĞER RESMÎ MAKAM VE KİŞİLERE AİT BELGELER

3.1. FERMAN	230
3.1.1. Fermanların Konuları	232
3.1.2. Fermanların Diplomatik Özellikleri	236
3.1.2.1. Elkâb	237
3.1.2.2. Dua	238
3.1.2.3. Nakil	239
3.1.2.4. Emir/Hüküm	239
3.1.2.5. Te'kid/Tehdid	239
3.1.2.6. Tarih	240
3.1.2.7. Mahall-i Tahrîr	240
3.2. NİŞAN	240
3.2.1. Nişanların Konuları	242
3.2.2. Nişanların Diplomatik Özellikleri	244
3.2.2.1. Nişan formülü	244
3.2.2.2. Unvan	244
3.2.2.3. Elkâb	245
3.2.2.4. Nakil	245
3.2.2.5. Emir/Hüküm	245
3.2.2.6. Te'kid/Tehdid	246
3.2.2.7. Tarih	246
3.2.2.8. Mahall-i Tahrîr	246
3.3. BUYURULDU	247
3.3.1. Buyurulduların Konuları	247
3.3.2. Buyurulduların Diplomatik Özellikleri	251
3.3.2.1. Elkâb	251
3.3.2.2. Nakil	251
3.3.2.3. Emir	251
3.4. TEMESSÜK	252
3.4.1. Temessüklerin Konuları	255
3.4.2. Temessüklerin Diplomatik Özellikleri	256
3.5. ARZ-I HÂL	257
3.5.1. Arzihallerin Konuları	257
3.5.2. Arzihallerin Diplomatik Özellikleri	260
SONUÇ	261
BİBLİYOGRAFYA	263

ÖNSÖZ

Osmanlı mahkeme ve kadılarının idarî ve kazaî faaliyetleri sonucu ortaya çıkan şeriye sicilleri, İmparatorluğun sahip olduğu hukuk sisteminin, idare anlayış ve düşüncesinin belgeleri olarak XV. yüzyılın ikinci yarısından İmparatorluğun yıkılışına kadar geçen dönem için vazgeçilmez bir kaynak grubunu teşkil etmektedir. XX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı tarihi çalışmalarında gittikçe artan bir ilgiye muhatap olan şeriye sicilleri hukukî, siyasî, sosyal ve iktisadî tarih çalışmaları için birincil kaynaklar olarak kabul görmüş ve birbirinden farklı birçok disiplin ve araştırma için temel kaynak olmuştur.

1935 yılında ilk defa İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın kaynak olarak önemine dikkat çektiği şeriye sicilleri, 1950'li yıllardan başlayarak günümüze kadar pek çok tez, makale ve kitap çalışmasına konu olmuş ve Osmanlı tarih çalışmaları için yeni bir çıkış açmıştır. Bu çalışmaların geneline bakıldığında, bir kısmının şeriye sicillerini kaynak olarak kullanan, bir kısmının sicillerin tıpkı basım veya transkripsiyonu, bir kısmının ise sicillerin muhteva analizini yapan çalışmalar olduğu görülmektedir. Bunlar arasında sicilleri diplomatik bakımdan inceleyen çalışmalar çok sınırlı sayıdadır. Dolayısıyla bu çalışma, öncelikle şeriye sicillerini sonra da sicillerin ihtiva ettiği belge türlerini diplomatik bakımdan incelemekte, muhteva bakımından analiz etmekte ve belge türlerinin ortaya çıkış ve gelişme süreçlerini incelemektedir.

Tezde, günümüze ulaşan şeriye sicilleri arasında en düzenli seriyi oluşturan ve aynı zamanda en eski tarihli sicilleri bünyesinde bulunduran Üsküdar Kadılığı Sicilleri esas alınmış olmakla birlikte gerekli durumlarda diğer mahkeme sicillerinden de faydalanılmıştır. Üsküdar sicillerinin tercih edilmesinin başlıca sebebi Osmanlı mahkemelerine ait sicillerin büyük bir kısmının muhtelif sebeplerle günümüze ulaşmamış olması ve bugün elimizde olanların ise bir seri teşkil edecek şekilde kronolojik bir bütünlüğe sahip olmamasıdır. Bu sebeple bu çalışmada diğer kaza ve şehir sicillerinden daha eski tarihli ve kronolojik olarak neredeyse eksiksiz sayılabilecek bir koleksiyon olan Üsküdar sicillerinin H.919-927/M.1513-1521 tarihli 1 numaralı sicili ile H.1154-55/M.174-43 tarihine kadar olan ilk 405 sicili temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Tez, kadılık sisteminin ve Osmanlı mahkemelerinin değerlendirildiği giriş kısmından sonra sicillerin ve sicillerde kayıtlı belge türlerinin incelendiği üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Osmanlılarda kadılık teşkilatının kuruluş ve gelişim süreci incelenmiştir. Bu bölümde ilk önce Osmanlılarda kadılık müessesesinin ortaya çıkışı, kadıların tayin prosedürleri, maaşları, görev süreleri ve görevleri incelenmiş, kadıların en önemli yardımcılarında olan nâibler ve diğer mahkeme personeli hakkında bilgi verilmiştir. Giriş bölümünde daha sonra Osmanlı mahkemelerinin yapısı, mahkemelerin yeri ve yargı süreci değerlendirilmiştir.

Tezin birinci bölümünde şeriye sicilleri fizikî özellikleri bakımından değerlendirilmiş ve defterlerin muhteva analizi yapılarak diplomatik hususiyetleri incelenmiştir. Sicillerin ortaya çıkış süreci, dil ve yazı özellikleri üzerinde durulmuş, ayrıca şeriye sicilleri üzerine yapılan çalışmalar tanıtılmaya çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde kadıların kazaî (yargı) faaliyetleri sonucu tanzim edilen ve bir kopyası sicillere kaydedilen belgeler incelenmiştir. Bu bölümde özellikle hüccet ve ilâmın tarifi yapılarak yerleşik bazı yanlış tarif ve tanımlamalar eleştirilmiştir. Hüccetin ele alındığı bölümde belgenin tanımından sonra hüccetin ortaya çıkışı incelenmiş, ayrıca günümüze ulaşan en eski tarihli orijinal hüccetler değerlendirilerek XVII. yüzyılın sonuna kadar bu tür belgelerin gelişimi takip edilmiş ve hüccetlerin çeşitleri ve diplomatik özellikleri detaylı olarak anlatılmıştır.

Bu bölümde hüccetten sonra kadıların idarî faaliyetleri sonucu tanzim ettikleri arz ve mâruz türü belgeler incelenmiştir. Bu belgelerin de hüccetde olduğu gibi tarifleri yapılarak, tespit edilebilen ilk örnekler değerlendirilmiştir. Ayrıca bu ilk örneklerden yola çıkarak belgelerin gelişim süreci takip edilmiş ve diplomatik özellikleri müstakil başlıklar altında incelenmiştir.

Arz ve mâruzu takiben önemli bir belge türü olan ilâmlar incelenmiştir. Bu başlık altında tarihçiler tarafından yapılan ilâm tanımları değerlendirilerek aralarındaki farklar tespit edilmiş, hatalı tanımlar ve bunların sebepleri belirtilmiş, terim olarak ilâmın anlamı ve XVIII. yüzyılda ortaya çıkışı üzerinde durulmuş ve hüccet ile arasındaki fark ortaya konulmuştur.

Kadıların miras taksimi ve vakıf tescili konusundaki yetkileri dolayısıyla düzenledikleri ve sicillere kaydettikleri tereke ve vakfiyeler “Sicillerde Kadıların Kazaî (Yargı) ve İdarî Faaliyetlerine Ait Belgeler” başlığı altında incelenmiştir. Kadıların nâib

ve mahkeme görevlilerine ait tayinler için düzenledikleri mürâseleler de ikinci bölümde ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde kadılar dışındaki resmî makam ve şahıslara ait olup, kadılar tarafından sicillere kaydedilmiş ferman, nişan, buyuruldu, temessük ve arzihaller ele alınmış ve bu belge türleri konuları ve diplomatik özellikleri bakımından değerlendirilmiştir.

Tez çalışması süresince yardımlarını ve desteklerini hiç bir zaman esirgemeyen ve tezi büyük bir sabırla okuyan başta tez danışmanım Prof. Dr. İsmail E. Erünsal'a ve çalışmanın her safhasında yardımlarını gördüğüm bölüm hocalarımdan Doç. Dr. Bilgin Aydın'a teşekkür ederim. Ayrıca tez çalışması süresince mesai saatleri hususunda anlayış gösteren ve desteklerini hiç bir zaman eksik etmeyen başta bölüm başkanım Prof. Dr. Hamza Kandur olmak üzere diğer bölüm hocalarım Doç. Dr. Oğuz İcimsoy ve Doç. Dr. Tûba Çavdar Karatepe'ye ayrıca teşekkür ederim. Fikirleri ile teze yön veren Doç. Dr. Erhan Afyoncu'ya ve tashih konusunda yardımlarını gördüğümü Dr. Fehmi Yılmaz'a teşekkür ederim.

Tez çalışmaları esnasında kütüphane, arşiv ve dokümantasyon hizmetleri bakımından sürekli yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'nin en başta Müdürü Fatih Çardaklı'ya ve tezin okunması ve tashihi konusunda yardımcı olan Müdür Yardımcısı Mustafa Birol Ülker'e, tezde geçen Arapça metinlerin okunması ve tashihleri konusunda yardımlarını esirgemeyen İSAM araştırmacılarından Dr. Sedat Şensoy'a, Dokümantasyon servisinden uzman Cemal Toksoy'a ve Arşiv servisi sorumlusu Kenan Yıldız'a teşekkür ederim. Özellikle Arşiv ve Dokümantasyon servisinde çalışan bölümümüz mezunlarından Nuray Urkaç Güler, Neslihan Aracı, Şengül Yapar, Çiğdem Akyol, Nuri Taşkın, Esra Karayel ve Ahmet Mülayim Var'a sicil mikrofilmlerinin temini ve çekimi hususundaki yardımlarından dolayı ayrı ayrı teşekkür ederim.

Bilgisayarı daha verimli kullanma konusunda kendisinden çok şey öğrendiğim ve tez bitiminden kısa bir süre önce (12.08.2009) kaybettiğimiz Dr. Yücel Dağlı hocamı da rahmetle yâdedirim.

ÖZET

Bu tez çalışmasında XV. yüzyılın ikinci yarısından Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar geçen dönem için vazgeçilmez bir kaynak grubunu teşkil eden ve kadılarının idarî ve kazaî faaliyetleri sonucu ortaya çıkan şeriye sicilleri ve bunların ihtiva ettiği belge türleri incelenmiştir.

Tezde, günümüze ulaşan şeriye sicilleri arasında en düzenli seriyi oluşturan ve aynı zamanda en eski tarihli sicilleri bünyesinde bulunduran Üsküdar kadılığı sicilleri esas alınmış ve bu çalışma için Üsküdar kadılığı sicillerinin H.919-927/M.1512-21 tarihli 1 numaralı sicilinden başlanarak ilk 405 sicil incelenmiştir.

Tez Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Osmanlı kadılık teşkilatı ve mahkemeler incelenmiştir. Birinci bölümde şeriye sicilleri fizikî özellikleri ile diplomatik özellikleri incelenmiştir. Tezin ikinci bölümünde kadıların kaza (yargı) faaliyetleri sonucu tanzim ettikleri hüccet, arz, mâruz, ilâm, tereke, vakfiye ve mürâsele türü belgeler incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise kadılara başka resmî makamlardan gelen ferman, nişan, buyuruldu, temessük ve arzıhaller gibi belgeler diplomatik özellikleri bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadı, Mahkeme, Sicil, Hüccet, İlâm

ABSTRACT

This thesis examines Ottoman court registers, which were kept by the Qadı and covered his legal and administrative practices, and the document types recorded in these registers; these records are crucial sources of information for the period dating from the second half of the 15th century to the fall of the Ottoman Empire.

This thesis is based on the Üsküdar Court Registers, which include not only the most systematic, but also the oldest court registers available today; for this thesis, the first 405 registers of the Üsküdar Court Registers, dated H.919-927, have been examined.

The thesis consists of four principle parts. In the introduction, the Ottoman legislative organizations and the Ottoman courts are examined. The first section includes an analysis of the physical and diplomatic characteristics of court registers. In the second section, the document types kept by the Qadı, like *Hüccet*, *Arz*, *Maruz*, *İlam*, *Tereke*, *Vakfiye* and *Mürasele* are examined. The third and final section focuses on Ottoman diplomatic documents, like *Ferman*, *Nişan*, *Buyuruldu*, *Temessük* and *Arzıhal*, sent to the Qadı by the other imperial administrators.

Key words: Qadi, Court, Sidjil, Hüccet, İlam.

KISALTMALAR

AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi
b.	: bin
bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EI ²	: The Encyclopaedia of Islam (new edition)
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İA	: [Millî Eğitim Bakanlığı] İslâm Ansiklopedisi
M.	: Miladî
No.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
Ş.S.	: Şeriye Sicili
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TOEM	: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası
v.b.	: ve benzerleri
v.d.	: ve diğerleri
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
v.s.	: vesaire
vr.	: varak

GİRİŞ

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE KADILIK MÜESSESESİ: KURULUŞ, GELİŞİM VE TEŞKİLAT

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE KADILIK MÜESSESESİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Kelime olarak *kaza* kökünden gelen kadı, bir hukuk terimi olarak Mecelle'de “insanlar arasında meydana gelen davaları şerî hükümlere göre çözmek için yetkili makamlarca görevlendirilmiş hakîm, fehîm, müstakîm, muktedir, emîn, mekîn ve metîn kişi” olarak tarif edilmiştir. İslâm hukukunda kadı, hüküm verme ve kanun uygulama gücüne sahip görevlidir. İslâmiyet'in ilk senelerinde Hz. Muhammed ilk kadı sıfatıyla insanlar arasındaki davalara bakmış, daha sonra Hz. Ömer, Amr b. As, Ukbe b. Amir, Huzeyfe b. Yemân gibi sahabelere yargılama yetkisi vermiştir. İslâm topraklarının genişleyip Mekke-Medine dışında İslâm şehirlerinin oluşmaya başlamasıyla da buralara gönderilen valilere idarî yetkilerinin dışında ayrıca yargılama yetkisi de verilmiştir.¹

Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise İslâm devletinin sınırları iyice genişlemiş ve buralarda yargı vazifesi görececek kadı ihtiyacı da artmış olmalıdır ki, kadıların seçimi, tayini ve teftişi için bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Bu sebeple Abbâsî halifesi Harun Reşid, dönemin fıkıh alimi Ebu Yusuf'u *kadı'l-kudat* (kadıların kadısı) olarak atayarak kadılık teşkilatını bir sisteme bağlamıştır.²

Abbâsîlerden sonra kurulan bütün İslâm devletlerinde de yetki ve sorumlulukları birbirinden kısmen farklı olsa da kaza (yargı) müessesesinin ve bunların başında da bir kadının mevcut olduğu bilinmektedir.³ Osmanlı devlet teşkilatı ve hukuk sistemi esas itibarıyla kendisinden önce Anadolu topraklarında varlık gösteren çeşitli devlet ve beylik geleneklerine dayanmaktadır. Osmanlı kaza (yargı) teşkilatı da bu geleneğin bir devamı olarak şekillenmiş fakat kendine özgü hiyerarşisi ve teşkilat yapısı ile diğer devletlerdeki yargı sisteminden farklı karakteristik özellikler göstermiştir.

Osmanlı kadılık müessesesinin Anadolu Selçukluları ve beyliklerden miras alındığını ve Osmanlı kadılık sisteminin bu geleneğin bir devamı olduğunu bu devletlerden günümüze intikal etmiş kadı tayin beratları ortaya çıkarmaktadır. Nitekim

¹ Fahrettin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.XXIV (2001), s.66.

² Fahrettin Atar, “Kadı”, s.67.

³ Münir Atalar, “Şer'îye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Dergisi*, IV (1980), s.305.

Takârirü'l-Manâsib adlı münşeat mecmuası içerisinde yer alan kadı tayin beratları⁴ ile Fâtih Sultan Mehmed döneminde yazılmış bir inşa mecmuası içinde hem beyliklere hem de Fâtih dönemine ait kadı tayin beratlarının bulunması ve bu münşeat mecmualarındaki beratlardan Selçuklulara ait olanın görev tanımları bakımından sonraki beratları etkilemiş olması ve Germiyan ve Osmanlılara ait beratların ise metinlerinin muhteva bakımından birbirinin kopyası olması, bize Osmanlı kadılık sisteminin ne tür bir geleneğin devamı olduğunu izah etmektedir.

H.680/M.1281-82 yılından önce düzenlendiği tahmin edilen Selçuklu kadılarına ait tayin beratlarında kadıların şerî işlere nezaret etmesi; davaların halledilmesinde, münazaa ve husumetlerin kaldırılmasında zengin, fakir, yabancı ve yakın arasında fark gözetmemesi; vesika, sicil ve sakkların tahririnde, vasiyetlerin yerine getirilmesinde, yetim ve kayıp mallarının muhafazasında din ve emanet şartlarına riayet edilmesine; şahidlerin doğruluğu ve tezkiyesine dikkat etmesi; vakıf, cami, medrese, hankah, zaviye, türbe ve yol gibi hayır işlerine nezaret etmesi; istihkak sahiplerinin murakebe ve terfiinde gayret gösterip yiycilerin el uzatmasına mani olması; yetim çocukların mallarını temiz ve emin kimselere tevdi ederek ziyan edilmesine meydan vermemesi; ölümlerin terekelerini muhafaza etmesi, mirasları hak sahiplerine teslim etmesi; nikah akitlerine itina göstermesi ve vakıfların tamirine himmet etmesi emredilmektedir.⁵

Selçuklu tayin beratları ile bunlardan yaklaşık 140 yıl sonra düzenlenmiş olan Germiyanogulları ve Osmanlı kadı tayin beratları karşılaştırıldığında Farsça Selçuklu kadı tayin beratında “der kat-ı da‘âvî ve fasl-ı husûmet”, “der ta‘dil ve tezkiye-i şühûd”, “ükud-ı enkiha ve taksim-i mevâris ve sâyik ve sicillât”, “der istihlâs-ı hukuk-ı mustazifân” ibarelerinin Germiyanogulları beratında fakat bu sefer Türkçe bir metin halinde “kat-ı de‘âvî”, “fasl-ı husûmet”, “imlâ-i sicillât”, “icrâ-yı hukuk ve şurût” ifadeleriyle aynen tekrar edildiği görülmektedir.

Germiyanogulları beyliği dönemine ait⁶ H.822/M.1419-20 tarihli kadı tayin beratı⁷ incelendiğinde kadının adaletle hükmetmesi, hükmünde Kitab ve sünneti esas

⁴ Bu beratların özetleri ile Farsça orijinal metinleri Osman Turan tarafından neşredilmiştir. (*Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s.41-47.)

⁵ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında*, s.41.

⁶ Şinasi Tekin Ayasuluğ kadılığına yapılan bu kadı tayin belgesinin tarihini dikkate alarak Ayasuluğ’un Germiyan Beyliği hakimiyetinde olması gerektiğini ifade etmektedir. (*Osmanlıca El Kitabı I: Osmanlıca Metinlerin Çevriyazısı ve Tıpkıbasımlar*, Harvard 2002, s.3-4.)

⁷ “Berât-ı Mansab-ı Kâzî

Sebeb-i tahrîr-i berât-ı hümayûn ve mücib-i takrîr-i tevkî‘-i meymûn oldur kim Dârende-i nişân-ı şerîf melikü’l-ulemâ seyyidü’l-fukahâ, a‘delü’l-kuzât ve’l-hükkâm, mübeyyinü’ş-şerâyi‘ ve’l-ahkâm mevlânâ şemse’l-mille ve’d-dîn -dâmet fezâyluhû- hidmetine mahrûse-i Ayasuluğ kâzılığın tefvîz kıldum ki ve *izâ hakemtüm*

alması ve karar verirken “tettebbu’-i kelâm-ı mecîd ve imtisâl-i ehâdis-i Nebeviyye ve iktidâ-yı e’imme-i müctehidîni vâcib” bilmesi emredilmektedir.⁸ H.822/M.1419-20 tarihli bu berat 62 yıl sonra Fâtih döneminde düzenlenmiş olan H.884/M.1479-80 tarihli diğer bir kadı tayin beratı⁹ ile karşılaştırıldığında, biri beylik diğeri büyük bir devlet idaresinin tanzim ettiği iki farklı belgede sadece bazı kelimeler üzerinde değişiklik yapıldığı ve metnin neredeyse aynıyla kopyalandığı görülmektedir. Aşağıda iki berat metninde geçen ortak ifadeler bir bütün halinde görülmektedir.

822 tarihli kadı beratı	884 tarihli kadı beratı
Berât-ı Mansab-ı Kâzî	Berât-ı Mansab-ı Kâzî
kadılığın tefvîz kıldum ki ve <i>izâ hakemtüm beyne’n-nâsi en tahkümü bi’l-’adl</i> ma’nasıyla ‘amel ide	kadılığın virüb tefvîz kıldım ki ba’de’l-yevm ve <i>izâ hakemtüm beyne’n-nâsi en tahkümü bi’l-’adl</i> ma’nası birle amel idüp
emr-i Hakk te’âlâ ve sünnet-i Resûl muktezâsı neyise eyle buyura	emr-i hakk te’alâ ve sünnet-i Rasûl-ı aleyhisselâm neyise öyle buyura
ve imzâ-i sicillâtta ve icrâ-yi hutût u şürût ve ‘ukûd u füsûh-ı nikâhda beyne’z-zevceyn cânibeyn rızâsiyle ‘akd-i nikâh ve sâyir mu’âmelât vesâyıkında ve kitâb hükminde tettebbu’-ı kelâm-ı mecîd ve imtisâl-i ehâdis-i Nebeviyye ve iktidâ-yi eimme-i müctehidîni vâcib bilüp umûr-ı şer’iyyeyi	kısmet-i mevârisde ve sicillâtta ve hutût-ı ukûdda ve şurût ve uhûdda ve füsûh-ı nikâhda ve bey’ u şirâ ve sâir mu’âmelât-ı vesâyıkde ve kitâb-ı hükümünde? tettebbu’-ı kelâm imtisâl-i emr-i nebeviyye ide

beyne’n-nâsi en tahkümü bi’l-’adl ma’nasıyla ‘amel ide. Emr-i Hakk te’âlâ ve sünnet-i Resûl muktezâsı neyise eyle buyura. Ve imzâ-i sicillâtta ve icrâ-yi hutût u şürût ve ukûd u füsûh-ı nikâhda beyne’z-zevceyn cânibeyn rızâsiyle akd-i nikâh ve sâyir mu’âmelât vesâyıkında ve kitâb hükminde tettebbu’-ı kelâm-ı mecîd ve imtisâl-i ehâdis-i Nebeviyye ve iktidâ-yi eimme-i müctehidîni vâcib bilüp umûr-ı şer’iyyeyi yirine getüre. Kat’-ı de’âvide ve fasl-ı husûmâtta hiç âferîdeye muhâbâ kilmaya, yetimler mâlını ve emâneti muhâfaza itmekde gâyetde ihtiyât ide. Ve cânib-i evkâfi gözede, müste’kile elinden ala, mahalline sarf ide. Hakkı’l-kısmet ve hakkı’l-kitâbet kuzât-ı mâziyye ne mikdâr alı geldilerse müşârün ileyh hidmeti dahi ol mikdâr ala, ziyâde tama’ itmeye. Emr-i ma’rûf ve nehy-i münker ide tâ ki halk selâhiyyet üzerine olalar. Mezkûr şehrin vâzî’ u şerîfi mevânâ hidmetini hâkim-i vakt bilüp cemî’-i kazâyâda ve umûr-ı şer’iyyede ana rücû’ ideler. Ve hiç âferîde kâinen men kâne anun hükmüne muhalefet itmeye, âna ta’zîm ve ikrâm itmeği cümle vâcibâtıdan bileler. Ve evkât-ı şerîfde devâm-ı devlet du’âsına meşgûl olup mezîd-î âtîfete ve vüfur-i mevhibete müterakkıb ola. Ve bu mübarek nişânı mütâlâ’a kılanlar i’timâd-ı külli ideler. Tahrîren fi’l-aşeri’l-evvel min şehri-i Safer sene isnâ ve ısrîne ve semâne mi’e. (1-9 Safer 822 = 27 Şubat - 4 Mart 1419).” (Şinasi Tekin, *Osmanlıca El Kitabı I*, s.3-4.)

⁸ Şinasi Tekin, “Menâhicü’l-İnşâ”, *Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 2 – Türkçe Kaynaklar II*, Community Art Workshop, Roxbury, Mass. 1971, s.3-4.

⁹ Berât-ı Mansab-ı Kâzî

Sebeb-i tahrîr-i hümayûn ve mücib-i tastîr-i meymûn enfezellâhu te’âlâ ilâ yevmi yüb’asûn oldur kim. Dârende-i misâl-i bî-misâl akza’l-kudât ve’l-hükkâm mübeyyinü’ş-şerâyi’ ve’l-ahkâm müftiyi’l-ferikîn imâmî’l-müzehibîn seyyidü’l-muhakkıkîn zekiyyü’l-islâm ve’l-müslimîn bahâü’l-milleti ve’l-dîn dâmet fezâiluhû kemâ-tâbet şemâyiluhû hizmetlerine mahrûse-i Engürî’nin ve tevâbi’inün kadılığın virüb tefvîz kıldım ki ba’de’l-yevm ve *izâ hakemtüm beyne’n-nâsi en tahkümü bi’l-’adl* ma’nası birle amel idüp kat’-ı de’âvide ve fasl-ı husûmâtta hiç âferîdeye meyl u muhâbâ etmeye emr-i hakk te’alâ ve sünnet-i Rasûl-ı aleyhisselâm neyise öyle buyura kısmet-i mevârisde ve sicillâtta ve hutût-ı ukûdda ve şurût ve uhûdda ve füsûh-ı nikâhda ve bey’ u şirâ ve sâir mu’âmelât-ı vesâyıkde ve kitâb-ı hükümünde? tettebbu’-ı kelâm imtisâl-i emr-i Nebeviyye ide ve vâcib bilüb şer’iyyete şerâyitle bi-kaderi’l-vus’ ve’t-tâka ve’l-imkân beyne cemî’-i ehl-i imân yerine getüre emîr ve vezîr ganî ve fakîr âlim ve câhil müslümân ve zimmi arasında vâki’ olan de’âvide ale’s-seviyye dutub hükm ede ba’zın ba’zı üzerine tercih edip zulm ve hayf ve meyl etmeye ve gâyibler malın ve emânet muhâfaza etmekde gâyetde ihtiyât eyleye resm-i kısmet ve resm-i kitâbet kuzât-ı mâ-sabak zamânında ne kadar alıgeldiler ise bu dahi ol mikdârâ kanâ’at eyleye ziyâde tama’ etmeye emr-i ma’rûf ve nehy-i münker bâbında tesâhül kilmaya evkâfi ve vesâyâyı mahalline sarf ide ve mezkûr şehrin vâzî’ u şerîfi ganî ve fakîr müşârün-ileyh hidmetin ol mevzî’de ve tâbî’inde hâkim-i vakt bilüb cemî’ kazâyâda rücû’ buna ideler canın azîz ve muhterem dutub emrinden tecâvüz kılmayalar ve muhâlefet etmeyeler belki mutî’ ve münkâd olalar. Âlâmet-i cihan-mutâ’ üzre i’timâd kılalar. Tahrîren fi evâsıt-ı Ramazânî’l-mübârek sene erba’a ve semânîn ve semâne mie. (Şinasi Tekin, “Menâhicü’l-İnşâ”, s.26-27.)

yirine getüre.	
kat'-ı de'âvide ve fasl-ı husûmâtta hiç âferîdeye muhâbâ kılmaya	kat'-ı de'âvide ve fasl-ı husûmâtta hiç âferîdeye meyl u muhâbâ etmeye
hakku'l-kısmet ve hakku'l-kitâbet kuzât-ı mâziyye ne mikdâr alı geldilerse müşârûn ileyh hidmeti dahi ol mikdâr ala, ziyâde tama' itmeye.	resm-i kısmet ve resm-i kitâbet kuzât-ı mâ-sabak zamânında ne kadar alıgeldiler ise bu dahi ol mikdâra kanâ'at eyleye ziyâde tama' etmeye
emr-i ma'rûf ve nehy-i münker ide tâ ki halk selâhiyyet üzerine olalar.	emr-i ma'rûf ve nehy-i münker bâbında tesâhül kılmaya evkâfi ve vesâyâyı mahalline sarf ide
mezkûr şehrûn vazî' u şerîfi mevlânâ hidmetini hâkim-i vakt bilüp cemî'-i kazâyâda ve umûr-ı şer'iiyyede ana rücû' ideler	mezkûr şehrûn vâzî'ı ve şerîfi ganî ve fakîr müşârûn-ileyh hizmetin ol mevzi'de ve tâbî'inde hâkim-i vakt bilüb cemî' kazâyâda rücû' buna ideler

Fâtih döneminden sonraki beratlar da muhteva ve diplomatik kaideler bakımından bu metinden yararlanıldığı XVI. yüzyıla ait bazı tayin beratlarından anlaşılmaktadır.¹⁰ Kadı tayin beratları XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar üç asır boyunca Anadolu'da kurulan üç farklı devlet ve beyliğin ortak kültür kökenlerine işaret etmekte ve bunların aynı kaynaklardan beslendiğini göstermektedir.

Osmanlı beyliğinde kadılık müessesesinin ortaya çıkışında Selçuklu geleneğinin tesirine işaret eden bir husus olarak bu iki devlet arasındaki ilmî münasebetlere değinmek gerekir. Nitekim ilk Osmanlı müderrislerinden Davud-ı Kayserî ve Taceddin Kürdî fıkıh tahsilini M.1273-1283 yılları arasında Konya başkadılığı yapan ünlü âlim Siracüddin el-Urmevî'den yapmışlardır.¹¹ Osmanlı medrese geleneğinin kurucusu bu iki isim, kadılık formasyonuna ait temel bilimi yani fıkıh ilmini Konya başkadısından aldıklarına göre, Selçuklu kadılık uygulamalarının Osmanlılara aktarılmasında etkileri olduğu düşünülebilir.

Osmanlı Devleti'nde kadılık müessesesinin başlangıcı için kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Osmanlı kroniklerinin rivayetleri esas alınır ise kadılık müessesesinin Osman Gazi döneminden itibaren mevcut olduğu söylenebilir. Zira kadı tayiniyle ilgili ilk rivayetler Osman Gazi dönemine aittir. Bu rivayetlerin ilki bir Osmanlı kroniğinde, Karaca Hisar'ın fethinden sonra, Karaca Hisar kalesindeki kilisenin camiye çevrildiği ve ulemadan Tursun Fakih'in burada hutbe okuduğu ve şerî işleri görmek üzere

¹⁰ Fâtih döneminden sonra yazılmış bazı kadı tayin beratları için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s.85-86.

¹¹ Murteza Bedir, "Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a kadar) İlmiye'ye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1 (2006), s.34-35.

kendisinin Karaca Hisar'a kadı nasbedildiği şeklindedir.¹² Osmanlı kroniklerinde bir yere kadı tayiniyle ilgili en eski rivayet budur. Bu rivayet Osmanlı tarihçileri ve hukukçuları tarafından da tekrar edilmiştir.¹³

Osman Gazi döneminde kadı tayiniyle ilgili bir diğer rivayet ise Çandarlı Kara Halil Efendi'nin kadılığıyla ilgilidir. Osmanlı kroniklerine göre Osman Gazi döneminde Bilecik kadısı olan ahîlerden Kara Halil Efendi'ye kadılığı bizzat Osman Gazi vermiştir.¹⁴ Ancak Kara Halil'in H.730/M.1329-30'da İznik kadılığına ve onu müteakip Bursa kadılığına tayin edildiği bilinmekte ise de yaşı dolayısıyla Osman Gazi zamanında Bilecik kadılığında bulunmasının ihtiyatla karşılanması gerektiğine işaret edilmiştir.¹⁵

Kroniklerin rivayetlerini bir tarafa bırakacak olursak, kadılık teşkilatının Osman Gazi döneminde mevcudiyetine işaret eden bir delil olarak Osman Gazi'nin gelini Asporçe Hatun'a ait vakfiyeyi yegane belge olarak zikredebiliriz. Osmanlı tarihi boyunca vakfiyelerin kadılar tarafından hazırlandığını dikkate alırsak, H.723/M.1323 tarihli bu belgenin bir kadı tarafından düzenlendiğini ve dolayısıyla kadılık müessesesinin de Osman Gazi zamanında teşkil edildiğini söyleyebiliriz.¹⁶

¹² "Halk razı oldu. Kadılığı ve hatipliği Dursun Fakı'ya verdi. Cuma hutbesi ilkönce Karaca Hisar'da okundu. Bayram namazını orada kıldılar." (Aşık Paşazâde, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1970, s.23.)

¹³ Osmanlı tarihçilerinden Arif Bey de Osmanlı Devleti'nde kadılığın Osman Bey döneminde teşkilatlandırıldığını ifade eder. Ona göre "Osman Bey istiklâlini i'lânının üçüncü senesi, zîr-i idâresinde olan mahalleri beş dâireye ayırarak her birine birer beğ ve bir kadı nasb" etmiştir. Arif Bey, Osman Bey'in tayin ettiği bey ve kadıları tebası arasında bulunan ve birçoğu Selçuklu memleketlerinden gelen ulemâ arasından kolaylıkla seçtiğini kaydetmektedir. XIV. yüzyılın ilk yarısında kadınların eğitim alabilecekleri bir medrese henüz kurulmuş olduğu için Osmanlı Devleti'nin ilk kadınları genellikle Osmanlı Beyliği dışından gelen âlimlerden seçilmiştir. (Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulema", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/2, (1332), s.2.). Fakat Arif Bey de bu iddiasını destekleyecek bilgi ve belgeleri çalışmasında göstermemektedir.

¹⁴ "Ondan sonra Orhan Gazi askerini ziyade etmek diledi. Kardeşi 'Bunu kadılara danış' dedi. O zamanda Çandarlı Kara Halil, Bilecik kadısı olmuştu. Kadılığı ona Osman Gazi vermişti. Orhan Gazi zamanında da İznik kadı oldu. İznik'ten sonra Bursa'ya kadı oldu. Orhan oğlu Gazi Hünkâr zamanında kazasker oldu. Vezir oldu. Beğlerbeği dahi oldu." (Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.43-44.)

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988, s.6.

¹⁶ "Şehzâde Halil İbrahim veya İbrahim Halil'in vâlîde-i muhteremeleri Asporçe Hatun'un vakfiyesi meselesine gelince mezkûr vakfiyeyi bulmak için Evkaf Nezâret-i aliyyesine müraca'at eylemeyi vazîfeden addeyledim. Kuyûdât-ı atika müdiri Arif Bey Efendi kemâl-i ihtimâm ile teşebbüsümü teysîr ve tesrî ile vakfiye-i mezkûrenin fi 9 Receb sene 1210 tarihinde sâdır olan irâde-i aliyye mucibince bâ-takrîr kayd olunduğu defterden bi'l-ihrac bir suretini yedime i'tâ eylemesiyle beni minnetdâr eylemiştir. Gerçi mezkûr vakfiye evâil-i Cumâdi'l-evvel sene 963 tarihinde "tecdiden ve tekmlen an sicil-i mahkeme-i Bursa" tahrîr ve tanzim edilmiş ve Kete ve Bursa mehakim-i şer'iyyeleri sicillâtından ihrac olunduğu kayden anlaşılmıştır. Mezkûr vakfiyede iki mu'âmele-i şer'iyye mündemcidir. Biri evâil-i Ramazan sene 723 tarihinde Kete kadısı huzûrunda vâki' olub müessis saltanat-ı seniyye-i Osman Gazi hazretlerinin taraflarından vekil ta'yîn olunan ferzend-i ekberi Alaeddin Paşa hazretlerinin meclis-i şer'-i şerîfe varub Hükûmdâr-ı müşârunileyh hazretlerinin mahdûm-ı mükerrerleri Orhan Bey'in haremeleri Asporçe Hatun mahzarında ikrâr-ı tām ve takrîr-i kelâm idüb Sultan-ı müşârunileyh hazretlerinin silk-i mülklerinde münselik olub Kete'ye tâbi hudûdları derûn-ı temessükde gösterilmiş Narlı, Kayaklı, Baraklıhisar, Firenkli, Mudanya, Çebni, Yürekli karyeleri ve Balıklı çiftliği ve mezra'-ı sâireleri müstemilâtının hâsılât-ı a'şâr-ı şer'î ve rûsumât ve hukûk-ı sâire ve zabt ve rabtına müte'allik ve hâsılât-ı örfiyye ve zuhurat-ı sâiresini mûmâ ileyhâ Asporçe Hatun'a ba'de't-tahliyeti's-şer'iyye hibe-i sahiha-i şer'iyye ile hibe

Osmanlılarda kaza (yargı) faaliyetinin Orhan Gazi döneminde gelişmiş ve yeni fethedilen yerlere de kadılar tayin edilmiş olduğunu kroniklerde yer alan çeşitli rivayetlerin yanı sıra kadılık yaptığını bildiğimiz âlimlerin biyografilerinden ve bu dönemde kadılar tarafından hazırlanmış vakfiyelerden anlamaktayız. Ayrıca Orhan Gazi döneminde kadıların eğitim alacakları bir medresenin ilk defa kurulmuş olması dolayısıyla ileriki tarihlerde fıkıh eğitimi verecek kadıların yetişmesini sağlayan bir müessesenin ilk örneği olan İznik medresesine de işaret etmek gerekir.

Orhan Bey'in saltanatının üçüncü yılı olan 1331 senesinde kurulan bu medreseye Konya başkadısından eğitim alan Davud-ı Kayserî ve Taceddin Kürdî müderris olarak tayin edilmişlerdir.¹⁷

I. Murad döneminde Balkanlar'da yeni yerlerin fethedilmesi ile sınırlar hızla genişlemiş ve buna bağlı olarak yeni kadılıklar teşkil edilmiştir. İmparatorluğun bu hızlı genişlemesinin sonucu olarak I. Murad zamanında kazaskerlik teşkilatı kurulmuştur. Kazaskerlik kurulana kadar müstakil bir ordu kadılığı mevcut olmayıp en yüksek hukukî makam muhtemelen Bursa kadılığı idi. Fetihler artıp Osmanlı orduları Rumeli'ye geçince padişahla beraber sefere katılacak ve ordunun hukukî, şerî işlerini görececek bir kadıya ihtiyaç duyulması H.763/M.1361-62 tarihinde en yüksek şerî ve hukukî makam olarak kazaskerlik teşkilatının kurulmasına yol açmıştır. Bursa kadısı Kara Halil'in ilk kazasker olarak tayin edilmesi de Bursa kadılığının konumunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁸ Bu düzenlemeden sonra kazaskerlerin padişahla beraber sefere katılmaları kanun olmuştur.¹⁹ Kazaskerlik teşkilatının kurulması kadılık

ve teslîm mûmâileyhâ Asporçe Hatun dahi meclis-i hîbede ittihâb ve kabûl idüb mûmâileyhâ Asporçe Hatun'un mevhûbı olmuşdur. Keyfe mâ teşâ ve tahtâr mutasarrıfe olsun deyû Sultan-ı müşârunileyh hazretlerinin hükm-i hümayûnları vech-i meşrûh üzere şerefsudûr etmişdir. Diğeri ise mûmâileyhâ Asporçe Hatun'un mezkûr kurâ ve mezârı'nın zikr olunan hukûkun cümlesiyle oğlu "İbrahim" Bey ibni Orhan Bey ibni Sultan Osman hân-ı gâzî ibni Ertuğrul'un nefisine ve andan evlâd ve ahfâdına "neslen ba'de neslin batnen ba'de batnin ukben ba'de ukbin sulben ba'de sulbin" kendi ruhu ve evlâd ve ahfâdının rûhiçün leyâli-i isneynde ve leyle-i Cum'âda huffâz ma'rifetiyle Kurân-ı kerîm tilâvet ve iki ıyd-ı şerîfde fukarayı it'âm ve her sene mevlid-i nebevîyi kıra'at itdirmek ve şuhûr-ı selase ve leyle-i mübârekede balmumundan ma'mûl چراغ yakdırmak ve hasılât-ı cümlesinden kalan mebâliği nefislerine taksîm eylemek ve nesli münkariz oldukda Sultân-ı zamân-ı hanedân celiline geçmek ve bunun dahi ma'azallahu te'âlâ inkiraz vukû'unda Mekke-i mükerrreme ve mücâvirîn muhtâcînine vakf ve tahsis edilmek şartları mûnderic bir temessük teşkil ediyor. (Yanko İskender Hoçi, "Şehzade Halil Sergüzeşti", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 7, (1329/1911), s.436-445.)

¹⁷ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.1-3.; Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, c.XXVIII (2003), s.327.; Murteza Bedir, "İlk Fakihler", s.34.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Murad I", *İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati (İA)*, c.VIII, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1979, s.588.; İ.H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.7; Mehmet İpşirli, "Kazasker", *DİA*, c.XXV (2002), s.141.

¹⁹ İ.H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s.7; *Osmanlı vekayinamelerine göre kazaskerlik I. Murad tarafından ihdas edilmiş ve Fâtih döneminde Veziriazam Karamânî Mehmed Paşa'nın şahsi sebeplere bağlı müdahalesi ile Anadolu ve Rumeli kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır (H.885/M.1480-81). Anadolu kazaskeri de imparatorluğun Anadolu bölgesi için Rumeli kazaskerinin sahip olduğu yetkilere aynıyla sahipti. Fakat Rumeli kazaskerliği daha önemliydi. Yeni fetihlerin bir sonucu olarak I. Selim H.922/M.1516-17'de Arap ve Acem*

sistemini de etkilemiş olmalıdır. Fakat kuruluşu döneminde kazaskerlik teşkilatının kadılıklar üzerinde bir yetkisinin olup olmadığı kazaskerliğin de hiyerarşi bakımından kadılığın en üst noktasını teşkil edip etmediği bilinmemektedir.

Kadılık teşkilatında maaş düzenlemeleri dışında I. Murad döneminden Fâtih dönemine kadar yaşanan gelişmelere dair elimizde bir bilgi yoktur. Yalnız Fuad Köprülü kaynağını belirtmediği bir esere dayanarak, H.821/M.1418-19 tarihinden evvel I. Mehmed döneminde bütün kadılık teşkilatlarının bir merkeze bağlanarak *hâkimü'l-hükkâm* unvanıyla bir baş kadı tayin edildiğini kaydetmektedir.²⁰ Bu unvana daha sonraki dönemlerde rastlanmamakta olup bu düzenlemenin mahiyeti de bilinmemektedir.

Kadılık kurumuna ilk şeklini veren Fâtih Sultan Mehmed olmuş ve kadılıklarla ilgili bazı hususlar Fâtih'in kanunnâmesinde yer almıştır. Fâtih Kanunnâmesi'nin düzenleniş tarihi tartışmalı olmakla birlikte²¹, kanunnâmeye esas teşkil eden ferman ve hükümlerin bir kısmının günümüze ulaşmış olması kadılıkla ilgili ilk düzenlemelerin Fâtih döneminde yapıldığını ortaya koymaktadır.²² Kanunnâmeyi Fâtih döneminde düzenlenmiş olarak kabul edersek, kadıların hiyerarşideki yeri, teşrifattaki derecesi ve elkâbları ile alacakları harçların bu dönemde belirlendiği, eğitimlerine ve görevlendirmelerine dair hususların Fâtih Kanunnâmesi ile tespit edildiği söylenebilir. Buna göre genelde ilmiye sınıfının, özelde ise yargının en üst makamı olan kazaskerlik makamı Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri olmak üzere ikiye ayrılmış, diğer kadılıklar ise bu iki kazaskerliğe bağlanmıştır.²³

Kanunnâmesi ile, devlet teşkilatının her alanında olduğu gibi hukuk ve yargıda da yeni düzenlemeler yapan Fâtih, Sahn-ı seman medreselerini yaptırarak kadı olmak için gereken eğitimi de bir disiplin altına almıştır. Bu sebeple Sahn-ı seman medreselerinin açılmış olması kadılık teşkilatı bakımından bir dönüm noktası

kazaskerliği ismiyle Diyarbakır'da üçüncü bir kazaskerlik kurumu ihdas etti. Fakat bu kurum fazla ömürlü olmadı. (Kaldy Nagy, "Kadı Askar", EF², c.IV (1978), s.375-376.)

²⁰ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.1-32.

²¹ Fâtih Kanunnâmesi'nin XVI. yüzyıl sonlarında derlenmiş olması ve bazı ana kronik unsurlar barındırması bu metnin sahte olduğuna dair tezlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Mataz ve Repp bu görüşün geçerli olmadığını kanıtlamıştır. (Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s.207.)

²² Gerek H. İnalcık gerekse Ş. Tekin tarafından neşredilen ve ferman şeklinde düzenlenmiş bazı kanunlar Fâtih Kanunnâmesi'nin hazırlanmasına esas teşkil etmiş olmalıdır. (Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII (1958), s.115.; Şinasi Tekin, "Fâtih Sultan Mehmed Devrine Âit Bir İnşâ Mecmuası", *Journal of Turkish Studies*, II, (1996), s.278.)

²³ İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, c.XXIV (2001), s.70.; Münir Atalar, "Şer'îye Mahkemelerine Dair", s.306.

oluşturmuş²⁴ ve XVI. yüzyılda kadı olmak isteyenlerin eğitim ve icâzet aldıkları en önemli merkez Sahn-ı seman medreseleri olmuştur. Zira Sahn-ı seman medreselerinin açılması ilmiye mensuplarının en üst seviyede eğitim alarak ayrıcalıklı bir sınıf olmasına vesile olmuştur. Bununla birlikte Sahn-ı seman medreselerine öğrenci kabulü ve medresede okutulan dersler, o güne kadar faaliyet gösteren diğer medreselerden farklılık arz etmekteydi. Bu farkın en önemli göstergesi ise Sahn-ı seman müderrislerinin 500 akçeli mevleviyet kadılarına eş tutulmuş olmasıdır.

Osmanlı kaza teşkilatına terim olarak *mevleviyet* XV. yüzyılın ortalarında yine Fâtih'in kanunnâmesi ile girmiştir. Zira kadı ve müderrislerin mertebe ve silsilelerini ilk tayin eden Fâtih Kanunnâmesi'dir.²⁵ Kanunnâmede geçen "ve sahn mollaları makâm-ı mevleviyettir" ifadesi ile sahn medresesi müderrislerinin dereceleri tespit edilmiş ve buna göre bu medrese müderrisleri ilmiye teşkilatında en yüksek rütbeliler olarak kabul edilip, en yüksek maaş ve vazife tahsisi onlara yapılmıştır. Ancak Fâtih kanunnâmesinde gerek mevleviyet payeli kadılıkların gerekse daha düşük dereceli kadılıkların statü ve dereceleri tam olarak tespit edilmemiştir.²⁶

Kadılık sistemi ile ilgili derecelendirmeleri yansıttığını düşünebileceğimiz en eski tarihli belge XV. yüzyılın sonlarına aittir. Kadı tayinleri dolayısıyla alınacak harçların miktarını tespit eden bu arşiv belgesi, tayinlerden alınacak harçlar dolayısıyla bir derecelendirme yapması bakımından önem taşımaktadır:

"Âdet-i resm-i nişan ki beratları kadıasker efendi ma'rifetiyle yazarlar. An kazâ-i vilâyet-i Rumeli ve Anadolu Edirne ve İstanbul ve Bursa: 500; Sâir, a'lâ 400, evsat 300, ednâ 200"²⁷

Bu belgeden Edirne, İstanbul ve Bursa kadılarının tayinlerinden 500 akçe berat resmi alındığını ve bunun aşağısındaki kadılıkların da üç grupta mütalaa edilerek yüksek kadılıklardan 400, orta derecelerden 300 ve en alttaki kadılık beratlarından da 200 akçe berat resmi alındığını anlıyoruz. Bu tarihte İmparatorluğa başkentlik etmiş

²⁴ İlber Ortaylı, "Kadı", s.70.

²⁵ Mehmet Zeki Pakalın, "Kadı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, İstanbul 1971, s.120.

²⁶ Fahri Unan, "Mevleviyet", *DİA*, c.XXIX (2004), s.467-468.

²⁷ XV. yüzyılın ikinci yarısına ait bu kanun metninden anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti'ndeki bütün kadı, müderris, vakıf mütevellisi, şeyh, hatip, imam ve muhtesiplerin tevcih beratları kazaskerler tarafından veriliyordu. Bu belge II. Bayezid devrinde kazaskerlik dairesinin ve faaliyet alanlarının ve dolayısıyla bürokrasisinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir: "An müderris: a'lâ 200, sâir 100; An tevliyet: a'lâ 200, sâir 100; An meşihat: a'lâ 150, evsat 100, ednâ 50; Hitâbet: a'lâ 100, sâir 50; İmâmet a'lâ 100, sâir 50; İhtisâb a'lâ 200, sâir 100." (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c.II, İstanbul 1990, s.114.)

olan üç şehir en büyük mevleviyetler olarak ortaya çıkmıştır.²⁸ Bu belge aynı zamanda XV. yüzyılın ikinci yarısında kadılıklarda bir terfi sisteminin oluşturulduğunu da göstermektedir. Sistemin oluşturulmasında İstanbul'un fethiyle beraber başkent oluşu ve Fâtih'in kanunları önemli bir rol oynamış olmalıdır.

Bu belgeden sonra İmparatorluktaki bütün kadılıkları bağlı oldukları livalara göre listeleyen ve Yavuz Sultan Selim zamanına ait olan H.919/M.1513-14 tarihli bir defter kadılık sisteminin XVI. yüzyılın başlarındaki durumunu yansıtmaktadır.²⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 929 numarada kayıtlı olan defter "Tafsîlü'l-kuzâtî'l-mansûbe fî Vilâyet-i Anadolu" başlığı altında Anadolu sancak ve kaza kadılarının bir listesini vermektedir. Defterden anlaşıldığına göre Anadolu şehirlerinden 232'si kaza statüsünde olup müstakil kadılık bölgesi olarak teşkilatlandırılmıştır. Defter hazırlanırken kazalar bağlı oldukları livalar esas alınarak kaydedildiği dikkate alınırsa bu defter o tarihteki idarî taksimatı göstermek üzere hazırlanmış olmalıdır.

Anadolu vilayeti kadılarına ait diğer bir defter aynı arşivde 7625 numarada kayıtlı olup Kanûnî Sultan Süleyman döneminin başlarındaki kadılık teşkilatına ışık tutmaktadır. H.934/M.1527-28 tarihli bu defter iki bölümden oluşmaktadır. Defterin birinci bölümü "Vilayet-i Anadolu kadılıklarına mutasarrıf olanlar zamânlarıyla beyân olunur" başlığını taşımakta olup Anadolu vilayetinde bulunan bütün kazaları ve kadılıkları ihtiva etmektedir.³⁰ Bu defterde geçen kazalar ilkinden farklı olarak bağlı bulundukları liva belirtilmeksizin sadece kaza isimleri esas alınarak tanzim edilmiştir. Defterde 211 kaza mevcuttur. Defter tanzim edilirken kadıların görevde kaldıkları süre göz önüne alınmış ve defter en uzun süre görevde kalan kadıdan aşağıya doğru sıralanmıştır. Bu sıralama defterin hususî bir gaye için, özellikle de kadıların görev sürelerine bağlı olarak yapılacak bürokratik işlemler için hazırlandığını düşündürmektedir.

²⁸ Osmanlı idaresinde bazı büyük şehirler jeopolitik, stratejik, kültürel ve nüfus sayısı v.s. gibi özelliklerinden dolayı diğer kaza ve şehirlerden farklı olarak değerlendirilmiş ve idarî ve kazaî açıdan bu tür yerlerin başına tecrübeli kadılar tayin edilmiştir. Mevleviyet denilen bu gibi büyük şehirlere kazaî işleri görmek üzere uzun yıllar eğitimden geçmiş, birçok kazada görev yapmış hukuk ve fıkıh bilgisi üst düzeyde olan kadılar tayin olunurdu. Bu kadılara mevleviyet payelerinden dolayı *mevâlî* ismi verildiği gibi *şüyüh-ı müderrisîn* veya *kibâr-ı müderrisîn* denildiği de olmuştur. (Fahri Unan, "Mevleviyet", s.476.)

²⁹ Turan Gökçe, "Anadolu Vilayeti'ne Dâir 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9 (1994), s.215-259.

³⁰ Bu defter de Turan Gökçe tarafından yayınlanmıştır: "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadıları", *3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı Akademik Kitabı*, İzmir 1994, s.78-79. Bu defterin ikinci bölümü ise "Vilâyet-i Anadolu medreselerine mutasarrıf olanlar zamânlarıyla beyân olunur" başlığını taşımakta olup başlık altında Anadolu vilayeti kazalarında bulunan medreseler ve müderrisler kaydedilmiştir. (Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları", s.79.)

Kanûnî'nin kendi teşkilat kanunlarını çıkarmasıyla ve Süleymâniye medreselerini yaptırmasıyla ilmiyede rütbe ve pâyeler yeniden belirlenmiş, medrese ve kadılıkların derece ve hiyerarşisi kesin olarak tespit edilmiştir. Bundan sonra mevleviyet payeli kadılar yevmiyesi 300 ve 500 akçeli olarak ikiye ayrılmıştır. 300 akçeli mevleviyetler kadılık hiyerarşisinin en alt seviyesi olarak kabul edilmiş ve *devriye mevleviyeti* olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca bu mevleviyet payeli kadılıklara dahil ve hariç medresesi müderrislerinin tayin olunabileceği belirtilmiştir.³¹

Kanûnî dönemine kadar Sahn-ı seman medreseleri başta olmak üzere taşra medreselerinde eğitim gören ilmiye mensupları, bu medreselerden aldıkları icâzet ile kadı veya müderris olabiliyorlardı. Ancak Süleymâniye medreselerinin açılmasıyla Anadolu ve Rumeli'deki taşra medreselerinden alınan bu icâzetler daha önce o medreseye bir imtiyaz verilmedi ise geçersiz sayılmıştır.³² Bu uygulamaya Sahn-ı seman medreseleri dahil edilmemişse de derece olarak Süleymâniye medresesinin altına düşmüştür.

Kanûnî döneminde sancak ve kaza kadılıkları ile mülâzemet alanında da düzenlemeler yapılmıştır. Kanûnî'nin Ebussuud Efendi vasıtasıyla XVI. yüzyılın ortalarında yaptığı reform sonucunda kadıların mülâzemet, tayin, azil ve terfi sistemi yeniden şekillendirilmiştir. Bu yeni düzenleme ile sancak ve kaza kadıları ile müderrislerin tayin ve terfilerine ait bütün bürokratik muameleler Anadolu ve Rumeli kazaskerleri nezaretinde tutulan ruznamçe defterlerine işlenmeye başlamıştır.³³ XVI. yüzyılda Anadolu ve Rumeli kazaskerleri kaza kadılarının tayinlerinin yanısıra mevleviyetler dışındaki bütün sancak kadılarının tayinlerini de yürütüyorlardı. Mesela

³¹ Mevleviyet sisteminde en alt dereceli kadılık 300 akçe yevmiyeli devriye mevleviyeti olup bunun bir üst derecesi ise mahreç mevleviyetidir. Devriye mevâlisi olarak görev süresini tamamlayan bir kadı mahreç mevleviyeti payesini alarak mülâzemet süresi sonunda sırası gelince bir mahreç mevleviyetine tayin olunmaktaydı. Mahreç mevleviyetinin bir üst derecesi bilâd-ı hamse mevleviyetidir. Bilâd-ı hamse mevleviyetinin önce Mekke, Edirne ve Bursa kadılıklarından oluşan bilâd-ı selâse mevleviyeti iken daha sonra Mısır kadılığının ilâve edilmesiyle bilâd-ı erba'a mevleviyeti ismini almış ve nihayet Filibe kadılığı da ilâve edilerek bilâd-ı hamse mevleviyeti teşekkül etmiştir. Filibe kadılığı bilâd-ı hamse mevleviyeti kadılıklarına dahil edilmeden önce Mekke kadılığı Haremeyn mevleviyetine dahil edilmiş onun yerine Şam kadılığı bilâd-ı hamse kadılıkları arasında dahil edilmiştir. (Fahrî Unan, "Mevleviyet", s.476.); Bilâd-ı hamse mevleviyeti payeli kadılar yukarıda ismi geçen kadılıklardan birinde görev sürelerini tamamladıktan sonra Haremeyn mevleviyeti payesi alırlardı. Haremeyn mevleviyeti Mekke, Medine ve İstanbul kadılıklarından müteşekkildi. İlmiye teşkilatında Haremeyn mevleviyeti payesi en üst düzey mevleviyet olarak kabul edilmiştir. Başşehir olması hasebiyle İstanbul kadılığı ise kadılık hiyerarşisinin en üst derecesi kabul edilmiştir. Fiilen Mekke ve Medine'de kadılıkta bulunanlar İstanbul kadısı olmaya hak kazanırlardı. İstanbul kadısı olarak görev süresini tamamlayan bir kadı şeyhülislam olma yolunda en güçlü aday olup, önce Anadolu ve sonra Rumeli kazaskeri olarak görev yaptıktan sonra şeyhülislam olarak tayin olunur ve böylece ilmiyedeki silsileyi en üst seviyede tamamlamış olurdu. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, III (1957), s.25)

³² İlber Ortaylı, "Kadı", s.71.

³³ Bilgin Aydın, *Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV-XVI. Yüzyıl)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003, s.84.

Budin eyaletine bağlı Budun, Filek, İstomi, Belgrad, Kapan, Seksar, Semendire, Sigetvar, Solnok, Estergon sancaklarına yapılan kadı tayin kayıtları Rumeli kazaskerliğinin H.993-994/M.1585-1586 tarihli ve 3 numaralı ruznamçesinde mevcuttur.³⁴

Mevleviyet olarak da isimlendirilen ve genellikle beylerbeylik merkezleri ile İmparatorluğun İstanbul, Edirne, Bursa, Mekke ve Medine gibi şehirlerinde bulunan yüksek dereceli kadıların tayinleri, önceleri sadrazamların, daha sonraları da şeyhülislâmların yetkisi dahilinde bulunduğu için bunlara ait tayin kayıtları kazasker ruznamçelerinde yer almıyordu. Mevleviyet kadılarının tayinleri XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ruus ve tahvil defterlerine kaydedilmekteydi.³⁵ XVI. yüzyılın ortalarında henüz mevleviyet müddetleri için bir düzenleme yapılmadığından, mevleviyet kadılığına aday olan müderris ve kadıların boşalan kadılıklara tayinleri de ancak ölüm veya aziller dolayısıyla mümkün olabilmekteydi.

Ruus defterlerindeki mevleviyet kadılarına ait tayin kayıtları çok kısa olup, sadece kadının ismi ve tayin edildiği yeri bildirmektedir. Bu kayıtlar XVI. yüzyıl mevleviyet kadılığı sistemi ve yüksek dereceli müderrisler sınıfının yapısını da açıklığa kavuşturmaktadır. Ruus defterlerindeki tayin kayıtlarından anlaşıldığına göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında mevleviyet kadılıkları İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) kadılıklarının yanısıra Şam, Konya, Sivas, Bağdad, Trablusşam, Kütahya, Bursa, Diyarbakır, Edirne ve Halep gibi merkezlerde teşekkül etmiştir.³⁶

Tarih-i Selânikî'deki H.975/M.1567-68 tarihli bir kayıt mevleviyet kadılıklarındaki kariyer çizgisinin veya ulema silsilesinin XVI. yüzyılın ortalarına doğru şekillendiğini göstermektedir.³⁷ Bu kayda göre azl olunan Rumeli kazaskeri Ahmed Efendi'nin yerine Anadolu kazaskeri Mu'allim-zâde, Mu'allim-zâde'den boşalan Anadolu kazaskerliğine İstanbul kadısı Hasan Bey, Hasan Bey'in yerine Bursa kadısı Molla Çelebi, Molla Çelebi'nin yerine Mısır kadısı Kınalı-zâde Ali Çelebi, Ali Çelebi'nin yerine Şâm kadısı Şeyhî Abdülkadir Efendi, Abdülkadir Efendi'nin yerine Halep kadısı ma'lûl-zâde Mehmed Çelebi, Mehmed Çelebi'nin yerine Şehzade Sultân

³⁴ Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Ruznamçeleri*, No.3.

³⁵ Nişan şeklindeki kayıtlar ruuslardan farklı bir formattadır. Halep kadılığına tayinle ilgili bir nişan özeti şöyledir: "Nişân-ı hümayun hükmü oldur ki Mahrûse-i Halep kazası Şehzâde Sultan Mehmed Hân medresesinde müderris olan Mevlânâ Ali Çelebi'ye beş yüz akçe ile sadaka buyurulmuştur. Berât-ı hümayun virilmiştir" (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *A.NŞT.*, No.1078, s.204.)

³⁶ Bu mevleviyet listesi 954 tarihli Ruus defteri ile 990 tarihli Ruus defterleri arası esas alınarak verilmiştir.

³⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, c.I, s.67.

Mehmed müderrisi Ahmed-zâde Mehmed Efendi tayin edilmiştir. Bu birbirine bağlı tayin sistemi *ulema silsilesi* şeklinde anılmaktaydı.

Aşağıda Selânikî'den alınan H.988/M.1580-81 tarihli pasaj yukarıdaki silsile şeklindeki tayin sisteminin bir başka örneğini teşkil etmekte olup terfi sisteminde İstanbul kadısının Anadolu kazaskeri olduğunu, İstanbul kadılığına da Bursa kadılarının tayin edildiğini göstermektedir:

“Ve Rûmili Kadiaskeri Zekeriyyâ Efendi azl buyuruldu. Ve Anadolu Kadiaskeri Kara Çelebi-zâde Rûmili Kadiaskeri olmak fermân olundu. Ve Anadolu Kadiaskerliği Sinan Efendi-zâde İstanbul kadısı Ali Çelebi Efendi'ye fermân olundu. Ve İstanbul Kadılığı sâbıkâ Bursa kadısı Defterdâr Çivi-zâde oğlu Mevlânâ Ali Çelebi'ye fermân olundu. Fî şehri-i Şevvâl, sene 988.”³⁸

XVI. yüzyılın sonundan itibaren kadılık sisteminin bozulmaya başladığı bazı ıslahat risalelerinde sıkça bahis konusu olmuştur. Kadılık sistemindeki bu olumsuz gelişmelerin sonucu olarak XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı kadılık teşkilatı yeniden şekillenmiştir. Bunda nâiblik uygulamasının olumsuz etkileri çok fazladır. Çünkü H.1000/M.1591-92 tarihinden sonra kazalarda fiili hizmet mecburiyeti aranmadığından tayin olunan kadılar görev yerlerine gitmeyerek yerlerine nâib göndermeye başlamışlardır.³⁹ Bu usul kadılık sisteminin bozulmasında başlıca âmil olmuş ve ileride çeşitli düzenlemelerle ıslah edilmeye çalışılmıştır. 1795 yılında çıkarılan bir emirle mansıp ve arpalık sahibi kadıların nâib tayin ederken ehliyetli ve liyakatli kişilerden seçmeleri konusunda dikkatli olmaları istenmiştir.⁴⁰ 1799 tarihli düzenlemeyle de ister mevleviyet kadısı olsun ister kaza kadısı olsun her kadıya görev yerine gitme zorunluluğu getirilmiş, yerlerine nâib gönderme usulü kaldırılmıştır.⁴¹

XVII. yüzyılda kadılıklar bir derecelendirmeye tabi tutulmuş ve bu dönemde derecelerde sıkça değişiklikler de olmuştur.⁴² Mesela Rumeli kazaskerliğinde birkaç

³⁸ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Selânikî*, s.225.

³⁹ Ebü'l-ulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, c.VI (1977), s.45.

⁴⁰ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim, İstanbul 2008, s.140.

⁴¹ İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.140.

⁴² Osmanlı idarî teşkilatında kazalar Rumeli, Anadolu ve Mısır olarak üç kısma ayrılmıştı. H.919/M.1513 tarihli bir kaza listesine göre Anadolu'da toplam 232 kaza bulunuyordu. H.934/M.1527-28'de kaza sayısı 211'e düşmüştür. XVII. yüzyıla ait kadılık listelerinde ise H.1070/M.1659-60 tarihinde Osmanlı idaresinde Rumeli'de 477 kaza olduğu kaydedilmiştir. Ancak bu sayı 8 sene sonra 391 olarak tespit edilmiştir. Kaza sayısında yıllara göre görülen iniş çıkışların sebebi bazı geniş kazaların ayrılarak yeni kazaların ortaya çıkmasından ve geliri azalan yakın kazaların birleştirilerek bir kaza haline getirilmesinden kaynaklanmaktadır. (Yeni bir kazanın kurulmasıyla ilgili olarak Ömer Lütfi Barkan tarafından yayınlanmış belgelere bakınız. “Türkiye’de İmparatorluk Devrlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/2 (1941), s.235, belge no.XXI.) Bu belgeye göre Vize Hayrabolu, Baba Eskisi, Çorlu ve Pınar Hisar kazalarına bağlı 41 köy bağlı bulundukları kadılık bölgelerinden ayrılarak Burgaz nahiyesine bağlanmış ve bu şekilde Burgaz yeni bir kadılık bölgesi olarak teşkilatlandırılmıştır. Bir kaza bölgesi ortalama 50 ila 300 köye sahip olabiliyordu. (Tuncer Baykara, “Kazâ”, *DİA*, c.XXV (2002), s.118.; Turan Gökçe, “934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları”, s.79.); Kadının sorumlu

defa *derece düzenlemesi* yapılmıştır. H.1078/M.1667-68 tarihli düzenleme ile Rumeli kazaskerliğine bağlı bütün kadılıklar gözden geçirilerek geliri azalmış olan bazı kadılıklar yakınlarında bulunanlarla birleştirilerek yeni mansıplar teşkil edilmiş ve bütün kadılıklar kadının günlük gelirine göre on iki dereceye ayrılarak her dereceye giren kadılıklar tespit edilmiştir. Buna göre Rumeli kazaskerliğine bağlı toplam 361 kadılık sırasıyla Sitte-i âliye, Ūlâ, Karîb ile'l-ûlâ, Sâniye, Karîb ile's-sâniye, Sâlise, Râbi'a, Karîb ile'r-râbi'a, 200-150 arası mansıplar, Karîbe ile'l-menâsıb, 150-130 arası mansıplar, 130-100 arası mansıplar şeklinde isimlendirilerek on iki dereceye ayrılmıştır.⁴³ Kaza sayısındaki artış veya düşüslere bağlı olarak kadılık dereceleri de değişmiştir.

Şinasi Altundağ kaynağını belirtmediği bir yazma esere göre Anadolu kadılarının sayısının 241 olduğunu ve 10 dereceye ayrıldığını, Rumeli kadılıklarının ise 223 tane olduğunu ve 9 dereceye ayrıldığını kaydetmiştir.⁴⁴ Altındağ'ın kullandığı kaynak 1078 tarihinden önceye ait olmalıdır.

1740-1741 tarihli bir yazma esere göre ise Rumeli kazaları "Manâsıb-ı seniyye, Rütbe-i ūla, Rütbe-i karîbü'l-ulâ, Rütbe-i isnâ, Rütbe-i karîb-i ile's-sâniye, Rütbe-i sâlise olan kazalar, Rütbe-i karîbe-i ile'r-râbi'a, Rütbe-i hâmise karîbe ile'l-mânâsıbü'l-mezkûre" şeklinde 9 dereceye ayrılmıştır.⁴⁵ Eserde 8 başlık bulunmakta olup Rütbe-i Rabi'a başlığı metinde unutulmuş olmalıdır. Buna göre 1740-1741 yılında Rumeli'de 9 dereceye ayrılmış 209 kaza bulunmakta idi.

olduğu yargı bölgesi merkezi idarenin insiyatifinde genişletilebilir veya daraltılabilirdi. Tatar Pazarı kadısına yazılan 20 Şaban 1005/8 Nisan 1597 tarihli bir hükümde Vezir-i azam İbrahim Paşa'nın Tatar Pazarı'nda yaptırdığı han için gerekli olan kereste ve levazımın Razlık kazasından temin edildiği bildirilmekte ve "zıkr olunan Razlık kazası işbu sene hamsün ve elf Şa'bânü'l-mu'azzamının yirminci gününden, kadılığına hatt-ı hümayunumla ilhak olunmak emrim olmuşdur buyurdum ki emrim üzere zıkr olunan kadılıkda dahi icrâ-yı ahkâm-ı şerife eyleyesin" denilerek kadının yargı bölgesi Razlık kazasını da içine alacak şekilde genişletilmiştir. (BOA, *Kepeci, Divân Def.*, No.129, vr.3a.); Koçi Bey Anadolu'da 800, Rumeli'de ise 450 kadılık olduğunu yazmaktadır. Ancak mülâzemette bekleyenlerin sayısının daha fazla olduğunu söyleyerek bir kadılık için on mülâzımın beklediğini kaydetmektedir. Bu mülâzımlar bir imtihana tabi tutulduktan sonra hak edene mülâzemette bekleme süresi olan iki yıl doldurduktan sonra görev verilir. (Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, Haz. Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993, s.95.)

⁴³ M. Kemal Özerin, "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s.253.

⁴⁴ Şinasi Altundağ, "Osmanlı Kadılarının Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1961)*, Ankara 1967, s.346.

⁴⁵ Ahmet Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, c.III, Ankara 1999, s.892.

1.2. KADI TAYİN PROSEDÜRÜ

Erken dönemlerde ilmiye teşkilatında kadı tayinleri için belirlenmiş kural ve nizamlar yoktu.⁴⁶ Kanûnî Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerine kadar kadılar muhtelif şekillerde kadılık mesleğine tayin edilebiliyordu. Kanûnî döneminin ilk yarısında tanzim edildiği tahmin edilen tarihsiz bir kadı tayin defterinden anlaşıldığına göre⁴⁷, muhtelif medreselerden mezun olanların yanı sıra imam, hatip, müderris gibi çeşitli vazifelerden de kadılık görevlerine geçiş yapılabilmekteydi. Ayrıca taşra kadılıklarına tayin edilecek kadıların taşra medreselerinden mezun olup çeşitli hizmetlerde bulunduktan sonra kadı olabildikleri yine bu kaynaktan öğrenilmektedir. Hatta defterdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre kadılar tayin edilirken görev süreleri bakımından bir sıra da gözetilmemektedir.⁴⁸

Ancak zamanla medrese mezunlarının sayısının artmasıyla tayin için bekleyen müderris ve kadı sayısında da artış olmuş ve tayin için bekleme zorunluluğu doğmuştur. Kadı tayinlerinde kesin kuralların tayin edilmemiş olması ve kadılar arasında bir sıra gözetilmemesi haksızlıklara yol açtığından, medreseden mezun olan danışmendlerin adaletli bir şekilde tayin edilmeleri için mülâzemet ve nöbet sistemine geçilmiştir.

XVI. yüzyılın ortalarında mülâzemet sisteminin işleyişinde bazı haksızlıklar ortaya çıktığını düşünen Kanûnî Sultan Süleyman H.944/M.1537-38'de dönemin Rumeli kazaskeri Ebussuud Efendi'den mülâzemet sistemini düzenlemesini istemiştir. Bunun üzerine Ebussuud Efendi ulemaya makam ve mevkilerine göre belli kontenjanlar tanıyarak bu kontenjan dahilinde iyi yetişmiş talebelerinden mülâzim vermeleri sistemini getirmiştir.⁴⁹

Ulemaya ilerleyen zamanlarda, padişahların yeni tahta geçmeleri, ilk sefere çıkmaları, ilk zaferin kazanılması veya şehzadelerin doğumu gibi çeşitli vesilelerle mülâzim kontenjanları verilmeye devam edilmiş ve mülâzemet sistemi bu şekilde oturmuştur.⁵⁰ Bu sisteme göre bir müderrisden icâzet alarak eğitimi tamamlayan ve

⁴⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, IX/1 (1976), s.120.

⁴⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), D.8823 numaralı defterden nakleden Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998, s.201.

⁴⁸ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.201.

⁴⁹ "Zilkade 954'te (Aralık 1547) ulema zümresine mülâzim vermeleri için izin çıktığında o sırada şeyhülislam olan Ebussuud Efendi on, eski Şeyhülislam Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi on, Rumeli kazaskeri Muslihiddin Mustafa Efendi yedi, Anadolu kazaskeri Sinan Efendi beş, Emir Efendi yedi, Semâiye müderrisi Hasan Çelebi üç, İstanbul kadısı Muhyiddin Efendi üç, Edirne kadısı Abdurrahman Çelebi iki, Semâniye müderrisi Taşköprizâde Ahmed Efendi üç olmak üzere diğer ulema da seviyelerine göre mülâzim çıkarmıştır." (Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *DİA*, c.XXXI (2006), s.537.)

⁵⁰ Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", s.537.

kadı olmak isteyen bir dânişmend önce Anadolu veya Rumeli kazaskerlik dairelerinden birine müracaat ederek ruznamçe adı verilen defterlere kaydolmak zorunda idi.

Osmanlı kadılık teşkilatında ilk basamak mülâzemettir.⁵¹ Yani kadı olmak isteyen bir aday öncelikle şeyhülislam, kazasker, müderris ve kadılara tanınan mülâzim kontenjanından istifade ederek adını ruznamçe defterine kaydettirirdi. Adayın bundan sonraki görevi ile ilgili bütün atama, tayin, azil v.b. işlemleri bu defterler üzerinden yürütülürdü. Eğer bir aday bu defterde kayıtlı değilse veya tayini bu deftere işlenmemiş ise adına berat dahi düzenlenmiş olsa da göreve başlayamaz, hatta beratı hükümsüz sayılırdı.⁵² Koçi Bey bir kadı adayının tayin basamaklarını şu şekilde nakletmektedir:

“Mukaddemâ tâlib-i ilm dânişmend murâd eylese ulemâdan birisi müteharrik olub evvela andan mahreç dersi okuyub isti’dâd ve liyakâtin müşâhede etdikden sonra müderrisinden birine gönderirdi. Andan birine, böyle böyle hâricde ve dâhilde ve sahnâda nice müddet dânişmend olub ba’duhu murâd ettiği yerde karâr edüb yolu geldikde mülâzim olub rûz-namçe-i hümayûna nâmı yazılırdı. Yolu geldikde sahn dânişmendlerinin eskileri -ki mu’idlerdir- her birine birer tetimme ta’yîn olunub anda sâkin olan suhtegân tâ’ifesine ifâde-i ulûm ederlerdi. Bin üç târihine gelince sahn mu’idlerinin şimdiki müderrisler kadar vak’ ü i’tibârı var idi. Ve dânişmend olub nice zaman medârisde iştigâl-i ilm etmeyince mülâzim yazılmazdı. Ve kimse kimsenin icâzetsiz dânişmendin almazdı.”⁵³

Kadı adayı bağlı olduğu kazaskerlik dairesinde belirli günlerde gerçekleştirilen mülâzemet meclislerine devam eder ve beklemeye başlardı.⁵⁴ İlmiye teşkilatında mülâzemet süresi üç ile beş sene arasında değişirdi.⁵⁵ Mülâzemet devrini tamamlayan kadı adayı ruus imtihanına girerdi. Sınavı başarıyla verenler en alt kademedeki, en az yevmiyeli ve işi en az olan 20 akçelik kadılıklarından birine tâyin olunmak suretiyle

⁵¹ Koçi Bey mülâzemet sistemini ve bu konudaki sorunları şu şekilde nakleder: “Amma cümlelerin mebd-i mülâzemetdir: Şöyle ki mevâlî mülâzemeti satmayalar ve herbirisi mülâzemeti erbâb-ı istihkâkâ vereler. Tarîk-i ilm zamân-ı kalilde muntazam olur, ehl nâ-ehle gâlib olur. Ve mülâzemetler dahi çok verilir oldu, arpalıklar, vazîfeler teşrîfi hâdis oldu. Birine arpalık yâhud vazîfe olsa teşrîfden nice mülâzim yazarlar. Ve her maddede mülâzemet kanûndan ziyâde olunur oldu. Bu asırda diyâneti ve emâneti olmayan nice kazaskerler güne güne mülâzemetler yazub rûz-namçe-i hümayûnu doldurdular. Ve nicelerine terakkiler edüb bir iki yılda bir iki mülâzimi yüz elliye çıkardılar. Ol cihetden kuzât ahvâli muhtell ve müşevveş olub aralarında müzâheme kemâlinde olmağla bir kadı iki yıl mülâzemet ile mansıba nâ’il olamaz oldu. Fakr ü faka canlarına geçdi; Herbiri sâ’il mertebesine vardı! Bir mansıb çıksa on beş yirmi âdem tâlib olur.” (Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Yılmaz Kurt, Ecdad, Ankara 1994, s.45.)

⁵² İlber Ortaylı, “Kadı”, s.71.

⁵³ Yılmaz Kurt, *Koçi Bey Risalesi*, s.41-42.

⁵⁴ Cemal Fedayi, “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislam Kurumu”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, c.VI, Ankara 1999, s.455.; Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-1982), s.222.; Mülâzemet tabiri Osmanlı kurumlarında sadece ilmiye teşkilatında değil, diğer teşkilat ve kurumlarda da stajyer memur anlamına kullanılırdı. Ayrıca bu kelime sadece stajyerlik için değil görev süresini tamamlayıp bir üst göreve tayin olmayı bekleyen diğer memurların bekleme süreleri için de kullanılırdı. Bu sebeple bir memur birden fazla mülâzim olurdu. (Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, s.537.)

⁵⁵ İlber Ortaylı, “Kadı”, s.71.

göreve başladılar.⁵⁶ Kadılar, buradan zamanla 150 akçelik kadılıklara kadar yükselebiliyorlardı.⁵⁷

Kadıların göreve tayinleri padişah beratı ile gerçekleştirilirdi. Bağlı bulunduğu kazaskerlik dairesinde defterde kayıtlı olan kadı adayı, Dîvân-ı Hümâyûn'a kazasker tarafından arz edilir ve Dîvân üyeleri tarafından onaylanırdı. Dîvân-ı Hümâyûn'a sadrazamların başkanlık etmeye başlamasından sonra kadı tayinleri kazaskerlerin arzı üzerine sadrazam tarafından yapılmaya başlanmıştı. Kazasker arzıyla Dîvân'da onaylanan kararlar sadrazam telhisiyle padişaha sunulur ve hatt-ı hümâyûn yazılırdı. Yazılan hatt-ı hümâyûn kazaskerliğe gönderilir, kazaskerin yeni kadıya görev yerini ve maaşını bildiren tayin buyuruldusunu göndermesiyle tayin işlemi gerçekleşirdi.⁵⁸

Daha sonraki yıllarda bu usul de değişmiştir. II. Süleyman'ın kanunnâmesinden sonra ilmiyenin başına şeyhülislam geçmiş ve kazasker arzının yerini şeyhülislamın işareti almış, kadı tayinleri sadrazamın buyuruldusu ile gerçekleşmeye başlamıştır. Şeyhülislamlığın ilmiye hiyerarşisinde kazaskerliğin altında olduğu dönemlerde bütün kadı tayinleri kazasker arzı ile gerçekleşirdi. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından sonra şeyhülislamlığın ilmiyenin başı olmasıyla 40 akçeden yukarı müderris ve kadılıklar şeyhülislam arzına bırakılmıştır.⁵⁹

XVII. yüzyıl başlarından itibaren istenilen vasıflarda kadı bulmak ve tayin etmek mümkün olmadığı için zamanla kadılık mansıpları ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilerin eline geçmeye başlamıştı. Buna bağlı olarak kadılık teşkilatına rüşvet ve iltimas girmiş ve Osmanlı kadılık teşkilatında kadı tayin atama ve usullerinin dışında mansıp elde eden ehliyetsiz kadılar teşkilat içinde çok hızlı yükselmeye başlamışlardı. Normal şartlarda bir kadının en alt kaza kadılığından, kaza kadılıkların en üst mertebesi olan *sitte* rütbesine yaklaşık 30 senede çıkabildiği halde rüşvet ve iltimasla mansıp alan kadılar kısa sürede bu mertebeye yükselebiliyorlardı.⁶⁰

⁵⁶ İlber Ortaylı, "Kadı", s.71.

⁵⁷ "Yüz elli akçelik kadılıklar sancak kadılığı idi. Sancak kadılarının daha fazla yükselebilmeleri için, yani vilâyet kadıları olabilmeleri için, tekrar medresede müderrisliğe dönerek Sahn müderrisliğine kadar yükselmesi gerekiyordu. Medreseden Sahn müderrisliğine yükselenler doğrudan doğruya vilâyet kadısı da olabiliyorlardı. Vilâyet kadıları terfi ederlerse, sırasıyla, ciheti daha yüksek vilâyet kadılıklarına, buradan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi "taht kadılıkları"na tâyin olunurlardı. İstanbul kadıları, genellikle, Anadolu kadiaskerliği ve sonra da Rûm-ili kadiaskerliğine terfi ederdi. Yine normal olarak Rûm-ili kadiaskerleri terfi ederlerse Şeyhülislâm olurlardı. Kadı vekilleri demek olan nâibler de dahil olmak üzere bütün kadıların unvanları "mevlâna" idi". (Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.201.)

⁵⁸ Cemal Fedayi, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu", s.454.

⁵⁹ İ.H. Uzunçarşılı, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse", s.118.

⁶⁰ İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.137.

Bir kazadaki görev süresini tamamlayan kadı ikinci bir göreve atanana kadar kazaskerlik dairesine devam etmeye mecburken, XVIII. yüzyılda bu kurala uyulmayarak kadılar çeşitli usulsüz yöntemlere başvurmaya başlamışlardı. Bazı kadılar vefat eden ve kendileri ile aynı adı taşıyan yüksek dereceli bir kadının mansıp kağıdını alarak kısa yoldan kadı oluyorlardı.⁶¹ 1795 tarihinde çıkarılan bir emirle sahte evrakla kadı olanların mansıp kağıtlarının iptal edilmesi bu sahte kadıların isimlerinin kazasker ruznamçelerinden silinmesi emredilmiştir. Kadılık teşkilatında usulsüzlükleri ve iltimasları ortadan kaldırmak için 1799 yılında yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Buna göre mülâzemet süresini tamamlayarak kazasker dairlerinde matlab defterine isim yazdıran kadı adaylarının matlab defterlerine isimlerini bizzat kendilerinin yazmaları, vekaleten başvuruda bulunmamaları kararlaştırılmıştır.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren kadı tayinleri çeşitli düzenlemelere konu olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan uygulamalardan biri de *istimrar müddeti* uygulamasıdır. Bir kazada görev süresini (müddet-i örfiye) bitirip İstanbul'a gelen kadı yeni bir göreve tayin olunana kadar her Çarşamba günü mensup olduğu kazaskerlik dairesinde bulunan tezkirehanelere devam etmeye mecbur idi. Kadının iki görevi arasında kazaskerlik tezkirehanelerine devam ettiği bu süre iki yıl olup buna *istimrar müddeti* denirdi.⁶² İstimrar müddeti uygulaması kadıların kazasker dîvânlarına devam etmekte zorlanmaları ve bu süre içinde maaş almadıkları için geçim sıkıntısı çekmeleri nedeniyle 1716 yılında kaldırıldı. Bunun yerine kadılar kıdem ve liyakat esasına göre atanmaya başladı. Ancak bir müddet sonra istimrar müddeti bir yıla indirilerek tekrar uygulamaya konmuştur. Bu dönemde kazasker tezkirehanelerine devam eden kadılar, tahtabaşılar ve sitte kadıları tarafından değerlendirilerek haklarında oluşan kanaata göre sırası gelince kadı olarak tayin edilmeye başlanmıştır.⁶³ Ancak sıraları gelinceye kadar çok uzun süre bekleyen kadılar bu süre zarfında ya kendi yerlerinde ikamet ederler ya da çeşitli kazalarda kadı nâibi olarak görev yaparlardı. Bu durum kadıların mağdur olmalarına sebep olduğu için şikayet konusu olmuş ve bunun üzerine 1774 yılında istimrar müddeti 6 aya indirilmiş, ancak bir süre sonra kaldırılmış, fakat görülen lüzum üzerine 1798 yılında tekrar uygulamaya konmuştur. Lakin bir göreve atanmak için İstanbul'da üç ayda bir yapılan kazasker dîvânına katılan ve atanmadığı takdirde bir iki

⁶¹ İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.140.

⁶² "Osmanlı Kanunnâmeleri" *Milli Tettebbular Mecmuası*, 1 (1331), s.539'dan nakleden İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.143.

⁶³ Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Ruznamçesi*, özel no.167, genel no.344, vr.4; BOA, *Tahvil Defteri*, No.35, s.92, h.1'den nakleden İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.143.

yıl daha beklemek zorunda olan kadıların mağduriyeti göz önüne alınarak 1806 yılında istimrar müddeti tekrar kaldırılmış ve kıdeme göre kadı tayin edilmeye başlamıştır.⁶⁴ 1810 yılında istimrar müddeti tekrar uygulamaya konulmuştur. Ancak 1814 yılında şikayetler üzerine uygulama tekrar kaldırılmıştır.⁶⁵

Kadıların yaptıkları yolsuzlukların önlenmesi ve tayinlerde yaşanan usulsüzlükleri engellemek için 1838 yılında bir de *Tarîk-i İlmiyyeye Dair Ceza Kanunnâmesi* çıkarılmıştır. Bu kanunnâmede rüşvetle iş yapan kadınlara verilecek cezalar tespit edilerek, kadı tayin ve atamalarında geçerli olan kaideler belirtilmiş ve kadılar için bir imtihan usulü tespit edilmişti. İmtihan şeyhülislam başkanlığında üç-dört kişilik bir heyet tarafından gerçekleştirilecek ve imtihanın sonucunda başarılı olanlara şeyhülislam tarafından yeterlilik belgesi (mühürlü pusula) verilecekti. İmtihani veremeyenlerin ise kendilerini geliştirmeleri için öğrenime devam etmeleri tavsiye edilecekti. Ancak bu kanunnâme yayınlandıktan sonra uygulamada bazı aksaklıklar meydana gelmesi üzerine üç ay sonra kanunnâmeye ek olarak *Tarîk-i Kazâ Kanunnâmesine Zeyl* yayınlanmış ve kadılık mesleğine girmek isteyen herkesin imtihan edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁶

1.3. KADILARIN MAAŞLARI

Osmanlı Devleti'nde kadılar için sabit bir maaş tespit edilmemiştir. İlmiye sınıfı için yaygın ve standart bir ücretlendirme politikasının olmayışı kurumlaşmayı geciktirici bir rol oynamıştır. İslâm hukukçularının, ulema sınıfının hizmetleri karşılığında ücret alıp alamayacağı hususundaki teorik tartışmaları, ulema sınıfının bürokrasi içinde yer almasını tartışmalı hale getirmiş ve bu sınıfın bir teşkilat yapısına kavuşmasına ve düzenli bir maaş sistemine geçmesine engel teşkil etmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Ruznamçesi*, özel no.167, genel no.344, vr.4; BOA, *Tahvil Defteri*, No.35, s.92, h.1 ve BOA, *Tahvil Defteri*, No.35, s.129, h.1'den nakleden İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.144-145.

⁶⁵ Meşihat Arşivi, *Rumeli Kazaskerliği Ruznamçesi*, özel no.182, genel no.359, vr.3-4; BOA, *Tahvil Defteri*, No.35, s.146, h.7; no.35, s.163, h.7'den nakleden İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.145.

⁶⁶ Meşihat Arşivi, *Anadolu Kazaskerliği Ruznamçesi*, özel no.71, genel no.506, vr.10; BOA, *Cevdet Adliye*, No.646'dan nakleden İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.141.

⁶⁷ Osmanlı kanunnâmelerinden hüccetler karşılığında alınan resme *resm-i hüccet*; sicile kaydedilen meselelerden alınan resme *resm-i sicil*; kassâmın tereke taksimi sonucu aldıkları resme *resm-i kısme*; evlenme akdinden alınan resme *resm-i nikâh* denildiği anlaşılmaktadır. Resimlerin mikdarı hakkındaki kanun metni şöyledir: “*Resm-i hüccet*, eimme-i müctehidîn -rıdvânullâhi te’âlâ aleyhim ecma’înden rivâyet olunan akvâl-i muhtelifeye üzere alınurdu. Sonra bu minvâl üzere tayin olundu ki, akd-i nikâh ve hüccet-i şer’iye ve nakl-i şahâdet ve arzlardan binde yirmi beş akçe; yirmisi kadının, beşi hademe-i mahkemenin ola. Ve itk-nâmeden altmışaltı akçe; ellisi kadının, onu nâibin ve altısı kâtib ile emînindir. Ve mürâseleden onaltı akçe ve sicillâta sebt olunan kazâyâdan *resm-i sicil* sekiz akçe; altısı kadının, biri nâibin ve biri emînindir. Ve müteveffâ muhalledâtı kısmet olundukda binde onbeş akçe alınu; onu kadının, beşi nâible emînindir ve beş akçe dahi kassâm için kanundur.

Osmanlı Devleti'nde kadılar maaşlarını erken dönemlerde tımar olarak veya ulufe şeklinde, daha sonra mahkeme gelirlerinden veya muhtelif kurumlardan almışlardır. Dirlik veya tımar sistemi, devletin kuruluşundan itibaren birçok farklı meslek grubu için yaygın bir ücretlendirme tarzı olduğundan, bu ücretlendirme sistemi içinde yer alan meslek gruplarının şahsî muamelelerini yürüten bağımsız kalemler ortaya çıkmamıştı. İlmiye sınıfına mensup olan kadıların XVI. yüzyılın ortalarına kadar, mahkeme gelirlerinin dışında tımar tasarruf ettikleri ve bu uygulamanın istisnaî bir durum teşkil etmediği XV. ve XVI. yüzyıl tahrir defterleri üzerine yapılan çalışmalarda görülmektedir.⁶⁸

Osmanlı kadıları tımar dışında ulufe de almışlardır. Bu konuda Osmanlı kronikleri ilk olarak Orhan Gazi döneminde kadılara ulufe tayin edildiğini söylerler. Bir rivayete göre Orhan Gazi kadıların adaletine gölge düşmemesi için, mahkemeye müracaat eden taraflardan ücret almalarını yasaklamış ve onlara Bursa'daki kendi vakıflarından ulufe tayin etmiştir.⁶⁹ Ulufe tayiniyle ilgili *Behcetü't-Tevârih*'teki kayıt şöyledir:

“O yoksullar evinde bilginlere ve hafızlara akça bağladı. Buyurdu ki: Bursa imâreti evkâfının tevliyeti gelirini kadı kendi dirliği için harcıya ve öteki kadılar gibi kimseden nesne almayıp şeriatın buyruklarını yerine getire”⁷⁰

Orhan Gazi'nin kadılara ulufe tayini ile ilgili diğer bir rivayet de *Neşri Tarihi*'nde geçmektedir. Neşrî, Orhan Gazi'nin ulemayı sevdiğini ve kadıların “kimseden bir nesne” almamaları için onlara ulufe tayin ettiğini söylemektedir:

“Andan-sonra ehl-i ilmi ve huffâzı severdi. Huffâza ve ehl-i ilme ulûfeyi bu ta'yin itdi. Hattâ kuzâta dahi ulûfe ta'yin itdi, tâ-kim kimseden nesne almayalar. Ve bi'l-cümle Orhan zamanında ulemâ ve fukarâ müreffeh ül-hâl oldılar. Hatta zekât virecek kimesne bulunmaz oldu.”⁷¹

Cem'an binde yirmi akçe olur.” (Kanunnâme, İ.Ü. (t.y.), No.1807, vr.68/a vd.'den nakleden Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c.I, s.191.) *Hadikatü'l-vüzera*'da da mahkeme harçlarının tayin edilmediğine işaret olunmaktadır: “Kütüb-i fikhîyyede müteahhirîn küttâbına ahz-ı ücret emrinde rakamzen tecvîz olmamağın ol hükm-i şer'î mer'î oldu.” (Osmanzade Taib Ahmed, *Hadikatü'l-vüzera*, İstanbul 1271, s.7.)

⁶⁸ Tekeili'ne ait bir vakıf tahrir defterinden, Ada isimli köyün, Osmanlı hakimiyeti öncesinde vakfedilerek, Teke beyi tarafından Osmalıların ilk şeyhülislamı olarak şöhret kazanacak olan Fenarî oğlu Mevlânâ Şemseddin'e verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı hakimiyeti döneminde ise önce bu köyün vakıf statüsü kaldırılmış ve köy I. Bayezid tarafından İsa Çelebi'ye verilerek has topraklara dahil edilmiştir. İsa Çelebi'den sonra köy bir müddet Hazinedar Ali'nin tasarrufunda kalmış ve sonra ilk sahibi Molla Fenari'ye geri verilmiştir. Molla Fenari'den sonra Kadı Ahmet ve Mevlânâ Veliyyüddin ve Tekeoğlu kulu Hazinedar Şahin sırasıyla tasarruf etmişlerdir. Karaman hakimiyeti döneminde üçüncü kez Mevlânâ Şemseddin'e verilen köy, Tekeili tekrar Osmanlılara geçtiğinde tımar olarak üç kula verilmiş ve sonra Mevlânâ Kutbüddin ve Mevlânâ Musluhiddin tasarruf etmişlerdir. Bu tımar bundan sonra hep kadılara tahsis edilmiştir. (Ahmet Refik, “Evkaf-ı Vilayet-i Teke”, *TOEM*, sene 14, 2 (1324).

⁶⁹ Münir Atalar, “Şer'îye Mahkemelerine Dair”, s.306.; Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul 2005, s.30-31.

⁷⁰ Şükrullah, *Behcetü't-Tevârih*, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, s.53.

⁷¹ Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*, Haz. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara 1949, s.187, 189.

Behcetü't-Tevârih'teki kayıt Neşri'ye göre daha açıktır ve Bursa kadılarının gelir kaynağının Bursa imareti vakfının tevliyet görevi olduğunu göstermektedir. Fakat bu kayıt sadece beylik merkezi hakkında bizi aydınlatmaktadır. Diğer kadılar için de vakıflardan bir tahsis yapıp yapılmadığı belli değildir. Yalnız XVI. yüzyılda bile kazaskerlerin ve bazı mevleviyet kadılarının Ayasofya vakfı zevayidinden gelirleri olduğu bilinmekte olup erken dönemlerde de kadı maaşlarının vakıf gelirlerinden ödendiği düşünülebilir.

Osmanlı kroniklerinde kadıların maaşlarıyla ilgili bir diğer rivayet ise Yıldırım Bayezid dönemine ait olup kadıların bu hükümdar döneminde baktıkları davalardan ve düzenledikleri belgelerden ücret almaya başladıkları ifade edilmektedir. Rivayete göre kadıların rüşvet aldıkları ve halkı zor durumda bıraktıkları şikayet konusu olunca, Yıldırım Bayezid kadıların şiddetle cezalandırılmasını emretmiştir. Bunun üzerine kendisi de ilmiye mensubu olan ve kazaskerlikten vezirliğe terfi etmiş olan Çandarlı Ali Paşa, Yıldırım Bayezid'i kadıların geçim sıkıntısı içinde oldukları için bu yola meylettiklerine ikna etmiş ve bunun üzerine Yıldırım Bayezid, kadıların baktıkları davalardan belli bir ücret almalarını uygun görmüştür.⁷² Bu konuyla ilgili olarak yapılan kanunî düzenleme *Kanûn-ı Cedid* isimli bir mecmuada kayıtlı bulunmaktadır:

“Kanûn: Yıldırım Bâyezid Hân zamân-ı şerîflerinde vilâyet kadılarına hüccet akçesi ve resm-i kısmet akçesi ve sicil akçesi alınmak ta'yîn buyrulup kanûn olmuştur. 796 tarihinde bu minvâl üzere kanûn olmuştur.”

H.796/M.1393-94 senesinde çıkarılan ve *Kanûn-ı resm-i sicil* adıyla bilinen bu belgeye göre kadılara ilk defa mahkeme gelirlerinden bir tahsis söz konusudur. Fakat bu metinde harç miktarları belirtilmemiştir. Yalnız bazı Osmanlı kaynaklarında resm-i sicilden 6-8 akçe, hüccetten 20-30 akçe, hüküm ilâmından 10 akçe, nikah akdinden 12 akçe ve tereke taksiminden binde 20 akçe harç alındığı rivayet edilmektedir.⁷³

⁷² “Bayazid Han, Ali Paşa'yı çağırdı. Dedi ki: ‘Ali! Bu kadılar hep okumuşlar mıdır?’ Ali Paşa: ‘Ya Sultanım okumadık kadı mı olur’ dedi. Han dedi ki: ‘Ya okudularsa niçin yaramazlık ederler?’ Ali Paşa dedi ki: ‘Sultanım! Ondan ötürü ederler ki bunların maaşı azdır’. Bu şimdiki zamanda binde yirmi akça vergi alırlar. O, Ali Paşa'nın himmetidir ki kadıların akçası çok ola, paşalar ve kazaskerlerle aynı seviyede olalar.” Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.75-76.; Kadıların maaşlarıyla ilgili ilk düzenlemenin Sadrazam Ali Paşa zamanında yapıldığı rivayet edilir: “(Yediyüz) doksan altıda medâr-ı ma'îşet-i kuzât için ketb-i hüccete yirmi ve kayd-ı sicile yedi ve akd-i nikaha oniki ve resm-i kısmete binde yirmi akçe tayin eyledi. Kütüb-i fihriyyede müteahhirin küttabına ahz-ı ücret emrinde rakamzen tecviz olmamağın ol hükm-i şer'î mer'î oldu.” (Osmanzade Taib Ahmed, *Hadikatü'l-vüzera*, s.7.)

⁷³ İlber Ortaylı, “Kadı”, s.70; Ebü'l-ulâ Mardin, “Kadı”, s.45.; “Kanunnâmede Yıldırım Bayezid zamanında kadılar için kabul edilen resmin hüccet, kısmet ve sicilden alındığı beyan ediliyorsa da miktarı gösterilmiyor.” (“Osmanlı Kanunnâmeleri”, *Milli Tettebbular Mecmuası*, sayı 2, s.325'den nakleden İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiyeTeşkilatı*, s.84); *Tâcü't-tevârih*'te ise Vezir-i Âzam Çandarlızâde Ali Paşa'nın tavsiyesiyle hüccetten 25,

I. Bayezid dönemindeki bu kanunî düzenlemeden 25 sene sonraya ait bir kadı tayin beratı kadıların resmî muamelelerden harç aldıklarını ortaya koymaktadır.⁷⁴ Günümüze ulaşmış 1-9 Safer 822/27 Şubat-4 Mart 1419 tarihli Ayasuluğ kadısına ait bu tayin beratı, hem kanunî düzenlemenin hem de muhtelif Osmanlı kroniklerinin rivayetlerini destekler mahiyettedir. Bu beratla, kadıların düzenlemiş oldukları belgelere karşılık alacakları harçlar hakkında “kuzât-ı mâziyye ne mikdâr alı geldilerse” denilerek Ayasuluğ kadısının da aynı miktarda harç alması emredilmiştir:

“Hakku’l-kismet ve hakku’l-kitâbet kuzât-ı mâziyye ne mikdâr alı geldilerse müşârûn ileyh hidmeti dahi ol mikdâr ala, ziyâde tama‘ itmeye. Emr-i ma‘rûf ve nehy-i münker ide tâ ki halk selâhiyyet üzerine olalar.”

Kadıların alacakları harçların miktarını belirleyen ikinci düzenleme Fâtih Kanunnâmesi ile yapılmıştır. Buna göre kadılar sûret-i sicilden 12 akçe, hüccetden 32 akçe, imzadan 12 akçe, tereke taksiminden binde 20 akçe, nikahtan kız ise 30, dul ise 15 akçe alacaklardır.⁷⁵

“ve kuzât bir sicilden ve hüccetden otuziki akçe ve sûret-i sicilden oniki akçe ve imzâdan oniki akçe alalar. Ve kismet-i emvâlden binde yirmi akçe ve nikâhdan bîkr ise otuziki, seyyibe ise onbeş akçe alalar.”⁷⁶

Fâtih Kanunnâmesi’ndeki harçlarla ilgili düzenlemeler Fâtih’in Bursa şeriye sicillerinde kayıtlı 11-20 Receb 884/28 Eylül-7 Ekim 1479 tarihli fermanıyla da desteklenmektedir.⁷⁷ Kanunnâmede “kismet-i emvalden binde 20 akçe” alınması ile ilgili emir, şeriye sicilindeki kayıtlı fermanla benzer ifadelerle “resm-i kismet binde 20 alına” şeklinde geçmektedir.⁷⁸ Yine kanunnâmede nikahtan alınacak resm konusunda

sicilden 7, nikah akdinden 12 ve resm-i kismetten binde 20 akçe tayin olduğu yazılıyor.” (*Tâcü’t-tevarih* c.I s.104’ten nakleden İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.84.)

⁷⁴ Şinasi Tekin, *Osmanlıca El Kitabı I*, s.3-4.

⁷⁵ M. Z. Pakalın, “Kadı”, s.123.

⁷⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c.I, s.330.

⁷⁷ “Mefhar-i kuzâti’l-müslimîn ekâbir-i vülâti’l-muvahhidîn Anadolu kadıları -dâme fazluhum- tevkî‘-i refî‘ vâsıl olacak ma‘lûm olakim. Şimdiki hâlde bâb-ı kismet ve husûs-ı nikâhdâ ve itaknâmede ve sâir mekâtibin resmî bâbında kuzâtın ifrât cânibine meyelanları ve cânib-i ifrâtda te‘addi ve ihtilafları arz olduğu sebebden bu vecihle kânûn emr edip buyurdum ki itaknâmede nefis-i kadıya otuz akçe nâyibe ve kâtibine birer akçe ve itaknâmeden gayrı mekâtibde nefis-i kadıya on beş akçe ve nâyibe ve kâtibe birer akçe ve nikâh-ı bâkirede nefis-i kadıya yirmi akçe nâyibe kemâ kaddera ve nikâh-ı seyyibede nefis-i kadıya yigirmiden aşağı ola ve resm-i kismet binde yirmi akçe alına ve ehl-i berât olan kimesneler kendü ve cema‘atı rusûm-ı askerîdir ve tekâ‘üd eden sipâhîler cema‘atiyle askerîdir ve yaya ve müsellemler rusûm-ı kismet eğer yüz aşağı ola kuzâtındır mâ‘adâsı askerîdir ve atebe-i ulyâmdan varan kullarından gayrı şehzâde kullarından ve beğlerbeği âdemilerinden ve kadı muhızrlarından ve sancak beği ve subaşı âdemilerinden ve muhtesiblerden her kim ki bir kimesneye kadı hükmiyle alım alıverirse resim binde yirmi akçe alalar gerekdir ki min ba’d bu kânûnnâme ile amel olunup ziyâde te‘addî ve tecâvüz olunmaya şöyle bileler alâmet-i şerîfe i‘timâd kılalar. Tahrîren fî evâsıt-ı Recebi’l-mürecceb li-sene erba‘a ve semânin ve semâne mie. Be-makâm-ı Kostantiniyye.” (11-20 Recep 884) (Bursa Şeriye Sicili, No.A3/3’dan nakleden Halil İnalçık, “Bursa Şeriye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in Fermanları”, *Belleten*, XI/44 (1947), s.700-701.)

⁷⁸ Şinasi Tekin, “Fâtih Sultan Mehmed Devrine Ait Bir İnşâ Mecmuası”, *Journal of Turkish Studies*, II, (1996), s.278.

“nikâhdan bâkir ise 32 akçe, seyyibe ise 15 akçe alalar” maddesi fermanda “nikâh-ı bâkirde nefis-i kadıya 20 akça, nâibe kemâ kaddera ve nikah-ı seyyibe de nefis-i kadıya 20’den aşağı ola” şeklinde rakamlar farklı olarak yer almıştır.

Kadılarına mahkeme harçlarından başka devlet hazinesinden veya taşra maliye bürolarından belirli bir tahsisat da yapılıyordu. Bursa şeriye sicillerinde yer alan H.889/M.1484-85 tarihli bir hüccet kaydı, Orhan Gazi döneminde kendilerine Bursa’da vakıf mütevelliliği dolayısıyla ulufe tayin edildiğini bildiğimiz Bursa kadılarına ayrıca Bursa beytûmalinden günlük yirmi akçe ulufe verildiğini ortaya koymaktadır. H.889/M.1484-85 tarihli bu belgeye göre Bursa kadısı Mevlânâ Vildan Bursa beytûmalinden günlük yirmi akçe almaktadır:

“Sebeb-i tahrîr oldur ki mahrûse-i Burûsa’da kadı olan iftihâr’il-ümerâi’l-i’zâm Mevlânâ Vildan Efendi hazretleri -dâme fazluhû- cânibinden vekîl olan Hacı Sinan bin Abdullah şeri’at mahfelinde ikrâr ve i’tirâf idüp eyitdi ki müşârün ileyh mevlânânın mahrûse-i mezbûre beytû’l-mâlinde sâbıkâ yevmî yirmi akçe hesabı üzre takdîr olunan ulûfesini sene tis’a ve semânîn ve semâne mie Ramazânının guresinden yigirmi yedinci gününe varınca bin seksen akçe olur meblâğ-ı mezbûrî bî-kusûr ve bî-kusûr hâliyâ mezbûr beytû’l-mâl-i mezbûr Ramazân guresinden mukâta’aya dutan Cemâl bin Ya’kûb ve şerîki Mustafa oğlu İskender ellerinden alup kabz eyledim didi.”⁷⁹

Yine XVI. yüzyıl sonlarına ait bir ruus kaydı da Mekke kadılarının Cidde gümrük gelirlerinden tahsisatı olduğunu göstermektedir. H.981/M.1573-74 tarihli ruus kaydına göre Mekke kadısının yıllık maaşı Mısır hazinesinden ve Cidde gümrüğünden ödenmektedir:

“Mekke-i mükerrreme kadısının berâtı tarihinden bir yıllık vazifesi Mısır hazinesinden verilip Cidde emînine tenbîh olundu ki tekrar virilmeye deyû buyuruldu. (6 Şevval 981)”⁸⁰

XVI. yüzyıl ortalarına ait iki ruus kaydı ise Mekke ve Medine kadılarının yıllık 3000 altın salyane aldığını göstermekte ve bu kadıların mahkeme harçlarından (rusûm-ı kazâ) para almamalarını emretmektedir:

“Kazâ-i Mekke-i mükerrreme, Semâniye müderrislerinden Yasakçı-zâde Mevlânâ Şemseddin Çelebi’ye buyuruldu. Üç bin altın salyâne ile rusûm-ı kazâ ...? almamak üzre. Fî 10 Cemâziyelâhir sene 971”⁸¹
“Kazâ-i Medîne-i münevvere, mahrûse-i merhûm Sultân Selim Hân tâbe serâhu müderrisi Mevlânâ Şemseddin’e buyuruldu. Üç bin altın salyâne ile rûsûm-ı kazâ ve ...? almamak üzre. Fî 10 Cemâziyelâhir sene 971.”⁸²

⁷⁹ Halil İnalcık, “Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, *Belgeler*, X/14 (1980-1981), s.37.

⁸⁰ BOA, *Kepeci Ruus*, No.226, s.169.

⁸¹ BOA, *Kepeci Ruus*, No.218, s.34.

⁸² BOA, *Kepeci Ruus*, No.218, s.34.

Osmanlı Devleti'nde kadıların maaşları mahkeme gelirleriyle orantılı olduğu için kadıların maaş miktarları dönem dönem değişmiştir. Uzunçarşılı, kaza kadılıklarının yevmiyelerinin 20 akçeden başlayarak derecelerine göre beşer akçe zam ile beraber 40 akçeye kadar çıktığını ve sonraları bu miktarın 150 akçeye kadar arttığını ifade etmektedir.⁸³

XVI. yüzyıl başlarına ait iki arşiv belgesi bütün Anadolu kadılarının maaş durumlarını yansıtan veriler ihtiva etmesi sebebiyle çok değerli kaynaklar olup Uzunçarşılı'nın verdiği rakamlardan farklı olarak bazı kadı yevmiyelerinin 20 akçeden çok daha düşük olabileceğini de göstermektedir. Bunlardan kadılıkların derecelerini gösteren 1513 tarihli defter⁸⁴ ile kadıların görev sürelerini de ihtiva eden 1528 tarihli defter⁸⁵ kadıların alacakları yevmiye/maaş miktarlarını da vermektedir. 1513 tarihli deftere göre kadı yevmiyeleri 4 ile 300 akçe arasında değişmektedir. Buna göre en düşük yevmiye kaza-i Ermeni kadısı Mevlânâ Siyâmi'ye verilmekte olup 4 akçe, en yüksek yevmiye ise Bursa kadısı Mevlânâ Şah Çelebi'ye verilmekte olup 300 akçedir. Bursa'dan sonra yukarıdan aşağıya doğru kadı yevmiyeleri Amasya 150, Ankara ve Tokat 130'ar, Tire ve Antalya 100'er, Kütahya 90, Manisa, İzmir, Konya ve Beçin kadılıkları ise 80'er akçedir. 1528 tarihli deftere göre ise Anadolu'da bu tarihte en yüksek gelire sahip kadılık yine 300 akçe ile Bursa kadılığıdır. Bursa kadısını 200 akçe ile *Amasya ma'a Ladik ve Merzifon* ve *Tire ma'a Güzelhisar* kadıları, 150'şer akçe ile İzmir, Kütahya, Tokat ve Ankara kadıları, 130'ar akçe ile Ayasuluğ ve Konya kadıları, 120 akçe ile Manisa kadısı, 100 akçe ile Antalya, Beğşehir, Larende, Kayseri, Beçin ve Trabzon kadıları takip etmektedir. Bu tarihte en düşük gelire sahip kadılıklar ise 10 akçe ile Aladağ, Yenice-i Taraklu, Güzelcehisar, Koyulhisar, Kavak, Kalkanlu, Karıbozar, Honaz ve Zeytun kadılıklarıdır.⁸⁶

1513 ve 1528 tarihli bu iki defter ayrıca kadıların maaşlarındaki değişimi tespit edebilecek faydalı bilgiler de ihtiva etmektedir. İki defterde geçen aynı kadılıklara ait yevmiye miktarları karşılaştırıldığında 15 sene içerisinde meydana gelen değişiklik

⁸³ Mevleviyet kadılıklarının dışındaki kadılıklarda en yüksek maaşı 150 akçe yevmiyeli kadıların aldığını ve bunların ilk olarak 130 akçe ile tayin edildiğini Koçi Bey yazmaktadır: "İki yıl müddet tamam olmayınca azletmezler. Kanun değildir. İki yıl dolunca ayruk (artık) komaz yerine de verirler. Bu kadılıklar yüz elli akçe ile olur, yüz otuz akçe ile tayin olunur. Her tayinde artar. Yüz elli olunca artık bundan fazla olmaz." (İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.94.)

⁸⁴ Turan Gökçe, "Anadolu Vilayeti'ne Dâir 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9 (1994), s.215-259.

⁸⁵ Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları", s.77-94.; "919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", s.215-259.

⁸⁶ Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları", s.81.

tespit edilebilmektedir. Buna göre Bursa ve Antalya kadılarının da içinde bulunduğu 35 kadılığın yevmiyelerinde bir değişiklik olmazken 5 kadılığın yevmiyelerinin ise belli oranlarda düştüğü tespit edilmiştir. Bunların haricinde defterde kayıtlı bulunan diğer kadılıkların bir çoğunun yevmiyelerinin %5 ile %99 arasında arttığı görülmektedir. Bunların içinde artış oranı çok yüksek olan kadılıklar da bulunmaktadır. Mesela Selendi kadısının yevmiyesi %250, Arpaz kadısının %233, Kayseri kadısının %185, Akşehir kadısının %120 oranlarında artmıştır.⁸⁷

1513 ve 1528 tarihli defterlere ait bu rakamlar, kadı yevmiyelerinin tahsil edilen harçlara bağlı olarak büyük oranda düşebileceğini ortaya çıkarmaktadır. Hatta XVI. yüzyılda geliri yeterli olmayan bazı kadılık bölgelerinin kadılık statüsünün kaldırılarak en yakın kadılıklara bağlandığı da görülmektedir.⁸⁸

Kadıların aldıkları harçlar ve mevacipleri zamanla artırılmıştır. Buna rağmen kadıların gelirlerini artırmak çeşitli usulsüzlükler yaptıkları kaynaklarda belirtilmektedir. Kadılar gelirlerini artırmak için öncelikle belirlenen harç miktardan fazla ve *nüvvab akçesi*, *kitabeb akçesi* adı altında kanunda olmayan yeni harçlar tahsil etmişlerdir.⁸⁹ Bu durum halk ile kadılar arasında anlaşmazlıklara ve padişaha kadar varan şikayetlere sebep olmuştur.

Kadılık sisteminin yozlaştığı dönemleri tasvir eden eserlerde kadıların tayin edildikleri görevlere gitmeyerek kendilerine verilen tayin belgelerini de (mürâsele-i şer‘iyye) ileride alacakları maaşlara karşılık olarak sarraflara verdikleri ve sarrafların da bunları ehliyetsiz kimselere “iltizam ve fûruht” ettiği ve kadılığın adeta tayin belgesi alınıp satılan bir meslek halini aldığı hikaye edilmektedir.⁹⁰

Osmanlı devlet teşkilatında görev yapan memurlara hizmette bulundukları sürece maaşlarına ek olarak ve emekli olduktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak *arpalık* adı verilen bir maaş tahsis ediliyordu. Arpalık gelirin Osmanlılarda ilk defa ne

⁸⁷ Turan Gökçe, “934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları”, s.81.

⁸⁸ Turan Gökçe, “919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, s.79.

⁸⁹ İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, *Prof. Bülent Esen’e Armağan*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara 1977, s.259.

⁹⁰ “Beyân-ı ahkâm-ı kadı: Mevâli zâdeler hazerâtına cânib-i pâdişâhiden merhameten inâyet ve ihsân buyurılan ma‘aş ve arpalık ve mansıblarını kendüleri zabt edüp Allahun emri ve hazret-i Resûlün kavli üzere ihkâk-ı hak eylemek merâmları olmadığından gayri zabt edeceği menâsibun mürâsele-i şer‘iyyesini mukaddemâ züğürtlük hengâmında akça aldığı sarrâfına verüp ol dahi bir kaç gurus zamm ile bir âdeme iltizâm ve fûruht eder ve ol dahi akça kazanmak dâ‘iyyesiyle mahalline varup hayr u şer lâzım olmayup matlûb akça olduğundan memleket ahâlileri harâb ve zulm-ı kâdî ile bî-tâb ve kâdî-ı merkûm hilâfî irtikâb ve akça ile iş gördüğünden matlûb u merâm-ı pâdişâhînin hilâfî i‘lâm verdiğinden emr-i pâdişâhînin nüfûzı ve icrâ olunmadığından gayri hâin ü sâdik anlamaz(?) oldu.” (Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risâle ‘Risâle-i Terceme’”, *Belgeler*, IV/7-8 (1967), s.41-42.)

zaman verilmeye başlandığı bilinmemekle birlikte, XVI. yüzyıl kaynaklarında böyle bir gelirin adı geçmektedir. Kendilerine arpalık tahsisatı yapılan devlet memurları genellikle arpalık yerlerine gitmez, yerlerine bir *arpalık nâibi* gönderirlerdi. Arpalık yerlerine bizzat giden ilmiye mensupları bulundukları yerde halkın hukukî ve adlî işlerine de bakarlardı.⁹¹

1.4. KADILARIN GÖREVLERİ

Kadılar Osmanlı yönetim mekanizmasının en önemli unsurlarının başında gelmektedir. Eyalet merkezlerinden sancak ve kazalara kadar bütün yönetim birimlerinde mevcut olan kadılar taşra idarî birimlerinin başındaki en büyük adlî amir olma özelliğini taşıyordu. Osmanlı merkeziyetçi idaresi, askerî yönetimin en alt birimi olarak sancağı esas kabul etmiş ve sancak beyinin altında herhangi bir askerî-idarî birim teşkili cihetine gitmemiştir. Osmanlı idaresinin, sancak yönetiminde sancak beyinin yanı sıra kadıyı da yönetime ortak kılması ve yönetim yetkilerini ikisi arasında paylaştırırken, kadıyı tek yetkili otorite olarak tanıması yönetimdeki esas ağırlığın kadılarda olduğunu göstermektedir.

Osmanlı kadılık sistemi İmparatorluğun mülkî idaresini doğrudan etkilemiş ve kadının yönetimi altındaki idarî birimlere kaza adı verilmiştir. Kaza büyük bir kasaba veya şehirle birlikte ona bağlı olan birçok nahiye ve köyden teşekkül ediyordu.⁹² Kazanın alt birimleri olarak teşekkül eden nahiyeler ise kadılar tarafından tayin edilen nâibler vasıtasıyla idare ediliyordu. Osmanlı askerî idaresinden bağımsız bir idarî birim olarak kaza, kadı tarafından müstakil olarak idare edilen ve Osmanlı sivil idaresinin esâsını oluşturan yönetim birimidir. Kazalar, hukukî ve idarî bir birim olarak kazaskerler tarafından atanan kadılar tarafından yönetilirken sancaklar ise doğrudan Dîvân'ın tayin ettiği beyler tarafından idare edilirdi.

Osmanlı Devleti'nde mevleviyetler ile kaza ve sancak kadılıkları arasında, hiyerarşik bir düzenleme mevcut değildi. Bütün kadılıklar birbirinden bağımsız yargı bölgelerine ayrılıyordu. Yüksek dereceli kadılar sancak ve kaza kadıları üzerinde denetim hakkına sahip olmadığı gibi sancak ve kaza kadılarının tayinleri ile ilgileri de bulunmuyordu.

⁹¹ Cahit Baltacı, "Arpalık", *DİA*, c.III (1991), s.392-393.

⁹² Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XIII/1-2 (1955), s.48.

İdarî taksimatta kaza, sancak ve eyaletlerde görev yapan kadılar, buralardaki beylerbeyi ve sancak beyleri hariç diğer yerel yöneticilerin amiri konumundadır. Ayrıca kadılar, aslî vazifeleri olan yargının haricinde, bulundukları bölgelerde ifa ettikleri vazifeleri dolayısıyla da, merkezin taşradaki en güvenilir temsilcisi ve Osmanlı şehrinin en önemli yöneticisidirler.

Tanzimat'a kadar kadılar aslî görevi olan yargının yanısıra idarî, mülkî, askerî ve beledî görevleri de ifa etmişlerdir. Bir hukuk adamı olarak kadıların aslî görevi adaleti temin etmek, hak sahiplerine haklarını iade etmek, yakalanan suçluları yargılamak, şerî ve örfî hukuka göre ceza vermektir.

Kadılar ifa ettikleri adlî, askerî, beledî ve iktisadî görevlerinden dolayı merkezle yakından ilişkilidir. Kadılar görev yaptıkları kaza halkı ile merkez arasında önemli bir köprü vazifesi görmekte olup merkezin en üst idarî birimi olan Dîvân-ı Hümâyûn'la sürekli ve doğrudan irtibat halindedir. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve Dîvân'dan çıkan idarî, adlî, malî hükümlerin ve padişah fermanlarının kaydedildiği Ahkâm defterlerinde bu hüküm ve kararların bir çoğunun kadılara hitaben yazıldığı görülmektedir.⁹³ Bu sebeple kadılar kaza bölgesinde kanun uygulayıcı olarak bulunduklarından merkezin en önemli temsilcisi oldukları gibi, kaza bölgesindeki halktan ve vuku bulan her türlü olaydan da merkeze karşı sorumlu idiler.

Kadıların idarî görevleri kendilerine verilen tayin beratlarında kaydedilmiş olup genel olarak vakıf senetlerini tanzim etmek, vakıflara mütevellî, cabi tayini ve camilere imam, müezzin tayini için arzda bulunmak, vakıf mallarının kiraya verilmesini veya işletilmesini takip etmek ve kayıt altına almak, vasiyetname düzenlemek, vasi tayin etmek, tereke taksim etmek, mukataa işlemlerini yürütmektir.⁹⁴

Sefer sırasında ordu için malzeme, kasaplık hayvan ve erzak temin etmek, ordunun geçeceği yol, köprü, çeşme v.s. tamirini yaptırmak, cebelüleri hazırlamak ve onlara hayvan temin etmek, donanma inşası için işçi ve malzeme temin etmek, devşirme işleri ve devşirme emininin kontrolü gibi görevleri, bir mülkî amir olan kadının bir nevi askerî görevi gibi düşünmek mümkündür.⁹⁵

Kadılar sorumlu oldukları bölgelerde, bu günkü devlet teşkilatında farklı kurumların sorumluluğu altında bulunan belediye ve noterlik gibi görevleri de yerine

⁹³ Feridun Emecen, İlhan Şahin, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s.XVIII.

⁹⁴ Münir Atalar, "Şer'îye Mahkemelerine Dair", s.310.

⁹⁵ Şinasi Altundağ, "Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri", s.351.; İlber Ortaylı, "Kadı", s.72-73.

getirirlerdi. Sicillerden tespit edildiği kadarıyla, esnaf teşkilatlarını ve çarşı-pazar yerlerini denetlemek, fiyatları kontrol etmek, muhtesip ve kethüda tayin etmek, kurallara uymayanları tespit etmek ve cezalandırmak, sokakların temiz tutulmasını sağlamak kadıların beledî görevleri arasındadır. Kadılar ayrıca şehrin imarından ve şehir planlama ve düzeninden de sorumlu idiler. İmara açılacak olan yeni yerler, yapılacak su yolları, mezarlık ve pazar yerlerinin tespiti v.s. gibi konular kadının kontrol ve iznine bağlı idi.⁹⁶

Kadıların başlıca görevlerinden birisi de her türlü tüketim maddesinin ve hizmetlerin fiyatlarını tespit etmek (narh koymak) ve bunun esnaf nezdinde muhtesib vasıtasıyla denetimini yapmaktı. Osmanlılar halkın refahının sağlanması maksadıyla narha büyük önem vermişlerdir. Narh işlerinin takibi bizzat sadrazam tarafından yürütülmüş, İstanbul ve civar kadıları da muhtesibleri ile sık sık esnaf teftişlerinde bulunmuştur.⁹⁷

Ayrıca alım-satım, kira akitleri, evlenme ve boşanma işlemleri gibi bir dava konusu teşkil etmeyen, ancak resmî bir kurumca tasdik edilmesi ve kayıt altına alınması gereken işlemleri kayıt altına almak da kadıların bir nevi noter olarak faaliyet gösterdikleri görevleri arasındadır.

Kadılar ayrıca yürütme ile ilgili birçok görev de üstlenmişlerdir.⁹⁸ Ancak kadıların idarî ve siyasî konularda karar alma yetkileri yoktur. Bu tür konularda kadılar padişahın özel izni ile görev alabilirlerdi.⁹⁹

Bunların yanı sıra kadıların bazı malî görevleri de bulunmaktaydı. Kadıların malî görevlerinin başında bazı vergilerin toplanması başta gelmekteydi. Mesela XVI. yüzyılın başında cizye ve avarız vergilerini kadılar topluyordu.¹⁰⁰ İlber Ortaylı 1583 Temmuzunda Murtazaabad kadısı Mevlânâ Ahmed Efendinin nüzul vergisini toplayıp, bizzat Erzurum'a kadar giderek orduya teslim ettiğini aktarmaktadır.¹⁰¹

⁹⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", s.104.

⁹⁷ Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi ve İstanbul Kadı Sicillerine Dair Tetkikler", *İstanbul Araştırmaları*, VI (1998), s.79.

⁹⁸ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (İrcica), İstanbul 1994, c.II., s.398.

⁹⁹ Hasan Tahsin Fendioğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", *Osmanlı*, c.VI (1999), s.457-458.

¹⁰⁰ Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Cogito*, 19 (1999), s.120.

¹⁰¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", s.104.

Kadınların ayrıca piyasadaki para rayicini takip etmek, ihtiyaçtan fazla sikke mübâdelesini önlemek, tedavülde kalb ve kırık sikke bulunmasına mani olmak gibi görevleri de vardı.¹⁰²

Ticari hayat, esnaf ve gediklerle ilgili muameleleri de kadınlar yürütmekte idi. Özellikle gediklerle ilgili muameleler kadınların ilgilendiği başlıca görevlerden biriydi.¹⁰³ Gediklerin alınıp satılması, rehin veya fekki İhtisap Nazırı'nın denetiminde, esnaf kethüdaları ve ustabaşları marifeti ile icra edilir ve bu hususlarla ilgili muameleler esnaf defterlerine ve şeriye sicillerine kaydedilirdi. Ayrıca gediklerin alınıp-satılır olması bazı hukukî ihtilafları da beraberinde getirmiştir. Bu sebeple de gedikler kadınların yetki ve sorumluluk alanında bir mesele olmakta idi.¹⁰⁴ Ayrıca bir şehrin yıllık iaşe giderlerinin planlanması, fiyat tespitleri, esnaf denetimleri, esnaf sorumlularının tayin ve azilleri gibi meseleler kadınlar vasıtası ile hallediliyordu.

1.5. KADINLARIN GÖREV SÜRELERİ

İster Osmanlılardan önce kurulmuş olan İslâm devletlerinde olsun, ister Türk beylik ve devletlerinde olsun kadınların görev süreleriyle ilgili olarak bir düzenleme mevcut değildir. Osmanlılarda da kadınların görev süreleriyle ilgili dönem dönem kazaî ve idarî şartlara göre değişen farklı uygulamalar mevcuttur. Bu farklılıkların başında mevcut kadılıkların sayısı ile bu görevlere talip olan kadı adaylarının sayısı arasındaki oranın değişmesi gelmektedir. Özellikle XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı Beyliği'nin sınırlarının Balkanlar ve Anadolu'da hızla genişlemesi bu bölgelerde yeni kurulan kadılıklar için istihdam edilecek nitelikli kadınların bulunmasında bir sorun oluşturmuş ve bulunabilen nitelikli adaylar uzun süre yerlerini muhafaza etmişlerdir. Bu uygulama XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş olmalıdır. Nitekim XVI. yüzyılın başlarında Anadolu kadınlarının maaşları ve görev sürelerini gösteren 1528 tarihli bir defter görev sürelerinde henüz bir sınırlandırmaya gidilmediğini ortaya koymaktadır. Bu defterden anlaşıldığına göre Anadolu vilayetlerinde bir kadı aynı yerde 12 yıl (İznikmid ma'a

¹⁰² İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", s.103.

¹⁰³ Gedik ıstılah manası olarak sanat ve ticaret yapabilme yetki ve hakkına sahip olmak demektir. Bununla birlikte bir sanatın icrası için gerekli olan alet ve edavata da gedik denilmiştir. Bir esnafın dükkan açıp ticaret yapabilmesi veya bir sanatkarın sanatını icra edebilmesi için gedik sahibi olması gerekiyordu. Osmanlı uygulamasında bunun iki yolu vardı. Bunlar ticaret yapmak isteyen şahıslar gedik hakkını ya gedik sahiplerinden devren satın alabiliyorlar, ya da herhangi bir sebeple boşalan gediğin açık artırma usulü ile satılması sonucu sahip olabiliyorlardı. (Bilgin Aydın, "Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Şer'îye Sicilleri", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.116.)

¹⁰⁴ Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s.81-82.

Kandıra kadısı Mevlânâ Fahreddin), 7 yıl 7 ay (İzmir kadısı Mevlânâ Bedreddin), 5 yıl 8 ay (Bursa kadısı Mevlânâ Davud) gibi uzun sürelerle görev yapabilmektedir.¹⁰⁵ Yine bu deftere göre en uzun süre görevde kalan kadı İzmit kadısı olup 12 yıl boyunca yerini muhafaza etmiştir.¹⁰⁶

Koçi Bey Risalesi’nde Osmanlı idaresindeki kadıların, önceleri sebepsiz olarak (bî-vech) azlolunmayıp uzun süre görevde kaldıklarını belirten kayıtlar mevcuttur:

“Bilâd-ı selâse kadıları ve sâ’ir hükkâm-ı şeri‘at dahi nice zaman, mansıplarında ber-karâr olub bî-vech azl olunmazlardı.”¹⁰⁷

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kadılar üç yıllığına tayin edilmeye başlamıştır. Ancak bu sürenin kısaltılması ya da uzatılması mümkündür.¹⁰⁸ XVI. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının hızla genişlemesiyle kaza sayısı artmış ve mevcut kaza sayısından çok daha fazla sayıda medrese mezunu kadı olmak için sıra beklemeye başlamıştır.¹⁰⁹ Görev yerinin az, ancak talebin çok olması yüzünden hiyerarşideki tikanıklıkları önlemek için kadıların görev süreleri sınırlandırılmıştır.¹¹⁰

XVII. yüzyıla gelindiğinde ise kaza kadılarının görev süresi 20 ila 24 ay arasında değişmektedir.¹¹¹ Her ne kadar kadılık teşkilatı üzerine yapılmış çalışmalarda bu süre üzerinde ihtilaf varsa da¹¹² kadıların 24 aylığına tayin oldukları ve fiiliyatta 20 ay görev yaptıkları H.1087/M.1676-77 tarihli *Tevki‘i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*’nde küçük dereceli kadılıkların görev süresi 20 ay, büyük dereceli kadılıkların ise 12 ay olarak açık bir şekilde kaydedilmiştir.¹¹³ Zira görev süresiyle ilgili farklı rakamlar kanunnâmede geçen “kuzât-ı mevleviyetin müddet-i örfiyyeleri bir senedir ve kuzât-ı kasabâtın iki senedir, lâkin fî zamanına iki seneden dört ay kasr ederler” ifadesinden kaynaklanmış olmalıdır.

¹⁰⁵ Turan Gökçe, “934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları”, s.80.

¹⁰⁶ Turan Gökçe, “934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları”, s.79-80.

¹⁰⁷ Yılmaz Kurt, *Koçi Bey Risalesi*, s.41.

¹⁰⁸ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)”, *Belleten*, LXI/232 (1997), s.667.; Mehmet Akif Aydın, “Mahkeme”, *DİA*, c.XXVII (2003), s.343.; İlber Ortaylı, “Kadı”, s.71.

¹⁰⁹ Yusuf Oğuzoğlu, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, I (1986), s.150.

¹¹⁰ Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi*, s.66.; Feda Şamil Arık, “Osmanlılarda Kadılık Müessesesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 8 (1997), s.7.

¹¹¹ M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukuk”, s.392.

¹¹² Uzunçarşılı *İlmiye Teşkilatı*’nda bu dönemde kaza kadılarının görev süresi 20 aydır derken (*İlmiye Teşkilatı*, s.94.), M. Akif Aydın sürenin iki yıl olduğunu söyler. (“Osmanlı Hukuk”, s.392.); Mehmet İpşirli ise kadıların görev süresinin iki yıla indirildiğini ancak uygulamada 20 ay görev yaptıklarını ifade etmiştir. (“Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik”, s.667.)

¹¹³ İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadı’sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, s.122.; Madeline C. Zilfi *Tevki‘i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*’nde kadıların görev sürelerinin yıllık ve sonlandırılabilir olduğunu ifade ettiğini belirterek, belirsiz görev süresinden yıllık görev uygulamasına kanunnâmenin yayınlandığı tarihlerde geçilmiş olması gerektiğini söylemektedir. (Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, Çev. Mehmet Faruk Özçınar, Ankara 2008, s.67.)

XVIII. yüzyıldan itibaren kadıların görev süreleri daha da kısaltılmıştır. Uzunçarşılı'nın aktardığına göre D'ohsson *Tableau General de l'Empire Ottoman* isimli eserinde¹¹⁴ kadıların XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 18 ay görev yaptıklarını kaydetmiştir. H.1141/M.1728-29 tarihli bir fermana göre kadıların görev süresi tekrar iki yıla çıkarılmışsa da, M. Akdağ bu sürenin bir yıl görev, bir yıl da uzatmalı olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁵

Mevleviyet kadılıklarında da erken dönemlerde bir süre sınırlaması yoktu. Ancak XVI. yüzyılda bu kadılıklara talep arttıkça görev süresi aday sayısına bağlı olarak azaltılmıştır. Mevleviyet payeli kadılıkların görev sürelerinin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren 1 yıl olduğu muhtelif kaynaklar tarafından zikredilmektedir.¹¹⁶

Kadıların görev sürelerinin kısa tutulmasının yukarıda zikredilen idarî sebeplerin yanı sıra kazaî sebepleri de vardır. Kadıların uzun süre aynı yerde görev yapmaları zamanla bölge halkı ile kadı arasında bir yakınlık doğmasına sebep oluyor ve bu durum onun yargıdaki bağımsızlığına gölge düşürebiliyordu. Ayrıca kadıların uzun süre görevde bulunmaları onların ilmî faaliyetten uzak kalmalarına da sebep oluyordu. Bu sebeple bir ya da iki sene görev yapan kadı merkeze alınarak mesleki bilgi ve uygulamalarının geliştirilmesine çalışılıyordu.¹¹⁷

1.6. KADILARIN TEFTİŞİ

Kadılar, verdikleri yanlış veya adaletsiz hükümler, yaptıkları haksız uygulama, suistimal ve yolsuzluklar karşısında bir şikayet söz konusu olduğunda veya merkezî idarenin dikkatini çektiğinde teftiş edilmekte ve yargılanabilmekteydiler. Bu gibi durumlarda merkezî hükümet beylerbeyi veya sancak beyi rütbesinde birini ya da dergâh-ı âlî çavuşlarından birini göndererek durumunu teftiş ettirirdi.¹¹⁸ Yolsuzlukları

¹¹⁴ D'ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, c.IV, Paris 1791, s.569'dan nakleden İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.94.

¹¹⁵ F. Şamil Arık, "Osmanlılarda Kadılık Müessesesi", s.7.

¹¹⁶ İ.H. Uzunçarşılı sancak kadılarının mevleviyet sureti ile atandıklarını ve görev sürelerinin 1 yıl olduğunu kaydetmiştir. (*İlmiye Teşkilatı*, s.95.) Aynı şekilde Fahri Unan da mevleviyet kadılıklarında görev süresi için en çok zikredilen sürenin 1 yıl olduğunu söylemektedir. ("Mevleviyet", s.467.); Zeki Pakalın da mevleviyet olan bilâd-ı hamse ve harameyn kadılıklarına tayinlerin her yıl yapıldığını kaydetmiştir. ("Kadı", s.124.) 1087/1676 tarihli *Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*'ne göre de büyük kadıların görev süresi 1 yıl idi. ("Osmanlı Kanunnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası*, 1 (1331) s.541'den nakleden Yusuf Oğuzoğlu, "Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", s.149.); İlber Ortaylı da mevleviyet payeli kadılıkların tayinlerinin 1 yıl süreyle yapıldığını kaydetmiştir. ("Kadı", s.71)

¹¹⁷ M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", s.392.; İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", s.122.

¹¹⁸ İlber Ortaylı Ankara'nın 1 numaralı sicilinden Bayburt kadısının teftiş edilmesi için Ankara sancakbeyinin ve kadısının görevlendirildiğini aktarmaktadır. (Ankara Ş.S., No.1, s.39, no.105'den nakleden İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", s.106.)

sürekli şikayet konusu olan kadıları teftiş için merkezden başka kadıların da tayin edildiği olurdu. Bu tür kadılara *seyyar kadı* veya *toprak kadısı* denmektedir.

Kadıların yaptıkları yolsuzluk ve haksızlıklar üzerine padişah fermanıyla başka kadılarca teftiş olundukları bilinmektedir. Mühimme defterlerinde bu tür yolsuzluklardan bazılarına dair çıkan hükümler kadıların zulüm ve haksızlıklarının ciddiyetini göstermektedir. Mesela H.994/M.1585-86 tarihli bir hükümde Gümülcine'nin Karagöz mahallesinde oturan kadı İlyas'ın nikah kıyarak evlendiği kadınları Anadolu'ya göndererek cariye diye sattırdığı, H.1001/M.1592-93 tarihli başka bir hükümde ise bir kadının iki kişi ile işbirliği yaparak ölümlerin kefenlerini soydurduğu kaydedilmektedir.¹¹⁹

Yine Mühimme defterlerinde geçen Rumeli Beylerbeyi'ne yazılmış H.1000/M.1591-92 tarihli bir hükme göre de Ortapare kazasının Yağlı köyünden kadı Ahmed ile İskilipli kadı Ethem anlaşarak Ortapare kazasında tımarı olan bir kişinin sağ elini ve sol ayağını kesmek suretiyle işkence yaptıkları için Dîvân-ı Hümâyûn'da yargılanmışlardı.¹²⁰

III. Murad'ın Avrethisarı kadısına hitaben yazdığı H.1003/M.1594-95 tarihli bir hükümde ise Hüsam isminde bir kadının kul akçası adı altında yeni bir vergi icad ederek halktan haksız yere para topladığı ve bir imamın bu parayı vermediği ve cemaati de vermemek üzere kışkırttığı için Kadı Hüsam'ın imamın önce sakalını kestiği, burnunu delerek ip geçirdiği ve çarşıda dolaştırarak halka teşhir ettiği kaydedilmektedir.¹²¹ Bu tür mühimme kayıtlarında teftiş edilen ve Dîvân'da yargılanan kadıların akıbeti hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Görevi ihmal ve kusur kadılıktan azl sebebi olabiliyordu. Kürekçi getirmedikleri ve kürekçi bedeli olarak fukaradan ziyade para aldıkları için bazı kadılar görevden azledilmişti.¹²² Selânikî'nin bildirdiğine göre görevlerini ihmal veya kötüye kullanma dolayısıyla bazı kadılar hapis cezasına çarptırılmıştı. Rumeli bölgesinde bazı kadılar kendilerine vergi tahsili için gönderilen çavuşların işlerine engel olup “kendü garaz-ı nefsleri” için çalışmış ve irsaliyeler tahsil olunamamıştı. Vergi tahsiline mani olan kadılar “çavuş elüne virilüp” habs olunmuştu.¹²³

¹¹⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, “Kadı Zulumları, Softa Şekavetleri”, *Tarih Hazinesi*, IX/1 (1951), s.483.

¹²⁰ BOA, *Mühimme*, No.71, sıra 186'dan nakleden İ.H. Konyalı, “Kadı Zulumları”, s.483.

¹²¹ BOA, *Mühimme*, No.73, sıra 920'den nakleden İ.H. Konyalı, “Kadı Zulumları”, s.482.

¹²² BOA, *Kepeci Ruus*, No.225, s.273.

¹²³ “Kadıların Yedi-Kule’de habs olunduğu ve Rumeli Kadıaskeri Zekeriya Efendi azlidir.

2. OSMANLI MAHKEMELERİ

Sözlük manası hüküm verilen yer olan mahkemenin hukuk terminolojisindeki tarifi, hüküm veren kimsenin (kadının) oturduğu, tarafları dinlediği ve davaları görüp çözüme kavuşturduğu resmî bir mekan olarak ifade edilmektedir. İlk İslâm devirlerinde mahkeme kelimesi kullanılmamıştır. Mahkemeyi ifade eden mekan ismi *hüküm* kelimesinden ziyade *kaza* kelimesi esas alınarak türetilmiştir. Bu dönemlerde mahkeme için *bâbü'l-kâdı*, *ebvâbü'l-kudât*, *meclisü'l-kâdı* veya *meclis-i şer'* gibi tanımlar kullanılmıştır.¹²⁴

İslâm dünyasında mahkemeler Hz. Muhammed ve Halifeler döneminde ortaya çıkmış, halifeliğin ve aynı zamanda İslâm devletinin idaresinin Emevîlere ve Abbâsîlere geçmesiyle mahkeme sistemi de aynı şekilde devam etmiş ve daha sonra kurulan Türk-İslâm devletlerinde de bu gelenek devam ettirilmiştir.

2.1. MAHKEMELERİN YETKİLERİ

Osmanlılarda da hüküm verici (hâkim/kadı), gelenekten, dinden ve hüküm koyucudan (padişahdan) aldığı yetki ile mahkeme kurmuş ve davaları çözüme kavuşturmuştur. Ancak yüzyıllardır gelenekleşen, kural ve kaideleri oturan mahkemenin, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok geniş topraklara sahip olmasıyla birlikte görev ve sorumluluk alanları genişlemiş ve kadıların yetkileri de buna paralel olarak artmıştır.¹²⁵

İslâm mahkemelerinin en önemli özelliği tek hâkimli mahkeme olmasıdır. Tarih boyunca bütün İslâm mahkemeleri bir iki istisna dışında tek hâkimlidir.¹²⁶ İslâm mahkemelerinin bu özelliği Osmanlı hukuk sisteminde de devam etmiştir.

Ve Rûmili canibine giden emvâl-i mîrîye müte'allik evâmîr ve ahkâmı kadıların ziyâde tenbîh ü te'kîd buyurulup, 'varan çavuşlara, ve sâ'ir havale olanlara ruhsat virüp, re'âyâdan akça aldırılmayasın' denilmeğe kuzâtun gulâtı kendü garaz-ı nefsleri için çalışup, tahsîl-i emvâle varanlara müsâ'ade itmeyüp ve belki i'tibâr ve iltifât itmez olıcak zemân ile irsaliyeler tahsîl olunmayup, Südde-i sa'âdete mahalliyle akça yetişemeyüb, müzayakaya düşmek lâzım gelecek tahsîle mâni olan kadı, çavuş eline virilüp habs olunmağa kuzât efendiler kahve-hânelerde dânişmend ve suhte tâifesini tahrîk idüp, 'Ulemâyâ bu ihanet nedür, cümlemüze sirayet ider' diyü Sultân Mehmed haremînde cem'iyet idüp, ikâz-ı fitneye sebep ü bâ'is olanları yine içlerinde müşîr ü müdebbir olanlar gelüp, Sadrîa'zam hazretlerine haber virüp, yedi nefer kadı efendiler fi'l-hâl ihanet ile ahz olunup, Yedi-Kulle'ye habs buyuruldu." (Mehmet İpşirli, *Tarih-i Selânikî*, s.225.)

¹²⁴ Fahrettin Atar, "Mahkeme", *DİA*, c.XXVII (2003), s.338.

¹²⁵ M. Akif Aydın, "Mahkeme", s.342.

¹²⁶ Fahrettin Atar, "Mahkeme", s.341.; İlber Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", s.247.

Osmanlı mahkemeleri Tanzimat’a kadar Osmanlı yargı sisteminin salâhiyetli tek müessesesi olarak çok geniş yetkilere sahipti. Osmanlı mahkemeleri adli ve cezaî davaların yanı sıra idarî ve malî meselelerle ilgili her türlü davaya bakabiliyordu. Fakat mahkemelerin ceza davalarında karar vermeye yetkili olup olmadığı tartışmalıdır. Şerîye sicillerinde hadlerle ilgili müeyyidelere ait kadî kararlarına fazlaca rastlanmaması böyle bir kanaatin oluşmasına sebep olmuştur. Mesela, Suraiya Faroqhi sicillerde tecavüz, hırsızlık ve cinayet davalarına çok sık rastlanmadığını ve kadîların ceza davalarında sadece tespit amaçlı kayıtlar tuttuğunu söylemektedir. Yine Faroqhi davaların Dîvân’a intikal ettiğini fakat bu hususta Dîvân’a ait defterlerde de verilen hüküm ve cezanın uygulanışı hakkında bilgi bulunmadığını ifade eder.¹²⁷

Faroqhi’nin tespitlerinin aksine XVI. yüzyıl ruus defterleri incelendiğinde siyaset, el kesme, kısas gibi ağır cezaî müeyyidelerin Dîvân-ı Hümâyûn’da görüldüğü, suçla ilgili kararlar alındığı ve cezanın infazıyla ilgili kayıtların da deftere işlendiği görülmektedir. Ruus defterlerindeki kayıtlar bu uygulamalara dair birçok örnek ihtiva etmektedir. Mesela Edirne’den Hasköy’e kadar birlikte yolculuk ettikleri bir müslüman iki kafir kimseyi kemend ile boğup ölümlerini ormana atan altı kişinin siyaset olunması¹²⁸ ve Şeyh Vefa semtinde bir eve girip hırsızlık yapan Musli bin Ali’nin bir elinin kesilmesi emredilmiş¹²⁹, Aydos kazasında bir zımmiyi bıçakla öldüren kır bekçisi Nikola’nın ise kısasına hükmolunmuştu.¹³⁰

XVII. yüzyıl Osmanlı yazarlarından Veysî’nin, Osmanlı Devleti’nde yargılama ve infaz sürecine dair *Hâbnâme-i Veysî* isimli eserinde verdiği bilgiler de ruuslardaki kayıtları desteklemekte ve yargılama prosedürünü anlaşılır hale getirmektedir. Ona göre katl davaları Dîvân-ı Hümâyûn’a intikal etmekte ve kazasker tarafından hükmün kanuna uygunluğu tasdik edildikten sonra padişaha arz edilip, arzla ilgili muamelelerin bir

¹²⁷ “Bu sicillerde, ırza tecavüz, hırsızlık ve cinayet gibi daha ciddi meselelere de rastlanır ama çok sık değil. Şeriat, hırsızlığın söz konusu olmadığı cinayetlere, esasen kurbanın ailesini ilgilendiren bir mesele olarak yaklaşırken, Osmanlı devleti para cezası ile “öşr-i diyet” denen kan parasından pay talep ediyordu. Dolayısıyla, insanlar bu tür meseleleri mahkemeye taşımadan halletmeye çalışıyorlardı. Bugünkü anlayışa göre ceza davası olarak nitelenecek pek çok durumda, kaydedilen, tanıkların anlattıklarıyla toparlanmış somut “olgular”dan ibarettir. Muhtemelen bu tür vakalar daha sonra İstanbul’daki Dîvân-ı Hümâyûn’a aktarılıyordu. Ama Mühimme ve Şikâyet defterlerinden, Dîvân’ın eline bu tür dava gelince genelde ilgili kadîya şeriate uygun bir hüküm vermesi yolunda bir emir göndermekle yetindiğini anlıyoruz. Dolayısıyla, belli bir vakayla ilgili başvurulabilecek kaynaklardan hiçbirinde genelde verilen hüküm ve cezanın uygulanışı hakkında bilgi bulunmaz.” (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev: Zeynep Altok, İstanbul 1999, s.56.)

¹²⁸ BOA, *Kepeci Ruus*, No.216, s.64.

¹²⁹ BOA, *Kepeci Ruus*, No.208, s.134.

¹³⁰ BOA, *Kepeci Ruus*, No.209, s.69.

sureti ruus defterlerine kaydedilmekte ve infazı yapacak zabite ruus sureti verilerek hüküm infaz edilmektedir.¹³¹

“Pâdişâhlarımız âl-i Osman -sebbetallâhu esâse devletehum- hazretlerinin zamân-ı şerîflerinde değil şerî’atü’l-seyyidi’l-enâma muhâlif vaz’a ikdâm ile katl-i âmm-ı ehl-i İslâm itmek tâ’ife-i Yehûd ve Nasârâdan bir zimmî-i nâçizin şer’an katli lâzım gelse kuzât-ı İslâm’dan biri hüküm idüp yazdığı hüccet-i şer’iyyeyi kadıasker mutâbık-ı şerî’at-ı garrâdır deyu pâye-i serîr-i sultâniyeye arz idüp sûreti defter-i ru’ûsa kaydolunup asıl hüccet hıfzolundukdan sonra siyâset oluna deyu zabite sûret-i ru’ûs verilmeyince katl olunmak muhâldir, fe-lillâhi’l-hamd”¹³²

Ayrıca siciller üzerine yapılan bazı yeni çalışmalar, Faroqhi’nin, sicillerde ceza davaları dolayısıyla kaydedilen meselelerin “tanıkların anlattıklarıyla toparlanmış somut olgulardan ibarettir” şeklindeki kanaatinin doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim hırsızlık suçlarıyla ilgili XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait bazı araştırmalar kadıların el kesme cezasıyla ilgili kararlarının sicillere işlendiğini gösterdiği gibi katl davalarında da suçlulara verilen kısas veya siyaseten katl cezalarının da defterlere işlendiği görülmektedir.¹³³ Mesela XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul mahkemesinde görülen üç ayrı hırsızlık davasında kadının el kesme cezası verdiği tespit edilmiştir.¹³⁴ Aynı şekilde XVIII. yüzyılın başlarında ise İstanbul Bâb mahkemesinde görülen bir katl davasında zanlılara kısas hükmü verilmiş¹³⁵, yine aynı tarihlerde Adana kadılığınca görülen bir hırsızlık davasında ise kadının zanlı hakkında padişah emriyle *siyaseten katl* hükmü verdiği tespit edilmiştir.¹³⁶

XVIII. yüzyıldan itibaren ise hırsızlık ve katl suçlara verilen el kesme ve kısas gibi büyük cezaların yanı sıra¹³⁷, yaralama, iftira gibi daha küçük suçlar için de kadıların bir ceza vererek hükümlerini sicillere kaydettikleri görülmektedir. Mesela

¹³¹ Bilgin Aydın, *Dîvân-ı Hümayun Defter Formları*, s.94.

¹³² Veysî, *Hâbnâme-i Veysî*, s.18. Bu eser, *Münşeat-ı Azîziye fi Âsâr-ı Osmâniye* isimli eserle birlikte basılmıştır. (Nşr. Nuri Efendi, İstanbul 1303, s.115-237.)

¹³³ Sicillerde kayıtlı el kesme ve katl davaları için bkz. Hüccetin Tanımı bölümü; Ayrıca bkz. Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *DİA*, c.XVII (1998), s.394-395; Ömer Menekşe, *XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçu ve Cezası*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s.88-110.; Üsküdar Ş.S., No.351, vr.24a.

¹³⁴ İstanbul Bâb Mahkemesi Ş.S., No.25, vr.165b’den nakleden Ömer Menekşe, *Hırsızlık Suçu ve Cezası*, s.110; İstanbul Bâb Mahkemesi Ş.S., No.124, vr.28’den naklen Mehmet Akman, *Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Giriş: Tanzimat Öncesi Dönem*, İstanbul 1988, s.113.; Adana Ş.S.No.14, s.80-81’den naklen Ahmet Kankal, “Osmanlı Ceza Hukukuyla Alakalı İlginç Bir Belge”, *OTAM*, 4 (1993), s.197-203.

¹³⁵ İstanbul Bâb Mahkemesi Ş.S., No.124, vr.28’den nakleden Mehmet Akman, *Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Giriş*, s.113.

¹³⁶ Adana Ş.S., No.14, s.80-81’den nakleden Ahmet Kankal, “Osmanlı Ceza Hukukuyla Alakalı İlginç Bir Belge”, s.197-203.

¹³⁷ Deniz Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer’iyye Sicili Defteri 1159-1160/1747-1748*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999, s.157 (hüküm no.315.), s.229-230 (hüküm no.495); İstanbul Bab Mahkemesi Ş.S., No.192, vr.78a’dan naklen Abdülaziz Bayındır, “Örnekleriyle Osmanlı’da Ceza Yargılaması”, *Türkler*, c.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.75; Üsküdar Ş.S., No.351, vr.24a.

Üsküdar sicillerinde XVIII. bir kişinin elini kılıçla yaralayan Yeniçeriye diyet¹³⁸, başka bir kayıta zina iftirasında bulunan bir kişiye kadı tarafından 80 değnek cezası verilerek sicile kaydedilmiştir.¹³⁹

Osmanlı Devleti'nde mahkemeler, görülen davalar ve yargılanan şahıslar bakımından farklı nitelik ve hususiyetler gösteren farklı ihtisas alanlarına ayrılmıştır. Fakat Osmanlı mahkeme sistemini yargı alanları ve yetkileri bakımından inceleyen herhangi müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Mesela Rumeli ve Anadolu kazaskerliği mahkemelerinin temyiz mahkemesi olarak faaliyetlerini mahkeme kayıtlarıyla destekleyen bir araştırma mevcut değildir.¹⁴⁰

Osmanlı hukuk tarihinde dînî olmaktan çok siyasî mahiyetle dikkat çeken zındıklık davalarıyla ilgili yargılamalar hem şerî mahkemelerde hem de Dîvân-ı Hümâyûn'da yapılabilmektedir.¹⁴¹

Osmanlı mahkemelerinin bir kısmı, görülecek davaların belli bir alana tahsisi veya kadıların sınırlı bir alanda dava görmek üzere yetkilendirilmesi sebebiyle ihtisas mahkemeleri niteliği taşır. Bunlar arasında sadece vakıf davalarına bakan ve muhtemelen XVI. yüzyılda kurulan Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği mahkemesi ile vakıf muhasebelerini teftiş eden Evkâf-ı Hümâyûn Muhâsipliği mahkemeleri Osmanlı başkenti olması sebebiyle İstanbul'a has mahkemeler olarak kalmış ve İmparatorluk genelinde yaygınlaşmamıştır. İstanbul başta olmak üzere Edirne ve Bursa gibi büyük Osmanlı şehirlerinde gördüğümüz diğer bir ihtisas mahkemesi türü ise tereke taksimi davalarına bakan Kismet mahkemeleridir. Bazı mahkemelere ise bazı konularda özel yetkiler verilmiştir. Mesela Eyüp mahkemesi su ile ilgili davalarda yetkili kılınmıştır. Aslında Eyüp mahkemesi bu özelliğini coğrafi konumuna borçludur. Çünkü İstanbul'a gelen su yollarının geçtiği yerler Eyüp kadılığına bağlı alanlardır. Eyüp kadısı kendi

¹³⁸ Deniz Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'îyye Sicili*, s.157 (hüküm no.315.)

¹³⁹ İstanbul Ş.S., No.24, s.142'den nakleden Menekşe, *Hırsızlık Suçu ve Cezası*, s.73.

¹⁴⁰ XVII. yüzyılda İstanbul mahkemeleri üzerine bir değerlendirme yapan Evliyâ Çelebi Rumeli kazaskeri için "ta'zîr sahibi olmayup divânda da'vâ dinleyüp kat'ı alâka ve fasl-ı husûmet eyleyüp cümle Rumeli vilâyetlerinde olan (...) kadılara hükmü nâfiz olup berât-ı pâdişâhî tahrîr etmeğe kanûn-ı ebû'l-feth Mehmed Hân üze me'mûrdur" demektedir. Evliyâ'nın bu ifadesinden Rumeli kazaskerinin bütün Rumeli kadılarından sorumlu olduğu anlaşılmakla beraber bir üst yargı mercii olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. (Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul 2006, c.I, s.53.)

¹⁴¹ Meselâ zındıklık ve mülhidlik iddiasıyla yargılanan Molla Lütfi'nin yargılama biçimi örnek bir olay teşkil eder: "Şekil olarak mahkeme, klasik İslâmi devirdeki ilgili mahkemelerde olduğu gibi, zamanın sultanının sarayında kurulmuş, yargı görevini yürütecek olan kadıdan başka, ulemanın -tabir caizse bir çeşit jürinin- katılımıyla bir mahkeme heyeti oluşturulmuştur. Bu mahkemeye şahitler çağırılmış, dinlenmiş, sanığın kendisini savunmasına izin verilmiştir." (Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1988, s.224.)

yargı bölgesinde gördüğü davaları ayrı sicillere kaydetmiştir. Bu siciller arasında 1786 ile 1837 yılları arasındaki su davalarına ait kayıtların tutulduğu siciller *Mâ-i lezîz* defterleri şeklinde adlandırılmıştır.¹⁴²

Kadılar imtiyazlı bazı zümrelerin davalarını görmeye yetkili değildi. Osmanlı Devleti'nde ferdî ve dînî statü farklılıkları özel yargı alanlarının oluşmasına sebep olmuştur. Mesela seyyid ve şerifler, bazı durumlarda gayri müslimler, yeniçeri ve sipahi gibi askerî sınıftan olanlar, işledikleri suçlar dolayısıyla kadı mahkemesinin dışında hususî bir mahkemede yargılanıyorlardı. Yeniçerilerin işledikleri katl, darp gibi suçlarda yetkili mahkemeler suçu işleyenin bağlı bulunduğu askerî birimler veya Dîvân-ı Hümâyûn oluyordu.¹⁴³

2.2. MAHKEMENİN YERİ

Osmanlı mahkemeleri, yargının icra edildiği yer bakımından da önceki İslâm devletlerinden farklı özellikler taşır. Osmanlılarda Tanzimat'a kadar yargının icra edildiği yer genel kabule göre kadının kendi hususî konağı veya camidir.¹⁴⁴ Osmanlı hukuk tarihçileri çalışmalarında genelde bu görüşü savunmuşlardır. Fakat yeterli bir literatür çalışması yapılmadığı ve orijinal kaynaklar ve özellikle de şeriye sicilleri bu açıdan incelenmediği için mahkemenin yerinin mahkeme kadısının evi veya cami olduğu şeklindeki düşünce genel bir kanaat olarak ortaya çıkmış veya paylaşılmıştır. Halbuki Osmanlı mahkemeleri arasında kadının konağı dışında kadıya vakfedilmiş olması sebebiyle hususî niteliğini yitirip kamu binası hüviyetini kazanan mülkler olduğu gibi, doğrudan mahkeme binası olarak kullanılmış kamu binaları ve medreseler ile mahkeme için kiralanmış farklı muhtelif mekanlar da bulunmaktadır. Mesela Konya mahkemesi, XVI. yüzyıldan itibaren vakfedilmesi sebebiyle kamu binası niteliği

¹⁴² Bu defterlerin tamamı neşredilmiştir. *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Mâ-i Lezîz Defterleri*, Haz. Ahmet Kala vd., c.I-XI, İstanbul 1998-2001.

¹⁴³ "Osmanlılarda askerî sınıf olarak adlandırılan ve padişah beratıyla herhangi bir devlet hizmetini ifa eden kimseler için adlî makam kazaskerlik idi. Askerî sınıfın kazaî işleri ve miras taksimleri mahalli şerî mahkemeler tarafından görülmez, bu sınıfın adlî işleri ile kazaskerler ilgilenirdi." (Halil İnalcık, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, s.107.)

¹⁴⁴ İlber Ortaylı XIX. yüzyılın ortalarına kadar, Osmanlı kadıları içinde en üst makama sahip İstanbul kadısının dahi belli bir binasının olmadığını kaydetmektedir. ("Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", s.246.); Bu dönemde yaygın olan kanaat kadıların camilerde, camilere yakın meşrutalarda veya kendi evlerinde davalara baktıkları yönündedir. (Fahrettin Atar, "Mahkeme", s.340.; İlber Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", s.246)

kazanan bir evdir. Konya kadısı Mehmed Efendi'nin Şerafeddin Camii yakınında vakfettiği bu ev, Konya mahkemesi olarak uzun süre kamu hizmeti görmüştür.¹⁴⁵

Üsküdar mahkemesinin de XVII. yüzyıl ortalarında Bâbüssa'âde Ağa'sı Gazanfer Ağa'nın vakfı olan bir binada çalıştığını Üsküdar sicillerinde kayıtlı bir arzıhalden öğrenmekteyiz.¹⁴⁶ Bu arzıhalde mahkeme binasının yanına yeni yapılan bir binanın saçak damlalığının mahkeme avlusuna baktığı ve vakfa zararı olduğu bildirilmiştir. Bina sahibi Üsküdar kadısının tenbihini ve mimarbaşının bir mimar ile tahkikat yaparak sorunun giderilmesi için sunduğu çözümü dikkate almadığından, meselenin mimarın fasl ettiği şekilde çözülmesi için buyuruldu rica edilmiştir. Bunun üzerine yazılan buyurulduda mimarların çözümüne razı olmazlar ise tarafların Dîvân-ı Hümâyûn'a ihzar edilmeleri emredilmiştir.

İstanbul'da bazı mahkemeler doğrudan kendilerine tahsis edilmiş olan kamu binalarında faaliyetlerini sürdürüyordu. Mesela İstanbul'da Davud Paşa Mahkemesi Davud Paşa Camii'nin kapısı üstünde bir binaya sahipti. Mahkeme binası daha önce *Hadîkatü'l-Cevâmi'*in bir yazma nüshasından öğrenildiğine göre, Saraçhânebaşı'nda Dülgerzâde Camii yanında iken 1071 Ramazanında (Mayıs 1661) IV. Mehmed'in emriyle Davud Paşa Camii yanına taşınarak orada yapılan yeni binasına yerleşmişti. Bu kayıttan mahkeme binasının Davud Paşa Külliyesinin esas yapısına ait olmadığı da anlaşılmaktadır.¹⁴⁷

Kamu binalarının haricinde bazı mahkemeler kiralamış oldukları mülkleri kullanıyorlardı. XVII. yüzyıla ait bazı kayıtlar Üsküdar kadılarının bir dönem kiralık bir binayı mahkeme olarak kullandığını göstermektedir. Nitekim Üsküdar sicillerinde H.1012-1013/M.1603-1605 tarihli bir kayıt mahkeme kirası olarak ismi verilmeyen bir imama 140 akçe teslim edildiğini¹⁴⁸, yine H.1053/M.1643-44 tarihli bir kayıt ise mahkeme kirası olarak Hasan Ağa mahallesinden Müezzîn İsmail Halife'ye 500 akçe ödendiğini göstermektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Şerîye sicillerindeki kayıtlara göre bu bina iki katlı bir yapı olup içinde mutfak, yazlık trabzonu ve ahır bulunmaktadır. (Yusuf Oğuzoğlu, "17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar", *Konya*, haz. Fevzi Halıcı, Ankara 1984, s.99.)

¹⁴⁶ Üsküdar Ş.S., No.209, vr.91a.

¹⁴⁷ Semavi Eyice, "Davud Paşa Külliyesi", *DİA*, c.IX (1994), s.43.

¹⁴⁸ "Mahkeme kirası ...? gur-re-i mezbureye gelince yüz kırk akçe imama teslim şüd" (Üsküdar Ş.S., No.112, vr.95a.)

¹⁴⁹ "Hasan Ağa mahallesinden Müezzîn İsmail Halife'ye icâre-i mahkeme için teslim olunan meblağ 500" (Üsküdar Ş.S., No.197, vr.1b.)

Osmanlı kadılarının ihtiyaç durumunda medreseleri de mahkeme binası olarak kullandıkları görülmektedir. Mesela Kudüs mahkemesi bu açıdan ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Kudüs kadısı Süleyman Sırrı Efendi tarafından 13 Ramazan 1332/5 Ağustos 1914 tarihinde Meşihat'e gönderilen bir yazıdan Kudüs mahkemesinin, Şam Emiri Tengiz Han tarafından yaptırılan bir medresede davaları gördüğü bu medresenin H.1021/M.1612-13 tarihinden itibaren bu amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır:

“Ma'rûz-ı dâ'i-i dirîneleridir ki
Ümerâ-i Çerâkîseden Şam emîri Tengiz Han'ın Kudüs-i şerîf'de inşâ ve
fukahâ-i haneîyenin tedrîsine meşrûr medresesi bin yirmi bir tarihinden beri
güzerân olan üç yüz on bir sene bir müddetdir mahkeme-i şer'îye ittihâz
edilmiş ve dokuz yüz otuz altı senesinden beri vukû'-yâfte olan kuyûdât-ı
mühimmeyi hâvî ve 335 kadar sicillâtı muhtevî olduğu hâlde müddet-i
ma'rûzadan beri derûnunda icrâ-yı ahkâm-ı şerî edilmekte olup...”¹⁵⁰

Osmanlı mahkemelerinin eski İslâm ananelerine bağlı olarak büyük camiler içerisinde özel bir bölümde kurulabileceğini Evliyâ Çelebi'nin bir kaydı göstermektedir. *Seyahatnâme*'de Koca Kasım Paşa Camii anlatılırken bu caminin içinde bir mahkemenin bulunduğu “ve harem içre mahkeme-i şer'-i mübîn vardır” ifadesiyle işaret edilmiştir.¹⁵¹ İlber Ortaylı'ya göre özellikle camilerde mahkeme kurulması mahkemenin şeffaflığı açısından önem arz etmektedir.¹⁵² Mahkeme kadının evi dahi olsa, kadı evin bir kısmını özel hayatı/haremi için ayırıp bir kısmını da mahkeme çalışanları ve dışarıdan gelenlerin kolaylıkla girebileceği bir mekan haline getirmek zorundadır.¹⁵³

Mahkeme binasının seçiminde yargılama yapılan yerin herkesin kolaylıkla bulabileceği ve ulaşabileceği bir yer olmasına da muhtemelen dikkat edilmekteydi.¹⁵⁴ 1 Muharrem 981/3 Mayıs 1573 tarihli bir ruus kaydına göre Bergonya? halkı, kadılarının dükkanlar ve çarşının bulunduğu mahalden uzak bir yerde oturmasından şikayetçi

¹⁵⁰ Bilgin Aydın, “Osmanlı Dönemi İstanbul Mahkemelerinde Sicillerin Korunması ve Şer'îye Sicilleri Arşivinin Kurulması”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 1 (1990), s.55.; Kudüs sicillerinin durumu hakkında Kâmil Cemil el-Aselî bir makalesinde şu bilgileri vermektedir: “Kudüs'te bulunan şer'î mahkeme sicilleri bugün Kudüs'te Salahattin Caddesi'ndeki şer'î mahkeme binasında bulunan, demir kasalar içinde korunmaktadır. 1941 yılına kadar Nâibu's-Şam Tenkiz en-Nâsırî'nin 8 h./14. m. yüzyılda Bâbu's-Silsile'de medrese hankâh olarak yaptırdığı ancak daha sonra adliyeye dönüştürülen eski şer'îye mahkemesinin binasında idi. 1941 yılında şer'îye mahkemesinin eski binasından Buhari Zaviyesi'ne taşınması üzerine bu siciller de mahkemeye birlikte buraya taşındı. Bu sırada Kudüs Şer'îye Kadısı sicillerin düzeltilerek ciltlenmesini ve çelik kasalarda saklanması emretti. Bundan birkaç sene sonra da şer'îye mahkemesi ve siciller yeniden Bâbu's-Sâhire'de bulunan bugünkü binasına taşındı. Bugün şer'î mahkeme sicillerinin sayısı 617 deftere ulaşmıştır. İlk sicil defteri 14 Şevval 936 h./1530 m.'de başlar. Buna dayanarak diyebiliriz ki siciller, bütün Arap alemindeki sicillerin en eskisidir.” (Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer'î Mahkeme Sicilleri”, Çev. Sabahattin Samur, *Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1990), s.313.)

¹⁵¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c.I, s.205.

¹⁵² İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.248.

¹⁵³ Rifat Özdemir, “Şer'îye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”, *I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Sempozyumu Tebliğler (22-24 Ekim 1986)*, İstanbul 1987, s.1.

¹⁵⁴ İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.247.

olmuşlardı. Kadı için çarşıda bir ev ve ahır yaptırıp, kadının buraya taşınmasını talep etmeleri üzerine “ev ve ahır bina itdürürler ise varup anda sâkin ola deyû buyuruldu” şeklinde bir emirle mahkemenin çarşıya taşınmasına izin verilmişti.¹⁵⁵

2.3. MAHKEME PERSONELİ

2.3.1. Kadı Nâibleri

Kadıların idarî ve kazaî görevlerini yerine getirirken mahkeme içinde ve dışında bazı yardımcılarını bulunmaktaydı. Mahkeme içindeki yardımcılarını bizzat mahkeme personeli olup bunların başında nâibler yer alırdı. Kadılarının birinci dereceden yardımcılarını olan nâibler bizzat kadılar tarafından tayin edilir ve kazasker tarafından tasdik edilerek göreve başlardı. Ancak istihlaf yetkisi olmayan kadılar nâib tayin edemezlerdi.¹⁵⁶ Bir kazada görev yapan nâib sayısı, kazanın büyüklüğüne göre bir veya birden fazla olabilir. Kadı daha önce sayıları belirlenmiş birden fazla nâibi kendi yetkisi dahilinde tayin edebilir, ancak yeni nâiblik tesis edip nâib sayısını artıramazdı. Yeni bir nâib nasb etmek için kadının durumu merkeze arz edip izin alması gerekirdi.¹⁵⁷

Nâiblik vazifesi iki türlü tevcih edilirdi. Birincisi emanet yolu ile verilen nâibliktir. Emanet yolu ile göreve gelen nâibler mahkeme gelirlerinin dörtte ya da beşte biri ücret olarak çalışırlardı. Nâiblere vazife tevcihinin diğer yolu ise iltizam yolu ile verilmesidir. İltizam yolu ile göreve gelen nâibler, atandıkları kazanın büyüklüğüne göre vazifenin asıl sahibi kadıya *şehriye* adı altında belli miktar para verirlerdi. Daha sonra mahkeme gelirlerini toplayarak mahkeme masraflarını düşerler ve kalanı ile geçimlerini sağlardı.

Nâibler belirli bir süre, belirli bir iş için tayin edilebildikleri gibi, kadıya arpalık olarak verilen ve herhangi bir sebeple kadının bizzat görevinin başına gitmediği uzak bölgelere, kadı adına tam yetkili olarak da tayin edilirdi.¹⁵⁸ Kadının bulunmadığı yerde tam yetkili olarak atanan bu türden nâiblere *bâb nâibi* denilirdi.¹⁵⁹ Nâibler, halk arasında bir sorunun yerinde çözülmesinin gerektiği hallerde, bir ölüm hadisesinde miras taksim etmek veya yaşı küçük varis varsa onların haklarını korumak için

¹⁵⁵ BOA, *Kepeci Ruus*, No.224, s.159.

¹⁵⁶ H.A.R. Gibb, C. Collin Davies, “Nâib”, *İA*, c.IX (1960), s.51.

¹⁵⁷ “2 Safer 994 (1585) tarihli bir hükümde, saltanat makamı İstanbul kadısına, «İstanbul’da beş mahkeme olup bunların yeterli olmadığını, hususen kış mevsiminde uzaktan gelmenin zor olduğunu bildirmişsin. Tahkik edip gereken yerde bir mahkeme ihdas edüb, icrâ-yı ahkâm-ı şer’iyye eyleyesin» deniliyor.” İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadı’sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, s.98.

¹⁵⁸ M. Akif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, s.401.

¹⁵⁹ Yusuf Oğuzoğlu, “Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, s.151.

mahkeme dışına keşif ve araştırma yapmak için görevlendirilirlerdi.¹⁶⁰ Bu tür nâiblere *ayak nâibi* ismi verilirdi. Nâibler ayrıca mahkemede gece nöbeti de tutarlardı.¹⁶¹

Kadılar şehrin zaman içerisinde gelişmesine bağlı olarak merkezî idarenin bilgisi dahilinde yeni nâibler tayin edebiliyordu. Mesela Üsküdar XVI. yüzyıl başlarında Gebze kadısına bağlı bir niyâbet şeklinde idare edilirken, daha sonra mevleviyet kadılığı olmuş ve Üsküdar kadıları kendilerine bağlı nâibler tayin etmeye başlamıştır. Dört asrı aşan bir süre içerisinde Üsküdar kadılığının idarî durumunda meydana gelen değişimler kadılığın yargı bölgesini de etkilemiş ve değiştirmiştir. Üsküdar şeriye sicillerinden izlenebildiği kadarıyla XVI. yüzyılda Üsküdar kadılığının yargı bölgesi boğaz tarafında Anadoluhisarı ve Şile'ye kadar uzanıyor, Marmara denizi yönünde ise adalarla beraber Kartal ve Pendik'i içine alıyordu.

Evliyâ Çelebi'nin kaydettiğine göre XVII. yüzyılda Üsküdar kadılığına bağlı beş nâib bulunuyordu. Kartal, Pendik, Gebze, Şile ve Anadolu Kavağı, Üsküdar kadısı tarafından tayin edilen bir nâib tarafından idare ediliyor¹⁶²; Üsküdar kadılığı sınırları içinde yer alan Beykoz kazası ise, müneccimbaşılara bağlı bulunduğu için, buranın nâibi müneccimbaşı tarafından görevlendiriliyordu. Üsküdar kadılığında bir de Üsküdar kadısının gördüğü davalarda ona yardımcı olan veya kadı tarafından farklı davalara bakma salahiyeti tanınan bâb nâibi bulunmaktaydı.¹⁶³

Üsküdar kadı sicillerinde yer alan bazı defter başlıkları Üsküdar kadısının nâib tayinleri ve yargı alanıyla ilgili tasarruflarını değerlendirme imkanı vermektedir. Üsküdar yargı (kaza) bölgesinin sınırlarının İstanbul adalarını da içine alacak şekilde genişlediğini H.985-987/M.1577-1580 tarihli Üsküdar kadı sicilinde geçen bir başlıktan öğreniyoruz. Başlığa göre Adalar bir nahiye olarak Üsküdar'a bağlıdır ve buraya Üsküdar kadısı İbrahim Çelebi Efendi kendi adına dava görmek üzere İbrahim bin Hasan'ı nâib olarak tayin etmiştir. Ayrıca defter incelendiğinde Kartal, Soğanlık, Pendik bölgelerinin de Adalar nahiyesine bağlı köyler olduğu görülmektedir. Adalar nâibi İbrahim bin Hasan görev başlangıcını şu şekilde kaydetmiştir:

“İbtidâü mübaşeretî'l-fakir li-icrâi's-şer'î's-şerîf fi nâhiyeti Cezâyir tâbi'-i
Üsküdar an kıbeli akza kuzâtî'l-müslimîn evlâ vülâtî'l-muvahhidîn

¹⁶⁰ İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.254.

¹⁶¹ Yusuf Oğuzoğlu, “Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, s.151.

¹⁶² İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.134.

¹⁶³ Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVII. Yüzyılda Görev ve Görevliler*, Ankara 1990, s. 303. Üsküdar mahkemesinde Bâb niyâbeti gelirlerinden geçimlerini sağlayan bir grubun mevcut olduğunu bu eserdeki kayıtlar dolayısıyla görmekteyiz. Mahkemede sabahları Fetih suresini okumakla görevli bir kimse günde 8 akçe ücret alıyordu. Mahkemenin muhızına da on iki akçe ücret ödeniyordu.

ma'denü'l-fazli ve'l-yakîn Mevlânâ İbrahim Çelebi Efendi eş-şehîr bi-İlyas
Efendizâde ...? fi 21 şehri Ramazânî'l-mübârek sene 984 harrarahu İbrahim
bin Hasan usturumcu?"¹⁶⁴

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Üsküdar kadısı, Üsküdar'da yeni teşkil edilen bir mahalleye de nâib tayin etmiştir. Ma'mûre mahallesi adını taşıyan bu mahalle bazı sicillerde mahalle-i Cedîd ismiyle anılmaktadır. Ma'mûre mahallesinde Üsküdar kadısı adına nâib tarafından ilk defa dava görüldüğünü H.987-990/M.1579-1583 tarihli sicilde geçen ve H.988/M.1580-81 tarihini taşıyan başlıktan anlamak mümkündür. Bu başlıkta Mustafa bin Şeyh Sinan hilafeten Ma'mûre mahallesinde dava gördüğünü kayda geçirmiştir:

ندوصل هذه الدفتر في أوخر شهر رجب المبارك سنه ثمان و ثمانين
عزة الفقير مصطفى بن شيخ سنان الوالي عكده
المحلز المعونة خلافة
عوضه
المان

(Üsküdar Ş.S., No.53, vr.13a.)

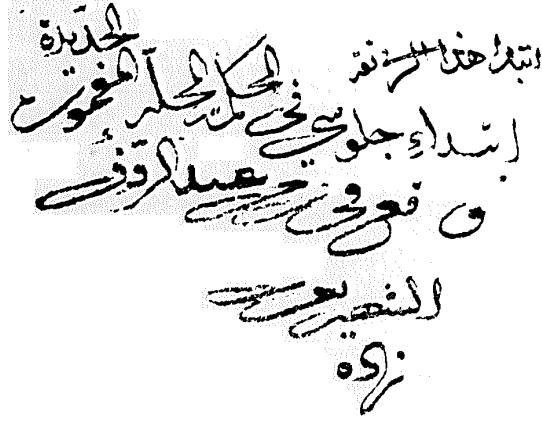
"Kad vasale hâzihi'd-defter fi evâhiri Şevvâli'l-mübârek senete semânin ve
semânîn ve tis'a mie harrarahu'l-fakîr Mustafa bin Şeyh Sinan el-müvellâ bi-
mahkemeti'l-mahalleti'l Ma'mûre hilâfeten ufiye anhüma'l-bâki"¹⁶⁵

Yine H.990-991/M.1582-1584 tarihli sicilde Ma'mûre mahallesi nâibi göreve başladığını kayda geçirirken "İbtidaü cülûsî fi'l-mahkemeti'l-mahalleti'l-Ma'mûreti'l-cedîde vaka'a fi zemeni Abdurrauf eş-şehîr bi-Aziz-zâde" yazmış ve Ma'mûre kelimesinin üzerine ise "el-Cedîd" kaydını düşmüştür.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Üsküdar Ş.S., No.47, vr.34b.

¹⁶⁵ Üsküdar Ş.S., No.53, vr.13a.

¹⁶⁶ Üsküdar Ş.S., No.56, vr.2a.



(Üsküdar Ş.S., No.56, vr.2a.)

Üsküdar kadısı kendi kadılık bölgesinde bulunan Çengelköy mahallesinin davalarını görmek üzere H.992/M.1584-85 tarihinde Ömer ibni Seyyid Hasan'ı nâib tayin etmiştir. Göreve başlaması sebebiyle bu nâib tarafından sicile kaydedilen başlıkta nâib Seyyid Ömer kendisini “el-müvellâ bi-nâhiyeti Çenger” şeklinde tanıtmaktadır:

“Vaka‘a‘l-vekâyi‘ fi zemeni‘l-fakîr Seyyid Ömer ibni es-seyyid Hasan el-müvellâ bi-nâhiyeti Çenger min gurreti Rebi‘u‘l-ahir sene 992.”¹⁶⁷

Aynı sicilin ileriki sayfalarında yine H.991/M.1583-84 senesi içerisinde gerçekleşen nâib değişikliği de kayda geçirilmiş ve bu sefer Çengelköy nâibliğine atanan Mehmed bin Abdurrahim Üsküdar kadısına bağlı olarak hilafeten göreve başladığını şu şekilde not etmiştir:

“Fî zemeni‘l-abdi‘l-hâdimi‘ş-şer‘i‘l-kavîm Mehmed bin Abdurrahim el-müvellâ hilâfeten bi-nâhiyeti Çenger min tevâbi‘i Üsküdar ufiye anhü‘l-melikü‘l-azîzü‘l-gaffâr”¹⁶⁸

Yine H.1001-1004/M.1592-1596 tarihli Çengelköy sicilinde, nâib olarak göreve başlayan Mehmed bin Abdulkerim yazdığı başlıkta kendisini nâib tayin eden Üsküdar kadısını tanıtmış ve sicilin kadı adına hilafeten tutulduğunu belirtmiştir:

“Hâzihi‘s-sukûk ve‘s-sicillat fi nâhiyeti Çenger el-vâki‘ fi zemeni a‘lemi‘l-ulemâi‘l-âlemîn ve efzali‘l-fuzelâi‘r-râsihîn hallâlû‘l-müşkilâtî‘d-diniyye keşşâfû‘l-mu‘dîlâtî‘l-yakiniyye hazreti mevlânâ ve seyyidinâ Rıdvan Efendi edamallâhu te‘âlâ fezâilehu el-kâdî hîneizin fi Üsküdar el-mahrûse fi gurreti şehri Saferi‘l-muzaffâr sene isnâ ve elf mine‘l-hicreti‘n-nebeviyye. Harrarahu‘l-abdû‘l-hakîr ileyhi subhânehû Mehmed bin Abdulkerim en-nâibü‘ş-şer‘iyyeti Çenger ufiye anhüma”¹⁶⁹

¹⁶⁷ Üsküdar Ş.S., No.58, vr.74b.

¹⁶⁸ Üsküdar Ş.S., No.58, vr.82b.

¹⁶⁹ Üsküdar Ş.S., No.90, vr.22a.

Üsküdar kadıları nâib tayinlerinde yeni göreve başlayacak nâibe hitaben bir mürâsele gönderiyorlardı. Azizi Efendi isimli bir nâibin Ma'mûre mahallesine nâib olarak tayin edildiğini gösteren bu tür bir mürâselede adaletin sağlanması hususunda ikaz içeren ifadeler yer almaktadır.

شریعت فی غریبہ افندی کما یبای
بعد الدعا انما اولئک کہ یبوعا بریعی الخ کفر غرہ سند خطہ معرو
نیابتی سید سیدتی و تعین او لفند کر کد کہ وار بر اجراء احکام
شریعت سید او نامر علیہ فضل الصلوٰۃ والسلام ایقند سید نامر جزو احکام
ایک سرود دعا

(Üsküdar Ş.S., No.102, vr.26a.)

“Şerî‘at-nisâb Azizi Efendi kâm-yâb
Ba‘de‘d-du‘â inhâ olunur ki işbu mâh-ı Rebi‘u‘l-âhirin guresinde mahalle-i
Ma‘mûre niyâbeti size sipârîş ve ta‘yîn olunmuşdur gerekdir ki varup icrâ-yı
ahkâm-ı şerî‘at-ı seyyidü‘l-enâm aleyhi efzalu’s-salâti ve’s-selâm itmede
sa‘y-i tâm ve cidd u ihtimâm idesiz ve‘d-du‘â”¹⁷⁰

Üsküdar sicillerindeki başlıklardan nâiblerin görevleriyle ilgili sonuçlar çıkarmak mümkün olmasa da bazı başlıklar bu konudaki yanlış bilgileri tashihe imkan sağlamaktadır. Mesela nâiblerin kayd-ı hayat şartı ile göreve getirildiklerine dair görüşün doğru olmadığını Üsküdar sicillerindeki başlıklar ortaya koymaktadır.

H.1001-1003/M.1592-1595 ve H.1006-1008/M.1597-1600 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 97 numaralı Üsküdar sicilinde üç farklı kadı tarafından tayin edilmiş üç nâibin göreve başlarken yazdıkları başlıklar Üsküdar kadıları değiştiğinde, nâiblerin de değiştiğini göstermektedir. Bunlardan ilki Üsküdar kadısı Rıdvân Efendi zamanında tayin edilen Nureddin bin Nasuh’a aittir. Nâib Nurettin bin Nasuh H.1002/M.1593-94 tarihinde Adalar niyâbetine tayin edilince aşağıdaki metni kaleme almıştır:

¹⁷⁰ Üsküdar Ş.S., No.102, vr.26a.

قد وقع مباشرة الحكم في اليوم الخميس من شهر ذي الحجة سنة
 اثني عشر مائة، اعلم العلماء العظام افاضل الفضلاء
 انني ام رضوان الله عليه في يوم الاثنين من شهر
 المحرم سنة ثمان مائة خراسان خلداه
 عيسى عهدها
 م

(Üsküdar Ş.S., No.97, vr.19b)

“Kad vaka‘a mübâşeretü’l-hakîr fi’l-yevmi’l-hamîs min şehr-i Zilhiccetî’ş-
 şerîfe isna ve elf min kibel-i mevlânâ a‘lemü’l-ulemâi’l-izâm efdalu’l-
 fuzelâi’l-fihâm Rıdvan Efendi ...? Nureddin bin Nasuh el-müvellâ bi-
 nâhiyeti Cezâyir hilâfeten ufiye anhumâ.”¹⁷¹

H.1003/M.1594-95 tarihinde Rıdvan Efendi’nin yerine Seyyid Ali Efendi
 Üsküdar kadısı olunca Adalar niyâbetine Receb bin Abdullah’ı tayin etmiştir. Nâib
 Receb bin Abdullah göreve başlarken kaleme aldığı başlığı diğer nâiblerin yazdığı
 başlıklardan biraz farklı yazmıştır. Bu başlıkta muhtemelen yeni değişen Üsküdar kadısı
 adına uzunca bir övgü kaleme aldıktan sonra nâib kaydın sonunda kendisinin Cezayir’e
 nâib olarak gönderildiğini belirtmiştir:

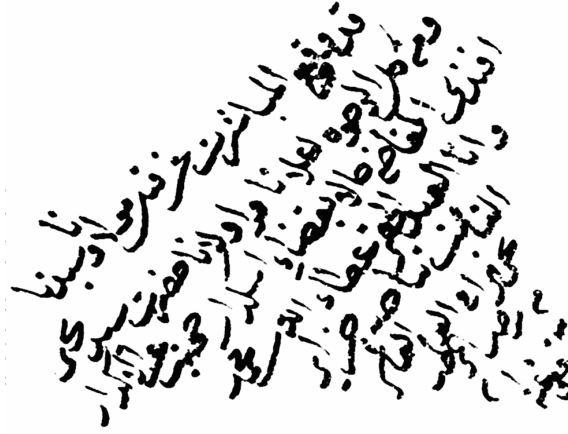
قد وقع مباشرة الحكم في اليوم الخميس من شهر ذي الحجة سنة
 ثمان مائة، اعلم العلماء العظام افاضل الفضلاء
 انني ام رضوان الله عليه في يوم الاثنين من شهر
 المحرم سنة ثمان مائة خراسان خلداه
 عيسى عهدها
 م

¹⁷¹ Üsküdar Ş.S., No.97, vr.19b.

(Üsküdar Ş.S., No.97, vr.24a.)

“Kad vaka‘ati’l-mübâşeretü fi’l-yevmi’s-sânî fi aşrin min şehr-i Cumâde’l-âhire li-sene selâs ve elf an kibel-i eşrefi’ş-şürefâi’l-müteşerri’in a’lemü’l-ulemâi’l-mütebahhirîn efzalu’l-fuzelâi’l-müteverri’in câmi‘u ulûmi’l-evvelîn hâvî kemâlâtî’l-âhirîn ma‘denü’l-fazl ve’l-yakîn mevlânâ es-seyyid Yahya Efendi zîdet fezâilühû eş-şehîr bi-nakîbi’l-eşrâf hâlen el-kâdî bi-Üsküdarî’l-mahmiyye beriyye ani’l-âfâtî ve’l-beliyye ve ene efkaru’l-verâ Receb bin Abdullah el-nâib bi-nâhiyeti Cezâyir min nevâhî el-mahmiyyeti’l-mezbûre”¹⁷²

Bu başlığın kaleme alınmasından iki ay sonra Üsküdar kadısı tekrar değişmiş ve Adalara gönderilen nâib de buna bağlı olarak değişmiştir. Bu sefer nâib olan Ataullah bin Mehmed aşağıdaki başlığı tanzim etmiştir:



(Üsküdar Ş.S., No.97, vr.25a.)

“Kad vaka‘al mübâşeretü an kibel-i mevlânâ ve seyyidinâ ve min külli’l-vücûhi a’lânâ ve evlânâ hazret-i Seyyid Yahyâ Efendi el-kâdî hâlen bi-kazâ-i Üsküdar humiyet ani’l-ekdâr ve ene abdü’l-hakîr Atâeddin bin Mehmed el-nâib bi-nâhiyeti Cezâyir tahrîren fi’l-yevmi’l-âşir min Recebi’l-mürecceb sene 1003 ufiye anh.”¹⁷³

Üsküdar nâiblerinin tuttuğu siciller için yazdıkları başlıklar ve Üsküdar kadılarının nâib tayinlerine ait mürâseleler, bir kadılık bölgesinde kaza (yargı) fonksiyonunun nasıl icra edildiğini ve yargı yetkisinin kadı insiyatifinde nasıl dağıtıldığını açıklığa kavuşturmaktadır. Üsküdar sicillerinde yer alan bu tür kayıtlar Üsküdar mahkemesinin merkezî bir mahkeme olarak nâiblerin kayıtlarını da derlediğini göstermektedir.

¹⁷² Üsküdar Ş.S., No.97, vr.24a.

¹⁷³ Üsküdar Ş.S., No.97, vr.25a.

2.3.2. Katipler

Osmanlı mahkemelerinde kadı dışında mahkemenin bürokratik ve idarî faaliyetlerine yardımcı olan çeşitli görevliler bulunuyordu. Bunlar arasında mahkeme katipleri mahkemenin işleyişini sağlayan ve bürokratik muamelelerini yürüten başlıca grubu oluşturuyordu. Kendisinden önce kurulmuş olan Türk-İslâm devletlerinin bürokratik anlayışını gelenek olarak devam ettiren Osmanlılardaki mahkeme kayıt sistemi ve katiplik mesleği muhtemelen Selçuklu ve beyliklerden miras alınmıştı. Nitekim Selçuklular döneminde mahkemelerde katiplerin istihdam edildiğini bazı tayin belgeleri vasıtasıyla öğreniyoruz. Selçuklu döneminden günümüze ulaşan bir tayin menşuruna göre darü'l-kaza (mahkeme) katipliğine (muvarrih-i hucac ve kabâlât) tayin olunan Şemseddin, mahkemede satış, borç, kabale ve hüccetleri, muamele, nikah ve sair vesikaları her vilayet ve şehir için ayrı bâb ve kurumlara ayırarak defterlere kaydedecekti.¹⁷⁴ Bu tayin belgesinden katiplerin daha çok kayıt işlemleriyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlılarda mahkeme katipliğinin başlangıcı hakkında XIV. ve XV. yüzyılın ilk yarısından elimize belge ulaşmadığı için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bu dönemde nüfus bakımından küçük şehir ve kasabalarda kadıların mahkeme belgelerini kendilerinin düzenlediği ancak sadece Bursa, İznik ve Edirne gibi şehirlerde katip veya katipler istihdam edilmiş olabileceği düşünülebilir.

Fâtih döneminden itibaren Bursa mahkemesinde katipler istihdam edildiğini Fâtih'in Bursa şeriye sicillerinde kayıtlı 11-20 Receb 884/27 Eylül-7 Ekim 1479 tarihli fermanında geçen bir cümleden anlamaktayız. Buna göre mahkemede düzenlenen belgelerden katipler muhtelif oranlarda pay almaktadırlar.¹⁷⁵

XVI. yüzyılın başlarından itibaren katiplerin mahkemelerde görev yaptıklarını sicillerde muhtelif vesilelerle isimlerinin geçmesinden anlayabiliyoruz. Üsküdar kadılığının Yavuz Sultan Selim dönemine ait 1 numaralı sicilinde Üsküdar mahkemesinde görev yapan katiplerden bazıları hüccetlerin sonunda yer alan şahidler

¹⁷⁴ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında*, s.43.

¹⁷⁵ “Mefhar-i kuzâti'l-müslimîn ekâbir-i vülâti'l-muvahhidîn Anadolu kadıları -dâme fazluhum- tevkî'-i refî' vâsıl olacak ma'lûm olakim. Şimdiki hâlde bâb-ı kısmet ve husûs-ı nikâhda ve itaknâmede ve sâir mekâtibin resmi bâbında kuzâtın ifrât cânibine meylanları ve cânib-i ifrâtda te'addi ve ihtilafları arz olunduğu sebepten bu vecihle kânûn emr edip buyurdum ki itaknâmede nefis-i kadıya otuz akçe nâyibe ve kâtibine birer akçe ve itaknâmeden gayrı mekâtibde nefis-i kadıya on beş akçe ve nâyibe ve kâtibe birer akçe ...” (11-20 Recep 884) (Bursa Ş.S., No.A3/3'den nakleden Halil İnalçık, “Bursa Şeriye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları”, s.700-701.)

kısımında kendilerini “kâtibu’l-hurûf” unvanıyla tanıtmaktadır.¹⁷⁶ Bu tür kayıtlardan tespit edebildiğimiz kadarıyla 1 numaralı Üsküdar sicili üç farklı katip tarafından tutulmuştur.

XVI. yüzyıl mahkeme sicilleri incelendiğinde katiplerin hat konusunda fazla tecrübeli olmadıklarını bu döneme ait sicillerin yazısının bozuk ve belgelerin imla hataları ile dolu olmasından anlıyoruz. XVII. yüzyıldan itibaren sicillerdeki yazıların düzgün ve imla hatalarının ise daha az olduğu görülmektedir. Süreyya Faroqhi’nin kaydettiğine göre 1690’larda yazısı bozuk katipler artık mahkemelerde çalıştırılmıyordu.¹⁷⁷

Mahkeme katiplerinin kadı tarafından seçilerek tayin edildiğini Üsküdar şeriye sicillerinde yer alan katip tayini ile ilgili belgelerden anlıyoruz. Mesela Üsküdar kadısı Üsküdar mahkemesine bağlı Bâb nâibliğine Mehmed Efendi’yi katip olarak tayin etmiş ve kitabet hizmetinde istihdam edilmesini istemiştir:

(Üsküdar Ş.S., No.377, vr.75a.)

“İzzet-me‘âb şerî‘at-nisâb Bâb nâibimiz efendi kâm-yâb Ba‘de’s-selâm inhâ olunur ki bâ‘isü’l-mürâsele fahrü’l-kuzât Mehmed Efendi ehl-i ilm ve ehl-i kalem kimesne olmağla mezbûru mahkeme-i bâbda kâtib nasb ve ta‘yîn eylemişizdir. Gerekdir ki mezbûru mahkeme-i merkûme kitâbeti hizmetinde istihdâm edesiz ve’s-selâm fi’l-yevmi’l-hâmis min şehri Ramazânî’l-mübârek li-sene tis’a ve selâsîn ve miete ve elf. El-fakîr Abdülhâdî el- kâdî be-medinet-i Üsküdar.[5 Ramazan 1139]”¹⁷⁸

¹⁷⁶ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.11a; 11b; 12a, 49b; 106a.

¹⁷⁷ Suraiya Faroqhi, “Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul 1988, s.208.

¹⁷⁸ Üsküdar Ş.S., No.377, vr.75a.

Mahkemedeki katiplerin sayısını mahkemenin/kazanın büyüklüğü ve mahkemenin iş yoğunluğu belirliyor olmalıdır. Mesela Üsküdar kadılığının mahalle-i Cedide naibliğine üçüncü bir katibin atandığına dair 1065-1067/M.1654-1657 tarihli belgeden burada en az üç katip olduğunu öğreniyoruz:

برادر اکرم محله جدیدہ از نایب المکرم
بعد من التکلیف انہا اولتور کہ استعانت بحسب التذکرۃ الحاج عبدالحق علی بن محمد کرمہ اور جن کا تبا اولی اور
تعیین اور کرمہ جید جلوس رعایت اور نہ سزا جیبا نکرتے ہوں قونہ انور و السلام باقی الدعا

(Üsküdar Ş.S., No.216, vr.70b.)

“Birâder-i erkemim mahalle-i Cedîde [nâibi?] ...? el-mükerrerrem
Ba‘de’t-teklîf inhâ olunur ki işbu bâ‘isü’t-tezkire el-hâc Abdülbâki Çelebi
mahkemenizde üçüncü kâtib olmak üzere ta‘yîn etmişizdir. Gerekdir ki
ba‘de’l-cülûs ri‘âyet üzere olasız zira cenâbınızın ve bizim karındaşımızdır
ve’s-selâm bâkî ed-du‘â.”¹⁷⁹

Mahkemelerde katiplere görevlerinde yardımcı olan ve mahkeme faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerde davaları sicile kaydetmekle vazifeli mukayyidler de görev yapmaktaydı. Mukayyidler muhtemelen birden fazla katibin bulunduğu mahkemelerde görev yapıyor ve bu göreve tayin edilenler de katipler arasından seçiliyordu. Aşağıda Üsküdar kadılığının mahkeme-i suğra nâibliğinde katip olan Mustafa Efendi’nin Üsküdar kadısı Ahmed Atâ tarafından mukayyid olarak görevlendirildiğini gösteren tayin kaydı yer almaktadır:

فخر المدین الکرام حکم صیغہ نامہ اولہ افندی
حضرتی بعد السلام انہا اولتور کہ حکم کرمہ کاتب امضی افندی
مخلص بنی مقید نصب و تعیین ابشر در کرمہ مرقومی خدمت لازمہ
اولہ مقید لوق اور نہ کہ استخدام ایکسین والسلام
مر الفیض عطا
الموکل محمد سید

(Üsküdar Ş.S., No.374, vr.53a.)

“Fahrü’l-müderrişini’l-kirâm mahkeme-i suğrada nâibimiz olan efendi
hazretleri ba‘de’s-selâm ifhâm ve inhâ olunur ki mahkemenizde kâtib olan
Mustafa Efendi muhlislerini mukayyid nasb ve ta‘yîn eylemişizdir gerekdir
ki merkûmu hizmet-i lâzimesi olan mukayyidlik umûrunda istihdâm
eyleyesiz ve’s-selâm. Mine’l-fakîr Ahmed Atâ el-müvellâ be-hilâfeti’l-
medinet-i Üsküdar.”¹⁸⁰

¹⁷⁹ Üsküdar Ş.S., No.216, vr.70b.

¹⁸⁰ Üsküdar Ş.S., No.374, vr.53a.

Belgeden anlaşıldığına göre mahkeme-i suğra katiplerinden Mustafa Efendi mukayyid olarak tayin olunmuştur.

İstanbul kadılığının 1836 yılındaki teşkilatını gösteren bir belgeden mahkemede vekayi katibi, mahallât katibi, mürûr katipleri gibi muhtelif unvanlar taşıyan katiplerin bulunduğunu öğrenmekteyiz.¹⁸¹ Aynı yıla ait Bilâd-ı selâse kadılıklarının teşkilat yapısına bakıldığında bir başkatibin yanı sıra muhtelif sayıda katiplerin mevcut olduğu görülmektedir.¹⁸²

Osmanlı mahkemelerinde katiplerin görevi mahkemeye verilen her türlü belge ve dilekçeleri almak, dava sırasında tarafların ifadelerini kayda geçirmek, dava tutanaklarını zabta geçirmek ve bunları muhafaza etmek, dava sonucunda hüccet veya ilâmları hazırlayıp taraflara vermek ve bir suretini de sicil defterlerine kaydetmektir.¹⁸³

2.3.3. Muhzır

Muhzır mahkemenin aslî personelinden olup mahkemeye intikal etmiş bir davanın taraflarını mahkemede hazır eden görevli olarak tanımlanmıştır.¹⁸⁴ Muhzırlar kadı tarafından, mahkemenin bağlı bulunduğu kaza mensuplarından ve genellikle de bir devlet görevinde bulunmuş askerî zümreden seçilirdi. Görevin niteliği dolayısıyla reayadan muhzır tayin edilemezdi.¹⁸⁵

Muhzırın asıl görevi bir davanın taraflarını mahkemeye ihzar etmek (getirmek) tir.¹⁸⁶ Muhzır kadı tarafından taraflara verilmek üzere çıkarılan celb kağıdı (mürâsele) ile tarafları mahkemeye davet eder, davet üzere gelmeyenleri ise zorla getirirdi. Kadılar muhzırlar vasıtasıyla da mahkemeye getirilemeyen suçluların yakalanması için Beylerbeyi veya Sancak beylerine müracaat ederlerdi. Muhzırın diğer bir görevi ise dava sırasında mahkemenin asayişini sağlamaktır. Özellikle taraflar arasında bir husumet ve niza olması halinde mahkemede muhzırların asayişi temin etmeleri yargı sürecinde önem arz etmektedir. Bu görevde bulunan muhzırlara *bâb*

¹⁸¹ İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.173.

¹⁸² İlhami Yurdakul, *İlmiye Merkez Teşkilatında Reform*, s.174.

¹⁸³ M. Akif Aydın, "Mahkeme", s.343; Yusuf Oğuzoğlu, "Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", s.152; M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", s.401.; İlber Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", s.257.

¹⁸⁴ Recep Ahıskalı, "Muhzır", *DİA*, c.XXXI (2006), s.85.

¹⁸⁵ Recep Ahıskalı, "Muhzır", s.85.

¹⁸⁶ İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4 (2004), s.237.

muhzırı da denilirdi.¹⁸⁷ Muhzırların bir görevi de tereke taksimi esnasında malların güvenliğini sağlamaktı.¹⁸⁸

Muhzırlar ihtiyaca göre farklı görevlerde istihdam edilirdi. Görev yaptıkları kazada suçluların takibi, asilerin yakalanması, kişiler hakkında tahkikat yapılması konularında özel olarak görevlendirilebilirlerdi.¹⁸⁹ Ayrıca muhzırlar, özellikle merkeze yakın kazalarda kadıların arzlarını merkeze götürür, merkezden kadıya iletilecek bir emir, ferman, berat v.s. bir belge olduğunda onu da kadıya getirirlerdi.¹⁹⁰ Bununla birlikte kadının veya nâibin keşfe çıktığı özel durumlarda muhzırlar keşifte hazır bulunur, vergi toplama esnasında da görevlilerle birlikte olurlardı.¹⁹¹

Mahkeme muhzırlarının sayısı mahkemenin bulunduğu şehrin büyüklüğüne göre veya ihtiyaca göre şekillenmekteydi. Mesela Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin kendi konaklarında kurdukları divanlarda yirmişer muhzır ve birer muhzırbaşı görevliydi.¹⁹² Küçük kaza mahkemelerinde görevli bazı kimseler iş ve dava yoğunluğunun az olması sebebiyle mahkemede hem katiplik, hem muhzırlık hem de mübaşirlik yapabilmekte idi. Muhzırın birden fazla olduğu mahkemelerde bir de muhzırbaşı tayin edilmektedir. Muhzırbaşılar XVI. yüzyıla kadar padişah beratı verilerek bir yıllığına tayin olurlardı. XVI. yüzyıldan sonra yeniçerilerin güçlenmesi ile bu görevi yeniçeriler almaya başlamış, XVII. yüzyılda ise dergah-ı mualla kapıcılarına verilmeye başlanmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise muhzırbaşılık iltizam usulüyle mukataaya verilen bir meslek haline gelmiştir.¹⁹³

Muhzırların gelirleri ilk zamanlar maaş şeklinde olup mahkemeye getirilen taraflardan ihzariye ücreti adı altında bir ücret alırlardı.¹⁹⁴ İhzariye ücretleri kanunnâme ile tespit edilmiş olup muhzırların XVI. ve XVII. yüzyıllarda yüzde iki akçe aldıkları tespit edilmiştir.¹⁹⁵ Kadı veya mevali tayinlerinde kadılardan alınan berat resminden muhzırlar da *müjdegane* adı altında pay alırlardı.¹⁹⁶ Kadı tayinlerinde kadının bir aylık

¹⁸⁷ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, s.237.

¹⁸⁸ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, s.238.

¹⁸⁹ Recep Ahıskalı, “Muhzır”, s.85.

¹⁹⁰ Recep Ahıskalı, “Muhzır”, s.85.

¹⁹¹ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, s.238.

¹⁹² Recep Ahıskalı, “Muhzır”, s.85.

¹⁹³ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, s.238-240.

¹⁹⁴ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, s.239.

¹⁹⁵ Recep Ahıskalı, “Muhzır”, s.85.

¹⁹⁶ İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, s.239.

maaşı üzerinden berat resmi alınır, bunun yarısı kazaskere verilirdi. Kalan yarısının ise beşte biri kâtipler, muhızırbaşı, muhızırlar ve divitdâr arasında paylaştırılırdı.¹⁹⁷

Büyük mahkemelerde/kazalarda muhızırların gelirleri çok yüksek olduğundan muhızırbaşılar görevleri başında bizzat durmayıp iltizam yolu ile görevlerini devrederlerdi. Hatta gelirin çok yüksek olduğu yerlerde muhızırlara bir miktar ulufe tayin edilerek ihzariye gelirlerinin kalan kısmına hazine tarafından el konulurdu.¹⁹⁸

2.3.4. Mahkeme Tercümanları

Mahkeme görevlileri arasında farklı dilde konuşan davalı ve davacıların konuşmalarını tercüme eden tercümanlar da bulunmaktaydı. İslâm hukukuna göre gayri müslimlerin kendi aralarındaki davaları bağlı bulundukları cemaat mahkemelerinde fasl ettirme hakları bulunmakla birlikte Müslümanlarla aralarındaki davaları İslâm mahkemesine götürmek zorunda idiler.¹⁹⁹ Bu sebeple kadıların taraflardan birinin dilini bilmediği bir davada adaletli bir hüküm verebilmesi için meseleyi iyice anlayabilmesi gerektiğinden, mahkemelerde tercümanlık yapacak bir görevlinin bulunması gerekmektedir.

İslâm'ın ilk devirlerinden beri görülen davalarda tercüman kullanıldığı bilinmekteyse de Osmanlı mahkemelerinde ne zamandan itibaren resmî tercüman görevlendirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ve doğu vilayetleri ile Arap eyaletlerinde var oldukları kesin olarak bilinen tercümanların bu güne kadar az bir kısmı tespit edilebilmiş ve tespit edilebilenlerin de statüleri, tayin şekilleri, görev süreleri, maaşları v.b. özellikleri eldeki verilerin azlığı sebebiyle net olarak ortaya konamamıştır.²⁰⁰

Osmanlı coğrafyasında özellikle Arapça konuşulan yerlerden Halep, Selahiyye, Bankusa, Kudüs ve Bağdat mahkemeleri ile, Şam'da Kısmet-i Arabiyye Mahkemesinde tarafların ifadelerini kadıya tercüme eden tercümanların mevcut olduğu bilinmektedir.²⁰¹ Bununla birlikte Arapçanın dışında Rumca, Ermenice konuşulan

¹⁹⁷ Hezâr fen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Haz. Sevim İlğürel, Ankara 1988, s. 204'den nakleden Recep Ahıskalı, "Muhızır", s.85.

¹⁹⁸ Recep Ahıskalı, "Muhızır", s.85.

¹⁹⁹ Kemal Çiçek, "Osmanlı Adliye Teşkilatında Mahkeme Tercümanları", *Toplumsal Tarih*, V/30 (1996), s.47.

²⁰⁰ Kemal Çiçek, "Mahkeme Tercümanları", s.48.

²⁰¹ Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, XII (1979), s.179.

yerlerde de mahkemelerde tercüman istihdam edilmiştir.²⁰² Mahkeme tercümanları mahkemenin bulunduğu mahallin özelliğine göre, oranın dilini bilen yerel gruplardan seçiliyordu. Bir mahkeme tercümanının istihdam edildiği bilinen Mora, Sakız ve Girit gibi yerlerdekinin Rum olduğu; Mısır ve Macaristan gibi yerlerde ise genellikle Türklerden seçildiği tespit edilmiştir.²⁰³

Osmanlı mahkemelerinde davalar Türkçe görüldüğünden²⁰⁴ ve kadılar görev yaptıkları her bölgenin dilini bilemeyeceklerinden, mahkeme tercümanları imparatorluğun geniş coğrafyasında kadı ile reaya arasında iletişimi sağlayan en önemli unsur olmaktadır.

Mahkeme tercümanları kadılar tarafından seçilerek Dîvân'a arz edilir ve Dîvân'dan yazılan bir hükümle tayin olunurlardı.²⁰⁵ XVI. yüzyılın ortalarında Halep mahkemesinde tercüman olan Seyyid Ahmed üç yıldan fazla mahkeme tercümanlığını başarılı bir şekilde yürüttüğü için berat almaya hak kazanmıştı:

“Halep kadısı mektup gönderüp Seyyid Ahmed için üç yıldan berû mahrûse-i Halep mahkemesinde tercüman olup istikâmetle hidmet ider deyû berat virilmesin i'lâm etmeğin buyurıldı.”²⁰⁶

Görevinde suistimali olan tercümanlar ise teftiş edilip görevden uzaklaştırılabiliyordu. XVI. yüzyıla ait bir ruus kaydına göre Sakız mahkemesi tercümanının yolsuzluk iddiasıyla teftişi talep edilmiştir:

“Sakız'da mahkeme tercümanı olan (boş) reayaya te'addisi olduğın i'lâm olunmağın teftiş olunup üzerine şer'le hukuk sâbit olur ise ashâbına alvirüp mezbûrı tercümanlıktan ref' eylesin deyu beğine ve kadısına buyurıldı.”

Mahkeme tercümanlarının gelirleri ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Kemal Çiçek'in aktardığı 1709 tarihli bir belgeye göre bir tercüman görevini yalnızca bir yıl için 180 kuruşa başkasına devretmiştir.²⁰⁷

Mahkeme tercümanları ile ilgili belgelerin az olması sebebiyle tercümanların görev sürelerine dair de kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak bir mahkeme tercümanının uzun süre aynı görevde kaldığı düşünülebilir. Zira bir bölgede

²⁰² Kemal Çiçek, “Mahkeme Tercümanları”, s.48.

²⁰³ Kemal Çiçek, “Mahkeme Tercümanları”, s.49.

²⁰⁴ Cengiz Orhonlu, “Tercüman”, s.179.; Şerîye sicillerinde tercümanların tayin usullerini netleştirmeye yarayan bilgiler bulunmaktadır. Mesela Kıbrıs sicillerinde kayıtlı H.1120/M.1708-09 tarihli bir beratta Yerolimo veled-i Yanî'nin ifadesinde “mahkeme tercümanlığı berat-ı şerif-i alışanım ile üzerimde olub” ifadesi geçmektedir. (Kemal Çiçek, “Mahkeme Tercümanları”, s.49.)

²⁰⁵ Cengiz Orhonlu, “Tercüman”, s.179.

²⁰⁶ BOA, *Kepeci Ruus*, No.211, s.33. [3 Cemaziyelevvel 961]

²⁰⁷ Kemal Çiçek, “Mahkeme Tercümanları”, s.50.

iki dili de aynı anda bilen çok sayıda eğitimli insan bulunmadığı düşünülecek olursa bir mahkemeye tayin olunan tercümanın uzun süre görevini muhafaza edebileceği anlaşılmaktadır. Bir mühimme kaydı, Sakız adasında mahkeme tercümanı olan bir gayri müslimin “Sakız fetholinalıdan беру tercüman” olarak görev yaptığını göstermektedir.²⁰⁸

2.3.5. Şuhûdü'l-hâl

Osmanlı mahkemelerinde mahkemenin resmî görevlisi olmayan fakat mahkemedeki yargı faaliyetlerine şahidler olarak katılan bir heyet de mevcuttur. Osmanlı hukuk tarihi çalışmalarında şuhûdü'l-hâl görev ve yetkileri bakımından tam olarak tanımlanamamış ve niteliği tartışma konusu olmuştur. Osmanlı tarihçileri arasında şuhûdü'l-hâlî *bilirkişi heyeti* şeklinde tanımlayanlar olduğu gibi²⁰⁹, mahkemenin maaşlı görevlisi olarak görenler veya Batı hukukunda olduğu gibi jüri olarak tanımlayanlar da bulunmaktadır.²¹⁰

Osmanlı mahkeme kayıtları incelendiğinde şuhûdü'l-hâlî bir jüri niteliği taşımadığı kolayca söylenebilir. Çünkü bu durum hem İslâm yargılama prensiplerine aykırıdır, hem de mahkeme kayıtları şuhûdü'l-hâlî sürekli değiştiğini ve resmî bir niteliği olmadığını ortaya koymaktadır. Sicillerde şuhûdü'l-hâl olarak kayıtlı bulunan

²⁰⁸ Kemal Çiçek, “Mahkeme Tercümanları”, s.50.

²⁰⁹ Yusuf Halaçoğlu şuhûdü'l-hâl için “bir bilirkişilik kurumu meydana getirilmiş” ve “davaların görüldüğü oturlara şuhûdü'l-hâl veya udul-i müslimin gibi adlar altında yer alan bir şahitler heyeti” ifadelerini kullanmıştır. (Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. *Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1995, s. 123-124.); İlber Ortaylı da şuhûdü'l-hâlden “Şuhûdü'l-hal muhtemelen kadıyı ayrıntıdaki hukuk konularından çok ticarete, zenaata, maliyeye, araziye ait sorunlarda mahalli uygulama veya örfi hukuk ve gelenekler konusunda aydınlatmış olabilirler.” (“Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.251) ve “Mahkemelerde duruşmaların açık olduğu sicil-i mahfuz denilen zabıt defterlerinde her kaydın altında o dava ile ilgili bir takım kimselerin isimlerinin yazılı olmasından anlaşıyor. Bunlar davaya göre değişmektedir. Bazı davada şehir kethüdası, müderrisler, yeniçeri ihtiyarları, esnaf davalarında esnaf ileri gelenleri dinleyici ve şuhûdü'l-hal üyeleri arasında yer alıyor. Bazı ahvalde buraya girenleri bir önceki davada şahit olduğu da görülüyor. Şuhûdü'l-hal muhtemelen müşavere vazifesini de gören bir kuruldu.” şeklinde bahsetmiştir. (“Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.248)

²¹⁰ Mustafa Akdağ şuhûdü'l-hâl için “bilirkişi heyeti halinde bir jüri mahiyeti vermektedir” demiştir. (Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c.I, İstanbul 1974, s.403, 405.); Ziya Kazıcı ise “davalarda bir bilirkişi heyeti halinde ... şahitler heyeti vardır ki bunlar mahkemeye bir jüri mahiyeti vermektedir” şeklinde ifade etmiştir. (Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s.128); Rifat Özdemir Ankara esnaf teşkilatı ile ilgili bir makalesinde şuhûdü'l-hâlden “bir çeşit mahkeme jürisi diyebileceğimiz bir jüri” şeklinde bahsetmiştir. (Rifat Özdemir, “Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (1986), s.197.); “Kadılık görevi ile bir kazaya atanan kadı, önce burada kendisine ve mahkeme ehline yetecek nisbette büyük bir konak kiralayıp, bu konağın bir bölümünü kendisi ve ailesi için ayırırken, diğer bölümünü de mahkeme olarak tanzim ederdi. Bu şekilde oluşturulan mahkemede, bir kadı, veya naib, bir başkatip, iki veya üç tane katip, bir mukayyid, bir feth-han, bir mahkeme imamı, bir kethüda, bir çuhadar, bir muzırbaşı ve sayıları 4-5 arasında değişen muhızrlar bulunmaktaydı. Bu şekilde oluşan mahkeme halkına, duruşmaların yapıldığı ortamlarda mahkeme jürisi diyebileceğimiz “şuhûdü'l-hal” denilen ve sayıları oturlara göre değişen belirli bir topluluk da dahil olmakta idi. Bu mahkeme görevlilerinden her biri ayrı ayrı bir vazifeyi deruhde ederken mukayyid denilen görevliler ise, mahkeme sonuçlarını sicillere kaydediyorlardı.” (Rifat Özdemir, “Şeriye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”, s.1)

isimler o belgenin hikaye ettiği olay, dava veya durumun şahitleri değil sadece mahkemedeki yargılama sürecinin şahitleridir.

İlber Ortaylı şuhûdü'l-hâlin farklı bir niteliğine işaret ederek meseleyi kadı kararlarının tasdik bakımından ele alır ve kadı hükmünün yürürlüğe girebilmesi için iki şahid tarafından tasdik edilmesi gerektiğini söyler. Ona göre şuhûdü'l-hâl bir bilirkişi heyetidir ve resmî bir niteliği yoktur.²¹¹

Mehmet Akif Aydın şuhûdü'l-hâlin “mahkemelerde yargılamayı bir nevi müşahid gözüyle izleyen” kimseler olduğunu söyler. Davaya müdahaleleri yoktur ve “kadının adil karar vermesini sağlamak için” mahkemede bulunurlar.²¹²

Şuhûdü'l-hâlin diğer bir fonksiyonu ise mahkemeye dava konusu olarak gelen ve kadının bilgi ve tecrübesi dışında, uzmanlık gerektiren bir konuda bilirkişilik yapmaktır. Mesela mahkemeye intikal eden mimarî bir konuda şuhûdü'l-hâlin arasında mimarlıktan anlayan, özellikle mimarbaşı vs. gibi görevliler hazır bulunurdu. Teknik konularda, kadının, şuhûdü'l-hâlde bulunan bilirkişilerin tavsiyeleri doğrultusunda ve aynı zamanda yerleşik örf ve adetleri de gözeterek bir karar verdiği söylenebilir.²¹³

Bu konuda ayrıca dikkat çeken bir husus da, önemli davalarda şuhûdü'l-hâlin davalı veya davacının mesleğine veya ait olduğu sosyal gruba göre şekillenmesidir. Örneğin ulemadan birinin davalı veya davacı olarak bulunduğu davada ulemadan veya bir yeniçerinin olduğu davalarda yeniçeriden bir iki kişinin davanın sıhhatine şahadet etmek için mahkemede hazır bulunduğu dikkat çekmektedir.²¹⁴ Ulemadan birinin

²¹¹ “Teoride ve pratikte İslam kadısının hükmü sadece iki şahit tarafından tasdik edildikten sonra yürürlüğe girer. Bu nedenle Osmanlı mahkemelerinde şuhûdü'l-hâl bu fonksiyonu görmekteydi. Bu kimselerin isimleri sicilde kadının verdiği hükmün veya davanın niteliği yazıldıktan sonra hemen yazılırdı. ... Kadı dinleyicilerden de şahit olarak kararı tasdik etmelerini istemektedir.” (İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.254); “Klasik dönemde mahkemelerde şahitler bir tür bilirkişi ve imza ve tasdik selahiyeti olan memurlar olarak bulunurlardı. Osmanlı mahkemesinde böyle bir görev olmayıp verilen hükümlere şahit olarak imza atmak veya bazı konularda bilirkişilik yapmak her zaman değişik kişilerce yapılıyordu. Bunlara toptan şuhûdü'l-hâl deniyordu ve sürekli resmi bir görev sayılmazdı.” (İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.256)

²¹² “İslam hukukunda teorik olarak toplu hakimli mahkemeler mümkün olmakla ve uygulamada az da olsa bu tür rastlanmakla birlikte, tatbikat genel olarak tek hakimli mahkemeler şeklinde olmuştur. Ancak kadınların ilmi görüşlerinden istifade ettikleri müftüler ve mahkemelerde yargılamayı bir nevi müşahit gözüyle izleyen şuhud ve şuhudülhal denilen görevliler tek hakimli İslam adliye teşkilatına bir zenginlik katmakta idi.” (M. Akif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, s.392.); “Yargılamaya müşahit sıfatı ile katılırlar. Ancak davanın şahidi olarak değil, mahkemenin ve yargılamanın şahidi olarak katılırlar. Davaya her hangi bir müdahaleleri yoktur. Sadece kadının adil karar vermesini sağlamak için varlık gösterirler. Şuhudülhal olarak zaman zaman eski kadınların kazaskerlerin görev yaptığı görülmektedir. Bu durum bu müessesenin önemsendiği anlamına gelmektedir.” (M.Akif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, s.401.)

²¹³ Nasi Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda “Şuhûdü'l-hâl” jüri: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul 1999, s.104.

²¹⁴ M. Akif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, s.401.; İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.248.; Mesela Üsküdar kadılığı sicillerinde kayıtlı bir hüccette Mustafa Bey ibni Abdullah isimli bir şahsın Çengelköy’de satın aldığı bir bahçenin yakınında ayazma olup, köy ahalisi ayazmaya gitmek için bahçesini yol olarak kullandığı için zarara uğradığına dair Üsküdar mahkemesine yaptığı şikayet davasında şuhûdü'l-hâl kısmında şahitler

davasında ulemeden kadı veya müderrislerin şuhûdü'l-hâl olarak mahkemede bulunması ise meslek gruplarının kendi meslekî disiplin ve dayanışma anlayışıyla ilgili olmalıdır.

Şuhûdü'l-hâl içinde toplumu, devleti, mahkemeyi veya bir uzmanlık alanını temsil eden muhtelif gruplardan kimseler bulunabilmekle beraber XVI. yüzyıl kayıtlarına bakıldığında mahkemenin bağlı olduğu kazanın kethüdası, emini, imamı v.s. gibi görevlilerin isimlerinin şuhûdü'l-hâl arasında en çok geçen isimler olduğu anlaşılmaktadır. Aynı sıklıkta olmasa da mahkeme muhızırının ve katibinin de şuhûdü'l-hâl arasında yer aldığı görülmektedir.²¹⁵

Şuhûdü'l-hâlde konu ile ve davanın tarafları ile bir ilgisi bulunmayan reayadan kimselerin de şuhûdü'l-hâl olarak isimlerinin kaydedildiği tespit edilmektedir. Özellikle şeriye sicilleri sistematik bir şekilde incelendiğinde bir davada davalı, davacı veya aslî şahid olarak bulunan kimselerin, bir sonraki veya bir önceki davada şuhûdü'l-hâl olarak isimlerinin kaydedildiği görülmektedir.²¹⁶ Her ne kadar bu durumla sıkça karşılaşılmassa da şuhûdü'l-hâlin gerektiğinde mahkemenin o anki durumuna göre de şekillenebildiği anlaşılmaktadır.

Şuhûdü'l-hâlde isimler sıralanırken resmen belirlenmemiş fakat mahkeme katiplerince riayet edilen bir hiyerarşinin var olduğu tespit edilebilmektedir. Şuhûdü'l-hâlde önce varsa kadı ve müderrislerin isimleri, daha sonra kazanın ileri gelenlerinin isimleri yazılmaktadır. Daha sonra kethüda ve emin, muhızır ve katibin isimleri gelmektedir. En sonda ise reayanın isimleri yazılmaktadır.

Her ne kadar mahkemede bilirkişi olarak bulunan veya bir meslek grubuna mensup olan şuhûdü'l-hâl üyeleri kadının kararına müdahale edemeseler de toplumdaki temsil güçleri sebebiyle kadı kararını etkileyici bir rollerinin olduğu düşünülebilir.²¹⁷

Şuhûdü'l-hâlin sayısı konusunda bir sınırlama söz konusu değildir. Siciller incelendiğinde en az iki kişiden oluşan şuhûdü'l-hâle rastlandığı gibi sekiz-on kişiden oluşan şuhûdü'l-hâle de rastlanmaktadır. Ancak bazı hüccetlerde şuhûdü'l-hâlde birkaç şahidin ismi yazıldıktan sonra yeterli bir temsilin sağlandığı düşünülerek geri kalanların

arasında mimâr-ı hassa el-hâc İlyas b. Abdullah ve mimar Ali b. Abdullah'ın isimleri de kaydedilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.88, vr.2a.)

²¹⁵ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.4a.

²¹⁶ 920 yılının Şevval ayının evasıtında (29 Kasım-8 Aralık 1514) mahkemeye başvuran Demirhan b. İsmail, Hızır b. Abdullah ile birlikte Semid b. Tanrıvermiş'e satdığı otluğun akçesini aldığına dair ikrarı ile ilgili kaydedilen hüccetin hemen ardından, Aydın b. Abdullah isimli şahsın kendisini dövenler hakkında yaptığı şikayet davasında da şuhûdü'l-hâl kısmında şahit olarak ismi geçmektedir. (Üsküdar Ş.S., No.1, vr.35a, 36b.)

²¹⁷ Nasi Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda "Şuhûdü'l-hâl" jüri*, s.53.

yazılmadığı ve bunlar için “ve gayruhum mine’l-hâzırîn” veya “gayruhum mine’l-müslimîn” ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Bu tartışmaları özetlersek, şuhûdü’l-hâl için jüri nitelendirmesinin yanlış olacağını, muhakemenin açık bir şekilde yapıldığına şahadet eden, gerektiğinde kadiya bilirkişi olarak fikir veren ve ileriki zamanlarda konu ile ilgili şahadetine başvuru olan bir grup olarak tanımlayabileceğimizi söyleyebiliriz.

1. BÖLÜM

ŞERİYE SİCİLLERİ

1.1. ŞERİYE SİCİLLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Şerîye sicilini “kadılar tarafından görülen davalar ile kadıların idarî ve hukukî faaliyetleri sonucu ortaya çıkan her türden belgenin kaydedildiği defter” şeklinde tanımlayabiliriz. Bu defterler *kadı sicili*, *kadı dîvânı*, *sicillât-ı şer’iyye* ve yaygın kullanımı ile *şerîye sicili* adlarıyla tanınmaktadır.²¹⁸

İslâm hukukunda genellikle mahkemenin noterlik faaliyetlerine ait olan ve kadı onayı ve kararı bulunmayan belgeler mahzar adıyla tanınmıştır. Kadı onayı ve kararını ihtiva eden belgelere ise sicil denilmiştir. Osmanlılarda ise mahkeme kayıtlarının toplandığı defterler sicil olarak adlandırılmış, deftere kaydedilen belgeler için ise hüccet ve ilâm terimleri kullanılmıştır.

İslâm tarihinde mahkeme belgelerinin ilk olarak ne zaman ve hangi devlet tarafından defterlere kaydedilerek muhafaza edilmeye başlandığı tartışma konusu olmuş ve açıklığa kavuşturulamamıştır. Osmanlı öncesi kadı kayıtları çok nadirdir.²¹⁹ Hukuk tarihçisi Manna, kaynaklarda bu tür defterler hakkında bilgi olmamasından ve erken dönem sicillerinin günümüze ulaşmamasından hareketle bu defterlerin ilk olarak Osmanlı döneminde tutulmaya başlandığını söylemektedir.²²⁰ Ebied ve Mandaville ise bu uygulamanın daha önce mevcut olduğu görüşündedir. Wael b. Hallaq Osmanlılar öncesinde bu defterlerin *dîvân* şeklinde adlandırıldığını ve IX. yüzyıl İslâm hukuku

²¹⁸ Memlûklüler döneminde *sicil* terimine rastlanmaktadır. Fakat Memlûklüler’deki sicil terimi mahkeme defterlerine tahsis edilmiş özel bir terim olmayıp, genel anlamıyla *inşa* ve *şurut* türü belgeler için de kullanılmıştır. Harem koleksiyonundaki belgelerde sicil adlandırmasına dair bir kullanım veya atıf yoktur. İki Memlûk inşa yazarı, Suriyeli Hanefî Nedimüddin Tarsusî ve Mısırlı Şemseddin Asyutî *sicil* ve *nusha*’yı birbirinden ayırır. Nedimüddin Tarsusî ve Şemseddin Asyutî’ye göre mahzar kadının önünde yapılan bir muamele veya bir davanın tutanaklarının resmî kayıdır. Sicil ise hakimin kararı veya hükmüyle beraber mahzara dayanan ve mahzarı da kapsayan davanın resmi kayıdır. (D.P. Little, “Sidjill”, *The Encyclopaedia of Islam*, New edition (E²), IX (1997), s.538-539.); *Şerhu’l-Mevkufâtı* adlı eserde sicil için *dîvân* terimi kullanılmakta fakat *dîvân*ın bir defter değil *kese* olduğu ifade edilmektedir: “Ve kaçan kadı Sultan tarafından molla olsa, ibtida kendinden evvel olan kâdının dîvânını talep eyliye, dîvân ise şol keraitdirki yani şol kiseler dir ki, anda sicillat vaz’ olunur, ve mahazırdır ki cem’i mahzardır sükukdur taleb eyliye ve bunlardan gayri olan şeyleri taleb eyliye...”, “ve yeni hakim olan kadı kendi tarafından mazul olan kadıda olan mahazır ve keraiti kabz eylemek için iki emin irsal eyliye...” (*Şerhu’l-Mevkufâtı*, cild-i sani, (Kitabu’l-kaza) s.57-59’dan nakleden İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.259.)

²¹⁹ Ancak R.S Humphreys, *Islamic History, a Framework for Inquiry*, London and Newyork, 1995, s.219’da bir örnek vardır. (Suraiya Faroqhi, “Sidjill”, *EI²*, IX (1997), s.539.)

²²⁰ *Palestine In The Late Ottoman Period: Political, Social And Economic Transformation*, Ed. David Kushner, Jerusalem 1986, s.351-352’den nakleden Yunus Uğur, “Şer’iyye Sicilleri”, *DİA*, c.XXXIX (baskıda).

kitaplarında bu tür dîvânlardan bahsedildiğini söyler.²²¹ Hallâk, Kudüs'te Osmanlı öncesinde Memlûkler döneminde de bu defterlerin bulunduğunu ifade etmektedir.

İbn-i Haldun da *Mukaddimesi*'nde Memlûk döneminde mahkeme defterlerinin tutulduğunu bildirmektedir.²²² Fakat bu defterlerden günümüze ulaşanlar mevcut olmayıp daha çok evrak halinde belgeler mevcuttur. Kudüs'te Memlûkler devrine ait (1390'lar) yirmi altı adet münferit mahkeme kaydı ve pek çok tereke bulunmuştur. Memlûk kayıtlarına benzeyen bir diğer koleksiyon Kudüs'te XIV. yüzyıl sonu Şafii mahkemesiyle ilgili belgelerin kopyalarını içeren Harem koleksiyonudur.²²³

Fuad Köprülü, Abbâsîlerde ve İlhanlılarda da sicillerin mevcudiyetine işaret etmekte ve Ortaçağ İslâm dünyasında büyük şehir kadılıklarının belli ailelere münhasır kaldığını ve bunların muntazam siciller tuttuklarını ifade etmektedir.²²⁴

Selçuklu ve Beylikler döneminden de günümüze ulaşmış herhangi bir sicil mevcut değildir. Yalnız Selçuklu dönemine ait mahkeme belgelerinden günümüze ulaşan bazıları Osman Turan tarafından yayınlanmıştır.²²⁵ Her ne kadar Selçuklu dönemine ait bu belgelerde belgenin sicillere kaydedildiğine dair bir işaret yoksa da bazı mahkeme personelinin tayinlerine ait kayıtlar sicillerin Osmanlılardan önce de var olduğuna işaret eder. Bir mahkeme katibine verilen tayin menşuruna göre Darü'l-kaza (mahkeme) katipliğine (muvarrih-i hucac ve kabâlât) tayin olunan Şemseddin, mahkemede satış, borç, kabale ve hüccetleri, muamele, nikah ve sair vesikaları her

²²¹ Wael b. Hallaq, "The Qadi's Diwan (Sijill) Before the Ottomans", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London (BSOAS)*, LXI/3 (1998), s.415-416.'den nakleden Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *DİA*, c.XXXIX (baskıda).

²²² İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, c.I, İstanbul 1982, s.606.

²²³ D.P. Little, "Sidjill", s.538-539.

²²⁴ "Daha Abbasîler ve Selçuklular devrinde, sonra İlhanlılar'da bu gibi sicillerin mevcudiyeti hakkında kat'î malûmatımız vardır. Ortaçağ İslâm dünyasında, büyük şehirlerin kadılıkları muayyen ailelere münhasır kaldığından, bunlardan bâzılarının gayet muntazam sicillere malik olduklarını görüyoruz. Abbasîler devrinde ve bilhassa Mısır müslüman devletlerinde kadı sicilleri hakkında bkz: Emil e Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam I*, Paris 1938, s.384. Mamefih, bu, umumî bir kaide değildi; bâzan, vazifelerinden ayrılan kadıların, sicillerini de beraber alıp götürdükleri de oluyordu. Kendisinden evvelki devletlerden daha muntazam ve merkeziyetçi bir idare kuran Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. asırda bile, Karaman kadılarının, vazifeden ayrılırken sicillerini de beraber götürmeleri âdeti devam etmiş, ve en sonra Kanunî Süleyman'ın bir emriyle bu âdet yasak edilmişti. Anadolu Selçukluları devrinde kadı sicillerinin ne dereceye kadar muhafaza edildiği hakkında, tarihî kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edemedik." (M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943), s.409.)

²²⁵ "Selçuk Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42 (1947), s.197-235, I-IV.; "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku: Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri", *Belleten*, XII/47 (1948), s.549-574; "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45, 1948, s.17-172.; "Selçuklu Türkiye'sinde Faizle Para İkrasına Dair Hukukî Bir Vesika", *Belleten*, XVI/62 (1952), s.251-260.; *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.

vilayet ve şehir için ayrı bölüm başlıklarına (bâb ve kurumlara) ayırarak defterlere kaydedecekti.²²⁶

Sicil tutma geleneğinin Osmanlı Devleti'nde ne zaman başladığı ve bu uygulamanın nasıl kurumsallaştığı bilinmemektedir. Siciller kadılık müessesesinin ortaya çıkışına paralel olarak tutulmuş olabileceği gibi, mahkeme faaliyetlerinin artışına ve merkezî hükümetin müdahale ve insiyatifine bağlı olarak daha geç bir tarihte de ortaya çıkmış olabilir.

Osmanlı Devleti'nden günümüze ulaşmış en eski siciller Fâtih dönemine aittir. Bunlar arasında ise Bursa'ya ait olan A.199/808 nolu sicil H.860-900/M.1455-95, yıllarına ait muhtelif sicil parçalarını ihtiva etmekte olup sicil defterlerinin en eskisidir.²²⁷ Daha önceki dönemlere ait siciller muhtemelen Timur ve Karamanoğulları'nın Bursa'yı istilâları sırasında yanmış veya yok olmuştur.²²⁸ Bursa şeriye sicilleri tarih bakımından en eski defterler olduğu gibi sicil sayısı bakımından da zengindir. Düzenli bir kataloğu yapılmadığı için Bursa sicillerinin sayısı hakkında net bir rakam verilememiştir. Bursa mahkemesine ait sicil sayısı Salih Pay'ın tespitine göre 893 adet olup, bunun 798'i Bursa merkezine aittir. 169 defter ise henüz kataloglanmamıştır. Kataloglanmayanlar da dahil edilirse Bursa ve ilçelerine ait sicil sayısı 1063'e çıkmaktadır.²²⁹

Osmanlı Devleti'nden günümüze intikal eden siciller arasında hem tarihlerinin eskiliği hem de muhteva zenginliği bakımından İstanbul sicilleri ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü İstanbul sicilleri sayıca Türkiye'de Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış

²²⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında*, s.43.

²²⁷ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/6 (1951), s.636.; XV. yüzyıl defterlerinden günümüze ulaşan sadece Bursa ve Kayseri sicilleridir. Siciller öncelikle büyük şehir merkezleri için tutulmuş gibi gözükmektedir. Bu durum XVI. yüzyılın başlarında bu defterlerin tutulmasında en azından büyük şehirlerde kurumsal bir uygulamanın başladığını göstermektedir. (Suraiya Faroqi, "Sidjill", s.539.)

²²⁸ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", s.636.; 860-900/M.1455-1495 tarihli defterden sonra Bursa kadılığının Fâtih devrine ait olan iki defteri daha mevcut olup bunlar tereke defterleridir. Ölenlerin adlarını, mahallelerini, bıraktıkları eşyaları, tahmini değerlerini, alınan resimleri gösteren bu defterlerden ilki No.A.1/1 de kayıtlı olup 867 Cemaziyülâhîr-868 Rebiyülâhîr (1463 Mart-1463 Aralık) tarihleri arasındadır. 89 varaktan ibaret olan bu defter 157 terekeyi ihtiva etmektedir. No.A.2/2 de kayıtlı olan ikincisi, 872 Muharrem-Rebiülevvel (1467 Ağustos-Ekim) tarihleri arasındaki terekeleri içine almaktadır ve 204 varaktır. Bursa kadılığına ait en eski defterlerden bir diğeri de Bursa kadısı Mevlânâ Muhiddin'in zamanına ait olup, 883 Saferinden (1478 Mayıs) 886 Muharremine (1481 Mart) kadar gelmektedir. Başından ve sonundan kopuk olan bu defter 420 varaktır. Her sahifede ortalama dört vesika kayıtlıdır. 840 sayfada yaklaşık 3300 vesika vardır ve bunların yarısından fazlası Arapçadır. Kullanılan rik'a yazısı çok yerde noktasızdır ve okunması kolay değildir. Bursa kadılığı A.4/4 no'da kayıtlı olan defter 1 Muharrem 889-29 Zilhicce 890/M.30 Ocak 1484-6 Ocak 1486 tarihleri arasındaki kadılık belgelerini ihtiva etmekte olup 472 varaktan müteşekkildir. Defterde davaları kaydeden mahkeme katibi ve nâibin ismi Derviş Mehmed bin Eflatun olarak kaydedilmiştir. Defterin başında Arapça olarak kaleme alınmış bir başlık bulunmaktadır. (Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler" s.1-91.)

²²⁹ Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa 1996, s.21.

bütün mahkemelerin sicillerinin toplamından daha fazladır. Başta İstanbul ve Bilâd-ı selâse mahkemeleri ve bunlara bağlı nâiblerin sicilleri olmak üzere Rumeli ve Anadolu kazaskerlik mahkemeleri ile Kassâm ve Vakıf mahkemeleri sicillerinin toplam sayısı 10 bini bulmaktadır. İstanbul kadı sicilleri arasında en düzenli koleksiyonlardan birisi Üsküdar kadılığına aittir. Bu kadılığın faaliyetleri sonucunda oluşan siciller, Yavuz Sultan Selim döneminden²³⁰ Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde Üsküdar'ın dört yüz yıllık tarihini bütün zenginlikleriyle ortaya çıkaran büyük bir hukuk külliyesi teşkil eder. Üsküdar sicillerinin ilki H.919/M.1513-14 yılından başlamakta, son sicil ise H.1342/M.1923-24 yılına ait bulunmaktadır. Söz konusu siciller İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi ile Meşihat Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bu iki arşivde Üsküdar kadılığına ait 1074 sicil mevcuttur.²³¹ Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde sicil sayısı bakımından Üsküdar en zengin mahkemelerin başında gelmektedir. Fakat şunu da ilave etmek gerekir ki, siciller için en tahrip edici felaketlerden biri olan yangınlardan Üsküdar sicilleri de etkilenmiş ve Şeriye Sicilleri Arşivi'ne devrinden önce Üsküdar sicillerinin bir kısmı yanmıştır.²³²

İstanbul ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan bütün mahkemeler arasında sayıca en fazla sicile sahip olan mahkeme İstanbul Kısmet-i Askeriye mahkemesidir. Bu mahkemeye ait sicil sayısı 2144'e ulaşmakta olup mahkemenin en eski tarihli sicili H.1000/M.1591-92, son tarihli sicili ise H.1342/M.1923-24 yılına aittir.

İstanbul ve Bursa sicilleri kadar düzenli olmasa da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu ve Rumeli'de daha fazla şehir ve kasabada küçük çaplı da olsa siciller tutulmuştur.²³³ Ege bölgesi sicillerinin çoğu kaybolmuştur. Muhtemelen bunlar bu bölgede bir merkezde toplanıyordu. Bu merkezdeki arşivin yok olması

²³⁰ Üsküdar kadılığından günümüze ulaşan ilk siciller Yavuz Sultan Selim dönemine ait olup bunların ilki H.919-927/M.1513-21, ikincisi ise H.924-927/M.1518-21 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eder.

²³¹ İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi'nde Üsküdar kadılığına ait 811 defter bulunmaktadır (Bunların listesi Ahmet Akgündüz tarafından yayınlanmıştır: *Şeriye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, c.I, İstanbul 1988, s.117-123.) Şeyhülislamlık müessesesine ait defterlerin tasnif çalışmaları esnasında İstanbul Müftülüğü kütüphane binasında Üsküdar Mahkemesi'ne ait bir miktar sicil daha bulunmuş (Şeyhülislamlık Arşivi'nde bulunan Üsküdar sicillerinin listesi için bkz. Bilgin Aydın "Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 92 (1994), s.122-151.) ve 1995 yılında ise bunlara Üsküdar Valide caminin müezzin mahfili üzerindeki eski dolaplar içinde bulunan siciller de eklenerek yeni bulunan sicil sayısı 263'e ulaşmıştır (İskele camiinde bulunan Üsküdar sicillerinin listesi için bkz. İsmail Kurt, Bilgin Aydın, "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 101 (1996), s.205-216.) Böylece Meşihat Arşivi ile Şeriye Sicilleri Arşivi'ndeki Üsküdar sicillerinin toplam sayısı 1074 olmuştur.

²³² Üsküdar sicilleri için hazırlanmış bir envanter defterinde Üsküdar mahkemesindeki H.1240/M.1824-25 ila H.1261/M.1845 senelerine ait sicillâtın 3 Muharrem 1263/22 Aralık 1846 senesinde meydana gelen bir yangında yanarak zayı olduğu belirtilmektedir. (Bilgin Aydın, "Şer'iye Sicilleri Arşivi'nin Kurulması", s.55-56.)

²³³ Suraiya Faroqhi, "Sidjill", s.539.

herhalde bütün bir Ege bölgesinin kayıtlarının kaybolmasına neden olmuştur. Zira Manisa hariç, Antalya'nın kuzeyi Balıkesir ve Edremit'in güney bölgesine ait hiçbir sicilin günümüze ulaşmamasını başka türlü izah edemeyiz.²³⁴

Bugün Anadolu'da büyük şehirlerden günümüze ulaşan sicillerin sayısına kabaca bir göz atmak bile kayıplar hakkında bir fikir verebilir. Bazı illerimize ait siciller ise tamamen yok olmuştur. Aşağıda bazı şehir merkezlerinden günümüze kalan sicil sayıları görülmektedir:²³⁵

Şehir	Sicil sayısı	Tarih Aralığı
Ankara	288	H.933-1326/M.1526-1909
Balıkesir	114	H.940-1335/M.1533-1917
Bolu	268	H.1079-1314/M.1668-1897
Diyarbakır	158	H.1136-1340/M.1723-1922
Edirne	689	H.945-1343/M.1538-1925
Gaziantep	177	H.938-1327/M.1531-1910
Kastamonu	79	H.1002-1221/M.1593-1807
Kayseri	289	H.895-1333/M.1489-1915
Konya	151	H.970-1325/M.1562-1908
Manisa	432	H.929-1332/M.1522-1914
Sivas	65	H.1191-1327/M.1777-1910
Trabzon	298	H.963-1334/M.1555-1916

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan şehirlerine ait sicilleri de büyük oranda yok olmuştur. Ortadoğu ve Balkan ülkelerinde mevcut sicil sayısı 8000 civarındadır. Elimizdeki en eski örneklerden birisi Vatikan Kütüphanesi'nde bir Arnavutluk şehri olan Avlonya'nın 1567-1568 tarihli sicilidir. Yine Arnavutluğun Berat kazasına ait siciller 1602 yılından ve İlbasan sicilleri 1580 yılından başlamaktadır.²³⁶ Bulgaristan şehirlerinden günümüze intikal eden 170 kadar sicil XVII. yüzyıldan başlamaktadır. Sofya'nın en eski kadı sicili olan 1542-1550 tarihli bir defter II. Dünya savaşı sırasında kaybolmuştur.²³⁷

Makedonya'da Üsküp Devlet Arşiv Merkezi'nde 1607-1912 yıllarına ait 195 adet sicil mevcuttur. Bosna'da Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü'nde 66, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde 86 ve Şehir Tarihi Arşivi'nde 6 olmak üzere toplam 158 adet sicil bulunmaktadır. Arnavutluk'ta XVI. yüzyıl sonundan XX. yüzyıl başlarına kadar 129 İlbasan sicili ve XIX. yüzyıl Tiran'ına ait 63 sicil, Yunanistan'da Selânik Devlet

²³⁴ Suraiya Faroqhi, "Sidjill", s.540.

²³⁵ Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu*, s.171-214.

²³⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, s.76.

²³⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, s.59.

Arşivi'nde 1694 tarihinden başlayan 337 sicil mevcuttur. Romanya'da Bükreş Devlet Arşivi'nde Tulçı'ya ait 55, Rusçuk'a ait 53, Tuna'ya ait 154, Varna'ya ait 5 defter olmak üzere toplam 267 sicil vardır. Kırımın 1601-1810 yılları arasına ait 121 adet sicili Saint Petersburg Kütüphanesi'ndedir. Macaristan'da Macar Bilim Akademisi'nde birkaç sicil mevcuttur. Lefkoşa Evkaf Dairesi'nde 1580'lere kadar inen 65 sicil vardır.

Arap ülkelerindeki Osmanlı sicillerinin en önemlileri Kudüs, Kahire ve Şam'dadır. Kahire kadı sicilleri XVI. yüzyıldan başlamakta olup bu yüzyıla ait çok az sayıda sicil günümüze ulaşabilmiştir.²³⁸ Arap alemindeki sicillerin en eskileri Kudüs'e ait olup Kudüs şerî mahkeme sicillerinin sayısı 617 sicil ulaşmıştır. İlk sicil defteri H.936/M.1529-30'da başlar.²³⁹

Kahire'de ise 1530-1876 yılları arasında farklı mahkemelere ait 1851 sicil mevcuttur. Kısmet-i Askeriye (418 cilt) ve Kısmet-i Arabiyye (157 cilt) olarak ikiye ayrılan tereke sicillerinin sayısı 575'tir. Medine'de 1560-1883 yılları arasında 117 sicil bulunmaktadır. Irak, Yemen, Cezayir, Tunus ve Libya'daki sicillerin durumuyla ilgili henüz yeterli çalışma yapılmamıştır.

Suriye Millî Arşivi'nde mevcut mehâkim-i şer'îyye defterlerinden 1601'i Şam'a (1583-1925), 664'ü Halep'e (1536-1935), 64'ü Hama'ya (1535-1925), 21'i Humus'a (1884-1919) ve 18'i Sayda'ya aittir. Lübnan'da 1666-1883 yılları arasında Trablus'a ait 70 defter bulunmaktadır.

Osmanlı mahkemelerinden kalan sicillerin ne kadarının günümüze ulaşabildiğini tahmin etmek güçtür. Mahkemelerde her yıl için bir sicil tutulduğu farzedilirse bazı tahminler yapılabilir. Mesela bazı Anadolu şehirlerine ait sicillerin başlangıç tarihi dikkate alınırsa kayıpların bazen yarı yarıya bazen daha da fazla olduğu söylenebilir. Bu kayıpların sebepleri hakkında genellikle bilginiz yoktur.²⁴⁰ Siciller yangınlar, suiistimaller ve sicilleri tutan kadıların bunları haleflerine devri esnasında gösterdikleri ihmalkar tutumlar sonucunda büyük oranda yok olmuş olmalıdır.²⁴¹ Şüphesiz İstanbul

²³⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, s.59.

²³⁹ Kâmil Cemil el-Aselî, "Kudüs Şer'î Mahkeme Sicilleri", s.313.

²⁴⁰ Bilgin Aydın, "Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin Kurulması", s.56.

²⁴¹ Abdurrahman Şeref Bey'in Bâb-ı Âli yangınları ili ilgili makalesinde İstanbul mahkemelerine ait siciller hakkında yazdığı şu notlar önemlidir: "Mahâkim-i şer'îyyenin lağvı ile birlikte lağv edilen Muhallefât-ı Umumiye Kassâmlığı'na ait kuyudât ve defâtir İstanbul Müftülüğü'ne devir ve teslim edilmeden o zaman doğrudan doğruya adliyyeye intikal ettirilmiş ve oradan da bir hukuk mahkemesine tevdi' ettirilmiş ise de hangi hukuk mahkemesine verildiği idaremiizce ma'lum değildir. İstanbul kadılığının 940, 960, 962, 970, 989, 990, 1000, 1004, 1012, 1013, 1014, 1020 senelerini ihtiva eden 25 no.lı sicillâta kadar eksik olan bu seneler kuyudatı İstanbul Bâb niyâbetinin mezkûr seneler kayıtlarıyla mahluttur" (Abdurrahman Şeref, "Bâb-ı Âli Harikeleri")

yangınları sicillerin kaybında en büyük etkindir. Bu yangınlar çoğu zaman şehrin geniş bir bölümünde etkili olmuş ve mahkemelerle birlikte mevcut siciller de yanmıştır. H.1241/M.1825-26 tarihindeki Hoca Paşa yangınından bahseden Abdurrahman Şeref Bey, Mahmud Paşa mahkemesi sicillerinin de bu esnada yanmış olduğunu, daha sonra halkın elindeki hüccet ve ilâmların ücretsiz olarak kaydettirilmesi için Bilâd-ı selâse ve İstanbul kadılarına buyuruldular gönderildiğini ifade eder.²⁴² Şeriye Sicilleri Arşivi'ndeki sicil envanter defterlerinden birinde Üsküdar mahkemesinin H.1240-1261/M.1824-1845 yıllarına ait sicillerinin H.1263/M.1846-47 yılında çıkan bir yangında zayi olduğu kaydedilmiştir.

Osmanlılarda mahkemeler için inşa edilmiş kamu binaları mevcut olmadığı için arşiv kayıpları çok fazla olmuştur. Osmanlılarda mahkemeye ait kayıtlar kadının evinde, medreselerde veya camide saklanıyor ve kadılar görevden ayrılırken sicilleri de haleflerine devrediyordu.²⁴³

Abdurrahman Şeref Bey Osmanlı arşivlerine dair değerlendirmelerde bulunduğu bir makalesinde İstanbul'da mevcut şeriye sicillerinin dağınık bir halde olduğunu, siciller için hususî arşivler yapılmadığından sicillerin medrese odalarına veya cami dolaplarına atıverildiğini söylemektedir. Gerçekten de sicillerin büyük bir bölümü cami dolaplarında saklanmıştır.²⁴⁴ İstanbul kadılığının 27 numaralı sicil defterinde İstanbul Bâb ve Kısmet-i Askeriye mahkemesi sicillerinin Şehzadebaşı camii dolaplarında muhafaza edildiği bildirilmekte ve bunların bir listesi verilmektedir. Defterin 56a-59b varakları arasında Bâb sicilleri, 59b-60b varakları arasında ise Kısmet sicillerinin listeleri verilmiştir. Listede sicili tutan kadının ismi ve sicillerin tarihi yer almaktadır. Listenin başında şu bilgiler mevcuttur:

“Sahib-i sicil devletlû inayetlû atıfetlû veliyyü'n-ni'âm kesîru'l-lutfi ve'l-kerem efendimiz hazretlerinin zamân-ı sa'âdetlerinde bi'l-cümle sicillât ba'de't-ta'mîr bin yetmiş tarihinden bin yüz elli tarihine gelince yüz seksen beş aded sicil Bâb'dan ve elli iki aded sicil Kısmet'den Şehzade camii-i şerîfinde dolaba vaz' olunup elli tarihinden bu ana gelinceye cümlesi bu mahalle tahrîr olundu.”²⁴⁵

TOEM, Cüz:7 (Nisan 1327) İstanbul 1329, s.448.'den nakleden Bilgin Aydın, “Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin Kurulması”, s.57.)

²⁴² Bilgin Aydın, “Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin Kurulması”, s.57.

²⁴³ Osmanlı mahkemelerinde sicillerin saklanması ve düzeni, üzerinde önemle durulan bir konu idi. Kadılar görevlerini devr ederken sicil ve belgelerin eksiksiz olması ve tahrif edilmemiş olmasına özellikle dikkat ediliyordu. Kadının mahkeme sicillerini kaybetmesi veya tahrifi cezayı gerektiren bir suç oluşturuyordu. Nitekim bir tarihte 40-50 kadar sicili kaçıran Anduğu kadısının cezalandırılması söz konusu olmuştur. Bu defterlerin saklanması sırf teftiş gayesinin ötesinde, görevin yeni gelen kadıya devri ve daha önceki defterlere müracaat için gereklidir. (İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.259.)

²⁴⁴ Bilgin Aydın, “Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin Kurulması”, s.58.

²⁴⁵ İstanbul Ş.S., No.27, vr.56a.

İstanbul kadılığı ile diğer İstanbul mahkemeleri 1836 yılında Bâb-ı Meşihat'a taşındıktan sonra sicillerin bir bölümü buraya nakledilmişti. Musa Kazım Osmanlı arşiv belgelerini incelediği makalesinde Bâb-ı Meşihat'de "İstanbul kadılığı kuyûdât ve sicillât-ı kadîmesinin" iki odada muhafaza edildiğini mahkemelerin yeni sicilleri için başka bir mahzen yapıldığını belirtmektedir.²⁴⁶

İstanbul'un cami ve medreselerinde asırlarca dağınık olarak kalan siciller ancak XIX. yüzyılın sonunda bir araya toplanmaya çalışılmıştır. Bu maksatla inşa edilen Şeriye Sicilleri Arşivi, Osmanlı Devleti'nde Hazine-i Evrak'ın kurulmasından yaklaşık yarım asır sonra tesis edilmiştir.²⁴⁷

İstanbul sicilleri XIX. yüzyıl sonunda bir arşive kavuşmakla beraber Anadolu sicilleri XIX. yüzyılda olduğu gibi XX. yüzyıl boyunca da bir araya getirilememiştir. Mesela, Bursa şeriye sicilleri XIX. yüzyıla kadar mahkemelerde ve mekteplerde muhafaza edilmiş, 1834 yılından itibaren Şeyh Süleyman Efendi Mektebi'nde depolanmıştır. 1854 depreminden zarar gören siciller daha sonra Bursa İdare Meclisi Başkatibi Bursalı Eşref Bey tarafından tamir ettirilip ciltlettirilmiştir. 1868 yılında İstanbul'a götürülen sicillere numara verilmiştir. Daha sonra Bursa'ya geri gönderilen siciller, bu tarihten sonra sırasıyla Çendik/Kazzazoğlu Medresesi, Evkaf Dairesi mahzeni ve Ulucami'in pencerelerindeki dolaplar içinde muhafaza edilmiştir. Siciller, 1924'de yeniden numaralandırılarak Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne, 1945 yılında ise Bursa Arkeoloji Müzesi'ne devredilmiştir. Bursa Mahkeme Sicilleri 1990 yılı sonlarında, Ankara Millî Kütüphane'ye taşınmıştır. Sicillerin mikrofilmli, Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından yaptırılan Şehir Kütüphanesi'nde mevcuttur.²⁴⁸

Anadolu şehirlerine ait siciller kütüphane ve müzelerden toplanarak 1991'de Millî Kütüphane'ye nakledilmiştir. Sicillerin orijinaleri 2005'te Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

1.2. SİCİLLERİN DİPLOMATİK ÖZELLİKLERİ

XV. ve XVI. yüzyıla ait mahkeme sicillerinde kadı veya mahkeme katibinin kendi insiyatifinde gelişen bir defter düzenleme usulünün mevcut olduğu görülmektedir.

²⁴⁶ Bilgin Aydın, "Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin Kurulması", s.57.

²⁴⁷ Bilgin Aydın, "Şer'îye Sicilleri Arşivi'nin Kurulması", s.57.

²⁴⁸ Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1 (2003), s.369.; Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, s.21.

Defter tutma usulündeki çeşitlilik kadı veya mahkeme katibinin almış olduğu eğitimden kaynaklanmış olmalıdır.

Osmanlı şerîye sicilleri bir bütün olarak incelendiğinde bazı defterlere doğrudan belgelerin kaydedildiği, bazılarının başında boş sayfaların bulunduğu ve daha sonra sicilin bir davet cümlesi ile başladığı ve bunun altında da defteri tanıtan bir başlığın yer aldığı görülür. Başlıktan sonra ise belge suretleri defterlere kaydedilmiştir. Her sicilde bulunmamakla birlikte defterlerin başında defteri tutan kadı veya katibe ait notlar öncelikle dikkati çekmektedir.

1.2.1. Kadı ve Katiplere Ait Farklı Notlar

Şerîye sicillerinin cilt kapaklarının iç kısmında veya boş bırakılan ilk varak veya varaklarında bazen kadı ve katiplerin kaydettikleri çeşitli notlarla karşılaşmaktadır. Bu notlar kadı, nâib veya katibin kültür seviyelerine, ilgi alanlarına veya devrin sosyal olaylarına göre değişiklik gösteren özel notlar ve şiirler olabildiği gibi, mahkeme veya defter ile ilgili notlar da olabilmektedir. Bununla beraber sicilin ait olduğu kadılık bölgesini ilgilendiren önemli sosyal olaylar, şiddetli kışlar, taht değişiklikleri, tayinler, atamalar, ölüm-doğum hadiseleri de bu notlar kapsamında kaydedilmiştir.²⁴⁹

Sicillerin girişinde yer alan notların bir kısmı anlaşılabilir cümlelerden oluşmakta iken bazısı ise bir anlam bütünlüğü taşımayan kelime ve kelime gruplarından oluşmaktadır. Bu tür notlar ilk bakışta okuyucu için bir anlam ifade etmese de notlarda geçen isimlerden hareketle defter içerisinde taramalar yapılırsa bu notların mahiyeti kısmen de olsa anlaşılabilir. Mesela 1 numaralı Üsküdar sicilinde yer alan notlardan birisi şöyledir: “Ücret-i nefsi-i Mahmud v. Abdullah min 5 Rebi‘ulevvel sene 926 ilâ gâyeti seneti’ş-şehri bi-mi’eti dirhem.” Nottan anlaşıldığına göre Mahmud v. Abdullah adlı şahsa yapılan bir ödeme mahkeme tarafından kayda geçirilmiş fakat ödemenin niçin yapıldığı belirtilmemiştir. Sicil içerisinde bu adı taradığımız zaman karşımıza Mahmud v. Abdullah’ın kasap olduğunu gösteren kayıtlar çıkmıştır. Dolayısıyla bu tür notların anlamlandırılabilmesi için metnin bir bütün halinde değerlendirilmesi gerektiği de ortaya çıkmaktadır.

²⁴⁹ Şerafettin Turan, “Şerîye Sicillerinin Tarih Kaynak Olarak Önemi”, *Studi Preottomani e Ottomani, Atti del Convegno di Napoli (24-26 Settembre 1974)*, Napoli 1976, s.225-226.; Rifat Özdemir, “Şer’iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, I/1 (1987), s.193.

XVI. yüzyıla ait Üsküdar sicillerinin ilk sayfalarında ekleme ve çıkarmalara engel olmak için sicilin kaç sayfadan oluştuğunu gösteren *aded-i evrak* ibaresi genellikle kaydedilmiştir. Mesela H.923/M.1517-18 tarihli 3 numaralı Üsküdar sicilinde Arapça olarak kaleme alınmış başlıktan önce “Aded-i evrâk 143 sene 927” ibaresi eklenmiştir. Aynı şekilde H.936/M.1529-30 tarihli 7 numaralı sicilde de “Aded-i evrâk 96” kaydını görmek mümkündür. Bir sicilin varak adedinin “*aded-i evrak*” ibaresi ile not alınmış olması bu gün sicilin sayfalarının eksik olup olmadığını anlamamız bakımından büyük önem kazanmaktadır.

Kadı veya nâibler genellikle sicillerin iç veya dış kapaklarında çocuklarının doğum tarihlerini de kaydetmişlerdir. Bunun özellikle Osmanlı coğrafyasında bir gelenek olduğu ve sicillerin yanı sıra sürekli okunan ve el altında bulundurulmuş Kurân-ı Kerîm ve diğer kitaplarda da çocukların doğum tarihinin kaydedildiği bilinmektedir. XVI. yüzyıl kadı sicillerindeki kayıtlar da bu geleneğin ne kadar köklü bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Üsküdar kadılarının da tuttukları sicillere çocuklarının doğum tarihleriyle ilgili kayıtlar düştükleri görülmektedir. Üsküdar kadısı İsa bin Fazlullah’a ait H.927/M.1520-21 tarihli sicildeki bir doğum kaydı şöyledir:

“Vilâdeti Pîri Mehmed bin İsa fî 8 Zilka‘de 931 Allahu te‘ala berhudâr-ı ömr
eyleye”²⁵⁰

Kadı veya katiplerin defterin iç kapaklarına kaydettikleri doğum kayıtlarına taşra sicillerinde de rastlanmaktadır. Mesela Manisa’nın H.929-953/M.1522-1547 tarihli 1 numaralı sicilinde “Tarih-i evlâd-ı fakir” başlığı altında Manisa kadısının veya mahkeme katibinin H.943-983/M.1536-1576 tarihleri arasında farklı tarihlerde doğan çocuklarıyla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu defter üzerine çalışan Zeki Arıkan bu doğum kayıtlarının defterdeki mektupları ve notları yazan Mustafa b. Katip Muhiddin’e ait olabileceğini ifade etmiştir.²⁵¹

Sicillere döneminin önemli şahsiyetlerinin vefatları da not olarak kaydedilmiştir. Mesela Rumeli kazaskerliği yapmış olan Sünbül Ali Efendi’nin vefatı Üsküdar kadılığına ait bir sicilde şu şekilde kaydedilmiştir:

“Sabıka Rûmili kazaskeri olan Sünbül Ali Efendi fevt oldu rahmetullahi
aleyh”²⁵²

²⁵⁰ Üsküdar Ş.S., No.3, vr.2a.

²⁵¹ Zeki Arıkan, “Manisa’nın I Numaralı Şer‘iyye Sicilindeki Osmanlı Tarihi”, *Osmanlı Araştırmaları*, X (1990), s.101.

²⁵² Üsküdar Ş.S., No.143, vr.132a.

Doğum ve ölüm hadiselerinin dışında saltanat değişiklikleri de not olarak kaydedilmiştir. Mesela, 1623 tarihinde Sultan I. Mustafa'nın tahttan inmesi ve yerine Sultan IV. Murad'ın geçmesi sicilde şu şekilde kaydedilmiştir:

“Sultan Mustafa taht-ı şerîfden inip yerine ammi büzürk veledi Sultan Murad hân cülûs eyledi”²⁵³

Yine aynı şekilde Sultan I. İbrahim'in 1640 yılında tahta geçmesi de katip tarafından sicile not edilmiştir:

“Yevmi'l-hamis 16 Şevvalü'l-mükerrem işbu gün azametlû ve sa'adetlû ve şevketlû pâdişâh-ı âlem-penâh ebbed allâhu te'ala ...? sa'âdetle taht-ı hümâyuna cülûs eyledi.”²⁵⁴

Sicillerde bürokraside yapılan tayinlerle ilgili notlara da rastlamak mümkündür. Üsküdar şeriye sicillerinden H.1004/M.1595-96 tarihli sicil Hocaşâde Mehmed Efendi'nin Anadolu kazaskeri olduğunu²⁵⁵, H.1022-1023/M.1613-1615 tarihli defter Bostanzâde Yahya Efendi'nin İstanbul kadısı olduğunu²⁵⁶, H.1032-1033/M.1622-1624 tarihli defter Abdu'l-ganizâde Mehmed Efendi'nin Rumeli kazaskeri olduğunu²⁵⁷, H.1034-1035/M.1624-1626 tarihli defter Şeyhülislam Esad Efendi'nin vefat ettiğini ve yerine Yahya Efendi'nin tayin edildiğini bize bildirmektedir.²⁵⁸

Sicillerde edebiyata meraklı bazı kadı ve nâiblerin kaydettikleri şiirler ile bazı hikmetli sözler ve yazı örneklerine de rastlanmaktadır. Bu yazı ve notlar edebiyat tarihi açısından önem arz etmektedir.

Bu şiirler arasında görevi sona eren bir Manisa kadısının H.1165/M.1751-52 tarihinde görevden ayrılışıyla ilgili duygularını dile getirdiği şiiri örnek olarak gösterilebilir.

“Bâb-ı lütfundan cenâb-ı hak hayru'l-beşer
Eylemiş fasl-ı kazâyâdan bu mikdarı kadar
Mazhar-ı tevfi-k-i Rabbânî olup ahkâmda
Eyledim hatm-i sicil-i şer'a bu nazmı eser”²⁵⁹

²⁵³ Üsküdar Ş.S., No.143, vr.54a.

²⁵⁴ Üsküdar Ş.S., No.193, vr.2a.

²⁵⁵ “Bu gün Hocaşâde Mehmed Efendi Anadolu kazaskeri oldu.” (Üsküdar Ş.S., No.92, vr.62.)

²⁵⁶ “Bostanzade Yahya Efendi İstanbul kadısı oldu.” (Üsküdar Ş.S., No.124, vr.23b.)

²⁵⁷ “Abdü'l-ganizâde Mehmed Efendi hazretleri Rumeli kazaskeri oldu fi 15 min Zilkade sene 1034.” (Üsküdar Ş.S., No.143, vr.171b.)

²⁵⁸ “Şeyhülislam müftiyü'l-enâm Es'ad Efendi dâr-ı bekaya intikal eyledi hazreti Yahya Efendi müftiyü'l-enâm oldu.” (Üsküdar Ş.S., No.148, vr.7a.)

²⁵⁹ Manisa Ş.S., No.205, s.35'den nakleden Çağatay Uluçay, “Manisa Şer'iye Sicillerine Dair Bir Araştırma”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s.298.

Yine siciller içerisinde kadı veya nâiblerin görevden ayrılırken kaleme aldıkları şiirler arasında ruh hallerini ifade eden mısralara da rastlanmaktadır. Aşağıdaki beyit H.1157-1158/M.1744-1746 tarihlerinde Adana’da kadılık yapan kadının görevden ayrılış esnasındaki duygularını anlatmaktadır.

Bu bağın bağbânı lâleden çok murg uçurmuşdur
Benim gibi hezâr biçâreler konmuş göçürmüşdür
Şarâb-ı azli içmekden kaçır sanma beni sâkî
Değildir mansıb-ı dünya cihânda kimseye bakî²⁶⁰

Aynı şiir farklı mahkemelerde görev yapan kadı ve nâiblerce de kullanılmıştır. Mesela H.1168/M.1754-55 tarihinde Afyonkarahisar’da kadılık yapan Derviş İsmail görevden ayrılış esnasındaki duygularını yukarıdaki kıtanın ilk iki mısrası ile²⁶¹, yine Afyonkarahisar’da H.1197/M.1782-83 tarihinde kadılıktan azledilen Es-seyyid Hafız Ali de son iki mısrası ile duygularını ifade etmiştir.

Şair ruhlu ve kahve tiryakisi bir mahkeme görevlisi ise Şair Sâfi’nin şu beytini sicile kaydetmiştir:

“Humlar şikeste, cam tehî, yok vücûd-i mey,
İtdün esîr-i kahve bizi, hey zemâne hey!”²⁶²

1 numaralı Manisa şeriye sicilinde H.849/M.1445-46 tarihinde II. Murad tarafından yaptırılan Saray-ı Âmire’nin inşa tarihine ilişkin Arapça bir dörtlük yer almaktadır:

“Hazard’dar elleti bahet bihâ
Beldetün merdiyyetün Mağnisa
Ebbeda’llahu izzet men bena
Kâne mâ harrartü târiha’l-binâ”²⁶³

Kadı veya nâiblerin kaleme aldıkları şiirlerde edebî kaygılarla kaleme alınmış olanlara da rastlamak mümkündür. Mesela Üsküdar kadılığına ait H.978/M.1570-71 tarihli bir sicilde kadı şu şiiri kaydetmiştir.

“Li-muharririhî
El verirse bana vuslat bûs? idem dildâr elin
Mansıb alsa bir kişi lâbûd öper hünkâr elin

²⁶⁰ Adana Ş.S., No.4’ten nakleden Kenan Ziya Taş, “Arşiv Malzemesi Olarak Şeriye Sicilleri ve Taşra Üniversitelerinde Tarih Araştırmaları”, *I. Milli Arşiv Şurası, (Tebliğler-Tartışmalar: 20-21 Nisan 1998 Ankara)*, Ankara 1998, s.185.

²⁶¹ Edip Ali Bakı, *Şeriye Sicillerine Göre Afyonkarahisar’da 17-18 inci Asırlarda Meçhul Halk Tarihi*, Afyon 1951, s.119 ve Kayseri Ş.S., No.145, vr.112’den nakleden Halit Ongan, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer’iye Sicili*, Ankara 1958, s.XII.

²⁶² Bursa Ş.S. No.A153/201, vr.111a’dan nakleden Osman Çetin, “Bursa Şer’î Mahkeme Sicillerinden Notlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2 (1987), s.64.

²⁶³ Zeki Arıkan, “Manisa’nın 1 Numaralı Şer’iye Sicilindeki Osmanlı Tarihi”, s. 101.

Fikr-i hattınla püster-i mihnetde hûn-ı dil
Bimâr-ı aşk olana benefşe şarabıdır

İntikal-i fikri
Fikr-i ...? püster-i mihnetde hüzn-i dil
Bimâr-ı aşk olucak 'îşe ol gül şarabıdır

Li-muharririhî el-fakîr Bezmi
Fikr-i haddinle püster-i mihnette hûn-ı dil
Bimâr-ı aşk olana ol gül şarabıdır"²⁶⁴

H.983/M.1575-76 tarihli diğer bir sicilde Üsküdar kadısı ölüm hakkındaki hissiyatını dile getiren şu şiiri kaydetmiştir:

"Bir hoşça zaman olsa
Ecelden aman olsa
Ne Hasan adı kocasa?
Ne Hasan'a zevâl olsa"²⁶⁵

H.1150/M.1737-38 yılına ait Isparta sicilinde Isparta kadısı Kadı Ömer Efendi'nin dibacesi zikredildikten sonra, çoğu sicillerin başında yer alan "Ya Fettah" ifadesi dört defa zikredilmiş ve sonra da şu beyte yer verilmiştir.

"Hezaran böyle cild olsa mücelled
Tükenmez haşre dek bu şer'-i Ahmed."²⁶⁶

Sicillerde toplum hayatını ilgilendiren olaylara da rastlamak mümkündür. Mesela H.1012/M.1603-04 tarihinde yağmur duası için Okmeydanı'na gidildiği sicilde şöyle kaydedilmiştir:

"Bu gün Ok meydanına vezir-i a'zam ve ulemâ-i kirâm ve meşâyih muhtâc-ı istikâya çıkıp şeyh Mahmud Efendi va'z ve nasihat idüp bi-inâyeti'l-lâhi te'âla hemen ol saat üç güne dek bir mertebe yağmur yağdı ki ta'bir olunmaz fi yevmi's-sebt er-rabi' ve'l-ışrîn fi Zilka'de sene 1012."²⁶⁷

Aynı şekilde taun hastalığından kurtulmak için Okmeydanı'na dua etmeye gidildiği H.1034-1035/M.1624-1626 tarihli sicile şöyle kaydedilmiştir:

"Bu gün tâun def'i için Ok meydanına du'âya çıkılmıştır"²⁶⁸

H.1003/M.1594-95 tarihli sicilde Üsküdarlı müderris Mehmed Çelebi Efendi'nin bir bayram günü Üsküdar mahkemesini ziyareti de kayıtlara geçmiştir:

"Mübarek ıyd-ı şerîfdir fahru'l-müderrisin Mehmed Çelebi Efendi mahkeme-i şerîfi sa'âdet ile teşrîf buyurdular"²⁶⁹

²⁶⁴ Üsküdar Ş.S., No.35, vr.içkapak.

²⁶⁵ Üsküdar Ş.S., No.42, vr.içkapak.

²⁶⁶ Ahmed Akgündüz, "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri" *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c.X, Ankara 2002, s.59.

²⁶⁷ Üsküdar Ş.S., No.109, vr.2a.

²⁶⁸ Üsküdar Ş.S., No.148, vr.37a.

²⁶⁹ Üsküdar Ş.S., No.88, vr.4b.

Sicillerde seferlerle ilgili birçok ferman, hüccet v.b. kaydın yanı sıra seferlerin seyri ile ilgili notlara da rastlamak mümkündür. Mesela H.1033/M.1623-24 tarihli Üsküdar kadılığı sicilinde bu türden iki adet kayda rastlanmaktadır. Birincisi Acem üzerine sefere çıkan Mehmed Paşa'nın Üsküdar'a geldiği günü tarihiyle birlikte veren kayıttır.²⁷⁰ İkinci kayıt ise seferde olan Ayaz Paşa'nın dört aylık muhasaradan sonra Karaman'a geçtiğini bildirmektedir.²⁷¹

H.1033/M.1623-24 tarihli Üsküdar sicilinde, Üsküdar kadısının yayabaşı ile mahalle mahalle dolaşıp sefere katılması gerekenleri tenbih ettiği ve isimlerini ve mesleklerini kaydettiğine dair bir not tespit edilmiştir. Bu tür notlardan kadıların mahkeme dışındaki faaliyetlerine ait muhtelif bilgiler elde edebilmekteyiz.²⁷²

Üsküdar Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan son yerleşim merkezi olduğu için Anadolu üzerinden İstanbul'a gelen İran sefirleriyle ilgili notlara da rastlanmaktadır. H.1012/M.1603-04 tarihinde İstanbul'a gelen İran elçisinin gelişi şöyle kaydedilmiştir:

“Acem elçisi Hasan Bey bu gün Üsküdar'a geldi. Fî 18 min Cumâdi'l-âhir sene 1012. Ve ertesi [gün] İstanbul'a gitti.”²⁷³

Sicillerde yine toplum hayatını ilgilendiren yangın, sel, fırtına, deprem, don, kar, dolu, güneş veya ay tutulmaları gibi olaylar da not edilmiştir.²⁷⁴ Bununla birlikte mevsimin ilk karının yağışı, ilk mahsulün alınışı, Ramazan veya bayram günlerinin tayini gibi sicilin ait olduğu yerleşim yerini veya halkı ilgilendiren farklı olaylar da kaydedilmiştir.²⁷⁵

Mesela Manisa şeriye sicillerinde Mart ayında Ağustos hatırlatan havalalar, zemheride açan güllerden bahseden kayıtlar mevcuttur.²⁷⁶ Yine Karadeniz sahil şehirlerinden Batak ve Göl'e çok miktarda kar yağdığı ve soğuktan donanlar olduğu Kastamonu sicillerinde kaydedilmiştir:

“Oldur ki 1133 Zilhiccesinin evahiri ki Kasım'a on sekiz gün kalmıştır bi-emrillâhi tealâ Karadeniz tarafından bir azîm şita tutup sahil kazalarına dokuzar karış kar yağup Batak divanından iki âdem Göl kazasından bir âdem donduğun haber verdikleri ...”²⁷⁷

²⁷⁰ “Sa‘adetlu Mehmed Paşa Acem? üzerine sefer eylemek için mahmiye-i Üsküdar'a geçdi fi 3 Şa‘ban sene 1033” (Üsküdar Ş.S., No.143, vr.146a.)

²⁷¹ Üsküdar Ş.S., No.143, vr.151b.

²⁷² Üsküdar Ş.S., No.88, vr.37a.

²⁷³ Üsküdar Ş.S., No.109, vr.2a.

²⁷⁴ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, s.X.

²⁷⁵ Şerafettin Turan, “Şeriye Sicillerinin Tarih Kaynak Olarak Önemi”, s.225-226.

²⁷⁶ Zeki Arıkan, “Manisa'nın 1 Numaralı Şer'îyye Sicilindeki Osmanlı Tarihi”, s.104-105.

²⁷⁷ Talat Mümtaz Yaman, “Şer‘î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü*, İlkteşrin (1938), s.158.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere sicillere kaydedilen bu notlar, sicilin ait olduğu dönemin dînî ve sosyal hayatına dair önemli katkılar sağlamaktadır.

1.2.2. Davet Kayıtları

Osmanlı bürokratik geleneğinde belge kaydına Allah'ın ismi veya sıfatlarından biri yazılarak başlandığı gibi sicillerin başında da bu tür davet cümlelerini görmek mümkündür. Fakat Üsküdar sicilleri incelendiğinde ilk dönemde davet formülleri kaydedilmesinin bir gelenek olmadığı, daha sonraki yıllarda bunun yaygınlaştığı görülmektedir. Üsküdar sicillerinden XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olan defterlerde davet formülü mevcut olmayıp ilk davet ibaresi “Hüve” şeklinde H.984-985/M.1576-1578 tarihli sicilde görülmektedir.

Sicillerde davet formülleri arasında en sık kullanılanı genellikle tek kelimeden oluşan “Hüve” ibaresidir. Bununla birlikte “yâ Fettâh”, “ya Rezzâk”, “yâ Kerîm” “yâ Hannân”, “yâ Mennân” gibi davet ibareleri de kullanılmıştır.

(İstanbul Ş.S., No.54, vr.1b)

Bu formüllerin yanısıra “yâ Fettâh, yâ Rezzâk, yâ Kerîm”²⁷⁸, “yâ Fettâh, yâ Rezzâk, yâ Hannân, yâ Mennân”²⁷⁹, “ya Fettâh, ya Rezzâk, ya Allah”²⁸⁰, “ya Fettâh, ya Rezzâk, ya Kerîm, ya Allah, ya Mu‘în”²⁸¹ şeklinde birlikte kaydedildikleri de görülmektedir.

(Eyüp Ş.S., No:149, vr.1b.)

²⁷⁸ İstanbul Ş.S., No.6, vr.61a.

²⁷⁹ Eyüp Ş.S., No.149, vr.1b.

²⁸⁰ İstanbul Ş.S., No.51, vr.1b.

²⁸¹ İstanbul Ş.S., No.56, vr.1b.

Bu kısa davet ibarelerinin dışında Allah'tan kadının işlerini kolaylaştırmasını talep eden dua cümleleri de görülmektedir. Bu dua cümleleri ya müstakil olarak yazılmış ya da yukarıda zikredilen davet formülleri ile birlikte kaydedilmiştir. “Yâ müfettiha'l-ebvâb iftah lenâ hayre'l-bâb”²⁸², “Rabbi yessir velâ tu'assir rabbi temmim bi'l-hayr”²⁸³, “Bi-ismihi subhânehû ve te'âlâ”²⁸⁴, “Bismillâhirrahmânirrahîm”²⁸⁵ şeklindeki dua cümleleri en çok kullanılan şekillerdir.

باسمہ سبحانہ و تعالیٰ

(İstanbul Bâb Mahkemesi Ş.S., No.51, vr.1b.)

اعوذ باللہ منہ اسطفاہ الرحمہ
بسم اللہ الرحمن الرحیم
الحمد لله ما علم الرحمن
الحمد لله ما علم الرحمن

(İstanbul Ş.S., No.68, vr.1b.)

Sicillerde kullanılan davet formülleri genel olarak değerlendirildiğinde bunların kadı veya katibin tercihinine göre değişebildiğini ve periyodik dönemler bakımından da aralarında bir bağ veya ilgi bulunmadığını söyleyebiliriz.

1.2.3. Başlık Kaydı

Sicillerin çoğunda davet formülünün hemen altında defteri tanıtan Arapça bir başlık bulunmaktadır. Bu başlıklar genelde belgelerin kaydedilmeye başlandığı varağın *a* ya da *b* yüzünün baş tarafına yazılmaktadır. Arapça olarak yazılan bu başlıklar birbirinden farklı olsa da muhtevaları genelde aynıdır. Bu başlıklarda genel olarak defterin ihtiva ettiği belgelerin/olayların hangi mahkemede, hangi kadı zamanında görüldüğü bilgisi yer alır. Başlıklarda ayrıca defterin tutulmaya başladığı veya kadının göreve başladığı zamanı gösteren bir tarih bulunur. Eğer başlık kadı tarafından kaleme alındıysa, kadının isminin başında tevazu içeren “el-hakîr”, “el-fakîr”, “el-abd”, “ez’afu’l-zu’efâ” gibi ibareler bulunur. Başlık bir nâibin görev yaptığı mahkeme defterine kaydedilmişse, o zaman nâib hilâfeten görev yaptığını kaydetmekte ve

²⁸² İstanbul Ş.S., No.6, vr.61a.

²⁸³ Üsküdar Ş.S., No.281, vr.1b.

²⁸⁴ İstanbul Bâb Ş.S., No.51, vr.1b; Eyüp Ş.S., No.149, vr.1b.

²⁸⁵ Eyüp Ş.S., No.149, vr.1b.

yukarıda zikredilen tevazu ibarelerini kendi isminin başına yazmaktadır. Nâib kendisini atayan kadının ismini ise “a’lemu’l-ulemâi’l-âlimîn”, “efzalu’l-fuzelâi’r-râsihîn”, “eşrefü’ş-şürefâ” gibi övücü ibarelerle birlikte yazmaktadır. Kadı veya nâib isimlerinden sonra “Allah onu affetsin” anlamında Arapça “ufiye anhüm” duası bulunmaktadır.

XV. yüzyıldan itibaren günümüze ulaşan defterlerin pek çoğunda başlıkların mevcut olduğu görülmektedir. Bursa kadılığı sicillerinde gördüğümüz ilk başlıklar II. Bayezid dönemine aittir. H.889/M.1484-85 senesine ait Bursa kadılığı sicilinde başlık Arapça olarak yazılmıştır. Bu başlıkta sicile kaydedilen hususlar “kazayâu’ş-şer‘iyye” şeklinde nitelendirilmiş ve defterin Derviş Mehmed bin Eflatun tarafından H.889/M.1484-85 senesi Muharrem ayının ilk gününden itibaren tutulmaya başlandığı belirtilmiştir. Bu Arapça başlık şöyledir:

“Hâzihi mecelletün hurrîret fiha’l-kazâyâ eş-şer‘iyye ve ceridetün süttirat aleyha’l-ahkâmü’l-mer‘iyye fi mahkemeti medineti Burusa hamâhallâhu te‘âlâ ani’z-zarrâi ve’l-be’sâ zeberehâ Dervîş Mehmed bin Eflatun el-fakîr ufiye anhüma’l-ganiyyü’l-aliyyü’l-kebîr gurretü şehri Muharremi’l-muhterem min şuhûri seneti tis‘în ve semânîn ve semâni mie.”²⁸⁶

(Bursa Ş.S., No.A 4/4, vr.1b.)

Bursa’dan sonra düzenli bir şekilde günümüze ulaşmış en önemli sicil koleksiyonu Üsküdar kadılığına aittir. Üsküdar sicilleri arasında başlık kaydı bulunan en eski sicil ise mahkemenin günümüze intikal etmiş H.919/M.1513-14 tarihli ilk sicilidir. Bu sicil “Talip olan geldi fakat talep ettiğini bulamadı. Bunu kulların en acizi Ahmed b. Mehmed yazdı” anlamında Arapça bir başlık kaydı taşımaktadır:

“Kad câ’e’t-tâlibu velem yecid el-matlûbu harrarahu efkaru’l-ibâd Ahmed b. Mehmed.”²⁸⁷

²⁸⁶ Bursa Ş.S., No.A.4/4, vr.1b.

²⁸⁷ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.iç kapak.

Üsküdar sicillerinden H.927/M.1520-21 tarihli ve 3 numaralı defterde ilkinde göre oldukça farklı bir başlık karşımıza çıkmaktadır. İsa b. Fazlullah tarafından tutulan bu sicilin başlığı şöyledir:

“Hâza defterün min şehri Recebi’l-mürecceb fi hilâfeti İsâ bin Fazlullah min yevmi’s-sülesâ fi evâsıt-ı âhiri rebî‘ayn”²⁸⁸

H.919/M.1513-14 tarihli sicilden farklı olarak bu başlıkta defterin ait olduğu tarih yer almıştır. Başlıkta dikkati çeken bir husus da defteri tutan kadının görevinden bahsederken “fi hilâfeti” ifadesinin kullanılmasıdır. Buradan Üsküdar’ın niyâbet usulüyle yani başka bir kadılığa bağlı olarak idare edildiği anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Arapça defter başlıklarının yanısıra başlığın alt veya üstünde Farsça ibarelerle yazılmış başlık veya şiirlere de rastlanmaktadır. 7 numaralı ve H.936/M.1529-30 tarihli sicilde başlık olarak “Bu defterin zahriyesi herkesten bir nişan taşıması için vardır” anlamında Farsça bir beyit karşımıza çıkmaktadır:



(Üsküdar Ş.S., No.7, vr.1a.)

“Puşt-ı defter zî-behr-i ân başed
Ta-zî-herkes der u nişân başed”²⁸⁹

H.970/M.1562-63 tarihli 26 numaralı sicilde ise uzunca bir Arapça başlıktan önce Türkçe bir cümle ve Farsça bir beytin mevcudiyeti dikkat çekmektedir. Sicilin başında önce Türkçe olarak “Hayrettin ile Mustafa mâ-beyni sicil” yazılmış ve bu ibareden sonra “Heyhat sevgilim başkalarıyla beraberdir. Benim ay yüzlü güzelim yan bakışlıların aynası olmuştur” anlamında Farsça bir beyit kaydedilmiştir.

²⁸⁸ Üsküdar Ş.S., No.3, vr.2a.

²⁸⁹ Üsküdar Ş.S., No.7, vr.1a.

الحمد لله الذي شجع كتب الصلوة والسنن
 فخرنا عن ضياء عقوق السنين
 والصلوة على نبيه محمد افضل الانبياء في البراء
 وعلمنا اراء اصحابه وافصح الحجج والبراهين
 اما بعد فهذا ما اردنا ان نكتبه في جلد من نفق القضاء والوقائع على ترتيب
 وقوع في محكمة اسكدار المحمية ودفع في تلك المحكمة في زمن مولانا ومولانا
 وقمع في محكمة اسكدار المحمية ودفع في تلك المحكمة في زمن مولانا ومولانا
 اسرنا الطار المنجيا واكرم القضاة والفقهاء في سبيل القضاء والبراهين
 الدينية من المصنفات النبوية المحقق بمزيد غناية الملك الخلق في الملك بكار التفتاق
 اعني به محمد طاهر في اسكدار المحمية في سنة 1296
 غرة في المحلة الشريفة من اسكدار سنة سبعين وثمانمائة
 من الهجرة النبوية
 نعم المحتاج الى الله القدر القليل في سنة 1296
 غرة في المحلة الشريفة من اسكدار سنة سبعين وثمانمائة

(Üsküdar Ş.S., No.26, vr.1a)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Üsküdar sicillerinde kadıların veya nâiblerin göreve başlamalarıyla ilgili olarak kaleme aldıkları başlıklar XVI. yüzyılın ortalarına kadar birbirinden çok farklı ve düzensizdir. Fakat yüzyılın sonuna doğru defterlerdeki başlıklar bazı farklar bulunsa da daha muntazam bir şekilde kaleme alınmaya başlanmıştır. Bazı başlıklarda kadı veya nâibler göreve başladıkları yer ve zamanı kaydetmekle yetinirken, nâiblerin tuttuğu bazı sicillerde nâibler kendilerini kimin, ne zaman atadığını da kaydetmektedirler. Mesela H.1001-1004/M.1592-1596 tarihli Çengelköy sicilinde, nâib olarak göreve başlayan Mehmed bin Abdülkerim'in yazdığı başlıkta, sicilin Çengelköy'e ait olduğu ve Üsküdar kadısı Rıdvan Efendi zamanında tutulduğu ifade edilmiş ve sonunda da tarih verilmiştir:

هذه السكوك والتجارات في ناحيته جنار الواقعة
في زمن اعل العلم، العالين وفضل الفضلاء
حلا لثقلات الدنيا كشف الغفلة اليقين حفره مولانا
وسعدا ضوان افندي اوام الله فضله العلي حنيد
في اسكداركوس في غة من صولطاني اني في الف سنة
حتي العبد المذنب محمد بن عبدكريم
النايب بيضا

(Üsküdar Ş.S., No.90, vr.22a.)

“Hâzihi’s-sukûk ve’s-sicillat fi nâhiyeti Çenger el-vakı‘atı fi zemeni a‘lemi’l-ulemâi’l-âlemîn ve efzali’l-fuzelâi’r-râsihîn hallâlû’l-müşkilâtı’d-diniyye keşşâfû’l-mu‘dılâtı’l-yakiniyye hazreti mevlânâ ve seyyidinâ Rıdvan Efendi edamallâhu te‘âlâ fezâilehu el-kâdı hîneizin fi Üsküdar el-mahrûse fi gurreti şehri Saferi’l-muzaffer sene isnâ ve elf mine’l-hicreti’n-nebeviyye. Harrarahu’l-abdü’l-hakîr ileyhi subhânehû Mehmed bin Abdulkerim en-nâibü’s-şer‘iyyeti Çenger ufiye anhüma”²⁹⁰

XVI. yüzyılın sonlarına doğru sicil başlıklarında kadı ve nâiblerin görevden ayrılırken de sicile bununla ilgili notlar düştüğü, ayrıca başlıkların altında mührün de kullanılmaya başladığı görülmektedir. Yukarıda zikredilen Çengelköy nâibi Mehmed bin Abdulkerim görevden ayrılışını sicile şöyle kaydetmiştir:

انتهى الكلام في هذا المقام
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا في ضلال
عنده



(Üsküdar Ş.S., No.90, vr.24b.)

“İntehe’l-kelâm fi hâzihe’l-makâm harrerahu el-abdü’l-hakîr ilallâhi’l-meliki’l-kadîr Şeyh Mehmed bin Abdulkerim en-nâib bi-nâhiyeti Çenger ufiye anhüma”²⁹¹

Aynı sayfada Mehmed bin Abdulkerim’in yerine göreve başlayan Hidayetullah bin Abdulkerim kendi niyabetini kaydetmiştir:

²⁹⁰ Üsküdar Ş.S., No.90, vr.22a.

²⁹¹ Üsküdar Ş.S., No.90, vr.24b.

ما هو قريش بن عبد الله
يدخلت من عبد الله
هو بن جنة بن جنة
عقل



(Üsküdar Ş.S., No.90, vr.24b.)

“Mâhüve’l-muharrer fihi zebera’l-fakîr ile’l-Ganiy Hidâyetullah bin
Abdulkerim el-müvellâ bi-nâhiyeti Çenger hilafeten ufiye anhumâ.”²⁹²

XVI. yüzyılın sonlarında Adalar (Cezayir) nâibine ait bir sicilde başlık dil ve yazı bakımından olduğu kadar imlası bakımından da dikkat çekicidir. Başlık muhtemelen Arapçayı iyi bilmeyen bir katip tarafından kaleme alınmıştır. H.1006/M.1597-98 tarihinde göreve başlayan Cezayir nâibi Halid bin Ömer’e ait sicilde şu şekilde bir başlık bulunmaktadır:

هَذَا كِتَابُ
جَالِبِ عَمْرِو
بِقَرَاءِ طَلَبِ
نَا مَسِيحِ
عَمْرِو

(Üsküdar Ş.S., No.97, vr.37a.)

“Hâza kitâbu’ş-şer’iyye Halid bin Ömer el-müvellâ bi-kazâ-i Adalar nâhiyeti
anhüma ...?”²⁹³

Ma’mûre mahallesi nâibi tarafından tutulmuş H.1008/M.1599-1600 tarihli sicil tevki’i hatla yazılmış uzunca bir Arapça başlığı ihtiva etmektedir.²⁹⁴ Bu başlıkta sicilin İskenderzâde diye meşhur olan Üsküdar kadısı Abdurrahman zamanında yazıldığı ve nâib Mehmed bin Su’ûdî tarafından tutulduğu ifade edilmiştir. Başlığın üstünde “bi-

²⁹² Üsküdar Ş.S., No.90, vr.24b.

²⁹³ Üsküdar Ş.S., No.97, vr.37a.

²⁹⁴ Üsküdar Ş.S., No.99, vr.14b.

ismike'l-ibtidâi yâ fettâh" ibaresi mevcuttur. Başlığın altında ise nâibin mührü ile Mevlânâ Muhyiddin Efendi'nin Ma'mûre mahallesine nâib tayin edildiğine dair Üsküdar kadısı Abdurrahman tarafından yazılmış mürâsele kayıtlıdır.

"Bi-ismike'l-ibtidâ yâ fettâh

Kad vaka'a mübâşeretü el-abdü'l-hakîrû ileyhi subhânehû fî zemeni a'lemi'l-ulemâi'l-müteverri'in efzalu'l-fuzelâi'l-müteşerri'in vârisü ulûmi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn hüccetü'l-hakki ale'l-halki ecma'in hazret-i mevlânâ ve seyyidinâ Abdurrahman el-müştehir beyne'l-füzelâ bi-İskenderzâde kesserallâhu fazlehû ve (...) el-kâdı yevme izin bi-Üsküdar el-mahmiyye essessallâhu te'âlâ bünyânü's-şerî'ati bi-vücûdih ve ene'l-abdu'l-hakîr el-hâdimu bi-şer'i seyyidi'l- ...? Mehmed bin Su'ûdi en-nâyib bi'l-mahelleti'l-ma'mûreti fî Üsküdar el-mahmiyyeti'l-mezbûre afâ anhüme'l-âfi el-vâki' fi'l-yevmi'r-râbi' ve'l-ışrîn min şehri Recebi'l-mürecceb li-seneti semânin ve elf min hicreti'n-nebeviyye aleyhi efdalu't-tahiyye."



(Üsküdar Ş.S., No.99, vr.14b.)

XVI. yüzyıla ait Üsküdar sicillerindeki başlıklar genel olarak değerlendirildiğinde bunların önceleri kısa tutulmuş olduğu ve sicili tutan kadı ile tarih bilgilerini ihtiva ettiği görülür. Bunlara zaman zaman bazı dua cümleleri ilave edilir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren başlıklar daha uzun ve ifadeler tafsilatlıdır. Yüzyılın

sonuna doğru ise nâibler tarafından kaleme alınan kısa ve düzenli başlıklar dikkati çekmektedir.

XVII. yüzyıl sicillerinde de göreve başlayan kadılar tanzim ettikleri defterlerin başına göreve başlama tarihini ve kendileriyle ilgili bilgileri Arapça olarak kaydetmişlerdir. Ancak bazı sicillerde Türkçe başlıklara da rastlanmaktadır. H.1021-1022/M.1612-1614 tarihli İstanbul kadılığına ait sicilin başlığı Türkçe kaydedilmeye başlanmış ancak devamı Arapça olarak yazılmıştır.²⁹⁵ İstanbul kadısı Mehmed Efendi'ye ait bu başlık şu şekildedir:

“Bu mahalden sonra yazılan vekâyi‘ hâlâ mahrûse-i Kostantîniyye humiyet ve sıynet anî‘l-âfâtî ve‘l-beliyyeye mevlâ olan a‘lemü‘l-ulemâî‘l-izâm efzalu‘l-fuzelâî‘l-fihâm hallâlü‘l-müşkülâtî‘d-dîniyye keşşâfû‘l-mu‘addilati‘l-yakîniyye alemü‘l-ilmu ve‘l-hudâ menâru‘l-fazlî ve‘t-tukâ hâvi‘l-ma‘kûl ve‘l-menkûl câmi‘u‘l-fürû‘ ve‘l-usûl el-hâkimü‘l-hâsimu‘l-âdil el-fâsilu beyne‘l-hak ve‘l-bâtıl Hazreti Mehmed Efendi eş-şehîr bi-nesebihi‘l-kerîm bi-abdi‘l-Cebbarzâde keteballahu lehu‘l-husnâ ve ziyâde ve yessera lehû murâde fevkâ mâ erâde ve ahsene mebde‘ehu ve me‘âde.”

H.1090/M.1679-80 yılında Üsküdar kadısı olan Ali Efendi tarafından tanzim edilen sicilin başlığı bir davet cümlesi ile birlikte sicilin, temessük ve emirleri kaydetmek üzere tutulduğu Arapça olarak şöyle ifade edilmiştir:

“Rabbi yessir velâ tu‘assir rabbi temmim bi‘l-hayr Hazih‘l-harîtatü‘l-cerîdeti‘l-münîfe üttühizet li-en tüktebe‘l-hücec ve‘ssicillât ve sâyirü‘t-temessükât ve‘l-evâmîr ve‘l-berevât fî zemeni a‘lemi‘l-ulemâî‘l-mütebahhîrîn efzalu‘l-fuzelâî‘l-müteverri‘în yenbû‘u‘l-fezâil metbû‘u‘l-efâzil el-hıbrü‘l-mâhir ve‘l-bahru‘z-zâcîr a‘ni-bihî hazreti Ali Efendi el-kâdı yevme izin bi-medineti Üsküdar humiyet anî‘l-ekdâr fî‘l-yevmi‘l-hâmis aşar min Rebi‘ı‘l-âhir li-sene tis‘în ve elf.”²⁹⁶

H.1121/M.1709-10 yılında Galata kadısı Osman Efendi'nin nâibi olarak göreve başlayan es-Seyyid Ahmed Efendi'nin göreve başlarken kaydettiği Arapça başlık da H.1090/M.1679-80 tarihli Üsküdar siciliyle benzer ifadeler taşır:

“Hâzihî cerîdetün üttühizet li-en tüktebe fîha‘l-vekâyi‘ü‘l-vâki‘ fî zemeni efkari‘l-fukarâ ve ez‘afi‘l-zu‘efâ Osman Efendi el-Kilisevî afâ anhum rabbühü‘l-âfi ve fî nevbeti niyâbeti eşrefi‘ş-şürefâ ve a‘lemi‘l-ulemâ es-Seyyid Ahmed Efendi el-müderriş cerâ zâlik ve hurrîre fî Cumâde‘l-ûlâ li-sene ihdâ ve ısrîn ve mie ve elf.”²⁹⁷

H.1172/M.1758-59 yılında Eyüp kadısı Ahmed bin İsmail tarafından tutulan muhallefât sicili bir davet cümlesi ile beraber defterin mahiyetini ve defteri tutan kadının ismini ihtiva eden kısa bir Arapça başlık ihtiva eder:

²⁹⁵ İstanbul Ş.S., No.1, vr.42a.

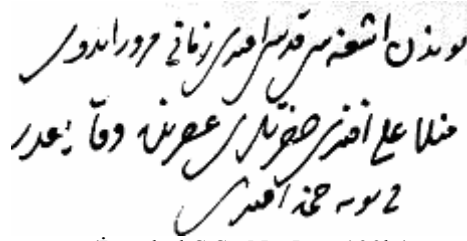
²⁹⁶ Üsküdar Ş.S., No.281, vr.1b.

²⁹⁷ Galata Ş.S., No.206, vr.1b.

“Yâ müfettiha’l-ebvâb iftah lenâ hayre’l-bâb
Hazihi sakkun cerâ fih defteru muhallefati’l-mevtâ fî zemeni hükûmet
Ahmed bin İsmail afâ anhuma er-Rabbü’l-celil sene 1172”²⁹⁸

XVII. yüzyıla ait sicillerde Arapça başlıkların yanı sıra defterlerin başına veya iç sayfalarına sicili tutan kadıyla ilgili notlar da kaydedilmeye başlanmıştır. Mesela H.1028-1029/M.1618-1620 tarihli İstanbul kadılığına ait bir sicilde defterin 100. varağından itibaren kaydedilen belgelerin göreve yeni başlayan Molla Ali Efendi’ye ait olduğu şu şekilde belirtilmiştir:

“Bundan aşağısı Kuddusi Efendi zamanı mürûr idüb Molla Ali Efendi
hazretleri asrında[ki] vekâyi’dir fî nevbeti Hamid Efendi”²⁹⁹



(İstanbul Ş.S., No.5, vr.100b.)

Aynı şekilde H.1110/M.1698-99 tarihinde Galata kadısı olan Hıfzı İbrahim Efendi’nin göreve başlaması ve defterin işaret edilen kısımdan sonraki kayıtların ona ait olduğu şu şekilde not edilmiştir:

“İş bu bin yüz on bir muharremi’l-harâmı guresinden Hıfzı İbrahim
Efendi hazretlerinin zamanında vâki’ olan vekâyi’dir. Fî’l-yevmi’l-hâmis min
şehr-i muharremi’l-haram li-sene ihda aşar ve miete ve elf.”³⁰⁰

Yine Galata kadılığına ait H.1113/M.1701-02 tarihli bir sicildeki başlıkta defterin ihtiva ettiği tarih aralıkları verilerek, defterde bulunan kayıtların kadı Mehmed Efendi’ye ait olduğu belirtilmiştir:

“Bu sicil bin yüz on üç senesi rebi’u’l-evvel[inin] onuncu gününden sene-i
mezbûrun Recebü’l-ferd[ine] gelince Mehmed Efendi’nin zamanında olan
vâkı’[adır] Sene 1113.”³⁰¹

XVIII. yüzyıl sicillerinde Türkçe başlıklar sayıca daha da artmış, XIX. yüzyıl sicillerinde ise başlıklar genellikle Türkçe olarak tanzim edilmiştir.

²⁹⁸ Eyüp Ş.S., No.201, vr.1b.

²⁹⁹ İstanbul Ş.S., No.5, vr.100b.

³⁰⁰ Galata Ş.S., No.174, vr.81a.

³⁰¹ Galata Ş.S., No.205, vr.içkapak.

1.2.4. Sicillerde Yazı Çeşitleri

Şeriye sicillerinde çoğunlukla dîvânî, talik, rika ve bazı muhasebe kayıtları için siyakat yazısı kullanılmıştır.³⁰² İlk dönem şeriye sicilleri üzerine yapılan çalışmalarda sicillerde kullanılan yazı türünün talik kırması olduğu ifade edilmiştir. Muhtemelen yazıların birbirlerine benzeyen karakterleri bu isimlendirmede etkili olmuştur. Son dönemlerde ise rika yazısı daha sık kullanılmaya başlanmıştır.³⁰³

Sicillerde yazı çeşidi belgenin türüne göre de değişiklik arz etmektedir. Mesela bazı vakıf muhasebe kayıtları³⁰⁴ ve hemen hemen bütün tımar tevcihleri siyakatla yazılmıştır. Ayrıca maliye ve askerî konulardaki belgelerin de zaman zaman siyakatla yazıldığı görülmektedir.³⁰⁵

Sicillerde belgelerin dışında başlık türünden kayıtlar celî nesih hatla yazılmıştır. Bunların başında kadı ve nâiblerin göreve başlarken yazdıkları başlıklar gelmektedir. Bazı sicillerde sayfa başında verilen tarihler de celî yazı ile yazılmıştır.

İlk dönemlerde özellikle XV. ve XVI. yüzyıl sicillerinde yazılar okunaksızdır ve imla hataları bulunmaktadır. Ayrıca birçok kayıta yazıların üzerleri çizilerek düzeltmeler yapılmıştır.³⁰⁶ Bunun en önemli sebebi bu dönemlerde mahkemelerde eğitimsiz katiplerin görev yapıyor olmasıdır. XVII. yüzyılda ise katiplerin eğitime önem verildiğinden yazı düzelmiş ve daha okunaklı hale gelmiştir.³⁰⁷

Sicillerde Arapça kaydedilmiş belgelerle Türkçe kaydedilmiş belgeler arasında yazıların okunaklı olması açısından bir fark olduğu dikkat çekmektedir. Arapça bilen katiplerin dil bilmelerinden dolayı bir eğitilden geçtiklerine hükmedilecek olursa, sadece Türkçe belge tanzim eden katiplere nazaran yazılarının daha güzel olduğu ve

³⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü*, V/29 (1935), s.366; H. Hüsnü Koyunoğlu, “Eğin Şer’îye Sicilleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 34 (2008), s.271; Fethi Gedikli, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer’îye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s.189.

³⁰³ H. H. Koyunoğlu, “Eğin Şer’îye Sicilleri”, s.271.

³⁰⁴ H. H. Koyunoğlu, “Eğin Şer’îye Sicilleri”, s.271.

³⁰⁵ Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.314.

³⁰⁶ T. Mümtaz Yaman, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.156; “15. ve 16. yüzyıllarda katiplerin daha az sistematik bir eğitim aldıkları düşünülebilir. Daha sonraki dönem katiplerinin tuttukları defterler ile ilk dönem katiplerininki karşılaştırıldığında ilk dönemdekilerin daha düzensiz ve yazı tekniği ve kaligrafi bakımından zayıf kaldığı görülür. 15. yüzyıl sonlarında Bursa sicillerinde bir tereke kaydında belge üzerinde çok tahrifat yapan katip belgenin yanında bu karışıklığın nedenini açıklayıp özür dilemiştir. İmla hataları ve özensiz yazı ilk dönemlerde çok fazladır. 17. yüzyıldan sonra ise büyük mahkemelerdeki katipler daha standart bir el yazısı ile yazmışlardır. 17. yüzyılda tecrübeli katiplerin davalı, davacı ve şahitlerin ifadelerini kalıplaşmış formüllerle yazmış oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca dava sırasında tarafların günlük konuşma dilinden aktarılan ifadeler de kullanılmaktadır.” (Suraiya Faroqhi, “Sicill”, s.541)

³⁰⁷ Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.314.

imlaca daha düzenli belge tanzim ettikleri söylenebilir. Süreyya Faroqhi'nin kaydettiğine göre 1690'larda yazısı bozuk katipler mahkemelerde çalıştırılmıyordu.³⁰⁸

Bazı sicillerde bir kaç farklı yazı çeşidinin mevcudiyeti, sicilin birden fazla katip tarafından hazırlandığını göstermektedir. Bu katiplerden bazılarının yazı ve imlasının bozuk olması belgelerin okunmasını oldukça güçleştirmektedir. Hüccetlerin sonunda yer alan şahidler kısmında hücceti kaydeden katibin kendisini “kâtibu'l-hurûf” unvanıyla tanıtmıştıktan sicili tutan katipleri tespit edebilmekteyiz.³⁰⁹

Aynı kelimenin sicillerde çok farklı imlalarla yazılmış olması mahkeme belgelerinin kaydında bir imla birliğinin oluşmadığını göstermektedir. Sicillerde kelimelerin yazılışı katipten katibe değişmektedir. Ayrıca mahkeme katiplerinin eğitim düzeylerinin yeterli olmaması dolayısıyla, yapmış oldukları gramer hataları veya kelimeleri eksik ve düzensiz yazmış olmaları metinlerin okunmasını zorlaştırmaktadır.

1.2.5. Sicillerde Kayıt Şekil Özellikleri

Sicillere kaydedilen hükümlerin uzunluğu veya kısalığına ya da yazı cinsine bağlı olarak bazı sayfalarda ortalama 3-4 hüccet kaydedilirken, bazı sayfalarda ise 7-8 hüccet kaydedilmiştir. Belgeler kaydedilirken iki belge arasında ortalama 1-2 cm. mesafe bırakılmıştır.

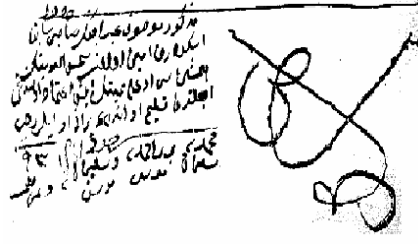
Varaklar ciltlenip defter haline geldikten sonra, deftere yeni bir hüküm yazılmıyordu. Bunu önlemek için varaklar ciltlendikten sonra, eğer bir hüküm sığacak kadar bir boşluk kalmış ise, bu boşluk *beyaz* kelimesini yazmak sureti ile dolduruluyordu. Sayfanın tamamının boş kaldığı durumlarda da beyaz kelimesi bütün sayfayı dolduracak şekilde birkaç defa yazılıyordu.³¹⁰

(Üsküdar Ş.S., No.5, vr.8b)

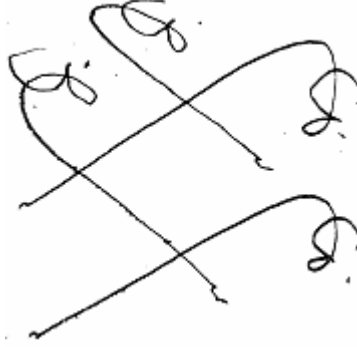
³⁰⁸ Suraiya Faroqhi, “Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgeler”, s.208.

³⁰⁹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.11a, 11b, 12a, 49b, 106a.

³¹⁰ Örnek için bkz. Üsküdar Ş.S., No.5, vr.34b, 37a, 37b v.d.



(Üsküdar Ş.S., No.5, vr.60a)



(Üsküdar Ş.S., No.5, vr.65b)

Mahkemede müstakil varaklar halinde tutulan kayıtlar belirli bir miktara ulaştığında veya belli bir zaman aralığı dolduğunda ciltlenerek defter haline getirilmiştir. Günümüze ulaşmış siciller incelendiği zaman, kayıtların önce müstakil varaklara yazılıp, sonradan tarih sırasına konularak veya konuları bakımından ayrı bölümler halinde derlenerek ciltlenip defter haline getirildiği görülmektedir. Bu sicillerin ihtiva ettiği belgelerin kronolojik bir sıra takip etmemesi de sicillerin sonradan ciltlendiği fikrini güçlendirmektedir.³¹¹

Günümüze ulaşan siciller incelendiğinde defterler ciltlenirken genellikle kronolojik sıraya dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Bazı sicillerde sicilin ait olduğu dönemden sonraki yıllara ait kayıtların defterin başına, önceki yıllara ait kayıtların ise defterin sonuna kaydedilerek ciltlendiği görülmektedir. Üsküdar mahkemesinin Yavuz Sultan Selim dönemine ait ilk iki sicili incelendiğinde belgeler deftere kaydedilirken kronolojik bir sıranın takip edilmediği görülmektedir. Mesela H.919/M.1513-14 yılına ait kayıtları 1 ve 2 numaralı sicillerde de görmek mümkündür. Yine Üsküdar kadılığının 3 numaralı defteri H.927-930/M.1520-1524 seneleri arasını ihtiva etmekte olup, ilk 10

³¹¹ Üsküdar kadılığından günümüze ulaşan sicillerin tamamı ciltli defterler halinde olup gerek Şeriye Sicilleri Arşivi'nde gerekse Meşihat Arşivi'nde evrak veya forma halinde hiçbir arşiv malzemesi mevcut değildir. Şerî mahkemeler lağv edildikten sonra muhtemelen bu tür malzemeler imha edilmiş olmalıdır.

sayfasında H.927/M.1520-21 ve H.929/M.1522-23 tarihli kayıtlar mevcut iken H.928/M.1521-22 tarihli kayıtlar H.929/M.1522-23 tarihinden sonra kaydedilmiştir.

Sicillerin ihtiva ettiği belgelerin zaman aralıkları incelendiğinde genellikle bir yıllık kayıtların bir sicilde toplandığı görülmektedir. Ancak konu itibarı ile bir arada bulunması gereken veya hususî bir konuya hasredilmiş siciller sayıca daha fazla yılları ihtiva edebilmektedir. Mesela vakıf muhasebe defterleri bir vakfa ait 20-30 yıllık kayıtları ihtiva etmektedir.

Belgelerin zaman zaman hatalı yere veya ait olmadığı defterlere kaydedilebildiğini katibin belgenin yanına yazdığı muhtelif derkenarlardan anlıyoruz. Katip sicile sonradan yazılan kayıtları “sehven unutulup”, “fersude kalıp”, “sehven kalıp” şeklinde notlar düşerek sicile nakl etmektedir. Üsküdar kadılığına ait muhtelif sicillerde buna ait bir çok örnek görmek mümkündür. Mesela H.988-989/M.1580-1582 tarihli sicilde “Bu sicil evâhir-i Recebde vâki’ olup müsvedde kalıp sonradan bu mahalle kayd olunmuştur”³¹², H.990/M.1582-83 tarihli sicilde “İş bu sicil evâsıt-ı Saferde vâki’ olup müsvedde kalmağın bu mahalle kayd olundu”³¹³, H.1004-1005/M.1595-1597 tarihli sicilde³¹⁴ “Müsvedde kalıp sonradan bu mahalle kaydolundu”, H.1021-1022/M.1612-1614 tarihli sicilde “Sehv olup mahalle kayd olunmamağın hala kayd olunmuştur amel olunmaya”³¹⁵, H.1032-1033/M.1622-1624 tarihli sicilde “Bu hüccet beşinci günde kayd olunsa gerek idü bu mahalde kayd olundu öyle mülâhaza oluna”³¹⁶, H.1036-1037/M.1626-1628 tarihli sicilde “Bu hüccet sehv olup vakıf siciline yazılacak iken kazaya siciline yazılmış gaflet olunmaya”³¹⁷, H.1042/M.1632-33 tarihli sicilde “Bu hüccet-i şerif mahalline kaydolmadığından bu mahalle kayd olundu”³¹⁸ gibi örnekler görmek mümkündür.

1.2.6. Sicillerin Ebatları

Şeriye sicillerinin fiziksel özellikleri, merkez ve taşra sicilleri arasında küçük farklılıklar göstermekle birlikte, ana hatlarıyla Tanzimat’a kadar standart bir görünüm arz etmektedir. Erken dönem şeriye sicillerini dar enli ve uzun boylu defterler şeklinde

³¹² Üsküdar Ş.S., No.52, vr.46.

³¹³ Üsküdar Ş.S., No.54, vr.12b.

³¹⁴ Üsküdar Ş.S., No.93, vr.13b.

³¹⁵ Üsküdar Ş.S., No.124, vr.34b.

³¹⁶ Üsküdar Ş.S., No.143, vr.103b.

³¹⁷ Üsküdar Ş.S., No.154, vr.30a.

³¹⁸ Üsküdar Ş.S., No.168, vr.19a.

tarif etmek mümkündür. XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul ve civar kadılıklarında tanzim edilmiş sicillere bakıldığında bu defterlerin boylarının ortalama 40 ile 50 cm. arasında, enlerinin ise 10 ile 15. cm. arasında değiştiği görülmektedir. Ancak bu ortalama ölçüye uymayan defterlerde mevcuttur. Ahi Çelebi mahkemesine ait H.1065/M.1654-55 tarihli ve 3 numaralı defter 13x15 cm. ebatı ile en küçük defter olma özelliği taşımaktadır. Bunun yanısıra Mülga Beledi Kassâmlığı'na ait H.1075-1078/M.1664-1668 tarihli ve 3 numaralı defterde olduğu gibi 21x57 cm. ebadında dönemin standartlarının çok üstünde ebatlarda olan sicillere de rastlanmaktadır.

Erken dönem sicillerinin ebatlarının son dönem sicillerine nazaran daha küçük olduğu tespit edilmiştir. Bunun birkaç farklı sebebi olabilir. Öncelikle erken dönemlerde üretilen kağıt ebatları sicil ebatlarını da şekillendirmiş olabilir. Diğer bir sebep de defter ebatları özellikle küçük tertip edilmiş olabilir. Ayrıca sicil defterlerinin kadının cebine sığacak ebatla tanzim edildiği yönünde bilgiler de bulunmaktadır.³¹⁹

Taşra sicilleri incelendiğinde, sicil ebatlarının İstanbul ve Bilâd-ı selâse gibi merkez kadılıklarında düzenlenen sicillerle aynı olduğu görülmektedir. Çağatay Uluçay Manisa şeriye sicillerini incelediği makalesinde Manisa sicillerinden XVI. yüzyıla ait olan 12 defterin boylarının 30 cm. civarında olduğunu ve ensiz olduklarını ifade etmiştir.³²⁰ Uluçay ayrıca XVII. yüzyıla ait defterlerin boylarının ortalama 50-60 cm.ye kadar çıktığını, XVIII. yüzyıl sicillerinin ise XVII. yüzyıla nazaran daha dar ve kısa olduğunu da kaydetmiştir.

İstanbul mahkemelerinde de sicil ebatları farklılıklar arz etmektedir. Mesela, Galata mahkemesine ait sicillerden ilk on sicilin boyları 30-32 cm. arasında iken, 11 numaralı sicilden sonra defter boylarının 42-47 cm. arasında değiştiğini, daha sonra tekrar 30 cm.ye düştüğünü tespit etmekteyiz.

1.3. SİCİLLERİN DİLİ

Erken döneme ait şeriye sicilleri genelde Arapça ve Türkçe karışık olarak tutulmuştur. Her ne kadar siciller üzerine yapılan birçok çalışmada XVI. yüzyılın sonlarına kadar sicillerde kullanılan yazı dilinin Arapça ağırlıklı olduğu ileri sürülse de³²¹ Üsküdar sicilleri üzerinde yapılan istatistiksel bir çalışma bunun böyle olmadığını

³¹⁹ Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1986, s.2.

³²⁰ Çağatay Uluçay, “Manisa Şer’iye Sicillerine Dair Bir Araştırma”, s.292-294.

³²¹ Fethi Gedikli, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer’iyye Sicilleri”, s.188.

göstermektedir. Mesela Üsküdar mahkemesinde XVI. yüzyılın ilk yarısında H.919-955/M.1513-1549 yılları arasında tutulan 14 sicilde toplam 9741 belgenin 9091 tanesi Türkçe iken, 650 tanesinin Arapça olarak tanzim edildiği tespit edilmiştir.³²²

Üsküdar kadılığında XVI. yüzyılda tamamı Arapça olarak tutulmuş bazı siciller de mevcuttur. İstanbul ve Rumeli kadılığı sicilleri arasında da tamamı Arapça olan siciller bulunmaktadır. İstanbul kadılığının 942 tarihli sicili ile yine Rumeli kadılığına ait ilk sicilin önemli bir bölümü Arapçadır.

Taşrada tutulan şeriye sicilleri incelendiğinde de, İstanbul mahkemelerinde olduğu gibi Arapça kayıtlarla Türkçe kayıtların karışık olduğu görülmektedir. Bununla birlikte taşra kadılıklarında Arapça kayıtların durumu hakkında istatistik çalışmaları mevcut olmadığı için Arapça ve Türkçe belgelerin oranı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Yalnız H.1000/M.1591-92 tarihli Karaman kadılığına ait bir sicil defterinde toplam 402 belgenin sadece altı tanesinin Arapça olarak tanzim edilmesi Türkçe kayıt tutma alışkanlığının arttığını göstermektedir.³²³ Ancak Arap şehirlerinde tutulan sicillerin yazım dili ağırlıklı olarak Arapçadır. Fakat arada tamamı Türkçe yazılan siciller de mevcuttur. Yine bazı Arapça siciller arasında Türkçe belgelere de rastlanır. Genelde Türkçe siciller Filistin’de Osmanlı hakimiyetinin ilk iki asrına aittir.³²⁴

XVI. yüzyılda sicillerin Türkçenin yanı sıra Arapça olarak da tutulması Türkçenin hukuk terimleri bakımından yeterince işlenmemiş ve gelişmemiş olmasıyla ilgilidir. Pek çok XVI. yüzyıl belgesi sicili tutan kadı veya katiplerin bu konudaki kararsız tutumlarını belgelemektedir.

XVII. yüzyılda sicillerde Arapça belge sayısı büyük oranda azalmakta ve XVIII. yüzyıldan itibaren Arapça belgeler nadiren görülmektedir. Hukuk dilinin Türkçeleşmesinde belge tanziminde kadılara rehberlik eden sakk mecmualarının XVII. yüzyılın başından itibaren Türkçe olarak kaleme alınmış olması da önemli bir katkı sağlamıştır. XVI. yüzyıl sakk mecmuaları arasında Türkçe belgeler sadece birkaç

³²² Ayrıntılar için bkz. Ekrem Tak, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar’da Sosyal ve İktisadi Hayatın Göstergeleri (Üsküdar Kadı Sicilleri Üzerine Bir Çalışma)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002. Bu çalışmada Üsküdar kadılığının XVI. yüzyılın ilk yarısına ait 14 sicilde geçen bütün belgeler taranarak konu tasnifine tabi tutulmuş ve yıllara göre istatistiksel bilgiler verilmiştir.

³²³ İbrahim Güler, *H.1000 Tarihli Karaman Şer’iyye Sicili*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, s.1.

³²⁴ Mehmet İpşirli sicillerde kullanılan Arapçayı “Osmanlı Arapçası” olarak ifade etmiş ve bu Arapçanın daha sade ve anlaşılır olduğunu kaydetmiştir. (“Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer’iyye Sicilleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, (28-29 Mayıs 1990), İstanbul 1991, s.159; Kâmil Cemil el-Aseli, “Kudüs Şer’i Mahkeme Sicilleri”, s.314.)

örnekle sınırlı iken, XVII. yüzyılın başından itibaren yazılan sakk mecmualarından çoğu tamamıyla Türkçe belgelerden oluşmaktadır.

XVI. yüzyılda belirli konulara ait kayıtların Türkçe veya Arapça tutulduğuna dair kesin bir hükme varmak güçtür. Bununla birlikte vakfiyeler, vakıf muhasebe kayıtları, köle azadı, terekelerin giriş kısmı gibi kayıtların genellikle Arapça yazıldığı görülmektedir.³²⁵ Ancak bu kayıtların hepsinin Arapça olduğu söylenemez. Zira yukarıda zikredilen konularda sicillere kaydedilmiş Türkçe belgeler de mevcuttur.

1.4. SİCİLLERİN MUHTEVASI

Fâtih döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar tutulmaya devam edilen şeriye sicilleri muhteva bakımından başka Osmanlı arşiv kaynaklarıyla kıyaslanamayacak kadar zengin bir malzeme çeşitliliğine sahiptir. Sicillerde Osmanlı tarihinin yaklaşık 450 yıllık bir dönemine ait idarî, hukukî, askerî, siyasî, ticarî, kültürel, sosyal ve yerel tarihe ait kayıtları bulmak mümkündür.

Öncelikle şeriye sicilleri mahkemelerin hukukî faaliyetlerini yansıttığından Osmanlı devletinde işleyen hukukun yapısını açıklamak ve İslâm hukukunun son beş asrına ait uygulamaları görmek bakımından önemlidir. Ayrıca hukuk tarihçileri Osmanlı hukuk mevzuatını, kullanılan fıkıh kitaplarını, yayınlanan kanunnâmeleri ve bu kanunnâmelerin uygulanış şekillerini şeriye sicillerinden tespit edebilmektedirler.³²⁶

En büyük şehirlerden en küçük kaza birimlerine kadar Osmanlı coğrafyasının her bölgesinde tutulan şeriye sicilleri, ait oldukları bölge için önemli bir yerel tarih kaynağıdır. Osmanlı tarihçileri genellikle İstanbul merkezli bir bakış açısıyla eserlerini kaleme aldıkları için bunlarda taşraya ait olaylar pek yer almamış ya da küçük yerleşim yerlerinde meydana gelen olaylar teferruata girmeden, yanlış ya da eksik aktarılmış olabilmektedir. Bu sebeple şeriye sicilleri bir şehrin, bir kazanın veya bir köyün yerel ve sosyal tarihi hakkında zengin bilgiler ihtiva eden vazgeçilmez bir kaynaktır.³²⁷

Sicillerde bir bölgenin köy, mezra, mahalle, semt şeklindeki idarî ve coğrafi birimlerin adları çeşitli vesilelerle kaydedilmektedir.³²⁸ Sicillerin tutulduğu dönemde bu

³²⁵ Şinasi Altundağ, “Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri”, s.346.

³²⁶ Murat Şen, “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, *Osmanlı*, c.VI (1999), s.324.; Münir Atalar, “Şer’iye Mahkemelerine Dair”, s.312-313.

³²⁷ Halit Ongan, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer’iye Sicili*, s.XI.; Şerafettin Turan, “Şeriye Sicillerinin Tarih Kaynak Olarak Önemi”, s.228.

³²⁸ Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü*, 1 (1947), s.8.

yerlerin taşıdığı isimler yer adları üzerine yapılacak çalışmalar için önemli verilerdir.³²⁹ Ayrıca sicillerdeki belgelerden, bir şehirde hangi mahallelerin bulunduğu, şehrin fizikî olarak ne kadar büyüdüğü, yolların durumu, nüfusunun ne kadar olduğu v.s. gibi bilgiler öğrenilmekte ve bu kayıtlar o yerin iskan tarihi açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca bugün idarî yapısı değişen yerlerin eski idarî durumlarını siciller sayesinde takip etmek mümkündür.³³⁰

Siciller dil tarihi çalışmaları bakımından da önemli bir kaynaktır. Bir bölgede kullanılan çeşitli ağız, mahalli tabir ve ıstılahlar ile o bölgede yaşayanların isimleri, unvan ve lâkapları siciller vasıtasıyla incelenebilir.³³¹

Şerîye sicillerinde tutuldukları devrin iktisadî ve ticarî hayatına ışık tutan belgeler arasında bir bölgede üretilen, satılan, ihraç ve ithal edilen mallar ve bunların çeşitleri ile bu konudaki emir ve fermanlar da kayıtlıdır.³³² Halk arasında servet ve mal dağılımı, alım-satım, alacak-borç ilişkileri, mübadele, kredi, vekalet ve kefalet, iflas davaları, bilumum ücretler gibi ticarî hayatta karşılaşılan her türlü dava ve konu ile alakalı belgeye sicillerde rastlamak mümkündür.³³³ Bunun yanı sıra ticaretin yapıldığı han, dükkan, ambar gibi ticarî işletmelerin fizikî yapıları, işleyişleri ve kira rayicileri ile ilgili bilgiler de sicillerden temin edilebilmektedir.³³⁴ Ayrıca ticaret erbabının, esnaf ve sanat örgütlerinin yapısı, usta ve işçilerin ücretleri sicillere yansımıştır.³³⁵ Ölçü ve tartıda yapılan usulsüzlükler üzerine mahkemeye intikal etmiş davaların yanı sıra, pazarda satılan mallara mevsimine göre konulan narh fiyatları ve esnafın narhın üzerinde veya altında satış yapmalarından dolayı geçirmiş oldukları teftiş ile ilgili kayıtlar sicillerde ekonomik hayatla ilgili en sık rastlanılan belgelerdir.³³⁶

İstanbul'da ticarî hayat ve esnafla ilgili en mühim kayıtlar ait olduğu mahkeme sicillerinde mevcut olanlardır. Bu sicillerdeki esnaf teşekküllerinin nizamlarına ait

³²⁹ T. Mümtaz Yaman, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.154.

³³⁰ Ali Açık, “Şer’îye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772/1897)”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23 (2004), s.173; Mustafa Denkteş, “Şer’îye Sicil Defterleri’nin Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi (Kayseri Ölçeği)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2005), s.63.; Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.319.

³³¹ Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.; Halit Ogan, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer’îye Sicili*, s.XII.

³³² İ.H. Uzunçarşılı, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.367.; Şinasi Altundağ, “Kadınların Salâhiyet ve Vazifeleri”, s.348.

³³³ Dursun Kaya, “Millî Kütüphane Şer’îye Sicilleri Toplu Kataloğu Projesi Çalışmaları”, *Millî Kütüphaneye Armağan*, Ankara 1999, s.160-161.; Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.; Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.320.

³³⁴ Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.; Dursun Kaya, “Millî Kütüphane Şer’îye Sicilleri Toplu Kataloğu Projesi Çalışmaları”, s.160-161.

³³⁵ Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.319-320.; Dursun Kaya, “Millî Kütüphane Şer’îye Sicilleri Toplu Kataloğu Projesi Çalışmaları”, s.160-161.

³³⁶ Dursun Kaya, “Millî Kütüphane Şer’îye Sicilleri Toplu Kataloğu Projesi Çalışmaları”, s.160-161.; Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.; Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.320.

kayıtlar Osmanlı devlet merkezindeki kayıtları tamamlar niteliktedir. Özellikle esnaflar arasında yaşanan bütün anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulduğu yer olması bakımından İstanbul kadılığının tuttuğu siciller şehir esnafının sosyal tarihinin yazımında ilk müracaat edilecek kaynak durumundadır.

İstanbul kadılığı sicilleri ilgili olduğu saha itibariyle sur içindeki mimarî eserlere ait mühim bilgiler ihtiva etmektedir. İstanbul kadısının şehrin imarına ait denetim mesuliyeti, tanzim ettiği sicillerinde mevzuyla ilgili zengin kayıtların toplanmasına sebep olmuştur.

İstanbul’da gayri menkullerin muhtelif vesilelerle yapılan sayımları, yangınların tahrip ettiği mekanlar ve bunlara ait tespit çalışmaları, mimarî keşifler için tutulmuş kayıtlara sıkça rastlanır.³³⁷

Ticarî hayatı gelişmiş bazı bölgelere ait kadı sicilleri ticaret tarihi bakımından ihmal edilmemesi gereken bir kaynaktır. Özellikle de İstanbul ve Bursa gibi ticaret ve sanayi bakımından merkezî önemi olan şehirlere ait sicillerde uluslar arası ticaretin boyutları ile Doğu ve Batı arasındaki ticaret trafiğinin canlılığını görmek mümkündür.

Özellikle kumaş ve ipek ticareti batılı tüccarları Bursa’ya çektiğinden doğulularla birlikte sicillerde Cenovalı, Venedikli veya Floransalı Batılı tacirlerin isimlerinin de kayıtlara geçmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından Dubrovnik Cumhuriyeti’ne verilen ahidnamelere göre, Dubrovnikli tüccarlarla yapılan satış anlaşmaları kadı sicillerinde belgelenmediği sürece, bu tüccarlarla alış-veriş yapan Osmanlı tüccarları hukukî bir ihtilaf durumunda hiçbir hak iddia edememekteydiler.³³⁸ Gerek doğudan gerekse batıdan gelen insanlar alım satım akitlerini, borç mukavelelerini tescil ettirmek üzere mahkemelere müracaat ediyordu. Tüccar kafileleri şehirde kaldığı müddetçe tacirlerin isimleri davalı veya davacı, borçlu veya alacaklı veya en azından bu mukavelelerin şahidleri olarak kayda geçmekteydi.³³⁹

³³⁷ Mesela İstanbul’un 10 numaralı sicilinde H.1070/1659-60 tarihinde yanan kiliselere ait arsa kayıtları; 26 numaralı sicilinde Dersaadet’deki âsiyâb-ı mevcude; 27 numaralı sicilinde İstanbul hamamları, bakkal ve turşucular, İstanbul’daki at ve sırt hamalları; 110 numaralı sicilinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın vakıf akarları olan selhanelerin listesi; 117 numaralı sicilinde Yahudilerin hane inşası; 121 numaralı sicilinde Medrese keşfi; 133 numaralı sicilinde Asitane-i aliyyedeki mektebelerin tahriri; 144 numaralı sicilinde musakkafât tahriri; 146 numaralı sicilinde Şeyhülislam selhhanesi; 148 numaralı sicilinde Zincirli han yangını ve yeniden inşası; 149 numaralı sicilinde Zincirli han; 150 numaralı sicilinde cami inşası; 151 numaralı sicilinde Zincirli han; 155 numaralı sicilinde han ve mekteb keşfi; 169 numaralı sicilinde yıkılan bir kilise; 170 numaralı sicilinde Bedesten; 172 numaralı sicilinde Samatya’da kefare mektebi keşfi; 179 numaralı sicilinde kilise keşfi; 180 numaralı sicilinde Ermeni mektebi keşfi gibi muhtelif kayıtlar yer almaktadır.

³³⁸ Suraiya Faroqhi, “Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgeler”, s.201.

³³⁹ Halil Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan’da Osmanlı Tacirleri” *Osmanlı*, c.III (1999), s.77.

Sicillerde bir bölgenin avarızhane sayıları ile bazı durumlarda gerçek hane sayıları ve toplanan vergilerin miktarı da kaydedilebilmektedir. Bu tür verilerin bulunduğu sicillerden hareketle sicilin ait olduğu bölgenin iktisadî hayatı, ve ekonomik durumu hakkında araştırmalar yapılabilmektedir.³⁴⁰

Sicillerde sıkça görülen aile hukuku ile ilgili davalar hem hukuk tarihi hem de sosyal tarih çalışmalarında kaynak olarak kullanılabilir. Mesela evlenme, boşanma, nafaka, mihir, miras, vasiyet v.b. konulu belgeler bu tür hukukî belgeler olup aile hukukunun uygulanışı ve var olan gelenek ve adetleri yansıtabilmektedir.³⁴¹

Sicillerde ayrıca asayiş ve emniyetle ilgili belgeler de bulunmaktadır. Devlete isyan eden asiler, iç karışıklıklar, silahlı olaylar, hırsızlar, yolculara, göçebelere, kervanlara yapılan taarruzlar v.s. gibi ülkenin asayiş ve emniyeti ile ilgili belgeler bulmak mümkündür.³⁴² Ayrıca sicillere yansıyan belgelerden bir bölgenin veya bir dönemin suç çeşitleri ve oranları tespit edilebilmektedir.

Şeriye sicilleri kaydedildiği bölgenin yerel tarihini aydınlatmasının yanı sıra merkezî idarenin ve devlet teşkilatının işleyişi hakkında da önemli bilgiler de ihtiva edebilmektedir. Merkezden gönderilen idarî, siyasî, içtimaî, iktisadî çeşitli olaylara dair her türlü ferman, berat, emir, buyuruldu, mektup, dîvân tezkiresi v.s. gibi resmî belgelerin birer suretleri sicillere kaydolunurdu.³⁴³ Sicillerde bu tür belgelerin ilgili olduğu devlet idaresi, ilgili tayin ve atamalar, idarî birimlerin taksimatı ve görevlilerin tayinleri, reayadan toplanan bazı vergiler, yerli tebaa ve gayri müslimler için uygulanan hukukî, idarî, siyasî muameleler v.s. ile ilgili eski devlet teşkilatının yapısını ortaya koyan birçok belge ve bilgi bulunmaktadır.³⁴⁴

Sicillerde geçen bu türden belgeler, sadece kayıtlı olduğu defterin bağlı olduğu kazayı değil merkeziyetçi bir bürokrasiye sahip olan Osmanlı coğrafyasının her bölgesini ilgilendirmektedir.³⁴⁵ Merkezden gönderilen bu belgeler aynı zamanda Dîvân-ı Hümâyûn'da mühimme, şikayet, ve ahkâm gibi çeşitli defter serilerine de

³⁴⁰ Rifat Özdemir, “Şer’iye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”, s.185.

³⁴¹ Düğün merasimlerinin tasviri bile aile hukukunu ilgilendiren davalar arasında sicillerde bulunmaktadır. (Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’i Mahkeme Sicilleri”, s.320.)

³⁴² Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’i Mahkeme Sicilleri”, s.319.

³⁴³ Şerafettin Turan, “Şeriye Sicillerinin Tarih Kaynak Olarak Önemi”, s.227.; Halit Ongan, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer’iye Sicili*, s.XI.; Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.; Münir Atalar, “Şer’iye Mahkemelerine Dair”, s.312-313.

³⁴⁴ Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’i Mahkeme Sicilleri”, s.319.; Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.; Şerafettin Turan, “Şeriye Sicillerinin Tarih Kaynak Olarak Önemi”, s.227.

³⁴⁵ Çağatay Uluçay, “Manisa Şer’iye Sicillerine Dair Bir Araştırma”, s.292.

kaydolunurdu. Bu defterlerden günümüze ulaşmayan serilerin eksikliğini şeriye sicilleri önemli ölçüde tamamlamaktadır.³⁴⁶

Şeriye sicilleri Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî yapısına dair bilgiler de ihtiva etmektedir. Özellikle savaş dönemlerinde sicillere yansıyan hazırlıklar, kazalardan mühimmat ve levazım toplanması, toplanan eşyanın çeşidi, askerin konaklayacağı menzillerin hazırlanması, menzillerin nereler olduğu, askerin yiyecek-içeceğinin neler olduğunu gösteren belgeler harp tarihi için ihmal edilemeyecek kaynaklardır.³⁴⁷

Şeriye sicillerinde sicilin tutulduğu dönemlerde yaşayan birçok devlet adamı, müderris, âlim, şair, sanatkâr, mimar gibi tarihte iz bırakmış birçok önemli şahsın isimleri de geçebilmektedir.³⁴⁸ Bu isimler alanlarına göre yapılacak biyografik çalışmalara yön verebilmektedir.³⁴⁹

Ayrıca sicillere eski Türk kültür, adet, gelenek ve görenekleri ile yerel bölgelerin giyim-kuşam, yeme-içme kültürleri de yansımıştır.³⁵⁰ Sicillerden temin edilebilecek bu tür bilgiler asırlar sonra yapılacak bir folklorik araştırma için en güvenilir kaynak olmaktadır.

Şeriye sicilleri Türk mimarî tarihi ile ilgili de birçok belgeyi ihtiva etmektedir. Zira herhangi bir yapı kadıdan izin alınmadan inşa edilmezdi.³⁵¹ Bu sebeple sicillerin mimarî tarih için en önemli özelliği, özellikle günümüze ulaşmamış mimarî yapıların ve sanat eserlerinin varlığını ispat etmesidir.³⁵² Bu sebeple siciller aracılığıyla günümüze ulaşmış ancak kitabesi veya hakkında yazılı bir bilgi olmayan yapılara dair inşa tarihinden mimarına kadar birçok eksik bilgiyi tamamlamak mümkündür.³⁵³ Ayrıca vakıflara ait dînî ve sosyal yapıların teftiş ve kontrolü kadılara ait olduğundan birçok yapının tamir ve tadilatı ile ilgili kayıtlar da sicillerde mevcuttur.³⁵⁴ Bu sebeple eski yapıların yapılış tarzları, mimarların mimarî anlayışı, kullandıkları malzemenin ve alet-

³⁴⁶ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, s.XII.

³⁴⁷ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, s.XIII.; Münir Atalar, "Şer'îye Mahkemelerine Dair", s.312-313.

³⁴⁸ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, s.XI.

³⁴⁹ İbrahim Yılmazçelik, "1750-1752 (H.1164-1165) Tarihli Gaziantep Şer'îyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1 (2002), s.327.

³⁵⁰ Celal Dinçer, "Mahkeme Sicilleri", s.8.

³⁵¹ Mustafa Denktaş, "Şer'îyye Sicil Defterleri'nin Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", s.62.

³⁵² İbrahim Yılmazçelik, "1750-1752 (H.1164-1165) Tarihli Gaziantep Şer'îyye Sicili", s.327.

³⁵³ Münir Atalar, "Şer'îye Mahkemelerine Dair", s.312-313.; Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, s.XII.

³⁵⁴ Mefail Hızlı, "Maddi Kültür Varlıklarımızın Onarımlarını Belirlemede Şer'îyye Sicillerinin Rolü", *Taş Vakfı Yıllığı*, I, İstanbul 1991, s.143.

edevatın çeşidi hakkında birçok bilgiyi sicillerden temin etmek mümkündür.³⁵⁵ Vakıflarla ilgili her türlü muamelenin kadılar tarafından yürütüldüğü dikkate alınacak olursa, Osmanlılarda vakıf kurumunun ve hayır müesseselerinin kuruluş ve idare tarzını tespit edebilmek için sicillerin önemi daha iyi anlaşılacaktır.³⁵⁶ Mesela, medreselerde eğitim ve öğretim ile ilgili meseleler ile, müderrislerin sosyal ve ekonomik durumları, öğrenci sayısı, medreselerde görev yapan personelin durumu ve maaşları hakkında sicillerden bilgi edinilebilir.³⁵⁷ Vakıfların kurulmasını, gelişmesini ve geçirdiği aşamaları da sicillerden takip etmek mümkündür.³⁵⁸

Ayrıca kadınların vazifeleri arasında bulunan çarşı-pazar kontrolü, çarşıda satılan mallara konulan narhlar, şehrin temizliği v.s. gibi konular bir devrin şehir tarihi açısından önem arz etmekte olup siciller, kadınların bu türden faaliyetlerini de belgelemektedir.³⁵⁹

Esnaf ve loncaların kontrolünün kadınlar aracılığı ile yapılmış olması bu teşkilatların işleyişi hakkında da sicillerde birçok belge bulmamızı sağlamaktadır. Ayrıca esnaf ve zanaatkarların yetişmesi gibi konuları da sicillerde bulmak mümkündür.³⁶⁰

Şeriye sicilleri tıp tarihi, darüşşifa v.b. gibi insan sağlığı ile ilgili konularda da başvuru kaynağı olabilmektedir. Toplumu ilgilendiren bulaşıcı hastalıklar ve bu hastalıklar için alınan tedbirler ile kırık, çıkık ve bazı cerrahi müdahalelerin detayları sicillerde bulunabilmektedir.³⁶¹ Hastalarla hekimler arasında doğan hukukî ihtilaflar sonucu mahkemeye intikal etmiş davalar vasıtasıyla bir devrin tababet tarihi, insanların tedaviye bakış açıları v.s. gibi güncel konular hakkında bilgi almak mümkündür.³⁶²

Genel hatları ile kadınların görev yetkileri dairesinde mahkemenin/kadılık makamının sürekli faaliyet gösterdiği alanların dışında, sicillerde sıkça görülemeyen ancak toplumun dönem dönem karşılaştığı özel durumlarla ilgili kayıtlar da sicillere yansımıştır. Bunların başında zaman zaman yapılan arazi ve nüfus sayımları ile

³⁵⁵ Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.

³⁵⁶ Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.

³⁵⁷ Mustafa Denктаş, “Şer‘iyye Sicil Defterleri’nin Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi”, s.63.

³⁵⁸ Kâmil Cemil el-Aseli, “Kudüs Şer‘i Mahkeme Sicilleri”, s.320.

³⁵⁹ İbrahim Yılmazçelik, “1750-1752 (H.1164-1165) Tarihli Gaziantep Şer‘iyye Sicili”, s.327.; Münir Atalar, “Şer‘iyye Mahkemelerine Dair”, s.312-313.

³⁶⁰ Halit Ongan, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer‘iyye Sicili*, s.XIV; Celal Dinçer, “Mahkeme Sicilleri”, s.8.

³⁶¹ Feyyaz Gürkan, “Şer‘iyye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma”, *IX. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 1981)*, Ankara 1986, s.767.

³⁶² Münir Atalar, “Şer‘iyye Mahkemelerine Dair”, s.312-313.; Halit Ongan, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer‘iyye Sicili*, s.XIV.

muhaceret ve iskânlar gelmekte ve bunlar siciller aracılığıyla takip edilebilmektedir. Bunun yanı sıra harb, salgın, isyan, şekavet, zorbalık gibi sosyal buhranların neticelerini sicillerde görmek mümkündür. Yangın, deprem, gibi tabii afetlerin, kıtlık ve açlık gibi beşerî sıkıntıların toplumda bıraktığı izler sicillerden takip edilebilir.³⁶³ Ayrıca toplumun genelini ilgilendiren resmî ve dînî törenler, herhangi bir afet dolayısıyla yas tutma veya bir düşün vesilesi ile toplu kutlama adetleri gibi pek çok konuda sicillerde bilgi bulunmaktadır.³⁶⁴

Şeriye sicilleri üzerine yapılan çalışmalarda muhteva veya konu analizi yaparken birçok ayrıntıyı dikkate alarak geniş bakış açısı ile düşünmek gerekmektedir. Zira sicillerde geçen herhangi bir bilgi farklı disiplinlerden gelen araştırmacılardan birinin ilgisini çekmezken diğerinin işine yarayabilmektedir. Mesela iktisadî alanda çalışan bir araştırmacının sahasına giren bir alacak-verecek kaydı ile ilgili bir hüccetde adres tespiti yapılırken ismi geçen bir mimarî yapının adı, yeri hatta varlığı bir tarihçinin çok daha fazla işine yarayabilir. Bu sebeple şeriye sicillerinde geçen her bilgiyi farklı ilmi disiplinleri dikkate alarak değerlendirmek gerekmektedir.³⁶⁵

Siciller zaman zaman ait olduğu kadılık bölgesinin özelliğini yansıtan ilginç konuda yoğun belgeler ihtiva etmektedir. Mesela 822 belgenin kayıtlı olduğu 1 No'lu Üsküdar sicilinde, belgeler konularına göre tasnif edilip incelendiğinde kaçak köle kayıtlarının Üsküdar Mahkemesi'nin en yoğun faaliyet alanını teşkil ettiği görülmektedir. Sicilde kaçak kölelerle ilgili 207 hüccet bulunmaktadır.

1.5. HUSUSÎ MAHİYETTE DÜZENLENMİŞ SİCİLLER

Sicillerle ilgili kataloglama çalışmalarında kadı sicilleri genellikle sicilin ihtiva ettiği belgenin türüne göre hüccet, ilâm ve kassâm sicili şeklinde adlandırılmıştır. Fakat bazı kadılar sahip olduğu yetkiler çerçevesinde veya merkezden kendilerine verilen emir ve görevlendirmeler neticesinde husûsî mahiyet arzeden bazı dava ve idarî meseleler için müstakil siciller tutmuşlardır. Bu tür sicillere XVI. yüzyıldan itibaren muhtelif Osmanlı şehirlerine ait mahkeme sicillerinde sıkça rastlanır. Bunlar arasında özellikle XVI. yüzyıl Üsküdar şeriye sicillerinde yer alan hususî mahiyet arz eden siciller dikkat çekicidir.

³⁶³ Feyyaz Gürkan, “Şer’iye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma”, s.767.

³⁶⁴ Halit Ongan, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer’iye Sicili*, s.XVII, Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’i Mahkeme Sicilleri”, s.321.

³⁶⁵ Mustafa Denктаş, “Şer’iyye Sicil Defterleri’nin Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi”, s.52.

1.5.1. Vakıf Muhasebe Defterleri

XVI. yüzyılda Üsküdar'daki bazı vakıfların Üsküdar kadıları tarafından yürütülen muhasebe işlemlerine ait siciller bu döneme ait siciller arasında önemli bir seri oluşturmaktadır. Muhasebe ve muameleleri Üsküdar kadılığınca yürütülen vakıflar için tutulmuş muhtelif siciller, Üsküdar mahkemesinin idarî faaliyetlerinden bir bölümünü belgelemektedir. Üsküdar sicilleri arasında İbrahim Ağa, İsfendiyar Çelebi, Süleyman Ağa, Mehmed Paşa, Mustafa Ağa, Çakırca Hasan Paşa, Solak Sinan, Cafer Ağa, Bâli Çavuş, el-Hac Mehmed Ebubekir, el-Hac Murad, Torbalı, Hüsrev Ağa, Hüseyin Çelebi ve Fatma Hanım'a ait vakıf sicil defterleri diğer Osmanlı mahkemelerinde görülmeyen bir zenginlikte vakıf tarihine ait malzeme ihtiva etmektedir. Üsküdar mahkemesinin şahıslar adına düzenlenmiş olan vakıf sicilleri mahkemenin 24-255 numaralı siciller arasında yer almaktadır.³⁶⁶ Sicillerdeki vakıf muhasebe kayıtları genelde vakıf binaların inşa ve tamirat işlemleri, imam, müderris, duahan v.s. görevlilerin maaşlarını ihtiva etmektedir.

Üsküdar'daki vakıflara ait kayıtlar sicillerde dağınık olarak bulunabildiği gibi, müstakil bir sicile de kaydedilmiş olabilmektedir. Mesela 24 nolu Üsküdar sicili İbrahim Ağa Zaviyesi vakfının H.945-971/M.1538-1564 yılları arasına ait vakıf muamelelerine ait hüccetleri ihtiva eder. Üsküdar kadılığının 60 numaralı sicili (H.984-986/M.1576-1579, H.994/M.1585-86) ise İsfendiyar Çelebi ve Süleyman Ağa vakıflarının muhasebe kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bununla birlikte 32 numaralı Üsküdar sicili (H.975-977/M.1567-1570) hüccetlerin yanısıra vakıf kayıtlarını da ihtiva etmekte olup defterin 270-279 varakları vakıf muhasebe kayıtlarına tahsis edilmiştir.³⁶⁷

Üsküdar dışında İstanbul, Bilâd-ı selase kadılıkları ve bunların nâiblikleri ile birlikte Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine ve Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği ve

³⁶⁶ Bilgin Aydın, "Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller", s.117.

³⁶⁷ Üsküdar mahkemesi: 18, 25, 28, 55, 70, 89, 121, 188, 269, 293 338, 344, 373, 417, 481, 493, 498, 513, 523, 535, 540, 551, 583, 618, 619 648, 672, 718, 754, 755, 761, 764, 770, 782, 784. Üsküdar mahkemesi şahıs vakıf sicilleri: İsfendiyar Çelebi vakfı- 59, 72, 128, 249. Süleyman Ağa vakfı- 59, 175, 592. Mehmed Paşa vakfı- 80. Mustafa Ağa vakfı- 111. Çakırcı Hasan Paşa vakfı- 171. Solak Sinan vakfı- 202. Cafer Ağa vakfı- 221. Bali Çavuş vakfı-226. El-Hâc Mehmet Ebubekir vakfı- 230. S. Hatun vakfı- 230. El-Hâc Murat vakfı- 233. Torbalı vakfı- 233, 255. Hüsrev Ağa vakfı- 244. Hüseyin Çelebi vakfı- 245. Fatma Hatun vakfı- 255. (Bilgin Aydın, "Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller", s.117.)

Evkâf-ı Hümâyûn Muhasipliği³⁶⁸ mahkemelerine ait birçok vakıf muhasebe sicili bulunmaktadır.

XVIII. yüzyılda vakıf meselelerine ait bazı defterlerin müstakil olarak tutulmaya başlandığı görülür. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Sultan vakıfları için Bursa kadısı tarafından özel olarak tutulmuş siciller vardır. Bu yüzyıla ait Bursa sicillerinde para vakıflarına ait kayıtlar da ayrı defterler halinde tutulmuştur.³⁶⁹

1.5.2. Eytam Sicilleri

Kadıların vakıflar üzerindeki idarî yetkilerini gösteren siciller dışında yetim malları üzerindeki tasarruflarını gösteren hususî mahiyette siciller de bulunmaktadır. XVI. yüzyıl sicilleri arasında tek örnek olarak günümüze ulaşmış olan bir Eytam sicili kadıların yetim mallarının idaresi alanındaki görevlerini açıklığa kavuşturmaktadır. Yetim paralarının nema ile idânesine ait kayıtların toplandığı Eytam sicili H.985-1009/M.1577-1601 tarihli Üsküdar mahkemesi sicilidir. Kısmet-i Askeriye ve Bilâd-ı Metruke mahkemelerinde de bu türden siciller mevcuttur.³⁷⁰

1.5.3. Narh Sicilleri

XVII. yüzyılda hususî mahiyet arzeden siciller XVI. yüzyıla göre konuları bakımından oldukça farklıdır. XVII. yüzyılda ferman, narh ve esnaf tahririne ait bazı defterlerin müstakil olarak tutulmaya başlandığı görülür. XVII. yüzyılın başlarından itibaren özellikle İstanbul kadılığının çeşitli tüketim malları için tespit ettiği narhlar ayrı

³⁶⁸ “Evkaf Muhasebeciliği mahkemesine ait siciller muhtevaları bakımından diğer sicillerden ayrılırlar. Bu mahkemeye ait sicillerde i’lâm ve hüccetlerden daha ziyade İstanbul vakıflarının siyakat yazısıyla tutulmuş muhasebe kayıtları vardır. Her defterin başında içindeki vakıflara ait fihrist bulunmaktadır. Bu mahkemeye ait 129 sicil mevcuttur. İlk sicil H.1043 tarihlidir. Mahkeme 19. yüzyılın ilk yarısında lağvedilmiş bulunduğundan son sicil H.1263 tarihlidir. Evkaf Muhasebeciliği’nin sicilleri arasında Haremeyn’e ait vakıflar için tanzim edilmiş muhtelif vakıf tahrir sicilleri de mevcuttur. Ayrıca Valide Sultan vakıflarına ait bir tahrir sicili de 112 numarada kayıtlıdır. Bu tahrir defterleri İstanbul ve Bilâd-ı selâse’nin mahalle isimlerine göre alfabetik olarak düzenlenmiştir. 113 numaralı sicilde sadece mahalle adlarının listesi bulunmaktadır. Bu sicillerden tahrirlere ait olanlar aşağı da verilmiştir: 111 nolu sicil: Sultan Murad Han zamanında Haremeyn-i Muhterme’nin fukarasına meşruta evkâf-ı müteaddidenin muharrer sicilidir. H.1023-1024 seneleri. 112 nolu sicil: Valide Sultan vakıflarının muhasebe defteri. H.1005-1036 seneleri. 113 nolu sicil: Haremeyn-i Şerife’nin evkafının icmal defterinin fihrist defteri (sene: H.1046). İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp. 114 nolu sicil: Neticesi Haremeyn-i Şerife’ne meşruta evkâf-ı müteaddidenin muharrer sicil defteri (H.1101-1103). İstanbul ve Bilâd-ı selâse. 115 nolu sicil: Haremeyn-i Şerife’nin Evkafının icmal defteri (H.1109). İstanbul ve Bilâd-ı selâse. 128 nolu sicil: Defter-i Müsakkafât der-Kalem-i Ayasofya-i Kebîr (H.1176). (Üsküdar mahkemesi zabıt dolabından zuhur eden ve siciller arasına konulması emrolunan vakfiye sicili.) 129 nolu sicil: Vakıf evlere ait temessük kayıtları (H.1263).” (Bilgin Aydın, “Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller”, s.119.)

³⁶⁹ Suraiya Faroqhi, “Sidjill”, s.540.

³⁷⁰ Bilgin Aydın, “Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller”, s.120.

siciller halinde derlenmiştir. Günümüze ulaşmış beş müstakil narh defteri mevcuttur. Sikke tashihlerini müteakiben hazırlanmış olan 1600³⁷¹ ve 1640³⁷² tarihli iki narh defteri neşredilmiş olup İstanbul kadılığı sicillerinde kayıtlı bulunan 24 (H.1138-1139/M.1725-1727) ve 201 (H.1190-1246/M.1776-1831) nolu siciller ise henüz neşredilmemiştir. Eyüp kadılığının 264 nolu sicili de (H.1202-1203/M.1787-1789) müstakil olarak narhları kaydetmek üzere tanzim edilmiştir.³⁷³

1.5.4. Evamir-Feramin Sicilleri

İstanbul kadılığınca ilk dönemlerde ilâm ve hüccet defterlerinin içinde dağınık bir vaziyette veya defter sonunda kaydedilen fermanlar, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *evamir-feramin* ismiyle tutulan defterlere kaydedilmiştir.³⁷⁴ İstanbul kadılığında 8 adet ferman sicili bulunmaktadır. İlk ferman sicili mahkemenin 65 nolu defteri olup H.1195-1210/M.1780-1796 yılları arasındaki fermanları ihtiva etmektedir. İstanbul kadılığı ferman sicilleri çok düzenli bir seri oluşturmakta ve H.1195/M.1780-81 yılından başlayıp kesintisiz bir şekilde H.1328/M.1910-11 yılına kadar devam etmektedir.³⁷⁵

1.5.5. Mâ-i Leziz Sicilleri

Kadılar tarafından hususî mahiyette tutulmuş siciller arasında en ilginç sicil gruplarından birini de Mâ-i leziz sicilleri oluşturur. İstanbul içme ve kullanma sularına ait çok zengin bir muhtevaya sahip olan bu siciller, çeşmeler, menba suları, kuyular ve bunlara ait alım-satım işleri, inşa ve tamir faaliyetleri, su yolu yapım ve keşifleri ile ilgili konuları ihtiva eder. Bu siciller sadece Eyüp kadılığınca tutulmuş olup ilki H.1191-1200/M.1777-1786 tarihinden başlamak üzere 15 adettir.³⁷⁶

³⁷¹ Mübahat Kütükoğlu, “1600 Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul’da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9 (1978), s.1-85.

³⁷² Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

³⁷³ Bilgin Aydın, “İstanbul Kadılığı Tarihçesi”, s.80-81.

³⁷⁴ Bilgin Aydın, “İstanbul Kadılığı Tarihçesi”, s.79.

³⁷⁵ Bilgin Aydın, “İstanbul Kadılığı Tarihçesi”, s.79.

³⁷⁶ Bilgin Aydın, “Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller”, s.117.

1.5.6. Nüfus Tahrir Sicilleri

XIX. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmud döneminde başlayan nüfus sayımları ile ilgili defterlerden bir kısmı da kadı sicilleri arasında bulunmaktadır. Kasımpaşa mahkemesinin 127 numaralı sicili bunlara örnek gösterilebilir. Bu defter Tatavla'daki erkek nüfusun tespiti amacıyla H.1242/M.1826-27 tarihinde yapılan tahririne aittir. Bu tür defterlerden Kasımpaşa mahkemesinde 3, Galata mahkemesinde ise 1 nüfus sicili bulunmaktadır.

1.5.7. Gedikât Sicilleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gedik tasarrufuna ait muameleler müstakil defterlere kaydedilmiş ve bu siciller *gedikât sicili* olarak isimlendirilmiştir. İlki H.1282-1284/M.1865-1868 tarihli olmak üzere İstanbul kadılığında 15 adet gedik sicili bulunmaktadır. Bu siciller muhteva bakımından diğer sicillerdeki esnaf kayıtlarından farklı bir mahiyet arzmezler.³⁷⁷ Bu defterlerde fiyat tespitleri, esnaf denetimleri, esnaf sorumlularının tayin ve azilleri gibi meselelere ait kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca gedik alım-satımına ve bunlarla ilgili hukukî ihtilaflara ait davalarda gedik sicillerine kaydediliyordu.³⁷⁸ İstanbul ve Bilâd-ı selâse mahkemelerinden bazıları esnafla ilgili kayıtları ayrı defterlerde toplamıştır. Mesela bunlardan Galata kadılığının 655 nolu sicili berber esnafının H.1241/M.1825-26 yılındaki tahririne ait kayıtları ihtiva eder.³⁷⁹

1.5.8. Muhtelif Siciller

XVIII. yüzyıl sicilleri arasında Kısmet-i Askeriye mahkemesinin 316 numaralı ve H.1113-1183/M.1701-1770 tarihli sicili Osmanlı Devleti'nin muhtelif Avrupa devletleriyle yaptığı anlaşmaların kayıtlarını derlemiş olup bu sicil kendi türüne ait tek örnektir.³⁸⁰

Yine tek örneği günümüze ulaşabilmiş olan İstanbul kadılığı sicillerinden 26 nolu defter H.1176/M.1762-63 ve H.1181/M.1767-68 tarihlerinde İstanbul'da bulunan fırın ve değirmenlerin sayımlarının yer aldığı bir tahrir sicili olup defterin sonunda iki

³⁷⁷ Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s.82.

³⁷⁸ Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s.81-82.

³⁷⁹ Bilgin Aydın, "Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller", s.117.

³⁸⁰ Bilgin Aydın, "Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller", s.118.

ayrı tarihte yapılan tahrirlerin sonuçları icmal olarak verilmiş ve ayrıca değirmen ve fırınlarla ilgili ferman ve buyuruldular da kaydedilmiştir.³⁸¹

XIX. yüzyılda ticarî alanda verilen bazı imtiyaz belgeleri de sicillere kaydedilmiştir. II. Mahmud tarafından Avrupa tüccarları karşısında yerli Müslüman tüccarları desteklemek amacıyla özel bir Türk sermaye sınıfı oluşturulmaya çalışılmış ve bu amaçla desteklenen müteşebbislere Hayriye tüccarı denilmiştir.³⁸² II. Mahmud döneminde Avrupa tüccarı beratı alanların beratlarının bir sureti İstanbul Kadılığı Bâb mahkemesi siciline, Hayriye tüccarı beratı alanların ise İstanbul kadılığı sicillerine kaydedilmiştir. İstanbul kadılığı 188 numarada kayıtlı bulunan *Hayriyye Tüccarı* sicilinde H.1245-1265/1829-1849 tarihleri arasındaki beratlar mevcuttur.³⁸³

XIX. yüzyılda mahkemeler sadaret ve nezaretle yaptığı yazışmalarla mahkemenin diğer idarî faaliyetleri için ayrı defterler tutmuşlardır. XIX. yüzyılın sonlarında görülen *müzekkire*, *derkenar*, *tezkiye-i aliyye*, *aynen kayıt*, *i'lâm teslim* ve *hüccet teslim* şeklinde adlandırılan defterler sicil olmayıp mahkemenin idarî faaliyetlerine ait olarak düzenlenmişlerdir. İstanbul mahkemelerine ait *evlilik izinnameleri*, *münâkehât ve mufârakât defterleri*, *zabt-ı da'va cerideleri* ve *vekalet tescil sicilleri* ise XIX. yüzyılda mahkemeler için çıkarılan yeni nizamnameler sonucu tutulmuş sicillerdir. İstanbul, Bilâd-ı selâse ve bunlara bağlı diğer mahkemelerde tutulduğunu gördüğümüz bu siciller *izinname*, *münâkehât ve mufârakât*, *seyyibe*, *bâkire* vs. isimlerle anılan hususî defterlerde toplanmıştır. Bunlardan günümüze ulaşan en eskileri İstanbul kadılığına ait olup H.1297/M.1879-80 senesinde başlamaktadır.³⁸⁴

1.6. OSMANLI TARİH ÇALIŞMALARININ KAYNAĞI OLARAK ŞERİYE SİCİLLERİ

Osmanlı tarihçiliğinde şeriye sicillerinin kaynak olarak kullanıldığı ilk çalışmalar şehir tarihleri olmuştur. Arşiv belgelerine dayalı modern tarih tetkiklerinin henüz başlamadığı XIX. yüzyılın sonu gibi erken bir tarihte, Böküzade Süleyman Sami tarafından yazılan *Isparta Tarihi* isimli eserde, Hamideli'ne (Isparta) ait şeriye sicilleri

³⁸¹ Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s.85.

³⁸² İstanbul için 40 tüccara bu imtiyaz tanınmıştı. Sonradan buna 20 kişilik bir kontenjan daha eklenmişti. (Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s.83.)

³⁸³ Bu sicil Durali Yılmaz tarafından çalışılmıştır. *19. Asır Osmanlı Ticareti ve Hayriye Tüccarı Sicili (1829-1848)*, Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1985.

³⁸⁴ İzinnameler belgelerin düzenleniş şekli ve ifade açısından eski evlilik kayıtlarından farklıdır. Bir de fihrist şeklinde düzenlenen evlilik kayıt defterleri vardır ki, bunlarda sadece evlilik akdini gerçekleştiren taraflar, bunların velileri ve akid tarihi kayıtlı bulunmaktadır. Evlilik muameleleri için ayrı defterleri mevcut bulunan diğer kadılıklar arasında Üsküdar, Beykoz ve Kartal'ı sayabiliriz. (Bilgin Aydın, "Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller", s.120-121.)

ana kaynak olarak kullanılmıştır. Yazarın ifadesine göre, Isparta şer'iye mahkemesi arşivindeki H.1000/M.1591-92 yılından sonraya ait sicillerin kullanıldığı bu eser, bu alanda öncü bir çalışma olmuş fakat yazıldığı dönemde neşredilememiştir. Orijinali yazma olarak muhafaza edilen bu eser, daha sonra yazarın torunu tarafından sadeleştirilerek *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi* ismi ile yayınlanmıştır.³⁸⁵

Bu eserden sonra Osmanlı mahallî idareleri çalışmaları için ana kaynak olan ve ağırlıklı olarak belge neşirlerine dayanan *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*'nin hazırlanmasında da büyük ölçüde şer'iye sicillerinden yararlanıldığı görülmektedir. Bu eserde İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'ndeki İstanbul kadılıklarına ait siciller temel kaynak olarak kullanılmıştır.³⁸⁶

XX. yüzyılın başında yapılan şehir tarihi çalışmalarında da siciller önemli bir yer tutmuştur. Bunların çoğu Halkevleri'nin öncülüğünde yapılmış çalışmalar olup ağırlıklı olarak Bursa³⁸⁷, Manisa³⁸⁸, Gaziantep³⁸⁹, Afyonkarahisar³⁹⁰, Balıkesir³⁹¹ ve Çorum³⁹² gibi şehirlerin sosyal ve iktisadî tarihini inceleyen çalışmalardır.

³⁸⁵ Bôcüzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Yayınlayan: Suat Seren, Serenler Yayını, İstanbul 1983.

³⁸⁶ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1922.

³⁸⁷ Tespit edilebildiği kadarıyla Bursa üzerine sicillere dayalı çalışmalar 1930'lu yılların sonlarında başlamıştır. H. Turhan Dağlıoğlu 1938 ve 1939 yıllarında Bursa tarihi ile ilgili iki makale yayınlamıştır: "Geçmiş Zamanlarda Bursa", *Uludağ Bursa Halkevi Mecmuası*, 20 (1939), s.91-95.; "IX. Hicret Asrında Bursa", *Uludağ, Bursa Halkevi Mecmuası*, 15 (1938), s.22-26.; Rıza Ruşen Yücer de 1940 senesinde Bursa şer'iye sicillerini kullanarak üç ayrı makale neşretmiştir: "Meşhur Harami Mihaliçli Derviş (Sicillere Göre Eski Bursa)", *Uludağ*, 26 (1940), s.41-47; "Onaltıncı Asırda Asker Toplama Zorluğu (Sicillere Göre Eski Bursa)", *Uludağ*, 27 (1940), s.27-31; "Bozahane, Meyhane ve Kahvehane Yasakları (Sicillere Göre Eski Bursa)", *Uludağ*, 28 (1940), s.38-43.; Yücer ayrıca 1940 yılında, Bursa tarihi üzerine yaptığı bir çalışmada, Osmanlıların Bursa'ya yerleşmesini incelemiş ve bu konuda bilgilerin yetersiz olduğunu ifade ederek XV. asrın ortalarından itibaren tutulan şer'iye sicillerinin bu eksikliği büyük ölçüde gidereceğini belirtmiştir. Yücer çalışmasında Bursa sicillerinin yiyecek, giyim-kuşam ve yer adları konusunda bilinmeyen birçok hususu da aydınlatılabileceğini söylemiştir: "Bursa ve Mahkeme Sicilleri", *Türklük*, II/11 (1940), s.279-281.; Bursa sicilleri üzerine Yücer'in çalışmalarını Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun çalışmaları izlemiştir: *16. Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa 1934.; "Bursa, Onuncu Hicret Asrında", *Uludağ*, 11 (1937), 17-22.; "Bursa Tarihine Dair Vesikalar", *Uludağ*, 34 (1941), s.18-23; "17. Asırda Bursa Hayatı", *Uludağ*, 47-48 (1942), s.3-13.; 1942 yılında Kamil Kepecioğlu Bursa sicillerinden bazı belge ve vesikalar neşretmiştir: "Bursa Şer'iye Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Bilgiler ve Vesikalar" *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.405-421.; "Bursa Kütüğünden Alıntılar", *Bir Masaldı Bursa*, YKY, İstanbul 1996, s.400-409.; "Bursa'nın Eski Devirlerine Ait Kayıt Defterleri", *Bir Masaldı Bursa*, YKY, İstanbul 1996, s.411-413.; 1945 senesinde Nâzım Yücelt şer'iye sicillerine göre Bursa'nın tarihî devirlerini incelemiştir: "Tarihte Bursa (Şeri Mahkeme Sicillerine Göre)", *Uludağ*, 68-70 (1945), s.1-4.; 1947 senesinde Halil İnalçık Bursa şer'iye sicillerinde kayıtlı olan Padişah fermanlarını neşretmiştir: "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, XI/44 (1947), s.693-708.; İnalçık 1947 senesindeki makalesinden sonra Bursa sicillerinden bazı seçmeler ve araştırmalar yayınlamıştır: "Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I", X/14 (1981), s.1-91; "Seçmeler II", XIII/17 (1987), s.1-41; "Seçmeler III", XV/19 (1993), s.23-167.; "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History Orient*, III/2 (1960), s.131-142.; "Bursa 16. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV/93 (1960), s.45-102.; 1947 senesinde Süheyl Ünver yine Bursa şer'iye sicillerinden askerî hüküm ve kayıtları yayınlamıştır: "Bursa Şer'iye Sicillerinden Askerî Hükümler ve Kayıtlara Dair Notlar", *Belleten*, XXVIII/112 (1947), s.768-772.; Bursa sicilleri üzerine yapılan diğer çalışmalardan bazıları ise şunlardır: Neşet Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri: 15-16. Yüzyıllarda*, Bursa Halkevi, Bursa 1946.; Tayyip Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına Işık Tutan Bursa Şer'iye Sicillerinden Örnekler" *İ. Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1976, s.91-112; Robert Mantran, *Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa*, Bibliotheque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, Paris 1980.; Halil Sahillioğlu, "15. Yüzyıl

Osmanlı tarih çalışmalarında kaynak olarak şeriye sicillerinin önemine dikkat çeken ilk araştırmacı İsmail Hakkı Uzunçarşılı olmuştur.³⁹³ Uzunçarşılı 1938 yılında *Ülkü* mecmuasında yayınlanan makalesinde, her vilayet ve kaza merkezindeki

Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa", *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Bibliotheque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, Paris 1980, s.179-188.; "15. Yüzyılın Sonu ile 16. Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1979-1980), s.67-138.; "15. Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Konferansları*, c.VIII, TTK, Ankara 1983, s.217-229.; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara 1994.; Hüseyin Özdeğer, *1403-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.; Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa 1996.; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960.; "16. Asırda Bursa'da İşçiler Bürosu", *Bir Masaldı Bursa*, YKY, İstanbul 1996, s.93-95.; Mefail Hızlı, *Bursa Medreselerinde Eğitim Öğretim: Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi*, Bursa 1997.; *Sicillere Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997.; Naci N. Kum, *Tanzimat Devrinde Bursa 1856-77*, Bursa (t.y.).

388 Şeriye Sicilleri üzerine yapılan dikkate değer çalışmalardan bir grubu da Manisa üzerinde yoğunlaşmış olup bunun öncülüğünü de İbrahim Gökçen ve M. Çağatay Uluçay yapmıştır. Uluçay çalışmasında Manisa şeriye sicillerinin hangi tarihten itibaren tutulmuş olduğunu ve şerî mahkemelerin kaldırılmasından sonra sicillerin nerelerde muhafaza edildiğini araştırmış, mahallî tarihler için en önemli ve faydalı kaynağın şeriye sicilleri olduğunu söylemiştir. Bu kaynaklardan hareketle Manisa'nın ve hatta çevre illerinin değil yıllık, günlük tarihlerinin bile yazılabileceğini ifade eden Uluçay, Bursa'dan sonra Batı Anadolu'nun en zengin sicillerinin Manisa sicilleri olduğunu ifade etmiştir: "Manisa Şer'iye Sicillerine Dair Bir Araştırma" *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-53), s.292-294.; 1942 senesinde Uluçay Manisa Şeriye sicillerinden Karaosmanoğulları ile ilgili belgeler yayınlamıştır: "Karaosmanoğullarına Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, II/9 (1942), s.193-207.; II/10 (1942), s.300-308.; II/12 (1943), s.434-440.; III/14 (1944), s.117-126.; Uluçay ayrıca Manisa kalesi ve Manisa'nın ziraat ve ticaret teşkilatı ile ilgili çalışmalarında sicilleri kaynak olarak kullanmıştır: "Manisa Kalesi'ne Ait Vesikalar", *Gediz*, IV/4 (1940), s.4-7.; *17. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, Manisa Halkevi, İstanbul 1942.; Saruhan üzerine de çalışan Uluçay bu çalışmalarında da sicilleri kullanmıştır: *17. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Manisa Halkevi, 1944.; *18.-19. Asırlarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.; *Saruhanlıoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, İstanbul, 1946.; Manisa sicilleri üzerine çalışan diğer bir araştırmacı da İbrahim Gökçen'dir. Gökçen ilk olarak 1945 yılında Manisa'da deri sanatları üzerine yaptığı bir çalışmada sicilleri kaynak olarak kullanmıştır: *16. ve 17. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri San'atları Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, Manisa Halkevi, Manisa 1945.; Gökçen ayrıca sicilleri kaynak olarak Manisa vakıflarını ve Saruhan yörelerini ve Türkmenleri araştırmıştır. *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar: H.954 (1060)*, İstanbul 1946.; *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar: H.1060'dan (M.1650) Sonra*, İstanbul 1946.; *XVI. ve XVII. Asır Sicillerine Göre Saruhanda Yörükler ve Türkmenler*, İstanbul 1946.; *Tarihte Saruhan Köyleri*, İstanbul 1950.

389 Cemil Cahit Güzelbey de *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri* adlı çalışmasında sicillerden çeşitli derlemeler neşretmiştir: *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri*, (Cilt 153-160) *Fasikül 1*, Gaziantep 1966.; (Cilt 144-152) *Fasikül 2*, Gaziantep 1966.; (Cilt 142-143) *Fasikül 3*, Gaziantep 1966.; (Cilt 81-141) *Fasikül 4*, Gaziantep 1970.; Güzelbey'in bir diğer eseri de *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler* (Gaziantep 1966) adlı çalışmasıdır; Antep sicilleri üzerine çalışan diğer bir araştırmacı da H.Turhan Dağlıoğlu'dur. Dağlıoğlu XVI. yüzyıl Antep tarihi üzerine iki kitap yayınlamıştır: *Miladi XVI. Hicri X. Asırda Antep*, Gaziantep 1936.; *Miladi XVI. Hicri X. Asırda Antep II*, Gaziantep 1939.; Antep sicilleri üzerine ayrıca Bekir Elam ("Şer'i Mahkeme Sicillerinin Gaziantep Tarihi İçin Önemi" *Başpınar, Gaziantep Halk Evi Dergisi*, 53 (1943), s.1-2) ve Ziya Güner de ("Mahkeme-i Şer'iye Sicillerini İncelerken," *Başpınar, Gaziantep Halk Evi Dergisi*, IV/94, (1948), s.2-3; V/98-99, (1948), s.3.) birer çalışma yapmışlardır.

390 Afyon sicilleri üzerine Edip Ali Bakı'nın Afyon Halkevi Dergisi'nde yayınlanmış bir dizi çalışması bulunmaktadır. "Şer'iye Sicillerine Göre Eski Zamanlarda Afyon'da Yaşayış", *Taşpınar, Afyon Halkevi Dergisi*, 46-160 (1936-1950).; Ayrıca Edip Ali Bakı'nın 1951 yılında yaptığı Afyonkarahisar halk tarihi üzerine dair çalışması sicillere dayalı ilk çalışmalar arasında zikredilebilir: *Afyon Karahisar'da XVII ve XVIII. Asırlarda Meçhul Halk Tarihi (Şeriye Sicillerine Göre)*, Afyon 1951.

391 Balıkesir sicilleri üzerine H. Turhan Dağlıoğlu'nun iki makalesi tespit edilmiştir: "10. Hicret Asrında Balıkesir", *Kaynak, Balıkesir Halkevi Dergisi*, V/54 (1937), s.163-164.; "10. Hicret Asrında Balıkesir'e ait Üç Vesika", *Kaynak, Balıkesir Halkevi Dergisi*, 66 (1938), s.433-434; 67 (1938), s.441-442.

392 Sicillere dayalı olarak Çorum tarihi üzerine çalışan H. Turhan Dağlıoğlu Çorum Halkevi Dergisi'nde bir dizi makale yayınlamıştır: "Hicri Onuncu Asırda Çorum", *Çorumlu, Çorum Halkevi Dergisi*, 5-17 (1938-1939); "Çorum'un Tarihine Ait Vesikalar", *Çorumlu, Çorum Halkevi Dergisi*, 18, (1939), s.532-534.; 21 (1940), s.640-642.; Dağlıoğlu, H. Turhan, "Hicri 11. Asırda Çorum", *Çorumlu, Çorum Halkevi Dergisi*, 28 (1941), s.854-855; 36-37 (1942), s.1088-1093.; "Çorum'a Ait Vesikalar", *Çorumlu, Çorum Halkevi Dergisi*, 29 (1941), s.885-887.; "11. Asra Ait Çorum Vesikaları", *Çorumlu, Çorum Halkevi Dergisi*, 31 (1941), s.950-954.; "Onuncu Asrı Hicride Çorum", *Çorumlu, Çorum Halkevi Dergisi*, 20 (1940), s.604-606; 30 (1941), s.923-927.

393 İ.H. Uzunçarşılı, "Şer'i Mahkeme Sicilleri", s.365-368.

mahkeme sicillerinin, o bölgenin en güvenilir tarihî kaynakları olduğunu belirtmiş, ayrıca şeriye sicillerinin XV. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiğini ve bu dönemi içine alan sosyal ve iktisadî hayata dair bir araştırmanın bu kaynaklara başvurmadan eksik kalacağını vurgulamıştır. Uzunçarşılı'nın bu kısa makalesinden sonra, yine aynı mecmuada Talat Mümtaz Yaman şeriye sicillerinin önemine değinen bir makale yayınlamıştır.³⁹⁴

Şeriye sicilleri hakkında erken tarihli çalışmalardan biri de Halil İnalıcık'a aittir.³⁹⁵ İnalıcık 1943 yılına ait çalışmasında, şeriye sicillerinin Osmanlı tarihinin kaynakları arasında birinci derecede önemli yer tuttuğunu ifade ederek, bir bölgenin sicil kayıtlarını eksiksiz elde edebilen bir araştırmacının, o bölgenin tarihini ve iktisadî durumunu ortaya koymak için başka kaynağa ihtiyaç duymayacağını söylemektedir.

Fuat Köprülü de “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları” isimli makalesinde, şeriye sicillerine de yer vererek, kadı sicillerinin özellikle içtimaî ve iktisadî tarih araştırmaları için birinci dereceden önemli kaynaklar olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁶

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şeriye sicillerinin tarih çalışmalarındaki yerine ve önemine işaret eden çalışmaların sayısı artmış ve bunun sonucu olarak akademisyenler tarafından yapılan çalışmalarda sicillerin mahallî tarih araştırmalarındaki önemi defalarca vurgulanmış ve sicil kaynaklı birçok tez çalışması yapılmıştır.³⁹⁷

³⁹⁴ Bu makalede kadıların geniş görev ve sorumluluklarına bağlı olarak, şeriye sicillerinin Osmanlı Devleti'nin muhtelif devirlerindeki hukukî, iktisadî, askerî, dinî ve idarî müesseseleri bakımından önemli bilgiler ihtiva ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca sicillerin sağlıklı bir şekilde muhafaza edilemediğine işaret edilmiş ve gerekli önlemlerin alınması için yapılması lazım gelen işlerden bahsedilmiştir. (T. Mümtaz Yaman, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, s.153-164.)

³⁹⁵ Halil İnalıcık, “Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/2 (1943), s.89-96.

³⁹⁶ M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, s.427-430.

³⁹⁷ Bu çalışmalardan bazıları için bkz: Münir Atalar, “Şer’îye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Dergisi*, IV (1980), s.303-328.; Mübahat Küttükoğlu, “Sicill-i Ahval Defterlerini Tamamlayan Arşiv Kayıtları”, *İÜEF Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1982-1998), s.141-157; Mehmet İpşirli, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer’îye Sicilleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, (28-29 Mayıs 1990), İstanbul 1991, s.157-162.; Nazmi Sevgen, “Şer’î Mahkemelerin Sicil Hazinesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8/44 (1971), s.16-18.; Kamil Toygar, “Şer’îye Mahkemeleri Sicilleri”, *Halk Bilimi*, 8 (1975), s.9-11.; Mehmet Kayıran, “Şer’îye Sicillerinin Askeri Tarih Bakımından Önemi”, *Birinci Askeri Tarih Semineri-Bildiriler I*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1983, s.131-159; Cahit Baltacı, “Şer’îye Sicillerinin Tarihî ve Kültürel Önemi”, *Osmanlı Arşivi ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu: Mayıs 1985*, Türk-Arab İlişkileri İncelemeleri Vakfı, İstanbul [t.y.]; Reşat Kasaba, “Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi için Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri”, *Tarih ve Toplum*, 3 (1985), s.121-125.; Resul Tosun, *İslam Hukukunda Mahkeme Sicilleri ve İspat Gücü*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.; Rifat Özdemir, “Şer’îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1/1 (1987), s.191-198; Mefail Hızlı, “Maddi Kültür Varlıklarımızın Onarımlarını Belirlemede Şer’îye Sicillerinin Rolü”, *Taç Vakfı Yıllığı*, I, İstanbul 1991, s.142-153.; Nasi Aslan,

Şeriye sicillerine artan ilgi 1960'lerden itibaren sicillerin kataloglanması sürecini başlatmıştır. Şeriye sicillerinin katalog çalışmalarıyla ilgili ilk yayın 1964 yılında Osman Ersoy tarafından yapılmış olup³⁹⁸, bunu Mücteba İlgürel'in Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan 2751 adet şeriye sicilinin kataloğu³⁹⁹ ile Yusuf Halaçoğlu'nun Adana şeriye sicilleri üzerine yapmış olduğu katalog çalışması izlemiştir.⁴⁰⁰ Katalog çalışmaları 80'li yıllardan sonra artarak devam etmiş⁴⁰¹ ve ilk toplu katalog teşebbüsü bu çalışmaların sonucu ortaya çıkmıştır. Ahmet Akgündüz'ün *Şer'îye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler* adlı eserinde⁴⁰² 9883'ü İstanbul'a ve 6960'ı diğer şehirlere (Millî Kütüphane'deki rakam 8931'dir) ait olmak üzere yaklaşık 17.000 deftere ait kayıt mevcuttur. Şeriye Sicilleri Arşivi'nde Ahmet Akgündüz tarafından katalogu yayınlanmış bulunan 9870 adet sicil dışında İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi altındaki Meşihat Arşivi'nde bulunan 900 civarındaki sicilin listesi ise *Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*'nda neşredilmiştir.⁴⁰³

Sicilleri neşir çalışmaları ise XX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. 1958 senesinde ilk defa bir şeriye sicili ihtiva ettiği belgeler özetlenerek ve bir kısmının da transkripsiyonları yapılarak bir bütün halinde yayınlanmıştır.⁴⁰⁴ Halit Ongan'ın 1 Numaralı Ankara şeriye sicili üzerine yaptığı bu çalışmanın girişinde, şeriye sicillerinin mahiyeti, o dönemde nerede bulundukları ve hangi bölgelere ait oldukları hakkında bilgi verilmiş ve 1 numaralı sicilin tanıtımı yapılmıştır. Kitabın başında sicilde kayıtlı

"Millî Arşivimiz İçerisinde Şer'îye Sicilleri: Eğitim ve Terminoloji Problemi", *I. Millî Arşiv Şurası, Tebliğler-Tartışmalar: 20-21 Nisan 1998 Ankara*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1998, s.187-195.; Feyyaz Gürkan, "Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma", *IX. Türk Tarih Kurumu Kongresi (Ankara 1981)*, Ankara 1986, s.765-779.

³⁹⁸ Osman Ersoy, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/3-4 (1964), s.33-65.

³⁹⁹ Mücteba İlgürel, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXVIII-XXIX (1974-75), s.123-166.

⁴⁰⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Adana Şer'îye Sicilleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXX (1976), s.99-108.

⁴⁰¹ Osman Ersoy, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII, (1979-80), s.1-21.; Yusuf Oğuzoğlu, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25 (1981), s.343-361; Rifat Özdemir, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, I/1 (1987), s.191-198; İbrahim Yılmazçelik, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'îye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 90 (1994), s.41-62.; Bilgin Aydın, İsmail Kurt, "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 101 (1996), s.205-216.; Bilgin Aydın, "Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Şer'îye Sicilleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1995, s.115-123.; Tufan Gündüz, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Develi Şer'îye Sicilleri Kataloğu", *OTAM*, 9 (1998), s.451-455; Dursun Kaya, "Millî Kütüphane Şer'îye Sicilleri Toplu Kataloğu Projesi Çalışmaları", *Millî Kütüphaneye Armağan*, Ankara 1999, s.159-167. Toplu katalog çalışmalarında tarih tesbiti problemleri için bkz. Orhan Avcı, "Şer'îye Sicilleri Toplu Kataloglarında Tarih Tespiti", *Erdem*, 12/34 (1999), s.45-72.

⁴⁰² c.I-II, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 1989.

⁴⁰³ İsmail Kurt, Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, *Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İSAM, İstanbul 2006.

⁴⁰⁴ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara 1958.

49 belgenin transkripsiyonu yapılmış, diğer belgeler ise özet olarak neşredilmiştir.⁴⁰⁵ Halit Ongan aynı çalışmayı 2 numaralı Ankara şer'iye sicili üzerine de yapmıştır.⁴⁰⁶ Bu çalışmada ise sicilde geçen belgelerin özetleri daha geniş yer almıştır.

Siciller üzerine en kapsamlı yayın çalışması Eyüp kadılığı sicillerindeki 10 defterin neşrine ait çalışma olup bu kadılığa ait mâ-i leziz sicilleri *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Ma-i Leziz Defterleri* adıyla İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi tarafından yayınlanmıştır.⁴⁰⁷ Sabancı Üniversitesi de İstanbul'un muhtelif mahkemelerine ait sicilleri bir proje kapsamında yayına hazırlamış ve bu projede ilk olarak İstanbul kadılığının 121 numaralı sicili neşredilmiştir.⁴⁰⁸

Sicil çalışmaları son 20 yılda Üniversitelerin Tarih, Hukuk, Bilgi ve Belge Yönetimi, İlahiyat Fakültelerinin İslâm Tarihi ve İslâm Hukuku v.s. bölümlerinde çok yoğun bir şekilde devam etmekte olup 20'si doktora olmak üzere 500 civarında akademik çalışma yapılmıştır. Şer'iye sicilleri hakkında yapılan muhtelif çalışmalar sicillerin önemini ortaya koymuş ve bu çalışmalar neticesinde, siciller bugün sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda çok geniş bir bilimsel camia tarafından kullanılarak temel kaynak olarak kabul görmüştür.

⁴⁰⁵ Bu sicilde 1114 vesika vardır. Bunlardan 49 tanesi, örnek olarak aynen bugünkü harflere çevrilerek kitabın başına konmuş ve diğer vesikaların sadece özeti verilmiştir. Metnin haricinde bir harita, üç fotoğraf ve kitabın sonunda indeksler vardır. (Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku*, s.30.)

⁴⁰⁶ Halit Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1974.

⁴⁰⁷ *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Mâ-i Leziz Defterleri*, Haz. Ahmet Kala, vd., c.I-XI, İstanbul 1998-2001.

⁴⁰⁸ *Şer'iyye Sicillerine Göre İstanbul Tarihi İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şer'iyye Sicili Tarih 1231-1232/1816-1817*, Haz. Şevki Nezih Aykut, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2006.

2. BÖLÜM

SİCİLLERDE KADILARIN KAZAÎ (YARGI) VE İDARÎ FAALİYETLERİNE AİT BELGELER

2.1. HÜCCET

2.1.1. Hüccetin Tanımı

Sözlüklerde *bürhan* (delil, senet) anlamına gelen hüccet, Osmanlı hukuk literatüründe, mahkemeye intikal etmiş bir mesele hakkında kadı tarafından tanzim edilen, imza ve mühür ile tasdik olunmuş ve şahidler tarafından da tasdik edilmiş hukukî belgeyi ifade etmektedir. Ancak bu hüccet tanımı, mahkeme tarafından mahkemeye müracaat eden kimselere verilmiş orijinal belge için geçerlidir. Çünkü mahkemede dava görüldükten sonra deftere kaydedilen belge suretinde kadı imzası, mühür ve diğer ibareler bulunmaz. Dolayısıyla orijinal hüccet ile mahkeme siciline kaydedilen hüccet sureti diplomatik açıdan birbirinden farklı hususiyetlere sahiptir.

Osmanlı diplomatik bilimi hakkında çalışma yapan araştırmacıların hüccete dair tanımlamaları bu hususda bir fikir birliği olmadığını ve müşterek bir tanımın yapılamadığını göstermektedir. Hukuk tarihi araştırmacılarının hüccet tanımlarında anlaşmazlık mevzuu olan husus genellikle hüccetin bir hüküm ihtiva edip etmediği noktasında odaklanmaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı hücceti hüküm ihtiva eden bir belge olarak tanımlarken⁴⁰⁹, diğer araştırmacılar hücceti hakimın hükmünü ihtiva etmeyen belge olarak tanımlamaktadırlar.⁴¹⁰

⁴⁰⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* adlı eserinde hüccet ile ilâmı karşılaştırarak hüccetin kadının hükmünü ihtiva eden ilâm olduğunu söylemiştir: “Hüccete gelince: Hüccet lûgatta delil, bir fi’lin sabit olduğuna medar olan nesne demektir. Şerî mahkemelerde bir dâvanın şahidler huzuriyle onları dinledikten sonra kadının verdiği hükmü havi ilâmdır. İlâmla hüccet arasındaki fark, hüccette şahitlerin huzuriyle görülen dâvada kadının ilâmı altında şahitlerin imzalarının bulunması ve verilen kararın şerân hüküm olmasıdır. İlâmda ise böyle bir hal olmayıp vaki halin yalnız arz ve ifadesidir.” (İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.108) Uzunçarşılı’nın gerek hüccet için “kadının verdiği hükmü havi ilâm” ifadesi gerekse “kadının ilâmı altında şahitlerin imzalarının bulunması” ifadesi bir anlam ifade etmemektedir.

⁴¹⁰ Abdülaziz Bayındır Osmanlı muhakeme usulünü incelediği eserinde hüccetlerin aslında mahkemelerin noterlik çalışmalarının ürünü olduğunu söyleyerek, hücceti “hakimin hükmünü ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarıyla, diğerinin tasdikini havi bulunan ve üzerinde bunu düzenleyen hakimın mühür ve imzasını taşıyan, senet demektir” şeklinde tarif etmiştir. Bayındır da ilâm ile hücceti karşılaştırmış ve aralarındaki farkın hüküm ihtiva edip etmemek yönünden olduğunu söylemiştir. (*İslam Muhakeme Hukuku*, s.12.); Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’ne yazdıkları maddede Ahmet Akgündüz ve Mustafa Oğuz da ilâm ve hüccet ayrımını belgenin hüküm ihtiva edip etmemesine göre yapmış ve Osmanlı hukuk terminolojisinde hüccetin iki anlamının olduğunu kaydetmiştir. Bu tarife göre hüccet “şahitlik, ikrar, yemin veya yeminden nükul gibi bir davayı ispat eden hukuki deliller”dir. Akgündüz’ün, ikinci hüccet tanımı ise “Kadının hükmünü (kararını) ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin bu ikrarı tasdikini havi bulunan ve üst tarafında bunu düzenleyen kadının mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgeye hüccet denir” şeklindedir. (Ahmet Akgündüz, Mustafa Oğuz, “Hüccet”, *DİA*, c.XVIII (1998), s.446.)

Bu tanımlarda ihtilafa sebep olan husus Osmanlı tarihçilerinin ve hukukçularının hüccet ve ilâmı birbiriyle mukayese ederek tanımlamaları sonucunda ortaya çıkmaktadır. Halbuki bu iki belge türünü birbirine kıyasla tanımlamaya imkan yoktur. Çünkü hüccet türü belgeler yüzyıl olarak XV, belki de XIV. yüzyılda bile mevcutken ilâmlar çok daha geç bir tarihte XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

İlâmın ortaya çıkış tarihinin tespiti tanım hususundaki ihtilafı da ortadan kaldırmaktadır. İlâmla ilgili kısımda görüleceği üzere bir belge türü olarak ilâm H.1154/M.1741-42 yılına kadar mevcut değildir. Dolayısıyla Osmanlı mahkemelerine intikal etmiş bütün hukuk ve ceza davaları ile kadının kazaî ve idarî faaliyetlerine ait olarak düzenlenmiş bütün belgeler, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar diplomatik olarak hüccet adını verdiğimiz tek bir belge formatı esas alınarak düzenlenmiştir. Başka bir deyişle ilâmın ortaya çıktığı XVIII. yüzyıla kadar hüccet bütün mahkeme faaliyetlerini yansıtan tek belge türü olmuştur. Dolayısıyla XVIII. yüzyıl ortalarına kadar kadılar tarafından düzenlenen belgeler hüküm ihtiva etse de etmese de hüccet formatında yazılmıştır.

Hüccet tanımlarında, hüccetlerin hakimin hükmünü ihtiva edip etmemesi Osmanlı hukuk tarihçilerini en çok meşgul eden hususlardan biri olarak bazı tartışmalara konu olmuşsa da bir çözüm ortaya konmamıştır. Bilindiği gibi, tarihî seyir içerisinde kadıların kazaî salâhiyetleri genişletilip daraltılmış ve buna bağlı olarak kadılar tarafından düzenlenen belgeler de muhteva bakımından değişmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla nadir haller dışında XVI. yüzyıla ait hüccetlerde dava konusu olan meseleler karar ihtiva etmemektedir. Mesela Üsküdar kadılığınca düzenlenmiş XVI. yüzyıla ait hüccetlerde hırsızlık, ve zina gibi suçlara ait hukukî sonuçlara ve uygulanan cezalara dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁴¹¹ Ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısında bir uygulama değişikliği dikkat çekmektedir. Bu döneme ait sicillerde hırsızlık suçlarına ait bazı mahkeme kayıtlarında kadının da kararının defterlerde yer aldığı tespit edilmiştir. Ali Bardakoğlu⁴¹² ve Ömer Menekşe⁴¹³ tarafından incelenen İstanbul ve Üsküdar mahkemelerine ait bazı hüccetler, kadının hırsızlık suçuna el kesme cezası verdiğini göstermekte ve yine bazı katl davalarına ait kayıtlarda da hakimin hükmünün

⁴¹¹ Çünkü bu davalar kadılar tarafından Dîvân-ı hümâyûna arz edilmekte ve kazaskerler tarafından hükmün kanuna uygunluğu tasdik edildikten sonra padişaha arz edilip hükmün gereği yerine getirilmektedir. El kesme, kısas, had gibi ağır cezai müeyyidelerin sadece kadının kararına bırakılmadığı ve dava Dîvân-ı hümâyuna intikal edip karar onaylandıktan sonra cezasının infaz edildiği görülmektedir. (Bilgin Aydın, *Dîvân-ı Hümâyûn Defter Formları*, s.94.)

⁴¹² Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, s.394-395.

⁴¹³ Ömer Menekşe, *Hırsızlık Suçu ve Cezası*, s.88-110.

hüccetlerde yer aldığı görülmektedir. Nitekim H.1087/M.1676-77 tarihinde Bayezid çarşısında hırsızlık yapan Mehmed b. Abdullah'ın ve Derviş Ali mahallesinde bir evi soyan Mahmud b. Hüseyin ve Mehmed b. Mustafa'nın ve bir dükkandan hırsızlık yapan Mehmed b. Ahmed'in sağ elinin kesilmesi kararı⁴¹⁴, H.1125/M.1713-14 senesinde Ümmügülsüm binti Musa'nın kocası Mustafa'yı yaralayarak ölümüne sebep olan Mehmet Ali'ye verilen kısas kararı⁴¹⁵, 1132/M.1719-20 senesinde İstanbul Bâb mahkemesinde görülen bir katl davasında zanlılara verilen kısas hükmü⁴¹⁶ ile H.1144/M.1731-32 tarihinde Adana kadılığıınca görülen bir hırsızlık davasında, kadının zanlı hakkında padişah emriyle verdiği *siyaseten katl* hükmü⁴¹⁷ önemli örneklerdir.

Bu açıklamalar çerçevesinde hüccet ve ilâmın, kadının kararını ihtiva edip etmemesine göre tanımlanamayacağını söyleyebiliriz. Ayrıca belge olarak hücceti, hüküm ihtiva etsin etmesin kadı tarafından düzenlenmiş ve şahidler tarafından tasdik edilmiş belge olarak tarif edebiliriz.

2.1.2. Hüccetin Ortaya Çıkışı

İslâmiyet'in ilk yıllarında Hz. Peygamber ve Hulefa-i raşidîn döneminde kadıların bakmış oldukları davaların kaydedildiğine dair bir bilgi yoktur. İslâm tarihinde

⁴¹⁴ Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık", s.394-395; "Mahmiye-i İstanbul'da merhum ve mağfurun leh Sultan Bayezid Hân tâbe serahu hazretlerinin cami'-i şerîfî kurbunda vâki' sûkda tesbihci olan el-Hâc Mehmed b. Rasul nam kimesne divân-ı kâim makâm-ı hazret-i sadr-ı a'zâmîde akdolunan meclis-i şer'-i şerîfde kasaba-i Ma'alkara ahâlisinden olub mahmiye-i mezbûrede Süleymaniye tabhânesinde sâkin Mehmed b. Abdullah nam kimesne mahzarında üzerine da'va ve takrîr-i kelâm idüb mezbûr Mehmed târih-i kitâb şehrinin yirminci günü Cum'a gicesi ba'de'l-ışa' cami'-i şerîf-i mezbûr kurbunda türbe tarafından girüb sûk-ı mezbûrda vâki' dükkânının sakfını delüb içinde olub mülküm olan işbu meclisde müşahed mecmu'u yetmiş gurus kıymetli yirmi kalem yek tesbih ve yirmi bir beşyüz dâneli tesbih, bin dâne billur habbe ve yedi yüz akik habbe, yüz yirmi selmanî taş, on kehribahiye ve bir sim hançer kabzası ve bir panzehirimi serika itdikden sonra yedinde bulmağla hâlen mezbûr Mehmed'e sual olunub eşya-i mezbûre-i mevcûde aliverilib ve şer'an sağ eli kat' olunmak matlubumdur dedikle gibbe's-suâl mezbûr Mehmed cevâbında kazıyye-i minval-i muharrer üzere olup târih-i kitab şehrinin yirminci günü Cum'a gicesi ba'de'l-ışa' cami'-i şerîf-i mezbûr kurbunda türbe tarafından girüb sûk-ı mezbûrda vâki' müdde-i-i mezbûrın dükkânının sakfını delüb içinde olub müdde-i mezbûrun mülkü olan işbu eşya-i mezbûreyi serika itmişdim deyû bi tav'ihî ikrâr ve i'tirâf itmeğîn mücebince yedinde eşya-i mezbûre-i mevcûde müdde-i-i mezbûra teslim mezbûr Mehmed'e tenbîh olunduktan sonra eşya-i mezbûrenin kıymeti yetmiş gurus olduğu sûk-ı mezbûr ahâlisinden olub Haraccı Muhyiddin Mahallesi'nde sâkin es-Seyyid İbrahim b. Mehmed ve Zeyrek Mahallesi'nde sâkin es-Seyyid İvaz b. es-Seyyid Hüseyin ve Molla Hüsrev Mahallesi'nde sâkin es-Seyyid Şa'ban b. Mehmed ve es-Seyyid Mehmed b. İbrahim ve Hoca Paşa Mahallesi'nde sâkin el-Hac Nasuhi b. Mahmud ve Mahmud b. Mehmed ve Molla Fenârî Mahallesi'nde sâkin Ahmed b. Mustafa nâm kimesneler meclis-i ma'kûd-ı mezbûrda mezbûr Mehmed muvâcehesinde ihbâr itmeleriyle nisâb-ı mûte'ayyin olmağın mücebince mezbûr Mehmed'in sağ eli kat' olunmak müceb-i şer'iyyesi olmağın ma vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'l-hâmîs ve'l-ışrîn min Zilhicce-i şerîfe li sene seb'a ve semânîn ve elf. (Bab Mahkemesi Ş.S., No.25, vr.165b'den nakleden Ömer Menekşe, *Hırsızlık Suçu ve Cezası*, s.110.)

⁴¹⁵ Üsküdar Ş.S., No.351, vr.24a.

⁴¹⁶ İstanbul Bâb Mahkemesi Ş.S., No.124, vr.28'den nakleden Mehmet Akman, *Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Giriş*, s.113.

⁴¹⁷ "... ber mûceb-i ihbâr-ı müslimîn emr-i veliyyü'l-emr ile siyâseten merkûm Ahmed'in katli meşrû olmağın mâ vaka'a bi't-taleb ketbolundu. Fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-ışrîn min Muharremi'l-harâm sene erba'a ve erba'în ve mi'tete ve elf. Şuhûdü'l-hâl..." [21 Muharrem 1144] (Adana Ş.S., No.14, s.80-81'den nakleden Ahmet Kankal, "Osmanlı Ceza Hukukuyla Alakalı İlginç Bir Belge", s.197-203.)

kadılar tarafından belge tanzimine ilk olarak Emevîler döneminde rastlanmaktadır. Kaynaklar İslâm tarihinde mahkeme kararını bir deftere kaydeden ilk kadının Emevî Halifesi I. Muaviye tarafından Mısır'a kadı olarak tayin olunan Süleym b. İtr b. Seleme b. Mâlik olduğunu belirtir. Süleym b. İtr gördüğü bir miras davasının sonucunu taraflara bildirmiş, ancak daha sonra tarafların aynı konuda ihtilafa düşmeleri üzerine davayı tekrar görerek kararını bir deftere kaydetmiş ve bunu iki şahitle de belgelemiştir. İlerleyen yıllarda Müslümanların nüfusunun çoğalması ve buna bağlı olarak dava sayısının da artması üzerine H.120/M.737-738 tarihinde Kûfe kadısı olan Abdullah b. Şübrüme aynı konudaki davalar arasında bir hüküm birliği olabilmesi için görülen bütün davaları kaydetmeye başlamıştır.⁴¹⁸

Ortaçağ boyunca İslâm devlet geleneklerine tâbi ilk Türk-İslâm devletlerinde de mahkemelerde görülen davalar sonucunda hüccet tanzimine devam edilmiştir. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları zamanında devam eden bu gelenek, Osmanlı mahkemelerinde de aynen uygulanmıştır.

Bu gün bilinen, İslâm hukuku esas alınarak düzenlenmiş en eski Türkçe belgeler Karahanlılar dönemine ait Uygur alfabesi ile yazılmış tarla satış senetleridir. 1911 yılında Yarkend şehri civarında bulunan bu belgelerin en eskisi H.473/M.1080-81 tarihlidir.⁴¹⁹ Bu belgeleri yayınlayan Şinasi Tekin, belgelerin beşinin Arapça, beşinin Uygur harfleriyle Türkçe, bir tanesinin de Arap-Uygur harfleriyle karışık Türkçe olduğunu tespit etmiştir. Tekin çalışmasında belgelerin transkripsiyonunu, Türkçesini ve Arap harfleriyle dizilmiş halini yayınlamıştır.⁴²⁰

Bu belgeler diplomatik açıdan incelendiğinde Osmanlı mahkemelerinde kaydedilmiş satış hüccetleriyle tanzim şekli bazı farklılıklar arzetsede de rükünleri bakımından benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Aşağıda H.483/M.1090-91 tarihinde Uygur alfabesi ile yazılmış bir satış senedinin Türkçe çevirisi görülmektedir.

“Bu bir senettir. Şahidlik ettiler. Şâhitlerin adı bu senedin en sonunda yazılmıştır. Ben Beg Tözün sübaşı oğlu Seli sübaşı'nın kardeşi Siluman(?) aklı başında, hastalıksız ve sıhhatta iken Rabul'da, Sökmen Beg butiki'nda bir parça yer sattım. Hüseyin oğlu İshak Çalap'a dört hudûdu ile birlikte bir ağaçlığı sattım. Bu ağaçlığın fiyatı yüz elli yarmaktır. Karşılığını tamamıyla buldum. Yer evkâfını (?) aldım. Mülk İshak Çalap'ındır. Bu yerin birinci hudûdu Yûsuf İnal yeridir; <öteki> üç hudûdu Çalap'ın yeridir. <Satış>

⁴¹⁸ A. Akgündüz, M. Oğuz, “Hüccet”, *DİA*, c.XVIII (1998), s.446.

⁴¹⁹ Belgelerin fotoğrafları Londra'daki Library of the School of Orient an African Studies'de bulunmaktadır.

⁴²⁰ Şinasi Tekin, “Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri (473, 483-1080-1090)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 4 (1975), s.157-186.

tarihini geciktiren <sözü> hükümsüzdür. Yıl dört yüz seksen üçte bu senet yazıldı, kutlu Receb ayında.
Ben Yaçmış şahidim. Ben Aduk şahidim
Ben Davud şahidim. (Ben) Yusuf Tekneci şahidim
Ben Tekneci oğlu Yâkub şahidim. Ben Seli Tajik şahidim”⁴²¹

Osmanlı hüccetleriyle benzerlik arzeden bazı Selçuklu mahkeme kayıtları da mevcuttur. Karahanlı belgeleri gibi orijinal şekliyle olmasa da Selçuklu dönemi mahkemelerince tanzim edilmiş bu tür resmî vesika suretleri günümüze ulaşmıştır. Mesela İzzeddin Keykavus’un H.657/M.1258-59 yılında Emir İsmail b. Artuk’a Boğus köyünü sattığını gösteren vesika ile, H.660/M.1261-62 yılında Amasya ve İlarıslan köyünü Emir Esedüddin’e sattığını gösteren mahkeme belgeleri Vakıflar Arşivi belgeleri arasında bulunmaktadır.⁴²² Anadolu Selçukluları döneminden kalmış orijinal belgeler çok nadirdir. Selçuklu mahkemeleri tarafından düzenlenmiş hüccetlerden olan ve para ikrazını konu edinen bir hüccet de Osman Turan tarafından neşredilmiştir.⁴²³ Amasya mahkemesi tarafından M.1298 yılında yazılan ve faizle para ikrazına ait bir muameleyi gösteren bu hüccet İlhanlı egemenliğinde ve Mahmud Gazan zamanında yazılmıştır. Belgenin başında yer alan kadı imza formülünden, metindeki ifadeler ve tarih yazımından şahidlere kadar Osmanlı hüccetleriyle aynı özellikleri taşıyan bu vesika Arapça olarak düzenlenmiştir. Hüccetde yer alan “akarra”, “ikrâren sahîhan şer‘iyyen” şeklindeki ifadeler ile Osmanlı hüccetlerinde de görülen davet cümlesi ve tarih tanzimine ait sıralanış da aynıyla kullanılmıştır.⁴²⁴

Beylikler döneminden günümüze ulaşan hüccetler de Osmanlı hüccetleriyle benzerliği bakımından değerlendirilmelidir. Bunlar arasında Hamidoğulları zamanında düzenlenen ve Akşehir’de bir bağ satışını tespit eden H.780/M.1378-79 tarihli hüccet önemlidir.⁴²⁵ Beylikler döneminde Arapça olarak hazırlanan bu hüccet Develi Karahisar kadısı Ahmed b. Ali tarafından yazılmıştır. Bu belgeye göre Hacı İbrahim Bey, Emir Mahmudzâde Mehmed Çelebi ile iki oğlundan Akşehir’deki bir üzüm bağını 450 altın filoriye (filorin zehebiyyetün hâlisatün meskûtün be-sikketi’l-efrenc) satın almıştır. Belgenin Arapça orijinalinde belgenin türü “fe-hâzîhi hüccetün şer‘iyyetün ve vesikatün nâtikatun mer‘iyyetün” şeklinde belirtilmiştir.

⁴²¹ Şinasi Tekin, “Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler, s.166.

⁴²² Osman Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, s.564.

⁴²³ Osman Turan, “Selçuklu Türkiye’sinde Faizle Para İkrasına Dair”, s.251-260.

⁴²⁴ “fi’s-sâlisi ve’l-ışrîn min rebî’ilâhîr sene seb‘a tis‘îne ve sitte mie.”

⁴²⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hoca Şehri Akşehir: Tarihi Turistik Kılavuz*, İstanbul 1984, s.400’dan nakleden Osman Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, s.564.

Hamidoğulları beyliğinden kalan bu hüccet, beylikler döneminde mahkemeler tarafından düzenlenen belgeler için genel olarak hüccet unvanının kullanıldığına delil teşkil edebilir. Osmanlı beyliğinde de bu uygulamanın aynıyla mevcut olduğunu biliyoruz. Fakat Osmanlı Devleti'nde bir belge türü olarak hüccetin ne zaman ortaya çıktığı tespit edilememiştir. XIV. yüzyılda düzenlenen şerî belgelerden sadece vakfiyeler günümüze ulaşmıştır.

XV. yüzyıldan ise elimizde çok az sayıda belge mevcut olup bunlar arasında ulaşabildiğimiz en eski tarihli hüccet II. Murad dönemine ait H.826/M.1422-23 tarihli orijinal hüccettir. Bu hüccet biri Amasya kadısı Mehmed b. Abdurrahman'a, diğeri de Tokat kadısı Hüseyin b. İsmail'e ait olan iki kadı tasdik ve imza formülü taşımaktadır.⁴²⁶ Bu belgeden sonra Malkara kadısı tarafından H.840/M.1436-37 ve H.843/M.1439-40 tarihlerinde düzenlenmiş olan Türkçe ve Arapça iki hüccet XV. yüzyılın ilk yarısına ait nadir örneklerdendir.⁴²⁷

Bir mülk satış işlemini tescil etmek üzere Malkara kadısı Ahmed bin Hasan Fakih tarafından düzenlenen ve Türkçesi H.840/M.1436-37 ve Arapçası H.843/M.1439-40 tarihli olan bu iki hüccet Topkapı Sarayı Kütüphanesi Sinan Paşa Arşivi'nde (no.156) bulunmakta olup Türkçe ve Arapçası aynı kağıt üzerinde yazılıdır. Hüccete göre Sultan Murad Malkara'da iki parça çiftliği Hacı İbri'ye temlik etmiş ve Hacı İbri bu çiftlikleri kırk sene mülk olarak tasarruf ettikten sonra II. Murad devrinde Gelibolu Sancakbeyi İzzeddin Balaban Bey'in subaşı huzurunda çiftliklerin İbri'nin kızı Nurca'ya irsle intikali ve onun da bir başkasına satışı tescil edilmiştir.⁴²⁸ Bu satış hüccetleri dil ve diplomatik özellikler bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu hüccetler dolayısıyla daha II. Murad dönemi gibi erken bir tarihte kadınların iki dilde de belge tanzim etmiş olduklarını görüyoruz. Bu belgelerden Türkçe olanın önemli bir özelliği de H.840/M.1436-37 gibi erken bir tarihte belgeyi nitelendirmek üzere *hüccet-i şer'iyye* ifadesinin kullanılmasıdır. Hüccetin başlangıç formülü "mazmûn-ı hüccet-i şer'iyye oldur kim" şeklindedir. Belge hikaye ettiği temlik ve satış olayları dolayısıyla oldukça uzun bir şekilde düzenlenmiştir. Satış hüccetinin Türkçesi diplomatik özellikler

⁴²⁶ Amasya kadısına ait olan tasdik ve imza ibareleri şu şekilde kaydedilmiştir: "Cerâ mazmûnu haze'l-kitâb indî harrerahû Mehmed b. Abdurrahman el-Muslihî, el-kâdî bi-medineti Amasya, gufira lehûma'l-Aliyy." (BOA, *Ali Emiri, II. Murad*, No.3'den nakleden Mehmet İpşirli, "İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* (30 Nisan-2 Mayıs 1996), s.188.)

⁴²⁷ Tayip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952, s.172-173. H.840/M.1436-37 ve H.843/M.1439-40 tarihli bu hüccetler kadı tarafından verilmiş orijinal belgeler olmayıp hüccet suretleridir. Bu belgenin dışında II. Murad döneminden günümüze ulaşmış başka bir hüccet tespit edilememiştir.

⁴²⁸ Tayyib Gökbilgin, "Murad I Tesisleri ve Bursa İmaret Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-1953), s.218.

bakımından da Fâtih dönemi hüccetleriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Metnin taşıdığı tarihî önem dolayısıyla aşağıda öncelikle transkripsiyonu verilecek ve belge dil ve diplomatik özellikleri bakımından değerlendirilecektir.

“Mazmûn-ı hüccet-i şer‘iyye oldur kim

Ba‘de‘d-da‘va ve‘t-takrîr Mevlânâ Umur Fakih bin Tekin ve Bazarlu bin Müslim Beşe şer‘î meclise hâzır gelüp merhûm Gâzi Hüdâvendigâr tayyiballahu nefsehû ve ravvehallahû hâkehû saltanâtında Miğalkaradan taşra iki pâre çiftliği işbu aradan ki Kayağa? yolun sayrıdur Yastepe‘ye ve ...? Yastepe‘den sayrıdur Kabaöyüğün kible tarafından yana Kancalı ucundan Küçüktepe‘ye varır andan sayrıdur yalın sıra dek aşağı mişe ağacına varır andan sayrıdur armud fidanından dek aşağı incecik yola iner incecik yolu sayrıdur doğru yoldan geçer yolu sayrıdur tay çiftliğine varır andan Akyar‘dan sayrıdur dik yukarı Kayağa yoluna varır ve bir paresi kıbleden yanı İstanbul yoludur şimâli Hızır bin İvaz yerine şarkîsi şehirden yanı Âhiler yerine varır işbu hudûdlar içindeki iki pâre çiftliği Mağalkara‘da Konağı Hacı İbrî‘ye temlik edüp sadaka kıldı. Mezkûr Hacı İbrî dahî hâl-i hayâtında ve kemâl-i aklında mahdûd-ı mezkûr yerleri kabûl kılıp kabz kıldı. Mülk olup tahmînen kırk yıl tasarruf kıldı zamân-ı mâzîde geçen ümerâ müselleme ve musaddak dutdılar mezkûr Hacı İbrî vefât itdikden sonra bu iki pâre çiftlik irsle hâkimu‘l-vakt hükmü ile kızı Nurca‘ya muntekal oldu akıbu‘l-istişhâd ve‘d-da‘vâ müttefeku‘l-lugât ve‘l-ma‘nâ ve müttehadetü‘l-ibâre ve‘l-fahvâ sultânü‘l-İslâm ve‘l-müslimîn zırr-ı âmmü’s-selâtin sultânımız Murad Hân bin Mehmed Hân halledallâhu salatanatahû hazretleri Gelibolu ile Mağalkara‘ya sancak beyi nasb ettiği iftihârü‘l-ümerâ İzzeddin Balaban Bey Mağalkara‘ya subaşı deyu kendü yerine emîn nasb itdüğü Hoşkadem yüzüne ve Doğançioğlu Hamza yüzüne karşı zikr olan hudûdlar üzerine yürütüb işâret eyleyüp hadleri kesdirip bizim katımızda şahâdeti edâ kıldılar şahâdetleri ba‘de‘t-ta‘dîl ve‘z-zikr hayyiz-i kabûlde vâki‘ oldukdan sonra zikr olan mezra‘ateyn-i mezkûre Nurca‘ya hükm etdik mülk oldu ba‘de ezân mezkûre Nurca ile zevci Hızır bin Tekin bu iki pâre çiftliği çiftlik üzerine hâmilu‘l-hücce mefharu‘l-a‘yân ve‘l-hüccâc Hacı Hızır bin Emir’e üç bin beş yüz akçeye satdılar semeni aldılar kabz kıldılar mezkûr Hamza bin Doğançî Ali dahi bile eytdi bu biti içindeki hudûdları müselleme dutdılar biz dahî mezkûr Hacı Hızır eline bu hücceti verdik bu iki zikr olan çiftlik mezkûr Hacı Hızır‘ın mülkü oldu her nice dilerse mâlikâne tasarruf ede hiç aferîde ümerâdan ve gayrıdan bu iki çiftlik içinde ekilen gallâtdan alacuz deyu ta‘arruz değirmeye eğer ta‘arruz değirüp harac-ı arz da‘va ederlerse inde hükkâmî‘l-müslimîn bâtil ola. Ve cerâ fî zâlik fî gurre Muharremü‘l-mükerrem sene erba‘în ve semâne ve mie hicriyye.

Şuhûdü‘l-hâl

Yusuf bin İskender ve Ahmed el-müezzîn ve Hacı bin Emin ve Doğan bin Abdullah, Atik Halil el-fakâ‘ı ve Seydi bin İl Mü‘min ve Receb bin Dede ve Yahşi bin Gazi ve Mustafa el-Engürübî”

XV. yüzyıla ait bu hüccetin diplomatik özellikleri bakımından, klasik hüccet formları ile aynı olması, hüccetlerin tanzim şekillerinin daha o tarihlerde belirlenmiş olduğunu göstermektedir. Bilindiği gibi bir hüccet belgesi giriş, metin ve hatime bölümlerinden oluşmaktadır. Elimizdeki belgenin giriş formülü “mazmûn-ı hüccet-i şer‘iyye oldur kim” şeklindedir. Hüccetin metin bölümünde ise önce mahkemeye başvuran şahısların isimleri verilerek daha sonra meselenin ayrıntıları kaydedilmiştir.

Hüccetin hatime bölümü ise Arapça tarih verilerek ve şuhûdü'l-hâl başlığı altında duruma şahidlik edenlerin isimleri kaydedilerek bitirilmiştir.

H.840/M.1436-37 ve H.843/M.1439-40 tarihli olup suret olarak günümüze ulaşmış bu iki hüccetten sonra Fâtih döneminde düzenlenmiş olan 26 Rebiulahir 873/14 Kasım 1468 tarihli bir diğer hüccet sureti ise Bursa'daki Kaplıca İmaretî evkafından bir dükkanın Sadrazam Mahmud Paşa vakfına kiraya verilmesine dair olup, Fâtih döneminde yazılmış en eski hüccetlerden biridir. Edirne kadısı Mevlânâ Mustafa b. Yusuf'a ait olan hüccet, Yıldırım Bayezid zamanında yazılmış bir vakfiyenin yüzünde kayıtlıdır.⁴²⁹ Yine Fâtih döneminde yazılmış olan ve orijinal haliyle mevcut bulunan bir ikrar hücceti ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.⁴³⁰ Fâtih döneminde yazılmış H.882/M.1477-78 tarihli bu hüccet Gelibolu yeniçerilerinden Koca b. Abdullah'ın mahkemeye müracaatı üzerine düzenlenmiştir. Abdullah, Gelibolu Bergosu erenlerinden otuz dokuz kişinin mevâciplerini aldığı ikrar etmiş, Gelibolu eminleri de bu ikrarı tasdik etmiştir. Bir ikrar ve tasdiki ihtiva eden bu hüccet gerektiğinde kullanılması için Gelibolu erenlerine verilmek üzere hazırlanmıştır.

“Sebeb-i tahrir-i hüccet oldur ki
Gelibolu Bergos[ı] erenlerinden Koca b. Abdullah meclis-i şer‘-i alâ-vâziatihi
efdalu’s-salavât ve ekmelü’t-tahiyyâta hâzır gelüp fi hâl tefesseha minhü’l-
ekâdir şer‘an ikrâr ve i’tirâf idüp eyitdi ki medîne-i mezkûr iskelesi âmilleri
Yahudi Yahya ve Baki şeriklerinden mezkûr Bergos erenlerinden otuz dokuz
nefer kişinin sene ihdâ ve semânîne ve semâne mie Zilhiccesinin guresinden
sene isnâ ve semânîne ve semâne-mie Saferî’nin gâyetine değin yevmi yüz
yirmi dokuz akçe hisâb üzere üç aylık mevâcibleri-çün mezkûr işin kıstından
on bir bin dörd yüz on altı akçe havâle alınmış idi. Dergâh-ı muallâdan
hükm-i cihân-muta‘la şimdiki halde bu zikr olunan on bir bin dörd yüz on altı
akçe müşârun-ileyhim âmiller üzerine emin nasb olunan Yahudi Hayim? bin
Musa ve âmiller tarafından emin konılan Nây b. Davud ve İlyas b. Yusuf ve
Menaham b. Efrayim ellerinden bi’t-temâm ve’l-kemâl aldım kabz itdüm
didi. Mûmâ ileyhim eminler dahi mestûr Koca ikrâr-ı mezkûrunda bi’l-
müşâhefe tasdik itdiler eyle olsa bu hüccet sebt olunup mezkûrûn eminlerin
ellerine virildi ki vakt-i hâcetde temessük itsünler. Cerâ zâlike ve hurrîre fi
evâsıt-ı şehr-i Receb sene isnâ ve semânîne ve semâne-mie [11-20 Receb
882] el-mezbûre. El-Nebeviye.
Şehide bimâ fihi
Hızır b. Alaüddin ve Yusuf b. Ali el-Habbâz ve Hasan b. Şahin el-kethûda”

Malkara kadısının yazdığı hüccetten (H.840/M.1436-37) kırk iki sene sonra (H.882/M.1477-78) kaleme alınan bu hüccet belgesi de klasik hüccet tanzim şekline uymaktadır. Hüccetin giriş formülü “sebeb-i tahrir-i hüccet oldur ki” şeklindedir. Mahkemeye müracaat eden kişinin ismi “Koca b. Abdullah meclis-i şer‘-i alâ-vâziatihi

⁴²⁹ Tayyib Gökbilgin, “Murad I Tesisleri”, s.222.

⁴³⁰ BOA, A.NŞT., Dosya.1/Vesika.1.

efdalü's-salavât ve ekmelâ't-tahiyyâta hâzır gelüp" ifadesiyle verilmiştir. Hücetin metin kısmına "şer'an ikrâr ve i'tirâf idüp eyitdi ki" cümlesi ile geçiş yapılmaktadır. Bu kısımda meselenin detayları kaydedildikten sonra, hatime kısmına geçilmekte ve tarih Arapça verilerek kayıt tamamlanmaktadır. Hücetin sonunda *şuhûdü'l-hâl* kısmı ise "şehide bima fihi" başlığı altında verilmiştir.

Fâtih dönemine ait hüccetlerden bir kısmı da sicillere kaydedilmiş olarak günümüze ulaşmıştır. Bursa kadılığınca tutulmuş ve H.860-900/M.1455-1495 tarihleri arasına ait muhtelif defter parçalarını ihtiva eden A.199/808 nolu sicil, tarihleri bakımından Fâtih dönemine ait en eski hüccetleri derlemiş bulunmaktadır.⁴³¹

Yine Fâtih dönemine ait hüccetleri ihtiva eden eski tarihli defterlerden bir diğeri de Bursa kadısı Mevlânâ Muhiddin'in zamanına ait olup, Safer 883/Mayıs 1478-Muharrem 886/ Mart 1481 tarihleri arasındaki hüccetleri ihtiva eder.⁴³²

H.882/M.1477-78 tarihli hüccetle mukayese için Bursa kadısı tarafından H.889/M.1484-85 tarihinde düzenlenen II. Bayezid dönemine ait bir satış hücceti de örnek olarak burada değerlendirilecektir. Hüccet, Bursa subaşısının adamı olan Abdullah'ın yakalayıp yava âmili Yusuf b. Abdullah'a teslim ettiği bir kaçak kölenin, sahibinin bulunamaması üzerine müzayede yolu ile satılması sonucu düzenlenmiştir. Hüccette "sebeb-i tahrîr-i hurûf oldur ki" formülünden sonra, mahkemeye müracaat eden şahsın ismi ve mesleği verilmiştir. Hüccetin metin kısmına "ikrâr idüp eyitdi ki" kalıbı ile geçilmektedir. Burada kaçan kölenin adı, milliyeti, yakalanma tarihi ve fizikî özellikleri kaydedilmiştir:

"Sebeb-i tahrîr-i hurûf oldur ki
Yava âmili olan Yusuf b. Abdullah ikrâr idüp eyitdi ki şehir subaşısı âdemi Abdullah elinden tis'a Recebinin dokuzuncu gününde bana teslim olunan sarışın Bosnaviyyü'l-asl orta boylu ela gözlü açık kaşlı Hamza nâm oğlanı müddet-i örfiyyesi tamam olup üç pazarda üç gün bey'-i men yezid olundukdan sonra işbu hâmilü'l-kitâb çukacı Yusuf b. Abdullah'a yüz elli akçeye satıp akçesin bî-kusûr alıp kabz eyledim dedi ol dahi aldım deyu tasdik eyledi. 25 Şevval 889."⁴³³

Yavuz Sultan Selim döneminde Üsküdar kadılığınca düzenlenmiş bir diğer ibakat hücceti de Bursa kadılığınca H.889/M.1484-85 tarihinde düzenlenen hüccet ile mukayese için aşağıda verilmiştir:

⁴³¹ Halil İnalıcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", s.636.

⁴³² Başından ve sonundan kopuk olan bu defter 420 varaktır. Her sahifede ortalama dört vesika kayıtlıdır. 840 sayfada yaklaşık 3300 vesika vardır ve bunların yarısından fazlası Arapçadır. Kullanılan rik'a yazısı çok yerde noktasız ve okunaksızdır.

⁴³³ Bursa Ş.S. No.A.4/4, vr.212'den nakleden Halil İnalıcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler", s.1-91.

“Sebeb-i tahrîr-i kitâb oldur ki
Mustafa nâm Yeniçeri Üsküdar kurbunda bir orta boylu açık kaşlı kara gözlü
kumral sakallı Ulahiyyü'l-asl başında keçe takyesi ve eĝninde ak kebesi
vardır adı Karagöz'dür ve bir sarışın köse sarı sakallı gök gözlü orta boylu
başında kızıl bürde ve eĝninde kebesi vardır adı Şirmerd'dir Bosneviyyü'l-
asldır ve bir dahi Bosneviyyü'l-asl eşhelü'l-ayn eftahu'l-hâcibeyn tavîlü'l-
kâme başında keçe takyesi vardır bu zikr olan abd-i âbıklar[ı] mezkûr
yeniçer[i] tutup Safer ayının on sekizinci gününde Üsküdar âmili Mehmed b.
Bekir'e teslim edip yevmî ikişer akçe her birine nafaka takdîr olunup deftere
ketb olundu. Tahrîren fî târihi'l mezkûr sene 920.”⁴³⁴

Yukarıda değerdendirilen XV. yüzyıla ait bu üç vesika II. Murad döneminden II. Bayezid dönemine kadar geçen 50 yıllık süre içerisinde Türkçe olarak düzenlenen hüccetlerin diplomatik unsurlar bakımından tekemmül ederek asırlar boyunca küçük farklılıklarla var olacak bir form özelliğı kazandığını göstermektedir.

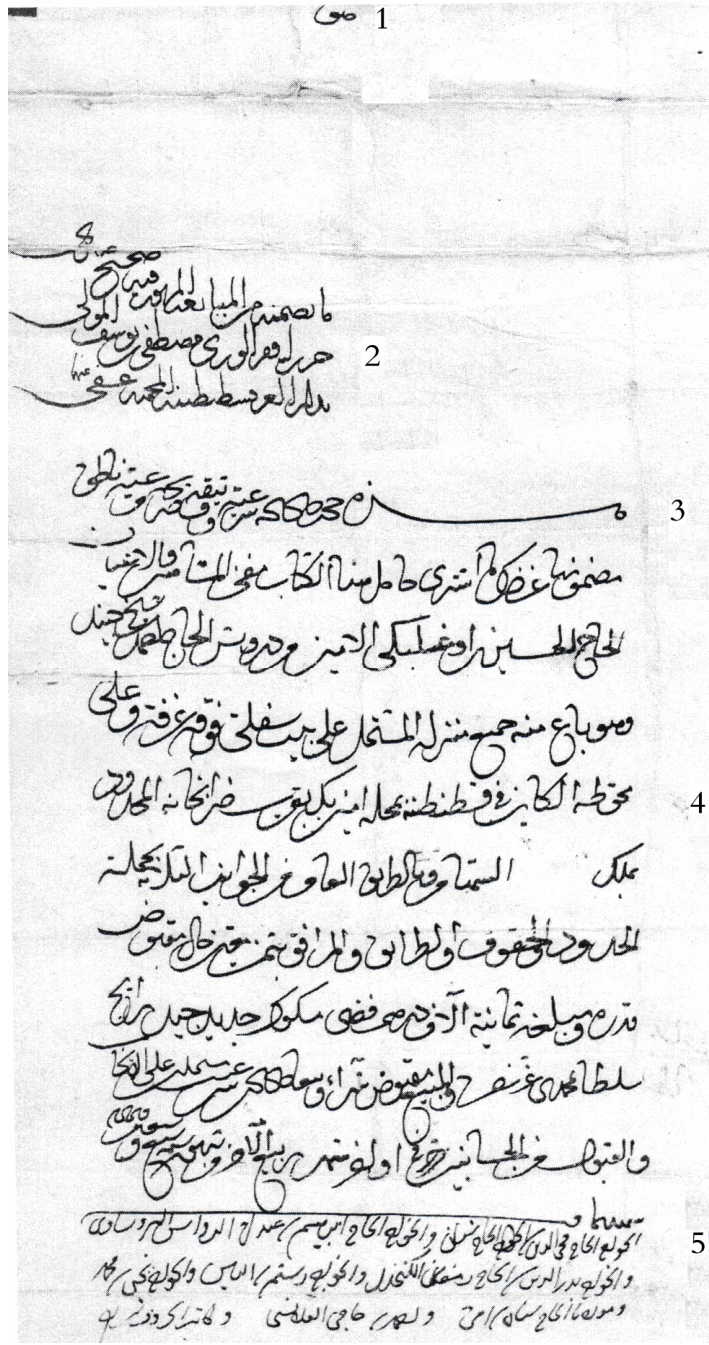
2.1.3. Hüccetlerin Diplomatik Özellikleri

Osmanlı mahkemelerince düzenlenen belgelerin sayıca en büyük grubunu hüccetler oluşturur. XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar düzenlenmiş bir belge grubu olarak hüccetler çok farklı diplomatik hususiyetlere sahiptir. Osmanlı döneminden günümüze intikal eden ve sayıları 20 binin üzerinde olan sicillerde kayıtlı hüccetlerin miktarı milyonlarla ifade edilebilir. Fakat orijinal olarak günümüze ulaşmış hüccetler ise çok sınırlı sayıdadır. Bu çalışmada hüccetlerin diplomatik özellikleri tespit edilirken muhtelif arşiv ve kütüphanelere dağılmış orijinal hüccetler ile yayınlanmış belgeler kullanılmıştır. Bunlar arasında tespit edebildiğimiz en eski belgeler Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir. Bu arşivde XV. ve XVI. yüzyıla ait çok az sayıda hüccet vardır. Bunun dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli fonlarda hüccetlere rastlanmaktadır. Ayrıca özel şahıslara ait koleksiyonlarda da eski tarihli hüccetlere rastlanabilmektedir.⁴³⁵

XV. yüzyıldan itibaren incelemiş olduğumuz orijinal hüccetler genel itibariyle davet formülü, kadı tasdik ve imzası, başlangıç formülü, metin ve şuhudü'l-hal bölümlerinden oluşmaktadır. Hüccetlerde kadı imza ve tasdik ibareleri, başlangıç formleri ve çeşitli ibareler belgenin muhtevasına ve dönemine göre değişiklikler gösterebilmektedir.

⁴³⁴ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.11b.

⁴³⁵ Mesela Muallim Cevdet koleksiyonunda XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllara ait 30 kadar hüccet, 40 kadar ilâm tespit edilmiştir.



H.877/M.1472-73 tarihli Arapça bir mübayaa hüccetinde diplomatik unsurlar (TSMA, E.3204)

1. Davet formülü: Hüve
2. Kadı tasdik ve imzası
3. Başlangıç formülü: Hâzihi hüccetün sahîhatün şer'îyyetün ve vesikatün sârihatün mer'îyyetün
4. Metin
5. Şuhûdû'l-hâl

Osmanlı diplomatiğinde, belge kaydına Allah'ın ismi veya sıfatlarından birini yazarak başlamak hemen hemen bütün belge türlerinde bir gelenektir ve belgelerin yanısıra defterlerde de bu tür davet cümlelerini görmek mümkündür. Davet formülleri arasında en sık kullanılanı “hüve” ibaresidir. Tespit edebildiğimiz orijinal hüccetler içerisinde davet formülü bulunan ilk belge H.877/M.1472-73 tarihli olup İstanbul kadılığı tarafından tanzim edilen bu hüccette de davet formülü “hüve” şeklinde kaydedilmiştir.⁴³⁶ Galata kadılığınca düzenlenmiş H.910/M.1504-05 tarihli bir diğer hüccette davet formülü ilkinden farklı olarak Allah'ın isimlerinden “Hayy” ismi eklenerek “hüve'l-hayy” şeklinde farklı bir ibare ile yazılmıştır.⁴³⁷ Farklı ibarelerle formüle edilmiş bulunan bir diğer hüccet de Manisa kadısı tarafından H.922/M.1516-17 tarihinde tanzim edilmiş olup, bu hüccette davet formülü “hüve'l-ganiyyu'l-muğnî” şeklindedir.⁴³⁸ Ayrıca Rumeli kazaskerliğine ait H.979/M.1571-72 tarihli bir hüccette davet formülü “bi-ismihî subhanehû” şeklinde⁴³⁹, İstanbul kadılığına ait H.994/M.1585-86 tarihli bir hüccette ise “huvallâhu te'alâ” şeklindedir.⁴⁴⁰ İstanbul kadılığınca XVI. yüzyılın sonlarında düzenlenmiş hüccetlerden H.1003/M.1594-95 tarihli bir hüccette davet formülü “hüve'l-mu'în”, H.1004/M.1595-96 tarihli diğer bir hüccette ise “Allahu hayy” şeklindedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da davet formülleri yine Allah'ın adları veya besmele ibaresiyle yazılmaya devam edilmiştir.

Hüccet türü belgelerin ayırtedici özelliklerinden biri de kadı tasdik ve imzasıdır. Hüccetlerde belgenin sol-üst tarafına davet ibaresinden hemen sonra yazılan kadı tasdik ve imza bölümü, genellikle bütün hüccetlerde bulunmaktadır. Arapça olarak kaydedilen kadı tasdik ve imzası, kadının adı, babasının adı, varsa lakabı, unvanı, görev yaptığı (hüccetin tanzim edildiği) mahkemenin bağlı bulunduğu kaza veya nahiye adı ile kadının başışlanması niyazını ihtiva eden Arapça kısa bir dua cümlesinden oluşmaktadır.

Anadolu Selçuklularından günümüze ulaşmış bulunan çok az sayıda hüccette de kadı tasdik ve imzasının mevcut oluşu bu uygulamanın Osmanlılara selefleri olan Türk-İslâm devletlerinden miras kaldığını göstermektedir. Osman Turan'ın yayınladığı faizle para ikrazına dair 23 Rebiulahir 697/7 Şubat 1298 tarihli hüccetin üzerinde, zamanının Amasya kadısı Abdullah bin Abdurrahman'ın tasdik ve imzası şöyle kaydedilmiştir:

⁴³⁶ TSMA, No.E.3204.

⁴³⁷ TSMA, No.E.6241.

⁴³⁸ TSMA, No.E.3079.

⁴³⁹ Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Evrakı*, No.35/12.

⁴⁴⁰ TSMA, No.E.7866/1.

“Mazmûnu hâze’l-kitâb ale’l-vechi’l-muhkî fihî cerâ indî ve innî hakemtü bisihhatihî makbûlen ve eşhedet alâ hükmî cem‘un mine’l-udûl ...? ve ene Abdullah bin Abdurrahman et-Tebrîzî.”⁴⁴¹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı mahkemelerince düzenlenmiş XV. yüzyıl hüccetlerinden kadı tasdik ve imzası bulunan ilk orijinal hüccet II. Murad dönemine ait H.826/M.1422-23 tarihli hüccettir.⁴⁴² Bu hüccet biri Amasya kadısı Mehmed b. Abdurrahman’a, diğeri de Tokat kadısı Hüseyin b. İsmail’e ait olan iki kadı tasdik ve imza formülü taşımaktadır. Amasya kadısına ait olan tasdik ve imza ibareleri şu şekilde kaydedilmiştir:

“Cerâ mazmûnu haze’l-kitâb indî harrerahû Mehmed b. Abdurrahman el-Muslihî, el-kâdî bi-medineti Amasya, gufira lehuma’l-Aliyy.”

Aynı belge üzerinde Tokat kadısına ait olan tasdik ve imza ibaresi ise standart ibarelerden biraz farklı olarak belgenin tasdik edildiği tarihi de ihtiva etmektedir. Tokat kadısının tasdik ve imzası şu şekilde kaydedilmiştir:

“Sebete mazmûnuhû indî bi-şehâdeti men u’limet alâ rakamî? şehâdetihî, harrerahû el-müftekir ila’llâhi’l-aliyy Hüseyin b. İsmail el-kâdî bi-Tokat ve memâlikî’r-Rûm, fi’t-tâsi‘ aşer Saferî’l-meymûn sene isneyn ve selâsîn ve semâne-mie.”

Bu ikinci tasdik ibaresi H.826/M.1422-23 yılında Amasya kadısının düzenlediği belgenin, Tokat kadılığınca 6 yıl sonra muteber görüldüğünü ve bu belgenin geçerliliğinin kabul edildiğini göstermektedir.

XV. yüzyıla ait hüccetler arasında Malkara kadısının düzenlediği ve Türkçesi H.840/M.1436-37, Arapçası H.843/M.1439-40 tarihli hüccet, suret olduğu için kadı tasdik ve imzası bulunmamaktadır. Yine bu yüzyıla ait olup Edirne kadısı İbrahim b. Halil tarafından H.857/M.1453 yılında tanzim edilen Arapça bir hüccetde kadı tasdik ve imzası “.... mâ vaka‘a kad indî Halil el-kadî bi-medineti’l-mahmiyye ufiye anhuma” şeklinde düzenlenmiştir.⁴⁴³ Aynı belge üzerinde İbrahim b. Halil’in kardeşi kazasker Süleyman b. Halil’e de ait bir tasdik ve imza ibaresi bulunmaktadır. Süleyman b. Halil’in tasdik ibaresi ise “..... nemekahu el-fakîr Süleyman b. Halil el-kâdî bi’l-asâkiri’l-mansûre ufiye anhuma” şeklinde kaydedilmiştir. XV. yüzyıla ait bir diğer orijinal hüccet ise Gelibolu kadısı tarafından H.882/M.1477-78 senesinde tanzim edilmiş olup, hüccette kadı tasdik ve imza ibaresi şu şekilde kaydedilmiştir:

⁴⁴¹ Osman Turan, “Selçuklu Türkiye’si’nde Faizle Para İkrasına Dair”, s.258.

⁴⁴² BOA, *Ali Emiri, II. Murad*, No.3’den naleden Mehmet İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, s.188.

⁴⁴³ İ.H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Aliesi*, s.[145]

“Kad ... indi harrarahû Haydar b. Mürsel el-müvella bi-medineti Gelibolu ufiye anhüma el-fakîr el-müvellâ.”⁴⁴⁴

Bu örnekler her kadı tasdik ve imza formülünde farklı ibarelerin bulunabileceğini ve bu ibarelerin kadıdan kadıya farklılaşabildiğini ve zaman içerisinde de değişebileceğini göstermektedir. XVI. yüzyıl kadı imza ve tasdik formülleri H.910/M.1504-05 tarihli bir hüccette “El-emru kemâ zükira fi’l-kitâbi”⁴⁴⁵, H.922/M.1516-17 tarihli bir hüccette “Vazuha ve sahha mâ fi indî”⁴⁴⁶, H.931/M.1524-25 tarihli bir hüccette “Ma haze’l-muharrerun kad vâki’ indî”⁴⁴⁷, H.969/M.1561-62 tarihli bir hüccette “El-emru kemâ rukime fi”⁴⁴⁸, H.972/M.1564-65 tarihli bir hüccette “El-emru kemâ zükira fi”⁴⁴⁹ şeklindedir. XVII. yüzyılda ise H.1029/M.1619-1620 tarihli bir hüccette “Mâ fihi kemâ yahvî”⁴⁵⁰, H.1121/M.1709-10 tarihli bir hüccette “Mâ hüve hurre fi ve hurre indî”⁴⁵¹, H.1139/M.1726-27 tarihli bir hüccette “Mâ fihi ...? kad vaka’a indî”⁴⁵², H.1155/M.1742-43 tarihli bir hüccette ise “El-emru kemâ zükira fi”⁴⁵³ şeklinde farklı ibarelerle kaydedildiği görülmektedir.

İncelediğimiz tasdik kayıtları topluca değerlendirildiğinde kadıların öncelikle belgenin kendi huzurunda düzenlendiğini veya olayın belgede yazılı olduğu şekilde gerçekleştiğini “Cerâ mazmûnu haze’l-kitâb indî”⁴⁵⁴, “Sebate mazmûnuhû indî”⁴⁵⁵, “mazmûnu hâze’l-kitâb ale’l-vechi’l-muhkî fihi cerâ indî”⁴⁵⁶ gibi ibarelerle ifade ettiğini göstermektedir.

Bu Arapça ibarelerden sonra belgeyi tanzim eden kadının ismi, lakabı, unvanı v.s. özellikleri yazılmaktadır. Kadının isminden önce genelde “el-fakîr”, “el-hakîr”, “el-fânî”, “ez’afû’l-ibâd” gibi tevazu ifade eden bazı ibareler kaydedilmektedir. Daha sonra kadının ismi kaydedilmektedir. Bazı hüccetlerde kadının sadece kendi ismi verilirken, bazılarında ise babalarının ismi de yazılmıştır.⁴⁵⁷ Kadının ismi kaydedildikten sonra “es-

⁴⁴⁴ BOA, *A.NŞT.*, Dosya.1/Vesika.1.

⁴⁴⁵ TSMA, No.E.6241.

⁴⁴⁶ TSMA, No.E.3079.

⁴⁴⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, c.I, İstanbul 1974, s.1180.

⁴⁴⁸ TSMA, No.E.7931/1.

⁴⁴⁹ TSMA, No.E.7931/1.

⁴⁵⁰ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli (Yaşamı-Soyu-Vakfı)*, c.II (Belgeler), Ankara 1983, Belge No.65.

⁴⁵¹ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.66.

⁴⁵² Saim Savaş, *Onaltıncı Asır Anadolu’sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1992, s.256.

⁴⁵³ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.68.

⁴⁵⁴ BOA, *Ali Emiri, II. Murad*, No.3’dan nakleden Mehmet İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, s.188.

⁴⁵⁵ BOA, *Ali Emiri, II. Murad*, No.3’dan nakleden Mehmet İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, s.188.

⁴⁵⁶ Osman Turan, “Selçuklu Türkiye’si’nde Faizle Para İkrasına Dair”, s.258.

⁴⁵⁷ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.65; Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.256.

seyyid”⁴⁵⁸, “eş-şeyh”⁴⁵⁹, “el-ensârî”⁴⁶⁰, “el-muslîhî”⁴⁶¹ gibi unvanların yanı sıra “el-müvellâ” veya “el-kâdı” gibi resmî unvanı da yazılmaktadır. Eğer belgeyi tasdik eden kadı, mahkemenin asıl kadısı olmayıp, nâib olarak görev yapıyor ise kadının isminden sonra bu durum da belgede belirtilmektedir.

Kadı tasdik ve imza bölümünde kadının unvanından sonra hüccetin verildiği mahkemenin adı bulunmaktadır. Mahkemenin bulunduğu mahal “bi-medineti Amasya”⁴⁶², “bi-mahrûse-i Galata”⁴⁶³, “bi-kazai Beypazarı”⁴⁶⁴, “bi-cezire-i Bozcaada”⁴⁶⁵ gibi ifadelerle kaydedilmektedir. Bazı hüccetlerde nahiye isimleri “el-mahmiye”⁴⁶⁶, “el-mahruse”⁴⁶⁷, “el-ma‘mûre”⁴⁶⁸ gibi şehrin muhafaza olunması duasını ifade eden bir ibareyle bitirilmektedir.

Kadı tasdik ve imza bölümünün sonunda ise kadı için yazılan “Allah onu affetsin” anlamına gelen kısa bir dua cümlesi (ufiye anh) yazılmaktadır. Tamamı Arapça yazılan tasdik ibaresinin içinde, kadının ismi babasının ismi ile birlikte kaydedilmişse dua cümlesi tesniye olarak “ufiye anhumâ”⁴⁶⁹, babasının adı zikredilmeden sadece kadının adı kaydedilmişse dua cümlesi tekil olarak “ufiye anh”⁴⁷⁰ şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca incelenen orijinal hüccetlerde “ufiye anh” yerine “gufıra leh”⁴⁷¹ ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir.

Kadı tasdik ve imza formülü taraflara verilen orijinal hüccetlerde mevcutken, sicile kaydedilen suretlerde yer almamaktadır. Bunun yerine kadı göreve başladığı zaman defterin başına defterdeki belgelerin kendisi tarafından düzenlendiğini gösteren ve genellikle Arapça olan giriş ibaresini yazıp mührünü basmaktadır. Sicillerin başına bu girişin yazılması deftere kaydedilecek davaların kadının tasdiki altında bulunduğunu ve davaların kendi döneminde gerçekleştiğini ifade etmektedir.

⁴⁵⁸ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.256.

⁴⁵⁹ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.71.

⁴⁶⁰ TSMA, No.E.7931/2.

⁴⁶¹ BOA, *Ali Emiri, II. Murad*, No.3'den nakleden Mehmet İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, s.188.

⁴⁶² BOA, *Ali Emiri, II. Murad*, No.3'den nakleden Mehmet İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, s.188.

⁴⁶³ TSMA, No.E.6241.

⁴⁶⁴ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.72.

⁴⁶⁵ BOA, *Cevdet Adliye*, No.1889'dan nakleden Mehmet İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, s.190.

⁴⁶⁶ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.256.

⁴⁶⁷ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.66.

⁴⁶⁸ Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Evrakı*, No.35/12.

⁴⁶⁹ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.248.

⁴⁷⁰ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.66.

⁴⁷¹ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.68.

Hüccetlerin metin kısmının üzerinde yer alan davet formülleri ve kadı tasdik ve imzaları metnin haricindeki diplomatik unsurları teşkil etmekte ve bunların altında ise belli bir aralıkla metin yer almaktadır. Hüccetin metin kısmı genellikle “yazılış sebebi budur” anlamına gelen standart bir giriş formülü ile başlamaktadır. Bu formül hem taraflara verilen hüccette hem de sicile kaydedilen suretlerde bulunur. Başlangıç formülü gerek belgelerin orijinalinde gerekse suretlerinde aynı ortak ibareleri ihtiva eder.

Hüccetlerin başlangıç formülleri belgenin yazıldığı dile göre Arapça veya Türkçe olabilmektedir. XV. yüzyıldan günümüze ulaşmış H.826/M.1422-23 tarihli Arapça bir hüccetin başlangıç formülü “Hâzâ zikru mâ-akarra ve a‘terafe’l-eazz Hacı Abdi b. El-Hac Osman Paşa”⁴⁷² şeklindedir. H.857/M.1453 tarihinde Edirne kadısı tarafından düzenlenen bir hüccette başlangıç formülü “haza hüccetün sahihatün şer‘iyyetün” şeklindedir. H.877/M.1472-73 tarihli bir hüccette de başlangıç formülünün ilk kısmı H.857/M.1453 tarihli hüccetle aynı olup yalnız buna ilaveten şu ibareleri ihtiva eder:

“haza hüccetün sahihatün şer‘iyyetün ve vesikatün sahihatün mazmûnuhâ”⁴⁷³

XV. yüzyılda Arapça olarak düzenlenmiş olan bütün hüccetlerde başlangıç cümleleri birbirine benzer formüllerden oluşmaktadır.

Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış en eski tarihli Türkçe hüccet H.840/M.1436-37 tarihli olup bunun başlangıç formülü “mazmûn-ı hüccet-i şer‘iyye oldur kim” şeklindedir.⁴⁷⁴ H.882/M.1477-78 tarihli bir diğer Türkçe hüccet ise ilkinden farklı olarak “Sebeb-i tahrîr-i hüccet oldur ki” şeklinde yazılış sebebine işaret eden bir ibare ihtiva etmektedir.⁴⁷⁵ Bu ibare en sık kullanılan formüllerden birisidir. Başlangıç formüllerinde *hüccet* ibaresi yerine *kitâb* veya *hurûf* ibareleri de kullanılmaktadır. H.1075 tarihli bir hüccette başlangıç formülü “Sebeb-i tahrîr-i kitâb oldur ki”⁴⁷⁶, H.1029 tarihli bir hüccette “Sebeb-i tahrîr-i hurûf budur ki”⁴⁷⁷ şeklinde kaydedilmiştir.

⁴⁷² BOA, *Ali Emiri, II. Murad*, No.3’dan naleden Mehmet İpşirli, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, s.188.

⁴⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988, s.[145]

⁴⁷⁴ Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.172-173.; H.840/M.1436-37 ve H.843/M.1439-40 tarihli bu hüccetler kadı tarafından verilmiş orijinal belgeler olmayıp hüccet suretleridir. Bu belgenin dışında II. Murad döneminden günümüze ulaşmış başka bir hüccet tespit edilememiştir.

⁴⁷⁵ BOA, A.NŞT. Dosya.1/Vesika.1.

⁴⁷⁶ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.245.

⁴⁷⁷ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.65.

Hüccetlerin suretlerinin kaydedildiği sicil defterlerinde yukarıda zikredilen başlangıç formülleri aynen kullanılmakla beraber, bazı farklı ibarelere de rastlanmaktadır. Bunlar arasında “Sebeb-i tahrîr-i hüccet budur ki”, formülünden sonra kullanılan “Vech-i tezkiretü’l-hurûf budur ki” en yaygın formüllerden birisidir.

Sicillerde ayrıca başlangıç formülü olarak “tafsîl”, “tafsîl budurki” veya “kaziyye budur ki” gibi kısa ibarelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte her hangi bir başlangıç formülü kullanılmadan sicile kaydedilen hüccetler de mevcuttur.

Hüccetlerde başlangıç formüllerinden sonra kimlik tespiti yapılmaktadır. Kimlik tespiti öncelikle davacının sonra da davalının adının kaydedildiği belirli bir düzen dahilinde yapılmaktadır. Kimlik tespitinde önce mahkemeye müracaat eden kişinin ikamet ettiği yer yazılmakta, sonra babasının ismi ile birlikte davacının adı kaydedilmektedir. İkamet kaydı “Mahmiye-yi Ankara’da”⁴⁷⁸, “Medine-i Sivas’da”⁴⁷⁹, “Nefs-i Sivas’da”⁴⁸⁰ v.b. şekillerde yazılmaktadır. Ayrıca şahısların tanıtıcı bir lakabı, mesleği, mensubu olduğu bir zümre varsa bu da kimlik tespiti yapılırken kaydedilmektedir. Kimlik tespiti yapılırken Müslüman olanların isimlerinden sonra “nâm kimesne”, gayri müslim isimlerinden sonra “nâm zımmî” ibareleri yazılarak kimlik tespiti sonlandırılmaktadır. Taraflardan biri vekaleten mahkemeye gelmiş ise durum kimlik tespiti yapılırken belirtilmektedir. Ayrıca vekil tayin ettiğine dair şahidler varsa bu şahidlerin isimleri de kimlik tespiti bölümünde yazılmaktadır.

Davalının kimlik tespitine geçilmeden önce davacının veya tarafların birlikte mahkemeye bizzat geldiklerini ifade eden bir geçiş cümlesi kullanılmaktadır. Tespit edebildiğimiz orijinal hüccetlerde bu geçiş cümleleri H.840/M.1436-37 tarihinde Malkara kadılığınca düzenlenen hüccette “şer’-i meclise hâzır gelüp”⁴⁸¹; Gelibolu kadısı tarafından düzenlenen H.882/M.1477-78 tarihli hüccette “meclis-i şer’-i alâ vâzi’atihi efdalü’s-salavât ve ekmelâ’t-tahiyyâta hazır gelüp”⁴⁸²; H.1075/M.1664-65 tarihli bir hüccette “meclis-i şer’-i hatîr-i lâzimü’t-tevkîrde hâzır olup”⁴⁸³; H.1096/M.1684-85

⁴⁷⁸ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.65.

⁴⁷⁹ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.245.

⁴⁸⁰ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.248.

⁴⁸¹ Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.172-173.

⁴⁸² BOA, *A.NŞT.*, Dosya.1/Vesika.1.

⁴⁸³ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.245.

tarihli bir hüccette “mahfel-i şer‘-i şerîfe gelüp”⁴⁸⁴ ve H.1139/M.1726-27 tarihli bir hüccette “meclis-i şer‘-i şerîf-i enverde”⁴⁸⁵ şeklindedir.

Davalının kimlik tespiti de birinci tarafınki ile aynı şekilde yapılmaktadır. Bazı hüccetlerde davalının kimlik tespiti davacıdan hemen sonra yapılırken, bazılarında mesele kaydedilirken yapılabilmektedir. Tarafların kimlik tespiti birlikte yapılıyorsa iki tespit arasında “işbu bâis-i hâze’l-kitâb”⁴⁸⁶, “bâis-i hâze’l-vesika”⁴⁸⁷, “işbu rafi‘u’l-vesîka”⁴⁸⁸ gibi geçiş ibareleri kullanılmaktadır. Bu ifadelerden sonra ikinci tarafın oturduğu yer, ismi, mesleği v.b. bilgiler kaydedilerek kimlik tespiti tamamlanmaktadır.

Kimlik tespitinin tamamlanmasından sonra tarafların mahkemeye müracaat etmelerine sebep olan mesele tafsilatı ile kaydedilmektedir. Genel hatları ile bu kısım birinci tarafın ikrar, beyan veya şikayetini, ikinci tarafın da bu ifadeleri tasdik veya reddini ihtiva etmektedir. Bu kısımda mesele muhtevaya göre uzun ya da kısa tutulmaktadır. Bir vekalet hüccetinde birinci tarafın “falanı vekil tayin ettim” ifadesi ile hüccet tamamlanırken, bir satış hüccetinde satılan şeyin cinsi, miktarı, sınırları, fiyatı v.s. gibi tafsilatlı bilgiler kaydedilmektedir.

Meselenin kaydında önce birinci tarafın ifadelerine yer verilmektedir. Tarafların kimlik tespitinden sonra kullanılan geçiş cümleleri “ikrâr ve i‘tirâf idüp eyitdi ki”⁴⁸⁹, “... deyû akîbu’l-istîşhâd ve’d-da‘vâ”⁴⁹⁰, “takrîr-i merâm idüp ... dedikde”⁴⁹¹, “ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp didiki”⁴⁹², “bi’t-tav‘ ikrâr ve i‘tirâf idüp”⁴⁹³, “falan üzerine da‘vâ idüp didiki”⁴⁹⁴, “takrîr-i kelâm ve bast-ı merâm idüp didiki”⁴⁹⁵, “ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp”⁴⁹⁶ şeklinde birbirinden oldukça farklı olabilmektedir.

Birinci tarafın ifadesi yine *dedik de*, *dediğinde*, *deyicek* şeklinde standart bir ifade ile bitmekte ve ikinci tarafın ifadelerine geçilmektedir. Davalı duruma göre davacının ikrarını tasdik veya reddetmektedir. Davalı davacının ikrarını tasdik ediyorsa tarafların ifadeleri arasında yine standart bazı geçiş cümleleri kullanılmaktadır.

⁴⁸⁴ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.251.

⁴⁸⁵ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.256.

⁴⁸⁶ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.256.

⁴⁸⁷ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.66.

⁴⁸⁸ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.254.

⁴⁸⁹ BOA, *A.NŞT*, Dosya.1/Vesika.1.

⁴⁹⁰ Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.172.

⁴⁹¹ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.65.

⁴⁹² Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.245.

⁴⁹³ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.246.

⁴⁹⁴ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.249.

⁴⁹⁵ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.251.

⁴⁹⁶ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.254.

Bu geçiş cümlelerinden en sık kullanılanlar şunlardır: “bi’l-müşâhefe tasdîk etdi”⁴⁹⁷, “(falanın) kelimât-ı meşrûhasında (falan) tasdik etdi”⁴⁹⁸, “gıbbe’t-tasdîk”⁴⁹⁹, “gıbbe’t-tasdîki’ş-şer’î”⁵⁰⁰, “gıbbe’t-tasdîki’l-mukır”⁵⁰¹.

Davacının, davalının ikrarını reddetmesi halinde davacıya davası hakkında beyyine (delil) getirmesi “müdde‘âsını mübeyyin beyyine”⁵⁰², “sıdk-ı mekâline mutâbık beyyine”⁵⁰³, “def‘-i meşrûhuna mutâbık beyyine”⁵⁰⁴ ifadeleri ile istenmektedir. Daha sonra davalının bir delili veya şahidleri varsa bunlarla ilgili ayrıntılar kaydedilmektedir. Konu ile ilgili şahidler varsa isimleri “udûl-i müsliminden”⁵⁰⁵ veya “udûl-i ahrâr-ı ricâl-i müsliminden”⁵⁰⁶ gibi ibareler ile kaydedilmektedir. Şahidlerin konu ile ilgili ifadeleri kaydedildikten sonra “biz şahidiz şehâdet dahî iderüz”⁵⁰⁷ gibi ifadeleri veya kadının “(falanlar) edâ-i şehâdet-i şer‘iyye itdiler”⁵⁰⁸ veya “edâ-i istishâbü’l-hâl ve amel-i kadîm üzere edâ-i şehâdet-i şer‘iyye etmeleriyle”⁵⁰⁹ şeklindeki şehadet kaydı yazılmaktadır. Ayrıca şahidlerin şehadetlerinin mahkeme tarafından kabul olunduğu da hüccetde belirtilmektedir. Bu durum genellikle “ba‘de’t-ta‘dîl ve’z-zıkr hayyiz-i kabûlde vâki‘ olup”⁵¹⁰, “ba‘de’t-ta‘dîl ve’t-tezkiye şehâdetleri makbûle olmağın”⁵¹¹, “şehâdetleri ba‘de’l-kabûl”⁵¹² v.b. ifadeler ile hüccetlerde yer almaktadır.

Hüccetlerin metin kısmının sonunda mesele görüşüldükten veya bir karara varıldıktan sonra belgenin tescil ve kaydedildiğine dair ifadeler yer almaktadır.

XV. yüzyıldan kalan H.840/M.1436-37 ve H.882/M.1477-78 tarihli iki hüccette tescil kaydı “cerâ zalık” şeklindedir. Aksaray kadısının H.931/M.1524-25 tarihinde tanzim ettiği bir hüccette ise tescil kaydı “bu vesîka-i atîka alâ mâ hüve bi’t-taleb ketb ve tahrîr olundu” şeklinde olup belgelerin tarafların talebiyle hazırlandığı belirtilmektedir. H.1016/M.1607-08 tarihinde Üsküdar kadısının Arapça olarak tanzim ettiği bir hüccette tescil kaydı H.840/M.1436-37 ve H.842/M.1438-39 tarihli

⁴⁹⁷ BOA, *A.NŞT.*, Dosya.1/Vesika.1.

⁴⁹⁸ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.245.

⁴⁹⁹ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.66.

⁵⁰⁰ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.253.

⁵⁰¹ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.256.

⁵⁰² Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.249.

⁵⁰³ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.253.

⁵⁰⁴ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.71.

⁵⁰⁵ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.249.

⁵⁰⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994, s.347.

⁵⁰⁷ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.249, 253.

⁵⁰⁸ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.71.

⁵⁰⁹ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.72.

⁵¹⁰ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, c.II, Belge No.71.

⁵¹¹ Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.249.

⁵¹² Saim Savaş, *Sivas Ali Baba*, s.253.

hüccetlerde olduğu gibi “cerâ zalik” şeklindedir. XVII. yüzyılda farklı ve uzunca yazılmış tescil ifadeleri de mevcuttur. Mesela H.1075/M.1664-65 tarihli bir hüccette tescil kaydı “ma vaka‘a bi’t-taleb ketb ve tahrir olundu” şeklinde yazılırken H.1079/M.1668-69 tarihli bir hüccette ise tescil kaydı daha uzun tutularak “işbu vesîka-i atîka alâ mâ hüve’l-hakika bi’t-taleb ketb ve terkîm olundu” şeklinde kaydedilmiştir. Bu ibarelerin dışında tescil kaydı olmadan da hüccetler bitirilebilmektedir. Mesela, H.1045/M.1635-36 tarihli bir hüccet, bir yerin tasarrufu hakkında ihtilafa düşen taraflar arasındaki husumetin sona erdirildiği ve bu hüccetin tekrar bir anlaşmazlık olması halinde kullanılmak üzere kaydedildiğini ifade eden cümle ile bitirilmiştir.

Hüccetler tescil kaydından sonra genelde tarih verilerek bitirilmiştir. Hüccetlerde tarih yazımına genelde Arapça “tahrîren fî” tabiriyle başlanmaktadır. Bazı hüccetlerde tarih yazılırken ayın kaçınıcı günü olduğu belirtilirken, bazılarında ise ayın ilk on, ikinci on ve sonuncu on günü anlamına gelen evâyil, evâsıt ve evâhir formülleriyle kaydedilmektedir. Ayın kaçınıcı günü olduğu yazılacaksa cümle “fî’l-yevm” veya “el-yevm” şeklinde devam etmektedir. Tarihin günü de kayda geçirildikten sonra hangi ay olduğu hicri takvime göre ifade edilmektedir. Bazı hüccetlerde ay isimleri yazılırken *Muharremü’l-haram*, *Saferü’l-muzaffer*, *Recebü’l-mürecceb*, *Şa‘bânü’l-mu‘azzam*, *Ramazânü’l-mübârek*, *Şevvâlü’l-mükerrem* gibi ihtiram sıfatları da kullanılabilir. Gün ve ay belirtildikten sonra, yıl ya rakamlarla ya da Arapça yazı ile kaydedilmektedir.

Sicillerde kayıtlı hüccetlerde tarih iki farklı şekilde verilmektedir. Birinci şekilde günün tarihi sayfanın başına bir kez yazılmakta, o güne ait hüccetlerin sonunda ise tarih tekrar edilmemektedir. Sayfanın başına yazılan gün başlıklı tarihler ise genelde yazı karakteri olarak celi (büyük) harflerle yazılmaktadır. İkinci şekilde ise, tarih her hüccetin sonunda tekrar edilmektedir. Bazı sicillerde ise aynı gün kaydedilmiş hüccetlerde tarih ilkinde açık bir şekilde yazılarak, takip eden hüccetlerde ise “fî târih-i mezbûr” veya “fî târih-i o” gibi kısa formüllerle bir önceki tarihe atıfta bulunmaktadır.

İncelenen bazı sicillerde tarih yazılırken istisnai olarak “fî 12 ağustos”⁵¹³, “ibtida-i Mayıs”⁵¹⁴ gibi rûmî tarih ifadelerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu kullanım yaygın olmayıp hükmü yazan kadı ya da katibin inisiyatifinde gözükmemektedir.

⁵¹³ Üsküdar Ş.S., No.109, vr.21b.

⁵¹⁴ Üsküdar Ş.S., No.133, vr.102b.

2.1.4. Hüccet Türleri

Hüccetler düzenleniş gayelerine göre üç gruptur. Birinci grubu kadının yargılama faaliyeti sonucu tanzim edilmiş hüccetler oluşturur. Bunların önemli bir kısmı kamu hukukuyla ilgili olup ceza davalarına ait hüccetlerdir. Şeriye sicillerinde kamu hukuku açısından ceza davalarına ait hüccetler üç grupta toplanabilir. Bunlardan birincisi hadd cezalarıyla ilgili olup iffete iftira (hadd-i kazif), hırsızlık (hadd-i sirkat), yol kesme (kat'ı- tarîk), zina (hadd-i zina) ve içki içme (hadd-i şirb) gibi suçlara ait cezalarla ilgili hüccetlerdir. Kamu hukukuna ait ikinci tür ceza davaları şahsa karşı işlenen suçlarla ilgili olup bu konuda yazılan hüccetleri katl, kısas, diyet gibi başlıklar altında toplamak mümkündür. Üçüncü tür ceza davalarında ise yukarıda zikredilenlerin haricinde kalan suçlar ve bunlar için düzenlenen tazir hüccetleri yer almaktadır.

İkinci grup hüccetler ise bir dava konusu olmadan tarafların ikrar ve tasdik ibarelerinden oluşan ve kadının noterlik vazifeleri sonucunda hazırlanmış olan ikrar, vekalet, kefalet v.s. hüccetleridir. Bu tür hüccetlerden bazıları şunlardır: Evlenme akdine ilişkin hüccetler (nikah hüccetleri), küçüğün anası, babası veya kadı tarafından velayeten evlendirilmesi, kadının vekil tarafından evlenme akdinin icrası ile ilgili hüccetler, boşanma ile ilgili hüccetler (talak hüccetleri), boşanmanın tefvizi, taliki ve benzeri konularla ilgili hüccetler, evlenmenin feshine ilişkin (fesh-i nikâh) hüccetler, mehir hüccetleri, nafaka hüccetleri, terbiye velâyeti (hidâne) hüccetleri, kadının vasi tayinine dair hüccetler, köle azadı ile ilgili (i'tak, tedbir, mükâtebe) hüccetler, izin ve yetki verilmesine dair hüccetler, satım akdi (bey') hüccetleri, ferağ hüccetleri, geri alım hakkı ile satım (bey'-i vefâ) hüccetleri, şüf'a hüccetleri, bağışlama, vedia, rehin, istihkak (zabt), ikrar havale, şahadet, kefâlet, şirket, vekâlet, sulh, ibrâ, iflas, hacr, ferâiz (miras), deyn (borç), icâre, emanet, lukata, gibi hüccetler.⁵¹⁵

Üçüncü grup hüccetler ise kadıların idarî faaliyetlerinin sonuçlarını aksettiren ve ilk iki gruptan mahiyet ve muhteva bakımından tamamen farklı olan hüccetlerden oluşmaktadır. Bunların başında ise tayin hüccetleri gelmektedir. XVI. yüzyıl sicillerinde kadılar tayinlerle ilgili kayıtları hüccet formatında düzenlemişlerdir. Mesela Üsküdar kadılığının 1 numaralı sicilinde kethüda, emin, pazarbaşı, mübaşir, subaşı ve benzeri görevlilerin tayini ile ilgili hususlar hüccet şeklinde düzenlenmiştir.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Ahmet Akgündüz, *Şeriye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu*, s.13-14, 26; Mustafa Oğuz, *Hüccetlerin Diplomatik Yönden Tahlihi (XVII. Yüzyıl)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1988, s.1-61.

⁵¹⁶ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.iç kapak, 5b, 61b.

Mahkemeler tarafından tanzim edilen hüccet türlerinin zaman içerisinde türleri ve diplomatik özellikleri bakımından gelişimini görmek için sakk mecmuaları temel bir kaynaktır. İlk sakk mecmuaları hüccet türleri bakımından detaylı belge örneklerine yer vermiştir. XVI. yüzyılda Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin yazmış olduğu *Bidaatü'l-kâdî li ihtiyacihi fi'l-müstakbeli ve'l-mazî* isimli Arapça eserde 60 kadar belge yer almakta olup bu belgeler vakıf, nikah, talak, nafaka, nasb-ı vasi, vasiyet, icâre, hîbe, i'tak, tedbir, mükâteb, bey', deyn, sulh, ibra, teslim, eda, nakl-i şehâdet, diyet, kısas gibi ana ve alt başlıklardan oluşmaktadır.⁵¹⁷ XVI. yüzyılda yazılmış aynı isimde bir eser de Pîr Mehmed b. Musa'ya ait olup bu eser dokuz bölümden oluşmakta ve Ebussuud Efendi'den farklı olarak bey' bölümünde bey' bi'l-vefa, bey' bi'l-istiğlal, havale, kefalet gibi konulara da yer vermektedir.⁵¹⁸ XVI. yüzyıl sakk mecmualarından Ebussud Efendi ile Pîr Mehmed'in mecmuaları büyük oranda aynı başlıklar altında hüccetleri tasnif etmişlerdir. Pîr Mehmed'in Ebussud Efendi'de olmayan ikrâr-ı deyn ve istibdal başlıklarını eserine ilave ettiği görülmektedir.⁵¹⁹

Karahisârî'nin sakk mecmuası ile Ebussuud Efendi'nin ve Pîr Mehmed'in sakk mecmuaları karşılaştırıldığında Karahisârî'nin eserinde bölüm başlıklarının arttığı ve detayların verildiği görülmektedir. Mesela diğer iki mecmuada ikrar hüccetleri bey' bölümünde anlatılırken Karahisârî bunu ayırarak müstakil bölüm olarak vermiştir. Ayrıca müzara'a, müsakat, şirket, cinâyât, da'vâ, kefalet, rada' ve vekâlet bahsini de ayrı bir bölüm olarak vermiştir. Bunun yanı sıra mahkemelerde çokça karşılaşılan ve bir dava konusu teşkil etmese de taraflarca kayıt altına alınması istenen sulh kayıtlarının nasıl düzenleneceğine dair ilk iki mecmuada herhangi bir açıklama bulunmazken, Karahisârî mahkemelerin ihtiyaçlarını dikkate alarak eserine de'ava, sulh, ibrâ bölümlerini de eklemiştir.

⁵¹⁷ Süleyman Kaya, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s.379-416. Aşağıda kullandığımız kaynaklar bu araştırma çalışmasının verilerinden derlenerek yapılmıştır.

⁵¹⁸ Birinci bölümü unvân-ı sukûk olan eserin diğer bölüm başlıkları ise nikâh, nafaka, talak, nasb-ı vasi, i'tak, tedbir, mükâteb, ikrâr, bey', düyûn, sulh, ibrâ, icâre, hîbe, nakl-i şehâdet, vakıf, istibdâl, diyet, kısas şeklindedir.

⁵¹⁹ XVI. yüzyıla ait her iki eser de Arapçadır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Arapça'nın yanı sıra Türkçe'nin de sicillerde yaygın olarak kullanıldığı, Bursa ve Üsküdar sicilleri dolayısıyla bilinmekte olup, bu yüzyıllarda Türkçe belge düzenlemek üzere bir örnek metnin oluşturulmamış olması üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Türkçe hüccetler de ihtiva eden ilk sakk mecmuası XVI. yüzyılın sonlarında kaleme alınmıştır. Hamza Karahisârî'ye ait *Mühimmatü'l-kudât li ihtiyacihim ileyh fi külli'l-mühimmât* isimli bu eserde hüccetler çoğunlukla Arapça olarak kaleme alınmış olup Türkçe belgelere hatime bölümünde yer verilmiştir. Bölüm başlıkları yukarıda bahsi geçen diğer sakk mecmuasından farklıdır. (On bölüm bir hatimeden oluşan eserin bölüm başlıkları şu şekildedir: Nikâh, talâk, rada', i'tak, tedbir, kitâbet, bey', hîbe, icâre, de'avâ, sulh, ibrâ, ikrâr, kefâlet, vekâlet, mudârebe, havâle, cinâyât, diyât, müzara'a, müsakât, şirket, nakl-i şehâdet (kitâbu'l-kâdî ile'l-kâdî), vakıf, vesayâ.)

Hamza Karahisârî'den sonra eserini kaleme alan Dervîş Mehmed, XVI. yüzyıla ait diğer sakk mecmualarında görülmeyen iflas ve ihyâ-yı mevâd başlıklarını eserine ilâve etmiştir. XVI. yüzyıl sonlarında H.1006/M.1597-98 tarihinde yazılmış olan ve müellifi belli olmayan *Kitâbu's-sukûk* isimli eser ihtiva ettiği hüccet türleri ve belge tanzimi bakımından önemli bir yer teşkil etmektedir. *Kitâbu's-sukûk* tespit edilebilen sakk mecmuaları içinde tamamı Türkçe olan ilk eserdir. *Kitâbu's-sukûk* 7 bölümden oluşmaktadır.⁵²⁰ Bu eserde mevcut olan hul', ma'ruz ve mu'amelât başlıkları daha önceki sakk mecmualarında yer almamıştır.

XVI. yüzyıl sakk mecmualarında aile hukukuna ait hüccetler nikah, talak, hul', rada', farz-ı nafaka, nasb-ı vasî, vasî, vasiyyet, başlıkları altında toplanmıştır. Yine bu dönemde kölelere ait hukukî meselelerle ilgili hüccetler i'tak, tedbir, kitâbet, mükâteb başlıkları altında; ticaret hukukuna ait hüccetler bey', büyü', mübâya'at, icâre, hîbe, deyn, mu'amelât başlıkları altında; sulh hüccetleri da'vâ, da'avâ, sulh, ibrâ başlıkları altında; ceza davalarına ait hüccetler kısas, diyet ve cinâyât başlıkları altında; şirketlerle ilgili hüccetler şirket, müzara'a, müsakât, mudârebe başlıkları altında; vakıfla ilgili hüccetler vakıf ve istibdal başlıkları altında toplanmıştır. Bunun dışında ikrâr, kefâlet, vekâlet, nakl-i şehâdet ve havâle başlıkları da müstakil konu başlıkları olarak dikkat çekmektedir.

XVII. yüzyılda Baldırzâde Şeyh Mehmed'in eseri XVI. yüzyıl sakk mecmualarıyla aynı başlıkları taşırken, bu yüzyıla ait diğer bir sakk mecmuasının yazarı Mehmed b. Dervîş Mehmed'in eserinde ticaret hukukuna ait rehin, vedia ve âriyet başlıklı yeni bölümler görülür. Mehmed b. Dervîş Mehmed'in eserinde ayrıca üslûb-ı zahriye, tevcîh-i cihât, keşif ve meremmet gibi yeni başlıklar da bulunmaktadır. XVII. yüzyıl sakk mecmuası yazarlarından Mustafa b. Şeyh Mehmed istiğlâl, selem, şuf'a başlıklarını eserine ilave etmiştir. Aynı devir yazarlarından Timurtâşîzâde Dervîş Şemseddin ticaret hukukuyla ilgili başlıkları zenginleştirmiş, iskat, ikâle, bey' bi'l-vefa, bey' bi'l-istiğlâl başlıklarını eklemiştir. Bu dönemde eser veren Ahmed Vehbi b. Mustafa el-Bursevî de kaçak kölelerle ilgili i'bâk başlığını eserine ilâve etmiştir. Bu döneme ait *Sakk-ı Edirnevî* isimli bir eserde ise tedbîr-i mukayyet, tedbîr-i mutlak,

⁵²⁰ Bu bölümler Nikah, talak, hul', farz-ı nafaka, nasb-i vasi; İtak, kitâbet, tedbir; Enva-i nakl-i şehadet, kaziyeyi münkir mahzarında sabit olanı yazma; Diyet, kısas; Mubayeat, muamelat, hibe; Vakıf; Maruz şeklindedir. Müellif bu bölümleri alt başlıklara ayırmış ve her başlık/konu için bir belge örneği vermiştir. Mesela birinci bölümün ana başlığı "Fasl-ı evvel: Nikah ve talak ve hul' ve ...? ve nasb-ı vâsi ve bunlara müt'e'allik olanları yazmayı bildirir" şeklindedir. Bu bölüm de kendi içinde "Fi'n-nikâh akd-i nikah böyle yazılır", "Talak-ı bâyin ketb olundu böyle yazılır", "Hüccet-i hul' böyle yazılır", "Farz-ı nafaka haddetmek kendi malından", "Hüccet-i nasb-ı vâsi böyle yazılır" şeklinde detaylandırmıştır.

hıyâra, gabn-ı fâhiş, emîn-i beytû'l-mâl, zahriye gibi yeni başlıklar mevcuttur. Hızır b. Osman'ın sakk mecmuasında⁵²¹, sübût-ı neseb, daman şeklinde iki yeni başlık ilâve edilmiştir. Süleyman Şeyhî'nin sakk mecmuasında ise tefvîz-i arazi, dekâkin, tevcîh-i imâmet, tevcîh-i vakıf ve menzil başlıkları eklenmiştir.

XVIII. yüzyılın sonlarında Debbağzâde Numan Efendi tarafından yazılan *Tuhfetu's-sukûk* isimli eserde diğer sakk mecmualarından farklı olarak, bölüm başlıkları belge türlerine göre ayrılmış olup eserde hüccetler şu ana başlıklar altında sınıflandırılmıştır.⁵²²

“Hüccet Nevileri: Nikah, talak, muhala'a, nikahın feshi, mehir, nafaka, hidâne, nasb-ı vasî, isbât-ı verâset, i'tak, tedbir, kitâbet, isbât-ı hürriyet, izn-i şer'î, büyü', şufa, hibe, vedi'a, rehîn, istihkak, ikrâr-ı deyn, şehâdet, kefâlet, havâle, şirket, mudârebe, icâre, vekâlet, keşif, kısas, diyet, sulh, ibra, müteferrik hüccetler, vakfiye sûretleri.”

XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen süre içerisinde yazılan sakk mecmuaları hüccet türlerinin gelişimi bakımından toplu bir gözlem ve değerlendirme yapmaya imkan tanımakta olup bu mecmualar sayesinde bir belge türü olarak hüccetin diplomatik bakımdan ve dil hususiyetleri açısından gelişimi, kronolojik bir düzen içerisinde izlenebilmektedir.

Bu mecmualara göre XV. yüzyılda hüccet türleri ana başlıklar halinde iken daha sonra alt başlıkların oluştuğu görülmektedir. Mesela satış akitlerine ait hüccetler bey' başlığı altında toplanmışken, sonra bunların zamanla hıyâra, gabn-ı fahiş gibi çok farklı alt başlıklar halinde ele alındığı anlaşılmaktadır.

2.2. ARZ

İkinci bölümün konu başlıkları belirlenirken hüccetlerden sonra ilâmlara yer verilmişti. Ancak ilâmların ortaya çıkış sürecinde arz ve mâruz önemli bir yere sahip olduğu için daha sonra konu başlıkları değiştirilerek ilâmdan önce arz ve mâruz türü belgeler ele alınmış ve sonra da ilâm bahsine geçilmiştir. Çünkü tarihî süreç içerisinde ilâmlar, arz türü belgelerin diplomatik bakımdan tekamülü sonucu ortaya çıkmıştır. Bu değişim sürecinde arzlar öncelikle mâruz şeklini almış ve mâruzlar da daha sonra diplomatik olarak ilâm adını verdiğimiz belgeye dönüşmüştür. İkinci bölümün

⁵²¹ Müellif eserine isim vermediği için bu eser kataloglarda farklı isimlerle kaydedilmiştir. (Süleyman Kaya, “Sakk Mecmuaları”, s.405.)

⁵²² Debbağzâde Numan Efendi eserini hazırlarken Hacıpâde, Hızırpâde, Musazâde, Şamizâde mecmuaları ve adını belirtmemiş olduğu farklı sakk mecmualarından faydalanmıştır.

yazılmasında bu süreç dikkate alınarak hüccetlerden sonra konu sıralaması arz, mâruz ve ilâm şeklinde yapılmıştır.

Arz, kadıların merkezden gelen emirler üzerine yaptıkları tahkikatın sonuçlarını bildirmek ve yetkileri dahilindeki meselelerde merkezi bilgilendirmek üzere Dîvân'a yazdıkları resmî mahiyetteki yazılar şeklinde tarif edilebilir.⁵²³ Devlet işlerinin veya hususî şahıslara ait meselelerin Dîvân'a arzı usulü Fâtih Kanunnâmesi ile belirlenmiş ve kadılar da XV. yüzyıldan itibaren kendi kaza sınırlarında arzı gereken hususları yazılı olarak arz etmişlerdir.

Kadılar sahip oldukları geniş idarî yetkiler çerçevesinde muhtelif konularda devlet merkezine arzda bulunabiliyorlardı. Kadıların bu türdeki arzlarından bilinen en eski örnek, İstanbul kadısı Hızır Bey'in İstanbul'un fethinden sonra İstanbul surlarının tamiri dolayısıyla Fâtih Sultan Mehmed'e takdim ettiği arzdır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan (No:11975) ve Hızır Bey'in ölüm tarihi olan 1457 yılından önce düzenlendiği tahmin edilen bu belge orijinal bir arz olması bakımından da önemlidir.⁵²⁴ "Arz-ı bende-i bî-mikdâr oldur ki" hitabıyla başlayan ve "el-fakîrû'l-hakîr Hızır" imzasını taşıyan belge, arzlarda bulunması gerekli bütün diplomatik özelliklere sahiptir. Arz "Bâkî fermân dergâh-ı âlînindir" cümlesiyle bitmektedir.⁵²⁵ Dilinin oldukça sade olduğu görülen bu belgede⁵²⁶ İstanbul surlarında yapılan çalışmalar padişaha arz edilmektedir.

İstanbul kadısı Hızır Bey'in XV. yüzyıla ait bu orijinal arzından sonra elimizde Fâtih dönemine ait bir arz sureti daha bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde

⁵²³ Mübahat Kütükoğlu, "Arz", *DİA*, c.III (1991), s.438.

⁵²⁴ Belge Muhiddin Hattatoğlu tarafından neşredilmiştir. "İstanbul Silivrikapı'da Topcubaşı Bala Süleyman Ağa Mimarî Manzumesi", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s.187.

⁵²⁵ Hızır Bey'in arzı şöyledir: "Arz-ı bende-i bî-mikdâr oldur ki Bâlikapusu yanındaki burgazdan öte Topkapusu'nın beru yanında yıkılan burgaza varınca bu beynde vâkî olan hisârın gedükleri ki yapılması bu fakîre emr olunmuş idi. Devletlû hüdâvendigârın himmeti ile emr olunan yerler yapıpup tamam murâd üze olunup tafsîli ile arz olunur. Evvel berû Bâlikapusu yanında yıkılan burgazın tûlû ki kırk arşun ve kaddi on iki arşundur. Külliye'nin temelinden yeni olunup tamam olundu ve andan öte bir yir ki elli dört zirâ' tûlû ve on iki arşun kaddi yıkılmış idi ol dahi tamam oldu ve andan öte bir yirki yüz otuz zira' tûlû ve yedi arşun kaddi ile yıkılmış idi ol dahi tamam oldu ve andan öte dört arşun yir ki on iki arşun kaddi ile yıkılmış ol dahi tamam oldu ve andan öte on iki arşun yir ki bir arşun kaddi yıkılmış idi ve andan öte on iki arşun yir ki bir arşun kaddi ile yıkılmış idi ol dahi tamam oldu ve andan öte kırk sekiz arşun yir ki beş arşun kaddi ile yıkılmış idi ol dahi tamam oldu ve andan öte iki arşun yir ki sekiz arşun kaddi ile yıkılmış idi ol dahi tamam olundu ve andan öte ol burgaz ki kırk zira' tûlû ve yirmi zirâ' kaddi vardır ol dahi temelinden yeni yapıpup tamam olundu. Bu cümle yapılan hesap olunup üç yüz kırk iki zirâ' uzunlu seksen iki zira' kaddi ve üçer zira' arzı olundu ve yine dahi mübârek himmetiniz ile işten ferâgat eyledik şöylece ma'lûm oluna ve bina üzerine yoldaşlık için konulan acemioğlanlar ağası ve ulûfeciler subaşı olan kullarınızın dahi haylice yoldaşlıkları olmuştur. Ayağınız toprağınca şöylece ma'lûm oluna. Bâkî fermân dergâh-ı âlînindir. El-fakîrû'l-hakîr Hızır."

⁵²⁶ Mesela arzın padişahın katına sunulduğunu belirten kısımda "ayağınız toprağınca şöyle ma'lûm oluna" ifadesinin kullanılması, ileride padişah eşiği anlamı taşıyan *atebe-i ulya*, *atabe-i seniyye* ve benzeri ifadelerle kaleme alınacak olan diplomatik tabirlerin henüz yaygınlaşmamış olduğunu göstermektedir.

bulunan ve H.880/M.1475-76 tarihine ait olan bu suret⁵²⁷ bir teftiş defterinin girişinde yer almakta olup pek çok bakımdan Hızır Bey'in arzından farklıdır.⁵²⁸ Öncelikle bu arz kadı tarafından yazılmış orijinal belge olmayıp suret şeklindedir ve kadı tarafından bir deftere kaydedilmiş bulunmaktadır. “Ma‘ruz-ı cenâb-ı mu‘allâ a‘lâhullahi ebeden ve sermeden oldur” hitabıyla başlayan bu arzın başında “biz ...? duacıya atebe-i âliyeden - lâzâlet âliyen- hükm-i hümâyûn vârid olup şöyle emr olundu” şeklinde belgenin düzenlenmesinin sebebi açıklanmaktadır. Belgede arzın yazılmasına gerekçe teşkil eden fermanın özetlenmediğini bunun yerine ferman metnindeki mevcut ifadelerin aynen nakledildiğini görüyoruz. Fermanda zulüm ve mehâyifin kadı tarafından şer‘le görülmesi ve gereğinin Kapıcı Mahmud tarafından yerine getirilmesi tenbih ediliyor. Ferman nakledildikten sonra belge, “eyle olsa imtisâlen li’l-emri’l-âlî ve’l-hükmi’l-müte‘âlî Livadya’ya varup mezkûr kadıyı ve nâyibini ve dizdârı ve il nâyiblerini ihzâr idüp halka tenbîh olunup bi-kaderi’t-tâka teftîş olundu. Zâhir olan bunlardır ki zikr olunur” ifadesiyle devam etmiştir.

Bundan sonra her biri *kaziyye* başlığı altında Livadya gayri müslimlerinin, dizdârının ve halktan bazılarının şikayetlerinin nakledildiği bölümler gelmektedir. Kaziyyelerin sonu “bâki emr sultanumdur” şeklinde son bulmaktadır. Bu davaların bazıları verilen hükmü bildiren “ta‘zîr olundu”, “te’dîb olundu” şeklinde ifadelerle bitmekte bazıları da sadece vakayı nakletmektedir. Defterin sonunda kadının tasdikini bildiren “kemîne Yusuf el-fakîr el-kâdî be-İzdin” imzası bulunmaktadır.⁵²⁹

Muhtemelen bir teftiş defterinin girişinde yer alması sebebiyle İstanbul kadısının arzından oldukça farklı bir tarzda düzenlenmiş bu arzdan sonra, elimizde XVI. yüzyılın ortalarına ait olan ve yine ilk iki arz belgesinden de farklı özellikler taşıyan üçüncü bir

⁵²⁷ BOA, *Bab-ı Asaî Dîvân Kalemî, A.DVN.*, No.1.

⁵²⁸ Defterin üzerinde “Andın? kadısı defteridir, teftiş eylemiş, Livadya kadısını ve nâyibini ve dizdârını” şeklinde bir not mevcuttur. 10,5x29 ebadındaki defter H.880/M.1475-76 tarihine aittir. 12’si yazılı ve 4’ü boş olmak üzere 16 sayfalık tek bir formadan oluşmaktadır. Defterin sonunda imzadan önce Farsça bir şiir ve 4. sayfanın üstünde *hüve* formülü bulunmaktadır.

⁵²⁹ “Ma‘ruz-ı cenâb-ı mu‘allâ i‘lâhullahi ebeden ve sermeden oldur biz ...? du‘acıya atabe-i aliyyeden lâ-zâlet aliyye hükm-i hümâyûn vârid olup şöyle emr olundu. Şimdiki hâlde dergâh-ı mu‘allâma Livadya kadısı ve nâyibi ve dizdârı ve il nâyibleri re‘âyaya alâ? hilâf-ı şer‘ ve’l-örf enva‘ te‘addiler ve zulümler iderler ve nâ-hak nice kimesnelerden gasbla nesne almışlardır deyû arz olunduğu sebebdan kulum kapıcı Mahmud’u gönderdim ve buyurdum ki anda Livadya’ya varup mezkûr kâdî ve nâyibini ve dizdârı ve il nâyiblerini ihzâr idüp kâfirden ve müslümandan her kimin ne kaziyyesi ve ne da‘vâsı varsa alâ vechi’l-umûm ber müceb-i şer‘ teftîş idesin göresin hilâf-ı şer‘ ve örf her kime ne hayf ve zulm etmişler ise sen hükm idesin kulum Mahmud yerine koya ve şer‘a örf muhâlif zulümle her kimden ne almışlar ise sen hükm idesin kulum alıvire ve re‘âyânın birbiri arasında vâkı‘ olan kazayâyı dahî ber vech-i şer‘-i şerîf teftîş idesin hilâf-ı şer‘ ve örf ne zan? olursa sen hükm idesin kulum yerine koya ...? âharda şer‘le sâbit olan hakkın ve alımın sen hükm idesin mezkûr kulum alıvire ihmâl itmeseyin fi’l-cümle? göresin vâkı‘ olan mezâlîmi mehâyifi şer‘le def idüp yerine koyduktan sonra kazayâyı yazıp alâ vechi’t-tafsîl dergâh-ı mu‘allâyâ bildirsin şöyle bilesin deyû eyle olsa imtisâlen li-emri’l-âlî ve’l-hükmi’l-müte‘âlî Livadya’ya varup mezkûr kadı ve nâyibini ve dizdârı ve il nâyiblerini ihzâr idüp halka ...? olunup bu kadar iltâka? teftîş olundu zâhir olan bunlardır ki zikr olunur.”

arz bulunmaktadır. Edirne kadısına ait olan H.980/M.1572-73 tarihli bu arz⁵³⁰ Dîvân-ı Hümâyûn'a intikal ettikten sonra telhisi çıkarılmış ve sadrazam tarafından padişaha okunarak gerekli işlemin yapılması için buyuruldu yazılmıştır. "Bende-i kemter Mehmed el-fakîr" imzasını taşıyan bu arzın metni şöyledir:

"Saadetlü sultanım hazretlerinin mübarek ayakları topraklarına ...? tazarru' ve tahazzu' ve tahaşşu' birle yüz sürdükden sonra ma'rûz-ı bende-i bî-iştibâh budur ki ilm-i şerîf-i âlem-ârâlarına hafî ve puşîde buyrilmaya ki işbu mâh-ı Saferin yirminci günü ki yevmü's-sâlisdir temcîd zamanında mahrûse-i Edirne hisarına irâdetullâh ile bir simidçi dükkânından ateş peydâ olup yahudi evlerinden ber-vech-i tahmin yüz ev mikdârı ihrâk olunup lâkin yahudi evleri tabaka tabaka olup ma-beynlerinde fasıla olmaduğundan mâ'âda odun dahi yığup ve hisar üstüne tahta-pûşlar yapıdıklarından ateş her taraftan hücum itmekle hiçbir cânibden kesilüp def'a mecâl olmayup ertesi öğle zamânına değin yanup bendenüz dahi bizzat temcîd zamanından üzerine varup def' olunca bir mertebe zahmet ve meşakkat çekilmiştir ki kâbil-i ta'bir değildir. Ale'l-husûs saman konulan ve katırlar durduğu mirî ahurî ve zindanı kurtarınca envâ'-ı belâ ve fehtâr? çekilmiştir. Li-hamdillâhi te'âla sa'âdetlü pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin eyyâm-ı sa'âdetlerinde ve sultânımın himmet-i âliyyeleri berekâtında öğle vaktinde def' olundu. Öyle olsa yahudi evleri tabaka olmayup ve hisarüstünde tahta-pûş yapılmayıp ma-beynlerinde fasıla olmak üzere bu hükm-i şerîf inâyet oluna ve kefereye ber-vech-i iltizâm bir nâib nasb olunup subaşı kendülere dahl ve ta'arruz itmesün deyû kerrâren ahkâm-ı şerîfe vârid olmağla subaşı dahi ittibâ'an li'l-emri'l-âlî dahl itmemeğın keferenin her hususî görülemeyip zabta mecâl olmaduğundan envâ-ı fesâda ba'is olur. Lakin Edirne subaşısı kulları bana tımarım ile virilsün mültezim-i mezbûr virdüğünü ber-vech-i emânet ben vireyin deyû fi'l-vâki' mültezim-i mezbûr ref' olunup böyle olmak memlekete enfa' zann olunup vukû'ı üzere sa'âdetlü sultânım hazretlerine arz olundu. Bâki emr u fermân re'y-i âlîlerine menûtdur. Bende-i kemter Mehmed el-fakîr."

Edirne kadısının bu uzun arzının padişaha okunmak üzere telhisi çıkarılmış ve telhiste arz şu şekilde özetlenmiştir:

"Edirne kadısı du'âcıları mektûb gönderip işbu mübârek Safer ayının yirminci gicesi temcîd zamânında mahrûse-i mezbûre hisarına irâdetullah ile bir simidçi dükkânından ateş peydâ olup yahudi evleri tabaka tabaka olup ve odun yığılıp ve hisar üzerinde tahta bûşlar yapılmagla hiç bir cânibden kesmeğe imkân olmayup öğle zamanına değin yüz mikdârı yahudi evi yanup bi-hamdillahi te'âlâ öğle vaktinde def' olmuşdur ve illâ yahudi evleri tabaka olmayup ve hisar üstünde tahta-pûş yapılmayıp ve mâbeynlerinde fâsıla olmak üzere hükm-i şerîf virilüp ve kefereye iltizâm ile bir nâib nasb olunup subaşı dahl itmemekle envâ'-ı fesâda ba'is olup Edirne subaşısı kulları tımarımla ber-vech-i emânet bana virilürse mültezim-i mezbûr virdüğün ben vireyim deyû inâyet ricâ eyledüğün bildirir."

Edirne kadısının arzı üzerinde yapılan son işlem telhis üzerine buyuruldu yazılması olmuştur. Sadrazam tarafından padişaha okunan telhisin gereğinin yapılması için buyuruldu yazılmıştır:

⁵³⁰ BOA, A.NŞT., Dosya.1, vesika.49.

“Edirne kadısına hüküm yazılıp arz mûcibince niyâbet-i keferi mukâta‘asını Edirne subaşısına ber-vech-i emânet zabt itdirüp vâki‘ olan mahsûlâtını müstakil defter itdirüp ze‘amet mahsulü ...? olunmayup mültezimin iltizâmı üzre za‘im-i mezbûr mahsûl teslim itmek buyuruldu. Fi 27 Safer 980.”

Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Arşivi’ndeki bu arzlardan sonra Üsküdar kadısı tarafından yazılmış olan ve kadı sicillerine suret olarak nakledilen XVI. ve XVII. yüzyıllara ait arzlar aşağıda bir bütün olarak değerlendirilecektir. Burada incelenen arzların XVII. yüzyıla sınırlandırılması bu yüzyılın sonundan itibaren arzların yerini mâruzun alması ve istisnâî haller dışında sicillerde arza rastlanmaması sebebiyledir.

Üsküdar sicilleri içerisinde tespit edilebilen ilk arz H.920/M.1514-15 senesine aittir.⁵³¹ Bu arz, Üsküdar kadılığınca düzenlenen arzların birer suretlerinin daha XVI. yüzyılın başlarından itibaren defterlere kaydedildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Üsküdar nâibi tarafından yazılan bu arzda Üsküdar kadılığı içerisinde meydana gelen bir ölüm hadisesi merkeze bildirilmektedir. Normal şartlarda bir ölüm hadisesi meydana geldiğinde, vefat eden kişinin bağlı bulunduğu kaza kadısı veya nâibi, kişinin öldüğünü kaydederek terekesini kayıt altına almaktadır. Ancak arz edilen ölüm hadisesinde özel bir durum söz konusudur. Meselenin üst makama arz edilmesinin sebebi ölen kişinin sahte para basmaktan dolayı tutuklanmış olmasıdır. Bursa’da sahte para basan Takyeci Bâli’nin şakirdi Ali Bâli sipahi oğlanlarından Pir Cafer? Çelebi tarafından tutularak hapsedilmişti. Ancak Ali Bâli Üsküdar’a gelirken vefat etmiş ve Safer ayının yirmi dokuzuncu günü defn olunmuştur. Üsküdar nâibi arzında bu durumu Dîvân’a bildirerek bir nüshasını da deftere kaydetmiştir.

Diplomatik özellikleri bakımından bir arzın sahip olması gereken başlangıç formülü, mesele, bitiş formülü ve tarih gibi bütün özelliklere sahip olan bu belge, arzlarda görülmeyen ilâve bir hususiyeti de taşımaktadır. Arzın sonunda şuhûd başlığı altında şahidler de kaydedilmiştir. Üsküdar nâibinin arzı “Dergâh-ı mu‘allâya ve bârigâh-ı a‘lâya -lâzâle âliyen- arz-ı bende-i fakîr budur ki” hitabı ile başlamaktadır. Daha sonra meydana gelen olay nakledilip “vâki‘ der-i devlete arz olundu” cümlesi ile arz bitirilmektedir. Bundan sonra Üsküdar kadısı yetkisi dışında kaldığı için resmî tahkikat gerektiren ölüm olayını “bâkî fermân dergâh-ı mu‘allânındır” cümlesi ile Dîvân’a havale etmektedir.

⁵³¹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.12b.

Genellikle arzların orijinal nüshalarında ve sicillere kaydedilen suretlerinde şuhûdî'l-hal kaydı bulunmamaktadır. Ancak tespit edilen H.920/M.1514-15 tarihli ilk arzda şuhûd kaydı altında ölüm ve defin hadisesine şahidlik edenlerin isimleri verilmiştir. Burada geçen isimler reayadan isimler olmayıp kethüda, defterdar emini, silahdâr ve sipahi oğlanı gibi resmî unvanlara sahip görevlilerdir.

ورک، معبود و بارک، اعلیٰ له ازادہ عابدانہ من حقہ
موجود بروک فہد لہ نہ و نہوس بالچخلدی زمرہ نہ
برجہان چلی اندر مجوس لہ نہ نقیابی بایک کوی عالی
برہ ایم ہونہ لہ نہ کلور کسرتون (موجود ہونہ) بیک
طقوزنجی کونہ و فتنہ لہ نہ و فتنہ بیک و ارفع و روت
عرفہ لہ نہ و بیک باغ فہد و رک، معبود مکر
ہفتکار چاروشی برغانی قوی کوی و چاروشی
رہنہر حاجہ بی بی بی بی بی بی بی بی بی بی
سیاہ زخلونہ و کنازادہ
شہابہ الدیر

“Dergâh-ı mu‘allâya ve bârigâh-ı a‘lâya -lâzâle âliyen- arz-ı bende-i fakîr budur ki, mahrûse-i Burûsa’da kallâb eden tutulup sipâhi oğlanları zümresinden Pîr Ca‘fer? Çelebi elinde mahbûs olan Takyeci Bâli şakirdi Ali Bâli bereme ile bunda Üskûdar’a gelirken fevt olup Safer ayının yirmi dokuzuncu gününde defin olduğu sebebdan vâki’ der-i devlete arz olundu bâkî fermân dergâh-ı mu‘allânındır.

Şuhûd

Defterdâr Çavuşu Ahmed Bey, Bergama Emîni Hacı Musa, Kubad Kethüdâ b. Abdullah, Silahdâr Kemal Bey, Sipâhi oğlanı Şahâbeddin ve kâtibü'l-hurûf”

2.2.1. Arzların Diplomatik Özellikleri

Üskûdar şeriye sicillerinde tespit edilen arzlar diplomatik hususiyetleri bakımından değerlendirildiğinde bunların genellikle birbirinden farklı diplomatik özellikleri haiz olduğu görülür. Mesela, H.920/M.1514-15 tarihli ilk Üskûdar sicilindeki arz “Dergâh-ı mu‘allâya ve bârigâh-ı a‘lâya -lâzâle âliyen- arz-ı bende-i fakîr budur ki” hitabı ile başlarken, H.940-942/M.1533-1536 tarihli defterde kayıtlı tarihsiz bir arzın giriş cümlesi ise “Südde-i seniyye-i sa‘âdet-nişân ve atebe-i aliyye-i adâlet-eyvân turâbına arz-ı bende-i nâ-tuvân budur ki” şeklinde başlamaktadır.⁵³² Diğer arzlardan ise

⁵³² Üskûdar Ş.S., No.9, vr.124b.

H.943/M.1536-37 tarihli arzın giriş cümlesi “Arz-ı fakîr budur ki”⁵³³, H.957/M.1550-51 tarihli arzın “Dergâh-ı âlempenâh ve bârigâh-ı lâzâle bihimayetillâh arz-ı bende-i bi-mikdâr oldur ki”⁵³⁴, H.971/M.1563-64 tarihli olanın “Sultânım hazretlerinin hâk-i pâ-y-ı şerîflerine arz olunur ki”⁵³⁵, H.987-988/M.1579-1581 tarihli Üsküdar sicilinde kayıtlı tarihsiz bir arzda ise giriş cümlesi “Atabe-i sultâniye ve südde’-i seniyye-i hâkâniye mâ berehat? mahfûfe bi’l-himâyâtî’s-subhâniye turâbına arz-ı bende-i bî-mikdâr ve zerre-i hâkisâr oldur ki” şeklindedir.⁵³⁶

H.976/M.1568-69 tarihinde ardarda kaydedilmiş 3 arzda giriş cümlesi olarak sadece “Arz oldur ki” ibaresi mevcuttur.⁵³⁷ Arzların 4’ünde ise giriş cümlesi kaydedilmemiştir.⁵³⁸ H.954/M.1547-48 tarihli iki ve H.955/M.1548-49 tarihli bir arz ise diplomatik açıdan hüccetlerde rastladığımız “sebeb-i tahrir” kaydı ile yani “Vech-i tahrîr-i sicil budur ki” şeklinde başlamaktadır.⁵³⁹ H.992/M.1516-17 tarihli bir arz ise diplomatik özellikleri ve ilâm teriminin kullanılması bakımından diğer arzlardan ayrılmaktadır.⁵⁴⁰ Bu arzın giriş cümlesi “İ’lâm-ı hakîr oldur ki” şeklindedir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere XVI. yüzyıl Üsküdar sicillerinde kayıtlı arzlarda muayyen bir hitap şekli mevcut olmayıp arzı yazan kadıya göre hitap değişmektedir.

İlk dönem arzlarının bitiş cümleleri de birbirinden farklı ibarelerle tanzim edilmiştir. H.940-942/M.1533-1536 tarihli Üsküdar sicilinde kayıtlı bulunan tarihsiz bir arz “mâ-hüve’l-vâki’ varaka-i ubûdiyyet birle Asitâne-i merâm-bahşa yüz sürüvir[meye] revâne olundu” şeklinde bitirilmiştir.⁵⁴¹ Diğer arzlardan H.943/M.1536-37 tarihli arzın sonu “âsitâne-i saâdet[e] hizâne? olundu”⁵⁴², H.954/M.1547-48 tarihli arz “mâ-vaka’a tescîl olunup Müslümânlar işhâd olundu”⁵⁴³, H.955/M.1548-49 tarihli arz “Der-i devlete arz olundu”⁵⁴⁴, H.957/M.1550-51 tarihli arz “şol ki vâki’-i hâldir Âsitâne-i saadete arz olundu bâkî emre menût ve mahsûstur”⁵⁴⁵, H.966/M.1558-59

⁵³³ Üsküdar Ş.S., No.10, vr.24a.

⁵³⁴ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.152a.

⁵³⁵ Üsküdar Ş.S., No.27, vr.9b.

⁵³⁶ Üsküdar Ş.S., No.51, vr.16a.

⁵³⁷ Üsküdar Ş.S., No.30, vr.142b.

⁵³⁸ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.54a; No.51, vr.16a.

⁵³⁹ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.35b; No.15, vr.175b.

⁵⁴⁰ Üsküdar Ş.S., No.59, vr.83a.

⁵⁴¹ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.124b.

⁵⁴² Üsküdar Ş.S., No.10, vr.24a.

⁵⁴³ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.175b.

⁵⁴⁴ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.35b.

⁵⁴⁵ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.152a.

tarihli üç arzdan ilki “âsitâne-i murad-bahşa arz olundu”⁵⁴⁶, diğeri “âsitâne-i murad-bahşa arz olundu bâkî fermân dergâh-ı mu‘allânındır”⁵⁴⁷ ve diğeri “âsitâne-i murad-bahşa arz olundu bâkî fermân dergâh-ı a‘lâya müfevvazdır”⁵⁴⁸, H.976/M.1568-69 tarihli üç arzın ise ikisi “âsitâne-i sa‘âdete arz olundu”⁵⁴⁹, diğeri “vâki‘ hâl südde-i sa‘adete arz olundu”⁵⁵⁰, H.987/M.1579-80 tarihli arz “Der-i devlete arz olundu bâkî emr deradlindir”⁵⁵¹ ve H.987-988/M.1579-81 tarihli Üsküdar sicilinde bulunan tarihsiz bir arz da “vâki‘ hal der-i devlete arz olundu” şeklinde bitirilmiştir.⁵⁵²

Arzlardan iki tanesi arzların sonunda meselenin arz edildiğine dair herhangi bir ibare taşımamaktadır. Bunlardan H.971/M.1563-64 tarihli olan arzın sonu “üç yıla yüz beş bin akçeye mukâta‘aya virildi resm-i tapu-yı zemînden gayrısı virildi üç yıla yüz beş akçeye eylece sicil olundu” ifadesi ile bitirilmiştir.⁵⁵³ H.992/M.1584-85 tarihli arzın bitiş ibaresi ise diğer arzlarda pek görülmemiş bir tarzda “bu hususa bir mukarrernâme virüp bunun hizmetine kimesne mâni‘ olmaya ve’s-selâm” şeklinde son bulmaktadır.⁵⁵⁴ Bu ifade bir arzdan ziyade bir hüküm yazılması için hazırlanmış bir taslak metnin bitiş ibaresine benzemektedir. Bu özellikleri dolayısıyla bu arzın XVI. yüzyılda başka bir örneğinin mevcut olmadığını söyleyebiliriz.

XVI. yüzyıl arzlardan yedi tanesinde bitiş cümlelerinden sonra tarih verilmiştir. Bu tarihlerin birçoğunda gün ay ve yıl belirtilirken, bir tanesinde “fi’t-tarihi’l-mezbûr” yazılarak bir üstteki hüccetin sonundaki “gurre-i Zilka‘de sene 987” tarihine atıfta bulunulmuştur.⁵⁵⁵ Ayrıca tespit edilebilen arzların 3 tanesinin sonunda genellikle arzlarda rastlanmayan “şuhûdü’l-hâl” kaydı bulunmaktadır. Bu arzlardan H.992/M.1584-85 tarihli olan arz ise diğerlerinde bulunmayan bir özellik olarak “El-kadı Abdurrahman el-Arabî el-kâdı be-Üsküdar” şeklinde arzda bulunan kadının imzasını taşımaktadır. Ayrıca Mustafa Paşa imaretinin mütevellisi Mustafa’nın şikayeti üzerine tanzim edilen H.966/M.1558-59 tarihli arzda ise arzın sonunda müteveli adı “Az‘afü’l-ibâd Mustafa el-mütevellî” şeklinde yazılmıştır.

⁵⁴⁶ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.54a.

⁵⁴⁷ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.54a.

⁵⁴⁸ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.54a.

⁵⁴⁹ Üsküdar Ş.S., No.30, vr.142b.

⁵⁵⁰ Üsküdar Ş.S., No.30, vr.142b.

⁵⁵¹ Üsküdar Ş.S., No.51, vr.16a.

⁵⁵² Üsküdar Ş.S., No.51, vr.16a.

⁵⁵³ Üsküdar Ş.S., No.27, vr.9b.

⁵⁵⁴ Üsküdar Ş.S., No.59, vr.83a.

⁵⁵⁵ Üsküdar Ş.S., No.51, vr.16a.

2.2.2. Arzların Konuları

Konusu itibari ile incelendiğinde Üsküdar şeriye sicillerinde mevcut arzları üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki mukataaların iltizama verilmesi dolayısıyla yapılan arzlardır. İkincisi ise vakıf görevlilerinin tayin ve azılleri ile vakıfların iltizama verilmesi sebebiyle yapılan arzlardır. Tespit edilebilen 31 arzın 5 tanesi mukataa, 16'sı vakıflarla, bunların dışında kalanlar ise Üsküdar kadılığına yapılan bazı şikayetlerle ilgilidir. Bu belgelerin muhtevalarının da gösterdiği üzere, Üsküdar kadılığı'nın XVI. yüzyılda merkeze sunduğu arzlar konu itibariyle tamamen idârî ve mâlî hususlara ait olup kadının yargı yetkisi içindeki meselelerde Dîvân'a hiçbir arzda bulunulmamıştır.

Mukataa konulu arzlardan ilki H.940-942/M.1533-1536 tarihlidir. 9 numaralı Üsküdar sicilinde kayıtlı bulunan tarihsiz arz Cizye mukataacısının yava kafirlerini haps etmesi üzerine yava kafirlerinin kadiya müracaat ederek “bizüm hâlimizi der-i devlete arz idivirin” şeklindeki talepleri üzerine yazılmıştır.⁵⁵⁶ Mukataa konulu arzlardan H.955/M.1548-49 tarihli olan arz Yagop isimli bir yahudinin Bursa meyve kapanının iltizamını 30 bin akçe fazla vererek almak istemesi üzerine⁵⁵⁷, H.957/M.1550-51 tarihli olanı İstanbul'daki tuz ambarına iltizam ile emin olan Dimitri'nin İstanbul'a kanuna muhalif tuz getirip satanları şikayet etmesi üzerine⁵⁵⁸, H.975-976/M.1567-1569 tarihli Üsküdar sicilinde bulunan tarihsiz arz ise İstanbul'un haracını toplayan Hasan Bey isimli görevlinin defterde kayıtlı olan gayri müslimlerden yirmi bir kişinin Müslüman olmalarından dolayı haraclarının alınmadığını geriye kalan haracın toplandığını bildirmesi üzerine tanzim edilmiştir.⁵⁵⁹

Vakıf konulu arzlar genellikle vakıf görevlerine yapılan tayin ve tevcihlerle ilgilidir. Bunlardan ilki H.943/M.1536-37 yılına aittir. Bu arzda Üsküdar kadısı bir vakfın Edirne kazasındaki görevlileri hakkındaki bir şikayeti Dîvân'a arz etmiştir.⁵⁶⁰ Diğer vakıf konulu arzlardan H.954/M.1547-48 tarihli iki tanesi Mehmed Paşa vakfı katibi Mustafa'nın görevinden kendi isteği üzerine ayrılması ve yerine ise Mevlânâ İsa Fakih'in tayin edilmesi hakkındadır.⁵⁶¹ H.954/M.1547-48 tarihli diğer arz ise Musa

⁵⁵⁶ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.124b.

⁵⁵⁷ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.35b.

⁵⁵⁸ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.152a.

⁵⁵⁹ Üsküdar Ş.S., No.30, vr.142b.

⁵⁶⁰ Üsküdar Ş.S., No.10, vr.24a.

⁵⁶¹ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.175b.

Fakih'in aynı vakıftaki şeyhlik görevinden feragat etmesi üzerine düzenlenmiştir.⁵⁶² H.966/M.1558-59 tarihinde tanzim edilen 3 adet arz ise Gebze'de bulunan Mustafa Paşa İmareti görevlileri ve mütevellisi hakkındadır. Bu arzlardan ikisinde Mustafa Paşa Camii'nde görevli olan Hüseyin'in başka yerde de görevi bulunması sebebi ile cihetinin boş kaldığı ve yerine Mehmed'in tayin olunduğu bildirilmektedir.⁵⁶³ Mustafa Paşa İmareti ile ilgili diğer arz ise camide hafızlık görevinde bulunan Mehmed'le ilgili olup "fısk u fücûr ve hevâ-yı hevesinde" olan Mehmed'in görevinden alınması ve yerine Ahmed isimli şahsın tayin edilmesi ile ilgilidir.⁵⁶⁴

Vakıf konulu arzlardan H.971/M.1563-64 tarihli arz ise vakıf köyü olan Çenger'in mukataasını Hayrettin ve Ömer isimli şahısların her senesi otuz beş binden üç yıla yüz beş bin akçeye iltizama almak istemesi üzerine düzenlenmiştir.⁵⁶⁵

H.976/M.1568-69 tarihinde tanzim edilen iki arzdan birincisi Gebze'de bulunan Mustafa Paşa vakfının cabi ve nazırının görevden alınarak vakıf gelirlerinin altmış bin akçeye iltizama verilmesi⁵⁶⁶, diğeri de vakıf nazırı Hasan'ın fetva gereğince azledilmesi yerine Mesih'in bu göreve atanması üzerine tanzim edilmiştir.⁵⁶⁷ H.987/M.1579-80 tarihli arz da Gebze'de bulunan bir vakıf köyü ile ilgilidir.⁵⁶⁸ Şeyhli'de bir mezrada hisseleri bulunan Halil oğlu Nuh ve Murad isimli şahısların vefat etmeleri üzerine, evladiyet vakıf üzere ellerinde berat bulunan Nuh ve Murad'ın oğulları Mehmed ve Tûrâbî'nin babalarından kalan mezrayı tasarruf edebilmek için tekrar berat talep etmeleri Dîvân'a arz edilmiştir.⁵⁶⁹ H.987-988/M.1579-81 tarihli Üsküdar sicilinde kayıtlı bulunan tarihsiz bir arz ise bir vakıf görevlisinin vefatı üzerine bir başkasının tayin edilmesiyle ilgili olarak tanzim edilmiştir.⁵⁷⁰

Üsküdar kadılığı sicillerinden 74 nolu sicil vakıf görevlerine tayin arzlarının topluca kaydedilmiş olması sebebiyle dikkat çekmektedir. H.997/M.1588-89 yılına ait ard arda kaydedilmiş beş adet arzdan dördü el-Hâc Ahmed Paşa türbesinde mahlûl olan cüz tilâvet vazifelerinin tevcihine, biri de Abdullah Ağa vakıfları kitabet vazifesinin tevcihine aittir.⁵⁷¹ "Budur ki" diye başlayan bu arzlardan dört tanesi "pâye-i serîr-i

⁵⁶² Üsküdar Ş.S., No.15, vr.175b.

⁵⁶³ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.54a.

⁵⁶⁴ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.54a.

⁵⁶⁵ Üsküdar Ş.S., No.27, vr.9b.

⁵⁶⁶ Üsküdar Ş.S., No.30, vr.142b.

⁵⁶⁷ Üsküdar Ş.S., No.30, vr.142b.

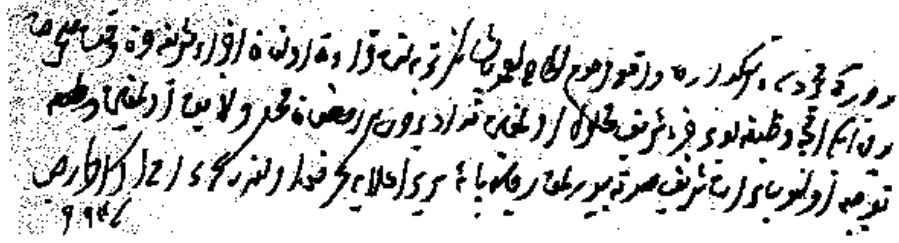
⁵⁶⁸ Üsküdar Ş.S., No.51, vr.16a.

⁵⁶⁹ Üsküdar Ş.S., No.51, vr.16a.

⁵⁷⁰ Üsküdar Ş.S., No.51, vr.16a.

⁵⁷¹ Üsküdar Ş.S., No.74, vr.65.

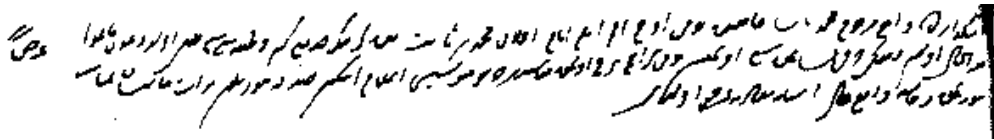
a'lâya arz olundu bâkî fermân der-i adlindir" ifadesi ile bitirilmektedir. Bu arzların sonunda tarih verilmiştir. Ahmed Paşa vakfına ait tevcih kayıtlarından ilki aşağıda örnek olarak verilmiştir:

A snippet of a handwritten Ottoman Turkish document in Nasta'liq script. The text is written on aged, slightly stained paper. It appears to be a request or a record of a request, mentioning a salary increase (tevcih) and a specific date (997). The ink is dark, and the handwriting is fluid and characteristic of the period.

(Üsküdar Ş.S., No.74, vr.65.)

"Budur ki mahruse-i Üsküdar'da vâki' merhûm el-Hâc Ahmed Paşa'nın türbesinde kıra'ât olunan eczâ'-i şerîfeden vakt-i seherde yevmî iki akçe vazîfeli bir cüz'-i şerîf mahlûl olmağın Hüdaverdi bin Ramazan mahall ve lâîk olmağın tevcih olunup berât-ı şerîf sadaka buyrulmak ricâsına pâye-i serîr-i a'lâya arz olundu tahrîren fî evâsıt-ı Receb sene 997."

XVI. yüzyılda düzenlenen belgeler arasında diplomatik özellikleri bakımından arz hususiyetlerine sahip son belge H.1002/M.1593-94 tarihlidir. Bu belgede Mehmed Paşa Camii imamının yevmiyesinin 3 akçeden 4 akçeye çıkarılması için Üsküdar kadısının meseleyi Âsitâne-i sa'âdete arz ettiği görülmektedir.⁵⁷²

A snippet of a handwritten Ottoman Turkish document in Nasta'liq script. The text is written on aged, slightly stained paper. It appears to be a request or a record of a request, mentioning a salary increase (tevcih) and a specific date (997). The ink is dark, and the handwriting is fluid and characteristic of the period.

(Üsküdar Ş.S., No.87, vr.151a.)

"Üsküdar'da vâki' merhûm Mehmed Paşa câmi'inde yevmî üç akçe ile imâm olan Mehmed b. Sabit bendelerinin hizmeti kesîr vazîfesi ise kalîl olduğundan ma'âda fakîrû'l-hâl olup vakfın dahi müsa'âdesi olmayup yevmî bir akçe terakki olunmak münâsibdir deyu mütevellisi i'lâm itmeğın sadaka buyrulup berât-ı âl-i şân inâyet buyrulmak ricâsına vâki' hâl Âsitâne-i sa'âdete arz olundu."

H.1002/M.1593-94 tarihinden mâruz belgelerinin ortaya çıktığı H.1092/M.1681-82 tarihine kadar 90 yıllık bir dönemde Üsküdar sicillerinde başkaca bir arza rastlanmamaktadır. Bu döneme ait Üsküdar kadılığı sicillerinde kayıtlı arzları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, bir yüzyıl boyunca çok az sayıda arzın defterlere kaydedildiği ortaya çıkmaktadır. XVI. yüzyıla ait yüz kadar sicilde tespit edilebilen arz

⁵⁷² Üsküdar Ş.S., No.87, vr.151a.

sayısı sadece 31'dir. Arzların kayıtlı bulunduğu defterler ve kayıt tarihleri göz önüne alındığında şöyle bir dağılım ortaya çıkmaktadır:

Sicil No	Kayıt Tarihi ⁵⁷³	Arz sayısı
1	H.920/M.1514-15	1
2	H.924/M.1518-19	1
9	H.941/M.1534-35	1
10	H.943/M.1536-37	1
15	H.955-957/M.1548-51	5
20	H.956-957/M.1549-51	3
27	H.971/M.1563-964	1
30	H.976/M.1568-69	4
51	H.987/M.1579-80	2
59	H.992/M.1584-85	1
74	H.997/M.1588-89	5
83	H.1000/M.1591-92	1
87	H.1002/M.1593-94	5

Bu tablo Üsküdar kadılığının H.920/M.1514-15 tarihinden H.1002/M.1593-94 tarihine kadar merkezî hükümetle olan ilişkilerini göstermektedir. Buna göre Üsküdar kadılığının arzda bulunduğu hususların idarî ve şahsî meselelerle ilgili olduğunu ve arzın çok yoğun bir şekilde kullanılmadığını söyleyebiliriz.

2.3. MÂRUZ

Mâruz kelime anlamı olarak arz edilen şey demektir. Mâruzlar muhteva ve diplomatik özellikleri bakımından arzlardan farklıdır. Çünkü arzlar genellikle re'sen yazılırken mâruzlar sadrazam buyuruldusu üzerine yazılmaktadır. Mâruzlar halk tarafından mahkemelere yapılan şikayetler, hakimin emriyle görevliler tarafından yapılan keşif ve tahkikat raporları ve nâiblerin yürüttükleri soruşturma ve hakimlerin bir üstlerine arzettikleri muhtelif asayiş, vergi ve idarî meseleler dolayısıyla düzenlenmiş belgelerdir.

⁵⁷³ Tarih bulunmayan arzlarda, arzların kayıtlı olduğu varakta bulunan diğer belgelerin tarihleri esas alınmıştır.

Mâruzlar mahiyet ve diplomatik özellikler bakımından yeterince tanınmamış belge türlerinden biridir. Mâruzlarla ilgili bugüne kadar yapılan tek tanım Ahmet Akgündüz’e aittir ve Akgündüz mâruzu şu şekilde tanımlamaktadır.⁵⁷⁴

“Mâruzun farklı bir belge olarak asıl ma‘nası şudur: Kadı tarafından kaleme alındığı halde kadının kararını ihtiva etmeyen ve hüccet gibi hukukî bir durumun tesbiti açısından yazılı delil olarak kabul edilemeyen ve sadece kadının icra makamlarına idarî bir durumu arzettiği yazılı kayıtlara veya halkın icra makamına yahut kadıya hitaben yazdığı şikayet dilekçelerine denir. Kısaca astın üste yazdığı bir isteği veya bir durumun arzını hâvi yazılı belge ve kayıtlardır. Buna mâruz dendiği gibi arıza veya arz da denir ve genellikle çoğulu olan ma‘rûzat kelimesi kullanılır.”

Bu tanım da görüldüğü üzere Akgündüz mâruzu, kadının icra makamlarına idarî bir durumu arz ettiği belge şeklinde nitelendirmektedir. Bu tanım, mâruzların XVII. yüzyıl sonlarından XVIII. yüzyıl ortalarına kadar sahip olduğu hususiyetler bakımından doğru olmakla beraber, bu dönem sonrasındaki mâruzlar “kadının icra makamlarına idarî bir durumu arzettiği yazılı kayıtlar” olmanın ötesinde kadının kazaî faaliyetlerini de merkeze arzetmesi sebebiyle hukukî bir mahiyet de kazanmış ve mâruzlar XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bu özellikleri dolayısıyla ilâm şeklinde anılmaya başlanmıştır.⁵⁷⁵

Mâruzların ortaya çıkışı için kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Üsküdar sicilleri esas alındığında mâruzların XVII. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıktığı söylenebilir. XVI. yüzyılda diplomatik hususiyetleri bakımından birbirinden çok farklı olan ve standart bir yazım şekline kavuşmamış olan kadı arzları XVII. yüzyılda sayıca azalmış ve yerini XVII. yüzyılın sonlarına doğru mâruz adını verdiğimiz belge türüne bırakmıştır.

Üsküdar sicillerinde mevcut H.1092/M.1681-82 tarihli ilk mâruzdan ilk müstakil ilâm defterlerinin ortaya çıkış tarihi olan H.1154/M.1741-42 tarihine kadar Üsküdar şeriye sicillerinde 163 adet mâruz kaydedilmiştir. Bu tarihler arasındaki mâruzlarda yıllara göre dağılım çok inişli çıkışlıdır. Bazı sicillerde tek 1 mâruz mevcutken bu sayı bazılarında 15’e kadar yükselmektedir. Mesela 342 ve 371 nolu sicillerde 15 mâruz kaydedilmiştir.

Mâruzlar genellikle bir arzıhal üzerine düzenlenmektedir. Hususî veya resmî unvana sahip şahıslar tarafından Dîvân’a verilen arzıhal üzerine sadrazam tarafından

⁵⁷⁴ Ahmet Akgündüz, *Şeriyye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu*, c.I, s.37.

⁵⁷⁵ İlâmlarla mâruzlar diplomatik hususiyetleri bakımından aynı özelliklere sahip olmakla beraber hukukî fonksiyonları bakımından birbirinden ayrılırlar. Bu ayrım çerçevesinde mâruzla ilâmı ihtiva ettiği konular bakımından ayrı belge türleri olarak değerlendirmek mümkündür.

buyuruldu yazılmakta ve kadıdan durumu tahkik etmesi istenmektedir. Kadı yaptığı tahkikatın sonucunu Dîvân'a arz etmekte ve Dîvân'dan da tekrar kadıya yapması gereken muamele bildirilmektedir.

Bu uygulamaya ait ilk örneğe Üsküdar kadılığı sicillerinde H.1092/M.1681-82 yılında rastlanmaktadır. H.1092/M.1681-82 tarihi bu bakımdan bir dönüm noktası teşkil etmiştir.⁵⁷⁶ Bu belge H.1092-1093/M.1681-82 tarihli Üsküdar sicilinde yer almakta olup Üsküdar'da bulunan Bitpazarı cemaatinin padişaha arzıhalde bulunmaları ve sadrazam tarafından Üsküdar kadısının bu hususta tahkikat yapmasını emreden buyuruldusu üzerine düzenlenmiştir.⁵⁷⁷

Bitpazarı esnafı, tekâlif-i pâdişâhî ile eskiden beri işlettikleri dükkanlara esnaf dışından birisinin kendi mülkü olduğunu iddia ederek müdahale ettiğini ve dükkanları kavvaf dükkanı yapmak istediğini padişaha arz etmişlerdi:

“Devletli sa‘âdetli sultânım hazretleri sağ olsun
Bu kulları Üsküdar'da vâki‘ bit pazarı cema‘âtinden olup harc ve havâyice ve
tekalif-i padişahî ...? gelmiş dükkanlarımızdan iken âhardan bir kimesne bu
benim mülkümdür ben bunu kavvâf dükkanı yaparım deyu cümle üstâdlara
muhâlefet idüp kavvâf dükkanı yapıp kânûn-ı kadîm bozulmak lazım
gelmeğin ve himmetli sultânımdan mercudur ki kânûn-ı kadîm bozulmamak
için deyû Üsküdar efendisine hitâben fermân-ı şerîf rica olunur fermân
sultânımıdır.
Bende cema‘ât-ı bitpazarı”

Bunun üzerine Sadrazam tarafından Üsküdar kadısına gönderilen buyurulduda durumun araştırılması şu şekilde talep edilmiştir:

“Üsküdar kadısı efendi ahvâllerin görüp mâni‘ ne ise huzurumuza arz eyleye
deyû buyuruldu.”

Sadrazam buyuruldusu üzerine Üsküdar kadısı Hafız Mustafa, konu hakkında tafsilatlı bir arzda bulunmuştur. “Ma‘rûz-ı dâ‘îleri budur ki” ifadesi ile başlayan arzda Bitpazarı cemaatinin mahkemeye gelerek verdikleri ifade kayda geçirilmiştir. Esnaf 45 seneden beri işlettikleri dükkanlara dışarıdan müdahale edildiğini ve ilgili şahsın dava konusu dükkanları haffaf dükkanı yapmak istediğini durumun “kadimden beri olagelene muhalif olduğu” nizam ve intizamın bozulacağı ifade edilmiştir. Kadı durumu bu

⁵⁷⁶ Saray-Bosna kadılığının H.1103-1121/M.1691-1710 yılları arasındaki yazışmalarını derleyen ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan (Y.514) bir sicil, mâruz türü belgelerin müstakil olarak kaydedildiği çok nadir bir kaynak olması dolayısıyla önem taşımaktadır. 74 varaktan ibaret olan bu defter idarî teşkilat, vergi ve arazi meseleleri ve siyasî tarih bakımından son derece önemlidir. Halil İnalcık'ın bu defterden seçip neşrettiği mâruzlar, Üsküdar kadı sicillerinde bulunan mâruzlarla karşılaştırıldığında diplomatik açıdan aynı özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Ağırlıklı konusunu vergi meselelerinin teşkil ettiği bu mâruzlar H.1103-1105/M.1691-1694 yıllarına aittir. (Halil İnalcık, “Saray Bosna Şeriye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna”, *Tarih Vesikaları*, II/7 (1942), s.178-187.)

⁵⁷⁷ Üsküdar Ş.S., No.287, vr.133a.

şekilde arz ettikten sonra arzı “ferman sultanım hazretlerindir” ifadesiyle bitirmiştir. Arzın sonunda kadı, imzasını “bende el-abdû’ d-dâ’î Hafız Mustafa el-kadî be-Üsküdar” şeklinde kaydetmiştir:

“Ma‘rûz-ı dâ‘îleri budur ki Üskûdar‘da vâki‘ bit pazarı cema‘atinin ihtiyarları meclis-i şer‘a gelip dükkân-ı mezbûre kırk beş seneden beru kendü cema‘atimizden oturaklılar sâkin olup ordu-yı hümayun ve sâyir tekâlifî bizimle ...? gelmişken hâlâ dükkân-ı mezbûru sâhibi haffâf dükkânı itmek ister kadîme muhâlif olduğundan ma‘adâ aramızda ecnebi bulunup ordu-yı hümayun vesâyir tekâlifî bizimle virmekle nizâm ve intizâmımıza hâlel gelür deyu ihbâr itdiler fermân sultânım hazretlerindir.
El-abdu‘l-dâ‘î Hâfız Mustafa
El-kâdı be-medine-i Üskûdar”

Bit pazarı esnafının şikayet arzıyla başlayan süreçte bir kadı mâruzu ve iki sadrazam buyuruldusu olmak üzere 4 adet belge düzenlenmiştir. Bazı durumlarda işlemin daha da uzadığı görülmektedir. Bununla ilgili ilginç bir örneğe Üsküdar

kadılığının H.1123/M.1711-12 tarihli bir sicilinde rastlanmaktadır.⁵⁷⁸ Mahalleden ihraçla ilgili olarak düzenlenmiş bu belgeler grubunda altı farklı belge bulunmaktadır. Bu belgeler grubunun ilkinin Halil Şeyhzâde'nin arzıhali oluşturmaktadır. Şeyhzâde kendi yakınında oturan Osman isimli şahıstan şikayetçi olmakta ve bu şahsın mahalledeki asayişini ihlal eden davranışlarından çeşitli örnekler vermektedir. Sadrazama yazılan bu arzıhal üzerine Üsküdar kadısının tahkikat yapması için bir buyuruldu yazılmış ve durumun mahalle imamı ve mahalleliden soruşturulması istenmiştir. Kadı yaptığı tahkikatın sonucunu bir mâruzla arz etmiştir. Kadının arzı dikkate alınarak ilgili şahsın “ma‘rifet-i şer‘le hânesinden ihraç” ve “huzûra ihzâr olunması” emredilmiştir. Fakat şikayet olunan şahıs bu emri dinlememiş olmalı ki Üsküdar kadısı tekrar bir mâruz yazarak Osman'ın “itâ‘at-i şer‘” etmediğini arz etmiş ve sadâret makamından tekrar bir buyuruldu yazılarak ilgili şahsın hânesinin mühürlenmesi emredilmiştir.

Bu altı farklı kayıttan oluşan belgeler grubuyla, ilgili mesele çözümlenememiş ve evi mühürlendiği için sokak ortasında kaldığını başka bir mahalleye taşınmak istediğini söyleyen Osman, durumunu sadarete arz etmiştir. Üsküdar kadısına yazılan buyurulduda şahsın mühürlenmiş evinin açılarak şahsî eşyalarının çıkarılmasına izin verilmesi Üsküdar kadısına yazılan buyurulduyla bildirilmiştir.

2.3.1. Mâruzların Konuları

İncelenen Üsküdar sicillerinde 163 mâruz tespit edilmiştir. Bunlardan 92 tanesi şahsî şikayet ve taleplerle, 42 tanesi esnaf şikayetleri ile, 18 tanesi idarî konularla, 10 tanesi vakıflarla ve 1 tanesi de vergi ile ilgili konularda tanzim edilmiştir. Bu tarihlerde Üsküdar sicillerinde yer alan şahsî meselelerle ilgili mâruzların genelde alacak-verecek, boşanma, hırsızlık, adam öldürme, gayri menkul tasarrufuna mani olanlardan şikayet gibi çok farklı konularda tanzim edildiği görülmektedir. Mesela bunlardan birinde el-Hac Mustafa'nın aklını yitirdiği ve herkese küfrederek mahalleyi yakmakla tehdit ettiği bildirilmekte ve şahsın tedavi edilmek üzere Atik Valide Sultan tımarhanesine konulması talep edilmektedir. Bu hususta yazılan buyuruldudan ilgili şahsın Darüşşifâya yatırıldığı ve tedavi gördüğü anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁸ Üsküdar Ş.S., No.342, vr.75b.

⁵⁷⁹ Üsküdar Ş.S., No.342, vr.78a.

Yine şahsî meselelerle ilgili olarak borcunu ödemek isteyen bir Ermeni'nin Üsküdar tomruğundan (hapishanesinden) saliverilmesi⁵⁸⁰, bağlarını taksim etmek isteyen bir kimsenin Üsküdar kadısı nezaretinde mimar ağayla birlikte bağlarının taksimi⁵⁸¹ gibi çok farklı konulara dair mâruzlar mevcut olduğu görülmektedir.

Esnaflık şikayetleri ile ilgili mâruzlar ise genelde esnafın narh ile ilgili düzenlemeler dolayısıyla yaptığı şikayetler ve haksız kazanç sağlayan izinsiz satıcılara dair şikayetleriyle ilgilidir. Yine bu tür mâruzlardan birinde Üsküdar'da kaçak barut imal eden kimselerin açmış olduğu işyerlerinin kapatılması için arzda bulunulduğu görülmektedir.⁵⁸²

İdarî konulardaki mâruzlar ise Üsküdar kadısının pazarbaşı ve hamalbaşı gibi idarecileri tayini dolayısıyla düzenlenmiştir. Vakıflarla ilgili mâruzlar ise vakıf gayri menkullerinin işletilmesi, kiraya verilmesi ve bu muamelelerden dolayı meydana gelen anlaşmazlıklar ve alacak davaları ile ilgilidir.

Konusu itibari ile incelendiğinde XVI. ve XVII. yüzyılda düzenlenen arzlar ile XVII. yüzyılın sonlarından itibaren sicillere kaydedilmeye başlanan mâruzların birbirinden oldukça farklı konularda düzenlendiği görülmektedir. Arzlar, genellikle mukataaların ve vakıfların iltizama verilmesi, vakıf görevlilerinin tayin ve azilleri gibi konu itibariyle tamamen idarî ve mâlî hususlara ait iken, arzların yerini alan mâruzlar esnaf meseleleri, şahsî şikayet ve talepler ve idarî meseleler hakkında düzenlenmiş olmaları dolayısıyla konuları bakımından oldukça değiştiği görülmektedir.

Üsküdar sicilleri içinde en eski tarihli mâruz olan 1092/M.1681-82 tarihli mâruzdan ilâmın ortaya çıktığı H.1154/M.1741-42 yılına kadar 163 mâruz sicillere kaydedilmiştir. Kadılar tarafından mâruz yazılarak Dîvân'a arz edilen hususlar yine idarî meselelere ait olup kadının yargı meseleleri hususunda Dîvân'a müracaatı söz konusu değildir.

2.3.2. Mâruzların Diplomatik Özellikleri

Mâruzlar diplomatik bakımdan başlangıç formülü, mesele, bitiş formülü ve tarih olarak dört bölüm halinde incelenebilir.

⁵⁸⁰ Üsküdar Ş.S., No.342, vr.78b.

⁵⁸¹ Üsküdar Ş.S., No.342, vr.78b.

⁵⁸² Üsküdar Ş.S., No.342, vr.79a.

Mâruzlarda çeşitli başlangıç formülleri kullanılmıştır. Bunlardan en sık kullanılan başlangıç formülleri “Ma‘rûz-ı dâ‘î-i devletleridir ki” veya “Ma‘rûz-ı devlet-i aliyyeleridir ki” şeklindedir. *Ma‘rûz* kelimesi ile başlayan diğer formüller arasında “Ma‘rûz-ı abd-i dâ‘îleri budur ki”, “Ma‘rûz-ı bende-i bî-mikdar budur ki”, “Ma‘rûz-ı da‘âvîleridir ki”, “Ma‘rûz-ı dâ‘îdir ki”, “Ma‘rûz-ı dâ‘îleri budur ki”, “Ma‘rûz-ı dâ‘îleridir ki”, “Ma‘rûz-ı devletleridir ki”, “Ma‘rûz-ı kulları budur ki” şeklinde yazılanları da mevcuttur. Başlangıç formülleri bazı mâruzlarda belgenin başına bir başlık gibi yazılırken, bazılarında ise metnin ilk satırında verilmiştir.

Mâruzlar genelde bir arzıhal ve sadrazam buyuruldusu üzerine tanzim edildiği için mesele kısmı arzıhalde geçen konu ile alakalı olarak bir teftiş, bir karar veya çeşitli idarî meseleleri ihtiva etmektedir. Bu sebeple başlangıç formülünden sonra mesele kısmına geçilirken, arzıhal sahibine veya varsa konu hakkında bir buyurulduya veya fermana atıf yapılan bir geçiş cümlesi kullanılmaktadır. Bu geçiş cümleleri Üsküdar sicillerinde kayıtlı mâruzlarda “sâhib-i arzıhalin”, “eshab-ı arzıhal falan b. filan”, “derûn-ı arzıhalde mestûr bulunan”, “husûs-ı mezbûr için” şeklinde standart olarak kaydedilmiştir. Kadiya yazılan fermana atfen tanzim olunan mâruzlarda geçiş cümleleri arasında en sık kullanılan “fermân-ı âlîlerine imtisâlen” cümlesidir. Ayrıca bu durum “işâret-i aliyye mucibince” şeklinde farklı ifade ile de kaydedilebilmektedir.

Mâruzların bitiş cümleleri ise birbirinden çok farklıdır. Mâruzun yazılma sebebine veya yapılacak işleme bağlı olarak belgenin sonunda bir karar veya talep ifade eden cümleler bulunur. Mesela ferman talebi için yazılan mâruzlarda genelde “fermân-ı âlîlerine muhtâcdır”, “fermân-ı âlî ihsân buyrulursa”, “fermân-ı âlî ricâ sebebiyle”, “berat verilmek beyanıyla” şeklinde ifadeler bulunur. Şikayetler ve asayişler ilgili mâruzlarda bitiş cümleleri “mahalleden ihrâcını talep ederler”, “tevkîf olunmuştur”, “teslim olunduğu”, “tenbih olunduğu”, “men‘ olunduğu”, “izin verilmiştir”, “... olunmak lazım gelmiştir”, “... olunmak iktiza eylediği”, “zimmetini ibra eylediği”, “tescil olunduğu”, “... dediği ba‘de’t-tescil” v.b. gibi çeşitli ifadelerle kaleme alınmaktadır. Ayrıca üst makamlara sadece bilgi vermek amacıyla yazılan mâruzlarda da “vâki‘ hâl der-i devlete i‘lâm olundu”, “husûs-ı mezkûr mâ‘lûm-ı devletleri oldukda” şeklinde ifadelerle bitiş cümlelerine geçilmektedir.

Mâruzlar “huzûr-ı âlîlerine i‘lâm olundu” cümlesi ile bitirilmektedir. Bununla birlikte “huzur-ı âlîlerine irsal olundu”, “vâki‘ hâl i‘lâm olundu” “vâki‘ hâl der-i devlet-medâra ilâm olundu” şeklinde farkı ifadeler de mevcuttur. Bazı mâruzlarda buna ilave

olarak “bâkî ferman”, “ferman sultanımındır”, “bâkî emr der-adlindir”, “bâkî emr limen lehü’l-emrindir”, “bâkî ferman men lehü’l-emrindir” şeklinde bitiş cümlelerine rastlanmaktadır.

Üsküdar sicillerinde tespit edilen mâruzların birçoğu tarih taşımamaktadır. Ancak tarih kaydı olan mâruzlar da mevcuttur. Tarih kaydı bulunan mâruzlarda, mâruzun yazıldığı gün ve yıl rakamlarla, ay adları ise yazı ile kaydedilmiştir.

2.4. İLÂM

Osmanlı diplomatik biliminde ilâm kelimesi, yaygın anlamıyla, kadılar tarafından hazırlanan ve Dîvân’a arz edilen belge türünü tanımlar. Fakat ilâm kelimesi, şerî belge türlerinden birini niteleyen bir terim olarak hususî bir anlam ve hukukî bir mahiyet kazanmadan önce bütün idarî merciler tarafından Dîvân’a veya resmî birimlere yazılan arzları içine alan ve daha umumî bir anlam ifade eden bir terim olarak da kullanılıyordu. Daha sonra ilâm terimi sadece kadılar tarafından düzenlenen bir belge türüne mahsus olarak kullanılmıştır.⁵⁸³

⁵⁸³ Sicilleri incelediğimizde XVI. yüzyıldan itibaren arz kelimesinin yerine ilâmın da kullanıldığını görüyoruz. Üsküdar şerîye sicillerinde bir belge türünü nitelemek üzere ilâm kelimesinin ilk kullanımına XVI. yüzyılın sonlarında rastlanmaktadır. Kuzguncuk metropolidi Nikola veled-i Papa Manol’un görevine Bozacıoğlu Kostandin tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi için Üsküdar kadısı Abdurrahman Efendi tarafından yazılan 2 Rebiulahir 992/13 Nisan 1584 tarihli arz, ilâm teriminin ilk kez kullanıldığı belge olarak diğer arzlardan ayrılmaktadır. “İlâm-ı hakir oldur ki” hitâbıyla başlayan arz bir şikâyet üzerine düzenlenmiş olup, şikâyetçi metropolid kendi durumunun Dîvân’a bildirilmesini ve müdahalenin men’i için kendisine bir mukarrernâme verilmesini talep etmektedir. Üsküdar kadısı da arzında bu şikâyeti aynen naklettikten sonra arzın şikâyetçi metropolidin talebi üzerine düzenlendiğini “benim ahvâlîmi i’lâm idüp bana bu husus için bir mektup ahıresüz deyu tazarru’ eyledi” şeklinde belirtmiştir. Fakat arzın bitiş ibâresi, diğer arzlarda pek görülmemiş bir tarzda “bu hususa bir mukarrernâme virüp bunun hizmetine kimesne mâni’ olmaya ve’s-selâm” şeklinde son bulmaktadır. Bu ifade bir arzdan ziyade bir hüküm yazılması için hazırlanmış bir taslak metnin bitiş ibaresine benzemektedir. Ayrıca arzın başında yer alan “Kıdvetü milleti’l-mesîhiyye Kuzguncuk’da sâkin olan Medropolide” ibâresi de yine bir hükmün başlangıç ifadesine benzemektedir. Bu özellikler dolayısıyla bu ilâmın XVI. yüzyılda başka bir örneğinin mevcut olmadığını söyleyebiliriz: “Kıdvetü milleti’l-mesîhiyye Kuzguncuk’da sâkin olan Medropolide i’lâm-ı hakir oldur ki işbu hâmil-i mürâsele Heğbeli’de sâkin olan Nikola veled-i Papa Manol bu hakire gelip takrîr-i kelâm idüp bundan akdem babamız karye-i mezbûrede papas olup ...? ve za’îf olmağla âni bana tevcih idüp hizmette kâim iken beni Bozacıoğlu Kostandin rencide edip ve sayiri mahall-i mertebe râzı iken Kostandin kâyil olmayıp benim ahvâlîmi i’lâm idüp bana bu husus için bir mektup ahıresüz deyu tazarru’ eyledi bu hususa bir mukarrernâme virüp bunun hizmetine kimesne mani’ olmaya ve’s-selam. 2 Rebi’ulahir sene 992. El-fakîr Abdurrahman ...? el-kâdı be-Üsküdar” (Üsküdar Ş.S., No.59, vr.83a.); İlâm kelimesinin arzla müteradif olarak kullanıldığını daha sonraki döneme ait kadı arzlarda da görmek mümkündür. XVIII. yüzyıl başlarında yazılmış bir sakk mecmuasında kayıtlı olan bir arzda, Alasonya kazası sakinlerinin kadılarından memnun olduğunun “Der-i devlet penaha arz” edilmesi istenmekte ve arzın sonunda da bu talebin “pâye-i serîr-i a’lâya i’lâm olundu”ğu ifade edilmektedir: “Budur ki hâlâ civârımızda vâkı’ medine-i Alasonya kazasına mutasarrıf olan Mevlâna Ahmed Efendi dâ’îleri ...? fezâil ile âreste ve zîver-i ulûm ile ... ve vâkı’ olan hidemât-ı şehinşâhîde kema yenbağî mecd ü sa’y ve def’-i zulm ile mukayyed ve her vecihle müstakîm dâ’îleri olup kazâ-i mezbûrun cümle ulemâ ve sulehâ ve sa’yir a’yân-ı vilâyet fukarası ...? mezbûr dâ’îlerinden râzı ve şükran üzere oldukları ecilden mezbûrun hüsn-i hâlini der-i devlet penâha arz idiverün deyu bu dâ’îlerine ilhâh ve ibrâm eylediklerinde vâkı’ hâl vukû’u üzere pâye-i serîr-i a’lâya i’lâm olundu.” (Ahmed Vehbi b. Mustafa, *Sakk-ı Ahmed Vehbi*, Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi 941, Yazma 1125, vr.134a.); Gerek XVI. gerekse XVII. yüzyıla ait her iki arzda da belgeyi nitelemek üzere ilâm kelimesinin kullanılmış olması ve ayrıca buna ait muhtelif örneklerin de bulunması iki terimin birbirinin yerine kullanılabileceğini göstermektedir.

2.4.1. İlâm Tanımları ve Belge Türü Olarak İlâmın Ortaya Çıkışı

Bu güne kadar ilâm hakkında yapılan tanımlar metodolojik bir araştırma neticesine dayanmamaktadır. İlâmı tarif eden kaynaklar genellikle ilâmın sadece hüküm ihtiva eden bir belge türü olduğunu ifade etmişler, ilâm ve hücceti ise sadece kadının kararını ihtiva edip etmemesine göre birbirinden ayırmaya çalışmışlardır. Ancak gerek Uzunçarşılı'nın ve gerekse diğerlerinin verdikleri ilâm tariflerinin yapılan incelemeler sonucunda yanlış olduğu ve ilâm veya hüccet türü belgelerin karar ihtiva edip etmemeleri bakımından diplomatik bir ayrım tabi tutulamayacağı anlaşılmıştır.

Bu güne kadar ilâmla ilgili yapılan tanımlar genellikle mevcut fıkıh kitapları ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'den alınarak aktarılmıştır. Bunun dışında ilâmların diplomatik hususiyetleri, ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine hiçbir değerlendirme yapılmamıştır. Bu sebeple ilâmlarla ilgili tanımlar eksik kalmaktadır.

İlâm hakkında yapılan tarifler birbirinden farklı ve çelişkili ifadeleri ihtiva etmektedir. İlâm konusunda ilk defa İsmail Hakkı Uzunçarşılı ilmiye teşkilatına dair eserinde kısa bir bölüm kaleme almıştır.⁵⁸⁴ Uzunçarşılı ilâmın bir tahkikat sonucu düzenlendiğini ve merciine arz edildiğini ifade eder:

“İlâm bildirmek, bildirilmek demektir. Kadının herhangi bir mesele hakkında yaptığı tahkikatın kendi imzası altında merciine veya vâki' suale cevaben arz etmesine (ilâm) denilir. İlâmlar re'sen veya vaki sual üzerine bildirilir. Meselâ bir kaza halkının yolsuz bir meseleden şikâyet yollu kadiya müracaat ile dertlerini hükümete arz etmesini istemeleri gibi. Eğer kadı bu şikâyetteki haksızlığa şahid olmuşsa ilâmda onu da zikr ederdi.”

Uzunçarşılı'nın ilâm tarifi daha çok arza ait hususiyetleri ön plana çıkarmakta olup mahkeme ilâmlarının niteliğini yansıtmamaktadır. Uzunçarşılı ayrıca ilâmların bir hüküm ihtiva edip etmediği üzerinde durmamıştır.

İlâm konusunda bir başka değerlendirme ise Abdülaziz Bayındır'a aittir. Bayındır, Uzunçarşılı'nın tanımından çok farklı bir tanım yaparak ilâmı “hâkimin bir davada şeriata göre verdiği hükmünü ve üstünde imza ve mührünü taşıyan bir vesika” şeklinde tanımlar ve ilâmın bir hüküm ihtiva ettiğini belirtir.⁵⁸⁵

⁵⁸⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.108.

⁵⁸⁵ Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku*, s.3-11.

İlâm konusunda bir diğer tarif ise Ahmet Akgündüz'e aittir.⁵⁸⁶ Akgündüz ilâmı Bayındır'ın tanımlamasına paralel olarak “şer’î bir hükmü ve altında kararı veren kadının imza ve mührünü taşıyan yazılı belge” şeklinde tarif etmiştir. Akgündüz sicillerde geçen belge türleri içerisinde, ilâm türü belgeleri diğer belge türlerinden ayıran en önemli özelliğin kadının kararını ihtiva etmesi olduğunu “hâkimin kararını ihtiva eden her belge ilâmdır” şeklinde kesin bir hükümle ifade etmiştir.

Osmanlı belge türlerini diplomatik bakımdan inceleyen Mübahat Kütükoğlu, kitabında “İfta ve kaza organlarınca düzenlenen belgeler” başlığı altında ilâm bahsine de yer vermiştir. Ancak Kütükoğlu çalışmasını ilâmın diplomatik özellikleri üzerine yoğunlaştırmış ve ilâmı “bir davanın mahkemece nasıl bir hükme bağlandığını gösteren belge” veya “Osmanlı diplomatiğinde kadıların şer’î mahkemeye intikâl eden bir davanın kararının tasdikini temin maksadıyla şeyhülslâmlığa, veya herhangi bir konuda bilgi vermek üzere üst makamlara yazdıkları yazılar” olarak tanımlamıştır.⁵⁸⁷

İlber Ortaylı ise ilâmı “genellikle bir tahkik ve keşfin sonucunu bildiren ve kadının hukukî bir problem hakkındaki reyini havi bir nevi rapordur” şeklinde tarif etmiştir.⁵⁸⁸

Yukarıdaki tanımlar ilâmı, genellikle Dîvân’a arz ediliş şekli bakımından veya hüküm ihtiva edip etmemesine göre ele almaktadır. İlâmın en bariz vasıflarından biri olan ve hüccetden farkını ortaya koyan şuhûdü’l-hâlin ilâmda bulunmaması tanımlarda yer almamıştır. Gerek hüccet bahsinde ifade edildiği üzere gerekse aşağıda ilâmın muhteva bakımından analizinde de görüleceği üzere ilâmlar, arz ve mâruz türü belgelerin yeni bir hukukî fonksiyon icra etmesi ve diplomatik bakımdan değişmesi sonucunda ortaya çıkmış olup hüküm ihtiva edip etmemesine göre tanımlanması doğru değildir.

Osmanlı diplomatik biliminde bir belge türü olarak ilâmın ortaya çıkışına dair herhangi bir çalışma yapılmadığı için ilâm, gerek tanım bakımından gerekse hukukî bir metin olarak mahiyeti bakımından doğru bir şekilde tanımlanamamıştır. Bu sebeple tezimizde Üsküdar kadı sicilleri taranarak ilâmın tanımı ve ortaya çıkışıyla ilgili genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmış ve bu amaçla H.920/M.1514-15 tarihinden başlanarak Üsküdar kadılığı sicillerinin dört yüz tanesi incelenmiş bütün arz, mâruz ve ilâm

⁵⁸⁶ Ahmet Akgündüz, “İlâm”, *DİA*, c.XXII (2000), s.72-73.

⁵⁸⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.345.

⁵⁸⁸ İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, s.256.

kayıtları derlenmiş ve bir belge türü olarak ilâmın ortaya çıkış tarihi ve diplomatik bakımdan gelişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İlâm başta müstakil bir belge türü olarak ortaya çıkmamış, ancak arzın şekil değiştirmesi sonucu bu adı almış ve terim olarak yeni bir mahiyet kazanmıştır. Bu sebeple Osmanlı diplomatik biliminde ilâm olarak bilinen belge türünün esasını kadı arzlarının oluşturduğunu söyleyebiliriz. Kadı arzlarının ilâma dönüşme süreci, Üsküdar kadılığınca düzenlenen belgelerin diplomatik hususiyetleri ve işlevleri dikkate alındığında üç ayrı dönem halinde ele alınabilir. Bu dönemler genel hatlarıyla H.920-1091/M.1514-1681 dönemi arzları, H.1092-1153/M.1681-1740 dönemi ve mâruzların arzın yerini alması ve H.1154-1341/M.1741-1923 dönemi Osmanlı kaza (yargı) sisteminde yapılan reform ve bunun sonucunda mâruzların ilâm adını alması şeklinde gruplandırılabilir.

Üsküdar sicilleri içerisinde tespit edilebilen ilk arz H.920/M.1514-15 senesine ait olup Üsküdar nâibi tarafından yazılan bu arzda Üsküdar yargı bölgesi içerisinde meydana gelen bir ölüm hadisesi merkeze bildirilmektedir.⁵⁸⁹ Diplomatik özellikleri bakımından XVI. yüzyılda düzenlenen arz hususiyetlerine sahip son belge H.1002/M.1593-94 tarihli dir. Bu belge Mehmed Paşa Camii imamının yevmiyesi ile ilgili olup mesele Üsküdar kadısı tarafından Dîvân'a arz edilmiştir.⁵⁹⁰ H.1002/M.1593-94 tarihinden mâruz belgelerinin ortaya çıktığı H.1092/M.1681-82 tarihine kadar 90 yıllık bir dönemde Üsküdar sicillerinde başkaca bir arza rastlanmamaktadır.

XVI. yüzyıla ait Üsküdar kadılığı sicillerinde kayıtlı arzları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, bir yüzyıl boyunca çok az sayıda arzın defterlere kaydedildiği ortaya çıkmaktadır. XVI. yüzyıla ait yüz kadar sicilde tespit edilebilen arz sayısı sadece 31 ve arzların yer aldığı defter sayısı ise 13'tür. Yüz seneye yaklaşan bir dönemde Dîvân'a arz edilen hususların sayısının 31 kayıtlı sınırlı olması kadıların verdikleri kararlarda ve idarî uygulamalarında merkezden büyük oranda bağımsız hareket ettikleri sonucunu ortaya koymaktadır. Kadı kendi yargı bölgesinde, hukukî olsun olmasın her türlü meseleyi kendi karar ve uygulaması ile çözüp deftere kaydetmekte, bu karar ve uygulamanın doğruluğu veya geçerliliği için kazasker, şeyhülislam, Dîvân veya padişah gibi bir üst makamın onayına ihtiyaç duymamaktadır. Merkezden kadıya gönderilen fermanlar dikkate alındığında devletin de doğrudan mahkemenin işleyişine veyahut

⁵⁸⁹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.12.

⁵⁹⁰ Üsküdar Ş.S., No.87, vr.151a.

kadının verdiği kararlara herhangi bir müdahalesinin olmadığını söyleyebiliriz. Fakat bunun sicillere yansımaya henüz tespit edemediğimiz başka bir mekanizması olup olmadığı da ayrıca tartışılmalıdır.

XVI. yüzyılda kadı arzları genellikle re'sen yazılırken, XVII. yüzyıl sonlarında yeni bir uygulama ile kadı arzları sadrazam tarafından kadıya hitaben yazılan buyuruldu üzerine düzenlenmeye başlanmış ve böylece arzlar yerini mâruz dediğimiz yeni bir belge türüne bırakarak farklı bir diplomatik kimliğe kavuşmuştur. Üsküdar kadısına hitaben yazılan buyuruldularda, genelde mahkemeye intikal eden veya tahkikat yapılması gereken meselelerin araştırılması için emir gönderilmekte ve kadıdan, meseleyle ilgili tahkikatın neticesi, “bildiresin/arz edesin/i'lâm edesin deyu buyuruldu” ifadesi ile talep edilmektedir. Üsküdar kadılığı sicillerinde mâruz türü ilk belge H.1092/M.1681-82 yılına ait sicilde geçmekte olup⁵⁹¹ H.1092 tarihi bu bakımdan bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bugün ilâm veya mâruz olarak tarif ettiğimiz belge türünün Üsküdar kadılığı sicilleri esas alındığında ilk defa H.1092/M.1681-1682 yılında ortaya çıktığını tespit ediyoruz. Bu belge sadrazam tarafından Üsküdar kadısının bir esnaf şikayeti hakkında tahkikat yapmasını emreden buyuruldusu üzerine düzenlenmiştir. Diplomatik özellikleri bakımından ilâm olarak tarif ettiğimiz ve Üsküdar kadılığında ilk örneğine H.1154/M.1741-42 tarihinde rastladığımız belgelerle aynı hususiyetlere sahip olan H.1092/M.1681-82 tarihli bu belge, Üsküdar'da bulunan Bitpazarı cemaatinin padişaha arzıhalde bulunmaları üzerine kaleme alınmıştır.⁵⁹² Bu belge, daha sonra Üsküdar kadılığınca düzenlenen mâruzlara örnek teşkil etmiş ve H.1092/M.1681-1682 tarihinden ilk müstakil ilâm sicilinin ortaya çıktığı H.1154/M.1741-42 yılına kadar 163 kadar mâruz sicillere kaydedilmiştir. Bu 62 senelik dönemde yıllık ortalama 3 meselenin Dîvân'a arz edildiği görülmektedir. Bu dönemde Dîvân'a arz edilen hususlar yine idarî meselelere ait olup kadının yargı yetkisine bir müdahale söz konusu değildir.

⁵⁹¹ Üsküdar Ş.S., No.287, vr.133a.

⁵⁹² Bitpazarı esnafı, tekâlif-i pâdişâhî ile eskiden beri işlettikleri dükkanlara esnaf dışından birisinin kendi mülkü olduğunu iddia ederek müdahale ettiğini ve dükkanları kavvaf dükkanı yapmak istediğini padişaha arz etmişlerdi. Bunun üzerine Sadrazam tarafından Üsküdar kadısına gönderilen buyurulduda durumun araştırılması talep edilmiştir. Sadrazam buyuruldusu üzerine Üsküdar kadısı Hafız Mustafa, konu hakkında tafsilatlı bir arzda bulunmuştur. “Ma'rûz-ı dâ'ileri budur ki” ifadesi ile başlayan arzda Bitpazarı cemaatinin mahkemeye gelerek verdikleri ifade kayda geçirilmiştir. Esnaf 45 seneden beri işlettikleri dükkanlara dışarıdan müdahale edildiğini ve ilgili şahsın dava konusu dükkanları haffaf dükkanı yapmak istediğini durumun “kadimden beri olagelene muhalif olduğu” nizam ve intizamın bozulacağı ifade edilmiştir. Kadı durumu bu şekilde arz ettikten sonra arzı “ferman sultanım hazretlerindir” ifadesiyle bitirmiştir. Arzın sonunda kadı, imzasını “bende el-abdû'd-dâ'î Hafız Mustafa el-kadî be-Üsküdar” şeklinde kaydetmiştir. Üsküdar kadısının bu arzı üzerine Sadrazam tarafından tekrar bir buyuruldu gönderilerek konu hakkındaki karar tebliğ edilmiştir. Bu buyuruldu ise “Arz olunduğu üzere kadimden nice olunmuş ise olageldiği üzere icra edile deyu buyuruldu” şeklinde sicile kaydedilmiştir.

XVIII. yüzyıl ortalarında Osmanlı kaza (yargı) sisteminde yapılan bir reform neticesinde, kadılar yeni bir uygulamayla, gördükleri davaların ve noterlik işlemleri diyebileceğimiz meselelerin büyük bir kısmını Dîvân'a arz etmeye başlamışlar ve bunun sonucunda diplomatik hususiyetleri bakımından olmasa da muhteva ve fonksiyonları bakımından daha önceki arzlardan farklı bir mahiyet arz eden belgeler yani ilâmlar ortaya çıkmıştır.

H.1154/M.1741-42 yılındaki hukuk reformu mahiyeti bakımından hem kadıların yargı bağımsızlığıyla ilgili sonuçlar doğurmuş hem de ilâmı ortaya çıkarmıştır. Bu tarihe kadar kadılar gördükleri davalarla ilgili olarak yalnızca hüccet tanzim ederken bu tarihten itibaren mahkemelerce ilâmlar düzenlenmeye başlanmıştır.

H.1154/M.1741-42 yılına tesadüf eden bu dönüm noktasında ilâmların kaydına mahsus olarak ilk defa müstakil bir ilâm sicilinin tutulmaya başlandığını görüyoruz. H.1092-1153/M.1681-1741 yılları arasına tekabül eden 60 yıllık bir dönemde 163 civarında mesele Dîvân'a arz edilmişken bu defterde yaklaşık on ay içerisinde (Rebiulevvel 1154/Mayıs-Haziran 1741-Zilhicce 1155/Ocak-Şubat 1743) 226 tane ilâm kaydedilmiş olup, bu da XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yargı sisteminde köklü bir dönüşümün başlamış olduğunu göstermektedir.

Bu gelişmeler ilâmın ortaya çıkışının devletin kaza (yargı) sistemine doğrudan müdahil olması ile gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bunu bir bakıma Osmanlı hukuk sisteminde bir reform olarak değerlendirmek mümkündür. Zira H.1150/M.1737-38'li tarihlere kadar yargı bağımsızlığına sahip olan kadılar bu tarihten sonra merkezî yönetimin kontrolüne girmiş ve bunun sonucunda da yargı faaliyetlerini merkeze arzetmeye başlamışlardır. Bu reform, Osmanlı kadılarının yargı faaliyetlerini merkezin kontrolü altına almakla kalmamış, kadı kararlarını da merkezî devlet otoritelerinin denetimine açmıştır. İlâm bütün bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır.

2.4.2. İlâmların Diplomatik Özellikleri

İlâmların diplomatik özellikleri mâruzların diplomatik özellikleri ile hemen hemen aynıdır. İlâmlar da başlangıç formülü, mesele, bitiş formülü ve tarih olarak dört bölüm halinde incelenebilir.

Üsküdar şeriye sicillerinde kayıtlı ilâmlarda başlangıç formülü mâruzlara nazaran daha standarttır. İlâmlarda, mâruzlarda olduğu gibi “Ma’rûz-ı dâ’î-i devletleridir ki” başlığının kullanılmasının yanı sıra daha sıklıkla *Mâruz* kısaltması kullanılmaktadır. *Mâruz* ibaresi belgenin başına, ortaya gelecek şekilde bir başlık gibi yazılmakta ve daha sonra belge metnine geçilmektedir. Ancak bazı ilâmlarda “Der-i devlet-mekîne arz-ı dâ’î-i kemîne budur ki” şeklinde giriş cümleleri de kullanılmıştır.

İlâmların metin kısmına yine mâruzlarda olduğu gibi “sâhib-i arzıhalin” “derûn-ı arz-ı hâlde mezkûru’l-ism” gibi veya “vârid olan fermân-ı âlîlerine imtisâlen” v.b. gibi meselenin evveliyatına atıfta bulunularak başlanmaktadır. Bu kısımda mesele tafsilatı ile anlatılır ve konu ile ilgili gelişmeler kaydedilir.

İlâmın sonunda meselenin Dîvân’a arz edildiği kaydedilir. Bu sebeple ilâmlar “huzûr-ı âlîlerine i’lâm olundu” şeklinde bitmektedir. Bunun yanı sıra “huzûr-ı âlîlerine irsâl olundu”, “vâki’ hâl i’lâm olundu” şeklinde bitiş formülleri de kullanılmıştır. Bazı ilâmlarda bu formüle ilaveten “fermân men lehü’l-emrindir” veya “bâkî emr hazret-i men-lehü’l-emrindir” şeklinde son kararın yine padişaha ait olduğunu ifade eden cümleler veya bir mesele hakkında kadının kararını bildiren “mu‘ârazadan men’ olunduğu”, “fermân-ı âlî buyrulmak istidabı”, “kimseye zararı olmadığı haber verilmiştir” şeklinde muhtelif cümleler de kullanılmıştır.

Bazı ilâmların sonunda kayıt, “ilâm şod” gibi Farsça ibarelerle de bitirilmektedir. Ayrıca arz ve ilâm kelimesinin birlikte kullanıldığı bitiş formüllerine de rastlanmaktadır. Mesela H.1154/M.1741-42 tarihli ilâm sicilinde bir ilâm “ol ki vâki’ haldir pâye-i serîr-i a’lâya arz ve i’lâm olundu”, aynı defterde diğer bir ilâm “vâki’ hal atabe-i aliyyelerine arz ve i’lâm olundu”, yine başka bir ilâmda “Dergâh-ı adâlet-ünvâna arz ve i’lâm olundu” şeklinde bitirilmektedir.

Üsküdar sicillerinde tespit edilen ilâmların sonunda tarih düzenli olarak kaydedilmiştir. Tarihler genelde gün, ay ve yıl belirtilerek, gün ve yıl ise rakamlarla yazılmaktadır.

2.4.3. İlâm Türleri

Osmanlı kaza (yargı) sisteminde kadıların idarî hususların yanısıra, baktıkları bazı hukukî davaları da Dîvân-ı hümayûn’a arzelmeye başlamaları sonucunda, ilâm şerî belge türlerinden birini niteleyen yeni bir terim olarak hususî bir anlam ve hukukî bir

mahiyet kazanmıştır. Bu gelişme sonucunda XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren mahkemeler tarafından verilen ilâmlar sayıca hızla artmış ve konu bakımından pek çok farklı ilâm türü ortaya çıkmıştır. Bu dönemde mahkemelerin Dîvân'a arz ettiği meselelerin neler olduğu diğer bir deyişle hangi davalar için ilâm yazıldığı, hukuk tarihimiz ve Osmanlı kaza sisteminin işleyişi bakımından önemli bir mesele teşkil etmektedir. Bu sorunun cevabını bulmak için Üsküdar mahkemesine ait ilk ilâm sicili ile yine aynı tarihe tekabül eden bir hüccet sicili mukayeseli olarak incelenmiştir.⁵⁹³

Müstakil olarak ilâm türü belgeleri toplayan ve bu sebeple ilk ilâm sicili olarak nitelediğimiz Rebiulevvel 1154/Mayıs-Haziran 1741-Zilhicce 1155/Ocak-Şubat 1743 tarihli ve 403 nolu Üsküdar sicili konularına göre tasnif edildiğinde darp, hırsızlık, gasp, katl, adam yaralama, zina/fuhuş, adam zehirlleme, diyet, dolandırıcılık, haneye tecavüz, adam alıkoyma, küçük yaşta evlilik, sahte hüccet tanzimi, sahte kethüda tayini gibi cezai müeyyide gerektiren suçlar ve kamu hukukuyla ilgili hususların ekseriyeti teşkil ettiği görülmektedir. Buna karşılık ilâm siciliyle aynı yıla ait olan Rebiulevvel 1154/Mayıs-Haziran 1741-Şaban 1155/M.Eylül-Ekim 1742 tarihli ve 404 nolu Üsküdar hüccet sicilinde ise ev satışı, bağ satışı, dükkan satışı, bahçe satışı, tarla satışı, ev eşyası satışı, boşanma, itkname, veraset, nafaka, mihir, miras v.b. ağırlığını özel hukukla ilgili konuların teşkil ettiği hüccetlerin yer aldığı görülmektedir. Bu iki sicilin mukayesesi, ilâm türü belgelerin başlangıçta konuları bakımından hüccetlerden büyük oranda farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

Siciller incelendiğinde XVIII. yüzyılın ortalarına kadar hırsızlık ve katl davalarına aid had cezalarının kararlarını ihtiva eden mahkeme kayıtları hüccet formatında yazılmışken, ilâmın ortaya çıktığı H.1154/M.1741-42 yılından sonra ceza davalarına ait mahkeme kayıtlarının ilâm formatında düzenlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Mesela, H.1160/M.1747-48 tarihinde Feyzullah Beşe b. Ömer'in, elini kılıçla yaralayıp sakat bırakan Yeniçeri Mehmed Beşe b. Ahmed'e verilen diyet tazminatıyla ilgili mahkeme kararı ve Üsküdar kadılığınca Mustafa b. Mehmed'e verilen kısas kararı⁵⁹⁴, yine Üsküdar kadılığınca Kasber veled-i Minas'a verilen kısas kararı⁵⁹⁵, H.1161/M.1748 tarihinde İstanbul Bâb mahkemesinde görülen bir cinayet

⁵⁹³ İlâmın ortaya çıkmasından sonra XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait siciller belge türlerine göre ilâm ve hüccet şeklinde iki ayrı grup halinde tutulmaya başlanmış ve ilâm ve hüccet sicilleri ayrı seriler teşkil etmiştir.

⁵⁹⁴ Deniz Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'îyye Sicili Defteri 1159-1160/1747-1748*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999, s.157 (Hüküm No.315.)

⁵⁹⁵ Deniz Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'îyye Sicili Defteri*, s.229-230 (Hüküm No. 459.)

davası neticesinde verilen kısas cezası⁵⁹⁶, H.1180/M.1766-67 tarihinde İstanbul mahkemesinin kararı gereğince zina iftirası dolayısıyla sipahi el-Hâc Mustafa'ya 80 değnek vurulması kararı ilâm formatında düzenlenmiştir.⁵⁹⁷ Yine İstanbul kadısı tarafından H.1180/M.1766-67 tarihinde kaydedilen bir hırsızlık davasında da dört buçuk kese akçe çaldıklarını itiraf eden Süleyman, Hasan ve Ali isimli zanlılara verilen tazir cezası ilâm şeklinde yazılarak Dîvân'a arz edilmiştir.⁵⁹⁸ Bu ilâmda tazir cezasının takdiri merkeze şu ifade ile havale edilmektedir: “ta‘zîrleri hususûnda emir ve fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.”

İlâm ile hüccet arasında konu bakımından mevcut farkı daha net ortaya koyacak olan bir diğer kaynak grubu da bu dönemde yazılmış sakk mecmualarıdır. Bu sebeple XVIII. yüzyılda yazılmış sakk mecmuaları incelenerek ilâm türü belgelerin hangi dava konularına tahsis edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sakk mecmuaları arasında ilâm türü belgeleri de ihtiva eden ilk mecmua H.1171/M.1757-58 yılında yazılmış olup Hızır b. Osman'a atfedilen *Sakk-ı Hızırzâde*'dir.⁵⁹⁹ Bu mecmuada ilâm türüne ait olan sınırlı sayıda belgeyi bir konu tasnifine tabi tuttuğumuzda tayin ve tevcih meselelerinin yanı sıra murafa'a davaları ve deyn konulu ilâmlara da rastlanmaktadır. XVIII. yüzyılda yazılmış Mehmed b. Abdullah Musazâde'ye ait *Tuhfetü'l-kitâb* isimli sakk mecmuasında ise ilâmlar konularına göre ikrar, isbat, tasdik, def', sulh, katl, diyet, bey', icâre, deyn, su-i hâl başlıkları altında toplanmıştır.⁶⁰⁰ Bu da göstermektedir ki XVIII. yüzyılda düzenlenen ilâmlar ilk ilâm sicilinde yer alan ilâmlardan farklı olarak ticaret hukukuna ait konuları da kapsayacak şekilde tür bakımından değişmeye ve zenginleşmeye başlamıştır. Zamanla ilâmlar için, Mehmed Sadık b. Mustafa Şanizâde'ye ait *Bedâiyü's-Sukûk* isimli eserde de (H.1205/M.1790-91) görüleceği üzere⁶⁰¹, ibâdetler de dâhil pek çok hukukî meseleyi içine alacak şekilde yeni başlıklar oluşturulmuştur. Mesela Şanizâde'nin sakk mecmuasında ilâmlar kısmında namaz bahsinde imamlarla ilgili meselelerle bayram

⁵⁹⁶ İstanbul Bab Mahkemesi Ş.S., No.192, vr.78a'dan nakleden Abdülaziz Bayındır, “Örnekleriyle Osmanlı'da Ceza Yargılaması”, s.75. (Makalede iki yerde belgenin tarihi sehven 1116 olarak yazılmıştır. Kataloglardan ve defterin aslından yapılan incelemede belgenin tarihin 1161 olduğu tespit edilmiştir.)

⁵⁹⁷ İstanbul Ş.S., No.24, s.142'den nakleden Ömer Menekşe, *Hırsızlık Suçu ve Cezası*, s.73.

⁵⁹⁸ İstanbul Ş.S., No.25, s.193'den nakleden Ömer Menekşe, *Hırsızlık Suçu ve Cezası*, s.74.

⁵⁹⁹ *Sakk-ı Kudât* olarak da bilinen bu mecmuada hüccet ve ilâm türü belgeler bir konu tasnifine tabi tutulmadan karışık olarak verilmiştir. Belgelerin baş kısmında belgenin konusunu tespit etmemize yarayan ve genellikle kırmızı mürekkeple yazılmış başlıklar bulunmaktadır. (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, No. T6267)

⁶⁰⁰ Bu mecmuanın da telif tarihinde ihtilaflar mevcuttur. Atıf Efendi Kütüphanesi 1115 numarada kayıtlı bir nüshasında istinsah tarihinin 1123 olduğu, Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan diğer nüshalarının ise 1190-1218 tarihleri arasına ait olduğu görülmektedir.

⁶⁰¹ Süleymaniye Kütüphanesi, *Mihrişah Sultan*, No.131.

günlerinin tespitine dair ilâmlara, oruç bahsinde hilalin görülmesine dair ilâmlara yer verilmiştir. Şanizâde'nin ilâm olarak eserine aldığı belgeler şunlardır: Namaz, oruç, hizane, nafaka, tazir, mürted, vakıf, keşif, tevliyet tevcihi, mütevellî nasbı, kadı azli, icâre, sulh, ibra, cinayet, diyet ve ibra.

İlâmların sınıflandırılması ve başlık ve alt başlıklarının oluşturulması bakımından önemli bir yere sahip olan bir sakk mecmuası da Debbağzâde Numan Efendi'nin *Tuhfetu's-sukûk* isimli eseridir.⁶⁰² Debbağzâde, eserinde diğer sakk mecmualarından farklı olarak, bölüm başlıklarını belge türlerine göre ayırmıştır.⁶⁰³

Debbağzâde eserinin ikinci bölümünü "El-bâbü's-sânî fî envâ'i'l-i'lâmât" başlığı altında ilâm bahsine tahsis etmiştir. Eserde ilâm konusu 21 farklı ana başlık altında incelenmiştir. Bu ana başlıklar şu şekildedir: "İkrârü'd-deyn, isbâtü'd-deyn, et-tahlîf, et-te'cîl, el-kefâle, el-havâle, el-istihkâk, el-ihyâ'rât, isbât-ı hürriyet, et-tazmîn, el-icâre, el-evkâf, ez-zevceyn, et-ta'zîr, haddi'l-kazif ve's-şîrb ve'z-zinâ, keşfi'l-enbiye, keşfi'l-maktûl, el-islâm ve'l-irtidâd, el-musâleha, isbât-ı gurre-i ramazan" ve müteferrik konular.

Debbağzâde'de ilâm türleri alt başlıklar bakımından çok geliştirilmiştir. Mesela borç meselesine ait ilâmlar önce ikrar, isbat, tahlif ve tecil şeklinde 4 alt başlığa ayrılmış daha sonra da bunlar kendi içerisinde alt başlıklara bölünmüştür. Mesela Debbağzâde "İkrârü'd-deyn" ana başlığı altında borç ilâmlarını yedi alt başlıkta örneklendirmiştir.⁶⁰⁴

⁶⁰² Darü'ttîbaatî'l-Amire, 1248 (1832-33).

⁶⁰³ Debbağzâde'nin eseri, tertibi ve mevzularının tanzimi bakımından mükemmel bir örnek teşkil ettiği için kadılar tarafından en sık müracaat edilen bir mecmua olmuş ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar da kullanılmaya devam edilmiştir. H.1214/M.1799-1800 yılında hazırlanan eserin çok sayıda yazma nüshasının bulunması ve H.1248/M.1832-33 yılında Darü't-tibaatî'l-âmiri'de basılması esere olan ilginin sürekliliğini göstermektedir. Debbağzâde Numan Efendi eserini hazırlarken Hacıpâde, Hızırpâde, Musazâde, Şanizâde mecmuları ve adını belirtmemiş olduğu farklı sakk mecmualarından derleyerek hazırlamıştır.

⁶⁰⁴ Debbağzâde bunları "arzıhal kenarına yazılan ikrâr-ı deyn i'lâmı, vekil muvâcehesinde medyûnun ikrârı, temessük kendinin olduğuna binâen hükm, mevâzi'ata ikrâr etmişdim deyüp mevâzi'ayı tefsir edememekle hüküm, medyûnun deyn-i vekâleti mu'terif olduğuna binâen edâ-i deyn ile ilzâm i'lâmı, ikrârı mertebesiyile ilzâm-ı ziyâdeyi beyâna havâle i'lâmı" gibi muhtelif alt başlıklar halinde sınıflandırmıştır. Debbağzâde ilâmların farklı yazım şekillerini de sûret-i âhar başlığıyla göstermiştir. Eserde borçlarla ilgili ikinci bölüm "isbâtü'd-deyn" başlığı altında verilmiştir. Bu bölümde borç isbatıyla ilgili ilâmlar: "arzıhal kenarına yazılan isbât-ı deyn i'lâmı, vekâlet ile isbât-ı deyn i'lâmı, bir şahid istikrâza ve şahid-i âhar istikrâzı ikrâra şehâdet ile isbât-ı deyn i'lâmı, bir şahid-i asıl ve iki şahid-i fer' ile isbât-ı deyn i'lâmı, bir racül ve iki avret şehâdetleriyle isbât-ı deyn i'lâmı, isbât-ı deyn ale'l-müteveffâ i'lâmı, medyûnun ikrârını isbât ile hükm i'lâmı, fa'ni isbât ile müdde'inin men'i i'lâmı, def' ale'd-def' sübûtu i'lâmı, edâ-i deyn isbât edemeyüp tekrâr edâdan sonra edâsını isbâtla istirdâd i'lâmı, medyûnun şahidleri müddet-i sefer ba'id mahalde olmağla ...? meşrû' olduğu i'lâmı" gibi başlıklar altında toplanmıştır. Et-tahlîf bölümünde borçlunun borcu ile alakalı yemin ilâmı suretlerine yer verilmiştir. Eserde geçen yemin ilâmlarının başlıkları şu şekildedir: "Dâyin isbâtından âciz olmağla medyûnun tahlîfi i'lâmı, medyûn yeminden nükûl itmekle hükm i'lâmı, medyûn yeminden nükûl itmekle ba'de'l-hükm yemin ederim demesine adem-i iltifât i'lâmı, isbâtından âciz olup tahlîfe tâlib olmadığı i'lâmı, taraf-ı şer'iden mürsel kâtip ma'rifetiyle olan tahlîf i'lâmı, def'ini beyândan izhâr-ı acziyle tahlîf i'lâmı, ta'yîn-i madde etmeden veresinin vâris-i âhara yemin verdirmeğe kâdir olmadıkları i'lâmı, medyûn-ı ...? ikrâr etmedim demekle müdde'i ba'de't-tahlîf hükm i'lâmı, yeminden nükûl ile ...? asıl deyne mahsub olunduğu i'lâmı, rüşdü sâbit olan

Sadece borç konusuna tahsis edilmiş başlıklar bile Debbağzâde'nin eserinin ilâm türleri bakımından en tafsilatlı bir kaynak olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. Debbağzâde'nin eseri ilâmlar bakımından bir bütün halinde incelenirse ilâm türlerinin ekseriyetinin bu eserde yer aldığı ve kadı ve katipler için bu açıdan çok kullanışlı bir el kitabı mahiyetinde olduğu da söylenebilir.

2.5. TEREKE

2.5.1 Tereke, Kısım ve Kassâm Terimleri

XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı mahkeme sicillerinin ihtiva ettiği önemli belge türlerinden birini de terekeler oluşturur. Ölen kimselerin geride bıraktığı malların, İslâm hukukuna göre taksimi Osmanlı kadılarının en önemli faaliyet alanlarının başında gelmekteydi. İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı salahiyetler dahilinde ölen kimsenin mirasını varisler arasında taksim eden kadılar, bu taksim muamelesini belgelemek üzere bir tereke hazırlardı. Arapçadan dilimize geçen *tereke* kelimesi aslen *terike* kelimesinin galat olarak dilimize yerleşmiş halidir.⁶⁰⁵ Vefat eden kimselerin geride bıraktığı her türlü menkul, gayri menkul, para, mal ve eşyalarının tamamı terekenin içinde yer alırdı. Bu malların ayrıntılı bir şekilde kaydedildiği listelere de *tereke kayıtları* veya *muhallefât kayıtları* denmektedir.⁶⁰⁶ Ömer Lütfi Barkan terekeyi “ölenlerin terk ettiği menkul ve gayri menkul her türlü malların ve alacak, borç, vasiyyet, hibe gibi tasarruflarla meydana gelen hakların teferruatlı bir envanteri” şeklinde tanımlarken,⁶⁰⁷ Halil İnalcık ise “ölen müslümanların bıraktıkları malları tesbit ve bu malların şeriat esaslarına göre taksimini gösteren kadı defteri” şeklinde tanımlamıştır.⁶⁰⁸

sagîre vasînin mâl-ı mevûsunu tamâmen edâ ettiğine yeminle tasdik i'lâmı.” Ayrıca yeminsiz tasdik ile ilgili ilâm suretlerine de yer verilmiştir: “Ahz ve'd-defe'at kavlinde kuzât-ı kirâmın bilâ yemîn kavilleriyle tasdik olunduğu i'lâmı, sûret-i âharı bi-tarîki'l-vekâle.” Te'cil ilâmları bölümünde ise borçlunun borcunun ertelenmesi ile ilgili ilâm sûretleri bulunmaktadır. Eserde tecil ilâmları borçlanmanın türüne göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma te'cil bölümünün alt başlıklarında şu şekilde görülmektedir: “Eşya semeninden olan deynin te'cili i'lâmı, cihet-i karzdan olan deynde te'cil-i meşrû' olmadığı i'lâmı, sûret-i diğer ber vech-i taksit, semen-i mebî'den olan deynde ber-vech-i taksit te'cil i'lâmı, eşya semeninden taksit ve te'cil olunan deynin kibel-i tamâmü't-tecil mutâlebesi meşrû' olmadığı i'lâmı.”

⁶⁰⁵ *Türk Hukuk Lugatı*, Maarif Vekilliği, Ankara 1944, s.336.

⁶⁰⁶ *Muhallefât, muhallefât kaydı ve muhallefât defteri* kavramları Yavuz Cezar tarafından şu şekilde açıklanmıştır: “Osmanlı idarî ve malî terminolojisinde muhallefât dendiği zaman ölen kişilerin geride bıraktıkları her türlü mal, eşya ve parası (borçları ve alacakları dahil olmak üzere) kastedilir. Muhallefât kayıtları da geride bırakılanlarla ilgili her türlü yazışmayı ihtiva eden belgeler demetini ifade eder. Muhallefât defteri dendiğinde ise kişinin geride bıraktığı şeylerin sadece listesini anlamak gerekir.” (“Bir Ayanın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Yanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Belleten*, XLI/161 (1977), s.41.)

⁶⁰⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6 (1968), s.1.

⁶⁰⁸ Halil İnalcık terekeyi sadece *ölen müslümanların bıraktıklar mallar* olarak tanımlamakla beraber, sicillerde müslümanların yanı sıra gayri müslim terekeleri de bulunmaktadır. (Halil İnalcık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953-4), s.51.)

Kadı her vefat eden kişinin mirasını kendi inisiyatifi ile kayıt altına alıp varisler arasında paylaştıramazdı. Kadının miras taksimine doğrudan müdâhil olabilmesi için ya varisin küçük yaşta olması ya da ölenin varislerinin olmaması veya kayıp bulunması gerekirdi.⁶⁰⁹ Bunun haricinde kadının bir terekeyi tespit ve taksim edebilmesi ya varislerin istekleri doğrultusunda ya da bir anlaşmazlık vuku bulduğunda gerçekleşirdi.⁶¹⁰

Osmanlı hukukuna göre mirasçısı olmadan ölen kimselerin malları devlete kalırdı. Beytülmal tarafından zabt edilen bu tür terekeler öncelikle kadı tarafından tespit edilir ve daha sonra bu mallara subaşı⁶¹¹, mübaşir veya beytülmal emini tarafından el konulurdu. Eğer ölen kimsenin varisleri sonradan ortaya çıkarsa, yasal mirasçılar olarak tereke üzerinde hak talep eder ve malın aynını veya satılmışsa bedelini kadılar aracılığıyla beytülmalden tahsil ederlerdi.

Kadılar bizzat tereke taksim etmezlerdi. Kadı adına tereke taksimi konusunda ihtisas sahibi olan ve kassâm adı verilen mahkeme görevlileri yardımcı olurlardı. Uzunçarşılı kassâmı “Vefat etmiş olan bir kimsenin terekesini varisleri arasında taksim eden şerî memur” şeklinde tarif etmiştir.⁶¹²

Yaptıkları iş açısından bazı fıkıhçılar tarafından bir nevi nâib olarak nitelendirilen kassâmlar, hukuk bilgisi başta olmak üzere bir kadı veya nâibin taşıması gereken özelliklere sahip ve özellikle feraiz ilmine vakıf olmalıdır. Mahkemeye bir tereke taksimi intikal ettiğinde, miras kalan her türlü mal, eşya, menkul ve gayri menkul kassâmın önünde sayılır ve günün rayicine göre tahmini maddî değerleri tespit edilirdi. Mal ve eşyaların fiyatlarının tespit edilmesinde kassâma o günkü fiyatları iyi bilen ve *ehl-i hibre* denilen uzmanlar ve dellallar yardımcı olurlardı.⁶¹³

⁶⁰⁹ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.2.

⁶¹⁰ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.2.

⁶¹¹ XVI. yüzyılda varis bırakmadan ölen kimselerin terekeleri ilgili mahallin subaşıları tarafından zabt edilirdi. Daha sonra subaşıların yerini değişen mahalli yöneticiler almıştır. Mesela Yoros subaşı Mustafa Bey’in Koca Pavlo adlı gayri müslimin terekesini zabtıyla ilgili olarak bkz. Üsküdar Ş.S., No.1, vr.103b.

⁶¹² İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.121.

⁶¹³ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.124; Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.2. Terekede adı geçen dellallar malın satılması için duyuru yapan kişiden daha çok tereke taksiminde hususî bir görev üstlenmiş kimselere işaret eder ve bunlar bilirkişi gibi bir uzman vazifesi görür ve terekeye yazılacak malların piyasa fiyatlarını belirlemek konusunda kadıya yardımcı olurlardı. Zira bazı terekelerde “dellâl” gibi genel bir ifade yerine “dellâl-ı esbâb”, “dellâl-ı sarraf”, “dellâl-ı ganem”, “dellâl-ı câriye” gibi uzmanlık alanları belirlenmiş dellallar da görülmektedir. (Alpay Bizbirlik, “Tereke Defterleri ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, *Türkler*, c.X, Ankara 2002, s.731.); Ayrıca kassâm, tereke taksimi yaparken, kendisine yardımcı olmak için yanında götürdüğü kâtip, muhızır, çuhadâr, hizmetçi, bilirkişi ve miras kalan mallara gözcülük eden dibeân isimli görevli de taksime nezaret ederdi. (Said Öztürk, “Kassâm”, *DİA*, c.XXIV (2001), s.580.); İstanbul’da kismet-i askeriye mahkemesinde görevli olan mahkeme personeli zaman içerisinde artmış ve XIX. yüzyılda mukayyid, zimem mukayyidi, resid mukayyidi, yamak, çukadar gibi yardımcı elemanlar da mahkeme

Osmanlı mahkemelerinde askerî kassâm ve beledî/şehrî kassâm adı verilen iki türlü kassâm bulunmakta idi. Beledî kassâmlar kaza veya nahiye kadısı tarafından tayin olunan kassâmlara denilirdi ki, bunlar vefat eden kimselerin terekesini kaydetmekle ve kadı adına resm-i kısmeti almakla görevli idiler.⁶¹⁴ Askerî kassâmlar ise sadece askerî sınıfa mensup kimselerin terekelerini kaydetmekle yükümlüydüler.⁶¹⁵ Ancak askerî sınıf mensupları, mesleği sadece askerlik olan kimselerden değil, durumları kanunlarla belirlenen diğer devlet görevlilerinden de oluşmakta idi. Terekeleri askerî kassâmlar tarafından taksim edilen askerî sınıf mensupları arasında bilfiil asker olanların yanı sıra, onların çocukları, eşleri, azatlı köleleri ve müderris, imam, müezzin, vakıf hademesi, berat ile tayin olunmuş memur, vergiden muaf tutulmuş bazı imtiyazlı kişiler de bulunurdu.⁶¹⁶

Kassâm-ı askerîlerin sadece askerî sayılan zümrelerin miras taksimi işlemlerini gerçekleştirdiği bilinmekle beraber, askerî nitelikli olmayan bazı kimselere de askerî sınıfa ait tereke defterlerinde rastlanmaktadır. Mesela Edirne askerî kassâmına ait tereke defterlerinde askerî sınıfa dâhil etmek için hiçbir geçerli sebebimiz olmayan bazı şahısların da kassâm defterlerine kaydedildiği görülmektedir. Dolayısıyla terekeler

kadrosuna eklenmiştir. (Said Öztürk, *Askerî Kassâma Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, s.69.)

⁶¹⁴ “Beledî kassâmlar kendi görevlerinin dışında askerî kassâmın kullanılmasına lüzum gösterilmeyecek derecede mahdud yerlerdeki askerî sınıf mensuplarının mirasını taksime memur idiler.”(İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.123; Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.4; Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s.68.); Tanzimattan sonra askerî kassâmlık ve beledî kassâmlık ayrımı kaldırılmış İstanbul’da yalnız bir kassâmlık bırakılmıştır. (İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.125)

⁶¹⁵ Askerî kassâmlar kendi görev süreleri içindeki askerî sınıf mensubu kişilerin mirasını taksim eder ve bunlara ait miras davalarına bakabilirlerdi. Kendilerinden önce meydana gelmiş olan taksim ile ilgili davalara bakamazlardı. (Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s.68.)

⁶¹⁶ Askerî sınıf kavramı, fiilen askerlik anlamından öte, daha kapsamlı olarak bütün kamu hizmetlerini deruhde edenleri içine almaktaydı. Padişahın verdiği beratla devlet hizmetine giren ve vergiden muaf olarak *ehl-i berat* olanlar *askerî* statüsünü kazanmaktadır. Ayrıca tekke şeyhleri ve seyyitlerde berat aldıkları için askerî sayılırlardı. Kadı, müderris, yüksek medreselerdeki öğrenciler ve mezunlar berat almasalar bile askerî sayılırlardı. (Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.4.); Said Öztürk muhtelif kanun metinlerini inceleyerek askerî sınıfa mensup kimseleri şu şekilde listelemiştir: Sefere iştirak edenler, herhangi birine raiyyet yazılmamış mütekaid sipahiler, Padişahın azad edilmiş köle ve cariyeleri, mülâzemet ile verilen kaza tedris, meşihat, nezaret, tevliyet v.b. mansıp sahipleri, kimseye raiyyet yazılmayan askerî kişilerin çocukları, askerî kişilerin nikahlı eşleri, kimseye raiyyet yazılmamak ve maişetleri ehl-i askerden olmak şartı ile azad edildikten sonra askerî kişilerin hizmetinde bulunan askerî kullar, sipahinin nikahında bulunan raiyyet kızları, kimseye yazılı raiyyet olmayan, bilfiil beratle hizmette olan doğancı, şahinci, atmacacı, akıncı, cerraheşan-ı kala, eşkinci, müselleman-ı kala, voynuk, zevâid-i voynuk, mazulciyan, beşli, yuvacı, derbendci, köprücü, ulakçı, yağcı, ortakçı, haymâneci, çeltükçü, tuzcu, celeb, ellici, timurcu (demirci), bakırcı eşer yaya ve müsellemler, mensuh ve gayr-ı mensuh, yörük, tatar ve canbazlar, sefere giden yaya, müsellemler, canbaz, yörük, tatar, haymâne ve voynuk taifesine mensup kişilerin çocukları, askerî kimsenin eşi, askerî vefat ettikten sonra dul olarak vefat edenlerden ataları askerî olanlar, mansıblardan günlükleri 3 akçe veya daha ziyade olan kişiler, ellerinde peygamber evladı olduklarına dair berat bulunan seyyitler, askerî kişilerin mutak, müdebber, mükateb köle ve cariyeleri ile bunların evladları, beratla, hitabet, imamet, emanet, kitabet, tevliyet, cibayet, nezaret, meşihat, cüz ve tesbih, vakıf mezra, tekke v.s. bunun emsali cihet tasarruf edenler, askerî zevci vefat ettikten sonra reaya taifesine nikahlanmamış askerî zevceleri, ulufe ve tımar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema, kapı-kul ve devlet erkânı ile tımarlı sipahiler, kadılar, müderrisler, yüksek medresedeki talebe ve mezunları askerî sınıftandır. (Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s.40-44.)

sicillere kaydedilirken askerî sınıflarla sivil zümrelerin birbirinden kesin çizgilerle ayırt edildiğini söylemek mümkün görülmemektedir.

Askerî kassâmlar doğrudan kazaskerler tarafından tayin olunurlar ve taksim ettikleri terekelerden kazasker adına resm-i kısmet tahsil ederlerdi.⁶¹⁷ Anadolu bölgesinde görev yapan askerî kassâmlar Anadolu kazaskerine, Rumeli bölgesindekiler Rumeli kazaskerine bağlı idiler.⁶¹⁸ Her kazada askerî kassâm bulunabildiği gibi, birkaç kazanın miras işlerine bakan bir kassâm da bulunabilirdi. Askerî sınıfın yoğun olduğu yerlere tayin olunan askerî kassâmlar kayıt altına almış oldukları terekeleri ayrı defterler halinde tutarlardı.⁶¹⁹ Askerî sınıfın az olduğu ve bir askerî kassâmın tayinine gerek olmadığı yerlerde ise, askerî sınıfa ait terekelerin tespit ve taksimi için kazasker tarafından o mahallin kadısı görevlendirilirdi.⁶²⁰ Bu tür yerlerde vefat eden bir askerî sınıf mensubu kimsenin terekesini mahkeme kassâmı tespit eder ve kazasker adına resm-i kısmeti tahsil ederdi. Kazasker adına tahsil edilen bu vergiler mahkemede bir sandıkta toplanır, zaman zaman kazasker tarafından gönderilen müfettişlere veya süvari kassâmlarına teslim edilirdi.⁶²¹

2.5.2. Terekelerin Diplomatik Özellikleri

Terekeler sicil defterlerine üç bölüm halinde kaydedilmektedir. Birinci bölüm XV. ve XVI. yüzyıllarda genellikle tereke kaydının özelliklerine göre kısa veya uzunca bir Arapça cümleden ibaret olup sırasıyla giriş, vefat edenin adı, mesleği ve varsa zümresi veya lakabı, nerede vefat ettiği, varisleri varsa mirasının kimler arasında ve ne zaman taksim edildiği veya varissiz vefat etti ise terekesinin beytülmale alındığı bilgilerini ihtiva etmektedir. İkinci bölümde ise ölenin miras bıraktığı menkul ve gayri menkullere ait liste ve bunların fiyatları bulunmaktadır. Terekenin son bölümünde ise tereke listesindeki malların değerlerinin toplamı *yekûn* başlığı ile verilmekte ayrıca mirasçılara kalacak paranın miktarını bulabilmek için ölenin techîz ve tekfîn masrafları, borçları, mahkeme harç ve resimleri ve vasiyetleri *minhâ* ve *el-bâkî* gibi başlıklar ile kaydedilmektedir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda genelde Arapça olarak yazılan birinci bölüme, içinde *tereke*, *metrukât* veya *muhallefât* kelimesi geçen standart bir giriş cümlesi ile

⁶¹⁷ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.4.

⁶¹⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.121.

⁶¹⁹ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.4.

⁶²⁰ Said Öztürk, “Kassâm”, s.580.

⁶²¹ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.122; Said Öztürk, “Kassâm”, s.580.

başlanmaktadır. XV. ve XVI. yüzyıllarda tereke kayıtlarında giriş cümleleri içinde en yaygın kullanılanları “Muhallefâtı’l-merhûm *falan*” veya “Tafsîl-i tereketi’l-merhûm *falan*” ifadeleridir. Bu ifadelerin farklı yazılış türleri de sıklıkla kullanılmaktadır. Mesela “Fî beyân-ı muhallefât-ı *falan*”⁶²², “Kaziyye-i muhallefâtı’l-merhûm”⁶²³, “Tafsîlât-ı muhallefâtı’l-merhûm”⁶²⁴, “Muhallefât-ı mürdetü’l-merdûde”⁶²⁵ v.b. gibi. Terekelerin giriş cümlelerinde veya farklı bölümlerinde vefat eden kişinin erkek veya hanım olmasına göre *merhûm* ve *merhûme* şeklinde tazim ifadeleri kullanılmaktadır. Aynı şekilde gayri müslim terekelerinde erkekler için *zimmî*, hanımlar için *zımmiye* ibaresi kullanıldığı gibi, Allah’ın rahmetinden mahrum anlamında, *mahrûm* ve *mahrûme* ibareleri de kullanılmıştır.⁶²⁶ Aşağıda H.925/M.1519 tarihinde Üsküdar kadılığı tarafından tanzim edilmiş “der-beyân-ı muhallefât” ibaresi ile başlayan bir giriş cümlesi görülmektedir:

در بیان
مملکت منہ لر عبد اللہ مات بک اسکندر ۱۸۲۰ شوال ۵۵۶
والوصیہ مر المثلث

“Der-beyân-ı muhallefât-ı Hamza b. Abdullah mâte fî Üsküdar fî 18 Şevval sene 925 ve’l-vasiyyetü mine’s-sülüs.”⁶²⁷

Yine Üsküdar kadılığına ait H.930-935/M.1523-1529 tarihli şeriye sicilinde kayıtlı bulunan bir terekenin giriş cümlesi *metrukât* ibaresi kullanılarak şu şekilde kaydedilmiştir:

مرصوم مایہ کما در الحاج محمد بن اسکندر و مرصوم مایہ انا و بیته و بیته
مرصوم

(Üsküdar Ş.S., No.5, vr.23b.)

“Metrûkât-ı merhûm Hacı Kemâl bin el-Hac İvaz mâte fî Üsküdar mahalle-i Selman Ağa ve beyt-i Mustafa bin Bahadır.”⁶²⁸

⁶²² Üsküdar Ş.S., No.4, vr.7a.

⁶²³ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.30b.

⁶²⁴ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.61a.

⁶²⁵ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.125a.

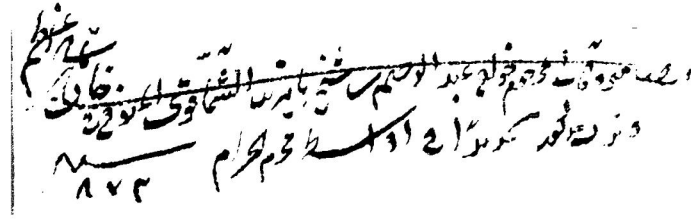
⁶²⁶ “Ez-zimmî, el-mahrûm Dimo bin [boş] el-müteveffâ fî Karye-i Çengar” (Üsküdar Ş.S., No.12, vr.53a.); “Muhallefât-ı mahrûme Kirana bt. Kosta mâtet fî karye Kadı” (Üsküdar Ş.S., No.13, vr.55b.)

⁶²⁷ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.107b.

⁶²⁸ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.23b.

Muhallefât listeleri Arapça terkipler ve zaman zaman da Türkçe ve Farsça terkiplerle karışık olarak yazılıp düzenlendiği için çoğu zaman bunların Arapça ve Farsça gramer kurallarına uyularak okunması büyük bir sorun haline dönüşmekte ve metinlerin sağlıklı bir şekilde okunulmasına engel olmaktadır.

XV. yüzyıldan günümüze ulaşmış en eski tarihli tereke defteri olan H.872/M.1467-68 tarihli Bursa sicilinde, Arapça olarak kaydedilen terekelerin ilk bölümleri birkaç satırdan oluşmaktadır. Mesela evâsıt-ı Muharrem 872/M.12-22 Ağustos 1467 tarihli tereke kaydı, Hoca Abdurrahim bin Şeyh Bayezid'e ait olup burada vefat edenin adından önce kaydın metrukât türünden bir kayıt olduğu ifade edilmiş, sonra ölen için merhûm sıfatı yazılmış, ölenin adı ve baba adından sonra memleketi yazılmıştır. Memleket kaydını ise ölenin ölüm yeri ve ölüm tarihi takip etmektedir:



(Üsküdar Ş.S., No.5, vr.23b.)

“Tafsîlu metrukâtî'l-merhûm Hoca Abdurrahim bin Şeyh Bâyezid eş-Şammakî el-müteveffâ fi hân-ı pâdişâh-ı a'zam ve tereke-i mezkûr tahrîren fi evâsıt-ı Muharremi'l-haram sene 872.”⁶²⁹

Bu tereke kaydı ölenin mirasçılarını göstermemiştir. Çünkü Hoca Abdurrahim Bursa'da bir handa ölmüş ve bu sebeple kadı, ölenin mallarını kayıt altına almış fakat miras taksimi yapmamıştır.

Yine Bursa kadılığına ait H.894/M.1488-89 tarihli bir kayıt ölenin mirasçılarını girişte zikretmektedir. Buna göre Tahtakale mahallesinde ölen Hacı İsmail arkasında Rabia adında bir eş, Nefise adında bir kız ve Hüseyin isminde bir yeğenini mirasçı olarak bırakmıştır:

“Tafsîl-i tereketi'l-merhûm Hacı İsmail bin el-Hâc Mehmed el-müteveffâ fi mahalle-i Tahte'l-kal'a an zevce Râbia binti el-Hâc Mustafa ve an bint, Nefise ve an ibn-i ahîhi Hüseyin bin el-Hâc İbrahim Cerâ zâlike ve hurrire fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-ışrîn min şehr-i Şa'bân sene 894.”⁶³⁰

⁶²⁹ Bursa Ş.S., No.A.2/2, s.2'den nakleden Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları”, s.68.

⁶³⁰ Bursa Ş.S. No.198A/4, vr.3'den nakleden Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s.187.

XVI. yüzyıla ait terekelerde, Arapçanın yanısıra Türkçe ve Farsça ibarelerin de kullanıldığı giriş cümleleri görülmektedir. Meselâ Üsküdar kadılığınca hazırlanan H.925/M.1519 tarihli bir terekenin giriş cümlesi Farsça *der* kalıbı ile “Der-beyân-ı muhallefât-ı Ahmed b. İshak”⁶³¹ şeklinde ve H.943/M.1536-37 tarihinde Manisa kadılığınca kaydedilen bir terekenin giriş cümlesi ise “Vech-i tezekkür budur ki müteveffâ İbrahim’in sulehâdan Hüseyin bin Ali ve karye-i Hacılardan vâki‘ kısmeti fî evâil-i Receb sene 943.”⁶³² şeklinde kaydedilmiştir. Bursa kadılığının XVI. yüzyılın ortalarına ait bir başka Türkçe tereke kaydı ise ifadeler bakımından oldukça karmaşıktır:

“Oldur ki karye-i Siği’de mürd olan Engelü nâm zimmîyenin veresesinde kız karındâşı Havasta nâm zimmîye irs-i şer‘i ile intikâl-i metrûkâtıdır ki zikr olunur fî evâhir-i şehr-i Şa‘bânî’ş-şerîf sene 989.”⁶³³

XVI. yüzyıl terekelerinde giriş cümlelerinde *metrukât* veya *muhallefât* ibarelerinin yerine farklı ibarelerin de kullanılabildiği görülmektedir. Mesela H.943/M.1536-37 tarihli bir tereke, *muhâsebe* ibaresi kullanılarak kaydedilmiştir. Manisa kadılığınca kaydedilen terekenin giriş cümlesi şu şekildedir:

“El-muhâsebe merhûm el-Hâc Yahyâ bin el-Hâc Ali Karaman fî karye-i ...? vâki‘u’l-kismet fî evâil-i Muharremi’l-harâm sene 943.”⁶³⁴

XVI. yüzyılın sonuna ait olup Balıkesir sicillerinde kayıtlı H.1000/M.1591-92 tarihli bir terekenin giriş cümlesi Arapça olarak vefat etti anlamında *teveffâ* ibaresi ile başlamaktadır. Bu terekenin giriş cümlesi “Teveffâ Bilal b. Abdullah an cemâ‘at-i Karamanlar min tevâbi‘-i Balıkesri an zevcetihi Fatıma binti Abdullah ve an ibneti Receb ve an haml vaka‘a fî evâil-i Ramazan sene elf.” şeklinde kaydedilmiştir.⁶³⁵

XVII. yüzyıl terekelerinde de XV. ve XVI. yüzyıllarda kaydedilen Arapça tereke giriş cümleleri kullanılmaya devam edilmekle birlikte, Türkçe başlıklara da rastlanmaktadır. Mesela H.1020/M.1611-12 tarihinde Kayseri’de vefat eden Mustafa isimli şahsın terekesi kaydedilirken giriş cümleleri Türkçe olarak “Defter oldur ki Göncüler hanında Kırşehirli olup vefat iden Mustafa’nın muhallefâtını beyan eder.

⁶³¹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.120.

⁶³² Turgut Uzun, *Manisa’nın 6 Numaralı H.942-973 (M.1535-1565) Tarihli Şerîye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2002, s.62.

⁶³³ Züleyha Yörtem Sönmezşık, *Bursa A-119 Numaralı Şerîye Sicili Tahlil ve Transkripsiyonu*, Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s.581.

⁶³⁴ Turgut Uzun, *Manisa’nın 6 Numaralı Sicili*, s.56.

⁶³⁵ Muzaffer Doğan, *Balıkesir Şerîye Sicilleri, (TSMA 692 No’lu Defter 1b-45b)*, Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s.82.

Hurrîre fî 25 şehri Cemâziye'l-âhir sene 1020.” şeklinde kaydedilmiştir.⁶³⁶ Yine Kayseri kadılığınca kaydedilen H.1027/M.1617-18 tarihli bir terekenin giriş cümlesi Türkçe olarak ve ilkinden farklı bir şekilde “Zimmet oldur ki müteveffa Dervîş Ağanın muhallefâtın beyan eder. Hurrîre fî 17 şehri Rebi‘u'l-âhir sene seb‘ûn ve ve ısrîne ve elf.” şeklindedir.⁶³⁷ H.1034/M.1624-25 tarihinde Amasya kadılığınca kaydedilen bir terekenin giriş cümlesi de ölenin mirasçılarını Türkçe olarak tanıtmaktadır:

“Defter oldur ki Yavru nâm karyeden Mehmed sûfi fevt olub Ayşe ve Zahide nam sagire kızları ve zevceleri Ünzile bint-i Yusuf ve Ayşe bint-i Mehmed ve Şehribânî bint-i (boş) nâm hatunları ve karındaşı oğlu Ramazan nâm kimesneyi terk idüp tahrîr olunan muhallefâtıdır ki zıkr olunur tahrîren fî 26 şehri Rebi‘u'l-evvel sene 1034.”⁶³⁸

Bu terekenin giriş cümlesinin sonunda diplomatik açıdan terekelerde pek rastlanmayan şuhûdü'l-hâl kısmı da kaydedilmiştir.

Tereke kayıtlarında giriş cümleleri vefat eden kişinin adı ve babasının adı ile birlikte yazılmaktadır. Ayrıca vefat eden kişinin ait olduğu bir esnaf zümresi, mesleği veya lakabı varsa bu bölümde kaydedilmektedir. “Kör Mehmed b. Ali”⁶³⁹, “ma‘zûl Yeniçeri İlyas b. Abdullah”⁶⁴⁰, “Kâtip Hasan”⁶⁴¹, “Haddâd Ali b. Hamza”⁶⁴², “Dolapçı Mihal”⁶⁴³ örneklerinde olduğu gibi. Bazı terekelerde ise vefat edenin ismi yer almamıştır. Bu duruma genellikle memleketinden farklı bir yerde vefat eden kimselerin ya da kölelerin terekelerinde rastlanmaktadır. Örneğin H.950/M.1543-44 tarihinde Üsküdar’da bir handa vefat eden kişinin ismi bilinmediği için sicile “Muhallefât el-merhûm müsâfir (boş) mâte fî Hân-ı Kebîr fî Sûk-ı Üsküdar tahrîren fî evâsıt-ı Şa‘bânü'l-mu‘azzam sene 950.”⁶⁴⁴ şeklinde kaydedilmiştir. Yine H.931/M.1524-25 tarihli bir kayıtta vefat eden bir kölenin ismi yerine sahibinin ismi “Metrûkât-ı merhûm Bektaş gulâmı” şeklinde kölenin ismi verilmeden kaydedilmiştir.⁶⁴⁵

Vefat eden kişinin isminin kaydedildiği başlıktan sonra vefatın gerçekleştiğini gösteren ve erkekler için *kad mâte*, hanımlar için *kad mâtet* şeklinde kaydedilen Arapça

⁶³⁶ İsmail Kaya, *15/2 Nolu Kayseri Şerîye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1019-1020/M.1611-1612)*, Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995, s.96.

⁶³⁷ Mustafa Süslü, *20/2 Kayseri Şerîye Sicili, H. 1027-1028 (M.1617-1618) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995, s.282.

⁶³⁸ Fikret Yılmaz, *Amasya’nın Bir Numaralı Şerîye Sicili*, Yüksek Lisans, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1987, s.20.

⁶³⁹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.62a.

⁶⁴⁰ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.78b.

⁶⁴¹ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.110a.

⁶⁴² Üsküdar Ş.S., No.4, vr.59a.

⁶⁴³ Üsküdar Ş.S., No.25, vr.48b.

⁶⁴⁴ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.28a.

⁶⁴⁵ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.23b.

bir başlangıç ibaresi yazılmaktadır. *Kad mâte* ibaresinin yazılmadığı durumlarda, onun yerine genellikle *el-müteveffa*⁶⁴⁶ veya *kad vaka ‘a*⁶⁴⁷ ibareleri yazılmaktadır.

Vefat hadisesinin tescil edilmesinden sonra tereke sahibinin nerede vefat ettiği “fî kasaba-i Samandıra”⁶⁴⁸, “fî karye-i Nerdübanlu”⁶⁴⁹, “fî mahalle-i Hamza Fakîh”⁶⁵⁰, “fî nefis-i Üsküdar”⁶⁵¹ veya “fî kasaba-i Üsküdar fî mahalle-i Davud Paşa”⁶⁵² v.b. şekillerde kaydedilmektedir.

Vefat hadisesinin gerçekleştiği yer kaydedildikten sonra ölen kimselerin varislerinin isimleri ve yakınlık dereceleri belirtilmektedir. Varislerin vefat edenle olan yakınlıkları Arapça olarak ve bazen isimleri dahi verilmeden *zevceten*, *ibneyn*, *binten* şeklindeki Arapça ibarelerle gösterilmektedir. Burada mirasın vefat edenin eşine, kızına veya oğluna taksim edildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte varislerin isimlerinin zikredildiği birçok tereke de bulunmaktadır. Varislerin isimleri kaydedilirken çoğunlukla ölenle olan neseb ilişkisi belirtilmektedir.

Tereke kayıtlarında Arapça başlığın sonunda tarih de Arapça olarak verilmektedir. Ancak bu tarih, tereke sahibinin vefat ettiği tarih değil, terekenin deftere kaydedildiği tarih olmalıdır. Malları taksim edilen şahısların ölüm tarihlerinin farklı olduğunu gösteren bazı kayıtlar dolayısıyla tereke kaydının sonunda yer alan tarihi terekenin taksim edildiği ve deftere kaydedildiği tarih olarak kabul edebiliriz. İstanbul Kadılığı Kassâm-ı Askerî Mahkemesi’ne ait bir kayıta ölen kişinin terekesinin bir yıl sonra kaydedildiği tespit edilmiştir.⁶⁵³

Terekelerin ikinci bölümünde vefat eden kişiye ait gayri menkul, nakid para, köle, cariyeye, her türlü mal ve eşyaların ayrıntılı bir listesi yazılmaktadır. Şeriye sicillerinde kayıtlı terekeler incelendiğinde bazı tereke listelerinde malların cinsine göre bir sıra takip edildiği ve miras bırakılan malların belirli bir düzen dahilinde yazıldığı bazılarında ise bu sıraya uyulmadığı tespit edilmiştir. Mesela ölen kimselerin kitapları çoğunlukla tereke listesinin başında kaydedilmektedir. Kitap yoksa tereke listelerinin başında ev, bağ, bahçe, dükkan gibi gayri menkuller yer alabilmektedir. Daha sonra

⁶⁴⁶ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.7a.

⁶⁴⁷ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.115b.

⁶⁴⁸ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.74b.

⁶⁴⁹ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.7a.

⁶⁵⁰ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.110b.

⁶⁵¹ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.27a.

⁶⁵² Üsküdar Ş.S., No.5, vr.23b.

⁶⁵³ İstanbul Kassâm-ı Askerî Mahkemesi, No.6, vr.8’den nakleden Said Öztürk, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı’nda Kassamlık Müessesesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15 (1995-97), s.409.

giyim eşyaları, ev ve mutfak eşyaları, vefat edenin mesleki durumuna göre işinde kullandığı eşyalar, alacakları ve nakid parası kaydedilmektedir.

Tereke listesine kaydedilen mal veya eşyaların tanımlanmasında çeşitli ölçü birimleri kullanılmaktadır. Öncelikle sayılabilen mallar için çoğunlukla “dâne” veya “âded”; büyük veya küçük baş hayvanlar için adet yerine “re’s”; ifadeleri kullanılmaktadır. Ağırlık veya uzunluk ölçülerine bakıldığında kumaşlar için “zira”; arpa, buğday gibi ürünler için “müd”, “kıyye”, “okka” veya “vukiyye”; altın için “miskal”, ip, urgan gibi eşyalar için “kulaç” gibi ölçü birimleri kullanılmaktadır. Bunların yanısıra terekelerde “kıt’a”, “pastav”, “keyl”, “yığın” “deste” gibi farklı birimlerin de kullanıldığı tespit edilmektedir.

Terekelere kaydedilen mal ve eşyalar tanımlanırken en önemli kıstaslar malların büyüklüğü, küçüklüğü, eskiliği veya yeniliğidir. Bunlar sicilde “kebîr”, “sagîr”, “köhne”, “cedîd” gibi Arapça sıfatlarla tanımlanmıştır. Renkler de mal, kumaş ve eşyaların ayırıcı vasıflarındandır. Bilinen renklerin yanısıra “fıstıkî”, “zeytûnî”, “asumânî” vs. renkler de Osmanlı renk kavramının sınırları ve boyutları hakkında fikir verir.

Tereke listelerinde kaydedilen malların üretildikleri yerler de dikkat çekmektedir. Terekelerde mamul maddelerin ve kumaşların üretim yerleri “Kadife-i Bursa”, “Câme-i Bağdâdî”, “Keçe-i Selânîk”, “Halep çenberi” veya “Çenber-i Bağdad”, “İstanbulî harîr” şeklinde belirtildiği için bunların ait olduğu bölgeler hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır.

Terekelerde genelde fiyatlar için para birimi olarak akçe ve kuruş kullanılmaktadır. Akçe ve kuruşun cinsi “riyalî kuruş”, “esedî kuruş” şeklinde belirtilebilir.

Sicillerde kayıtlı terekelerde yer alan menkul ve gayri menkullerin piyasa fiyatlarını yansıtır yansıtmadığı tartışma konusu olmuştur. Barkan, tereke listelerinde bulunan fiyatların ya müzayede usulüyle satıldıktan sonra yazılan ya da bilirkişiler tarafından takdir edilen tahmini fiyatlar olduğunu kaydetmiş ve *yekûn* kısmında yazılan rakamın takdir yolu ile yazılsa bile hakikate yakın olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s.74-75.

Barkan, Edirne Askerî Kassâm Defterleri üzerine yaptığı çalışmasında miras taksiminin ölenin cenaze masrafları, borçları ve vasiyetleri düşüldükten sonra kalan mal üzerinden ya da kalan malın fiili olarak satışından sonra ele geçen para üzerinden yapıldığını söylemektedir.⁶⁵⁵

Terekeye konu olan mallar satılacaksa bunlar halkın önünde, açık artırma ile satılırdı. Tereke kayıtlarında eğer terekede listelenmiş mallardan herhangi biri veya terekenin tamamı satılmışsa bu satış işlemi ve fiyatı kayıta belirtilmektedir. Mesela Barkan'ın yayınladığı bir terekede yekunu 605.818 akçe olan terekenin altında “cem'an esbâb-ı fûruhte ve zimem-i nas 858.953” yazmaktadır.⁶⁵⁶ Bir başka terekede ise eşyanın Edirne çarşısında satıldığı şöyle kaydedilmiştir:

“Der-beyân-ı muhallefât-ı el-merhûm el-mezbûr ki fûruhte şud der bezzâzistân-ı Edirne”⁶⁵⁷

Bununla birlikte bazı terekelerde de mal ve eşyanın satılmadan tahmini fiyatlar üzerinden taksim edildiği kayda geçirilmiştir. Bununla ilgili bir örnek İstanbul Kassâm-ı Askerî Mahkemesi sicil defterine şöyle kaydedilmiştir:

“müteveffâ-yı mezbûrun tahmîn-i sahîh ile tahmîn olunup beyne'l-verese taksîm olunan muhallefâtıdır.”⁶⁵⁸

İslâm hukukunda eşler birbirinden bağımsız olarak mülkiyet haklarına sahip olduğu için, terekede kaydedilen malların doğrudan tereke sahibine ait mallardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Nitekim Bursa mahkemesinin H.990/M.1582-83 Ramazanına ait bir sicil kaydı kadının ev eşyası üzerindeki mülkiyet hakkını ortaya koymaktadır. Bu kayda göre Alimşah bin Pir Ali H.990/M.1582-83 yılında vefat etmiş ve hamile bir eş bırakmıştır. Ölenin terekesine ait mallar listelendikten sonra listede bulunan bir döşek ve yastığın karısı Kamer'in olduğu tespit edilmiş ve bu durum tereke listesinin sonunda şu şekilde kaydedilmiştir:

“Müteveffâ-i mezkûrun metrûkâtına dâhil olan bir beledî döşek ve bir beledî yasdık müteveffâ-i mezkûrun hâtunı Kamer'in mülkü idüğü zâhir olduğu, bi't-taleb sicil olundu. Tahrîren fî evâil-i Ramazânî'l-mübârek sene 990.”⁶⁵⁹

⁶⁵⁵ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri”, s.2.

⁶⁵⁶ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri”, s.128.

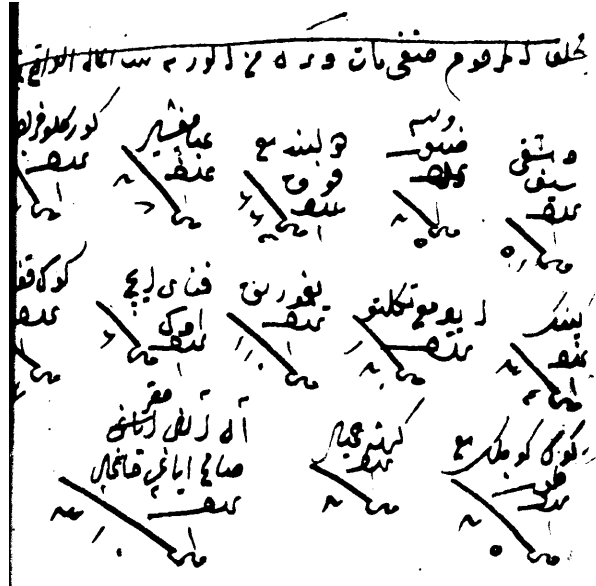
⁶⁵⁷ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri”, s.126.

⁶⁵⁸ Kassâm-ı Askerî Mahkemesi, No.20, vr.55'den nakleden Said Öztürk, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı'nda Kassamlık Müessesesi”, s.406.

⁶⁵⁹ Z. Y. Sönmezşık, *Bursa A-119 Numaralı Şerîye Sicili*, s.523.

Kadınların mal edinme ve bunu miras olarak bırakma hakları da yine sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Edirne kassâmına ait tereke defterlerinden 2 numaralı Edirne sicilinin kayıtları, 1545-1550 yılları arasına ait 307 tereke listesinden 114'ünün kadınlara ait olduğunu ispat etmektedir.⁶⁶⁰

Kadınların mülkiyet haklarının bir başka ilginç örneği de karı-koca arasındaki alım-satım akitleridir. Barkan'ın yayınlamış olduğu tereke listelerinde Davud Beşe adlı tüccarın evini karısına 15.000 akçeye sattığını görmekteyiz.⁶⁶¹ Mal ayrılığı hususuna devlet tarafından müsadere edilen devlet adamlarının muhallefât kayıtlarında da rastlanmaktadır. Müsadere esnasında devlet adamının ailesine ait olan eşya müsadere edilecek eşyalardan ayrı tutulurdu.⁶⁶²



Resim 5: Tereke listesi (Üsküdar Ş.S. No.56, vr.58b)

Terekelerin son bölümünde ise tereke üzerinden yapılan hesap, ödeme ve varisler arasında yapılan taksim yer almaktadır. Mal ve eşyaların listesi yapıldıktan sonra *yekûn* veya *cem'an* başlığı altında malların toplam tutarı kaydedilmekte, daha sonra yapılan ödeme ve harcamalar hesaplanarak toplam tutar üzerinden düşülmektedir.⁶⁶³ *Minha* başlığı taşıyan bu kısımda, önce vefat eden kişinin

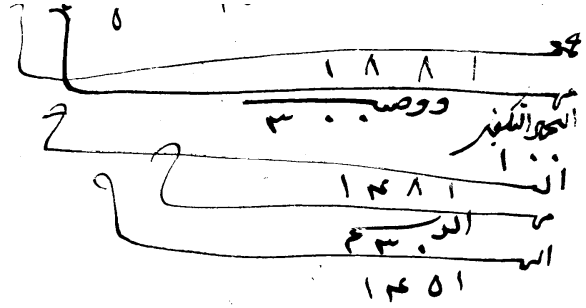
⁶⁶⁰ Ö. L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri", s.82.

⁶⁶¹ Ö. L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri", s.71.

⁶⁶² Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefât ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), s.156.

⁶⁶³ Bursa kadılığına ait Muharrem 872/Ağustos 1467 tarihli bir tereke kaydında *yekûn* ve *minha* kaydından farklı olarak "ser-cümle" "et-techîz ve't-tekfîn minhü" "ed-deyne aleyhi mevkûf" "ileyhi" "er-resm minhü" "ileyh-i ba'de'r-resm minhü" gibi farklı ifadeler kullanılmıştır. (Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları", s.70.)

defnedilmesi için gereken techîz ve tekfîn masrafları yazılmaktadır. Terekelerde genelde techîz ve tekfîn masrafları tek kalemden hesap edilirken bazı terekelerde yapılan masrafların ayrıntıları da kaydedilmektedir. Mesela Üsküdar kadılığına H.920/M.1514-15 tarihinde kaydedilen ve bir yeniçeriye ait olan terekede “Cem‘an harc olan techîz ve tekfîn budur ki zikr olunur” başlığı altında techîz ve tekfîn masraflarının neler olduğu kaydedilmektedir. Buna göre Yeniçeri Süleyman’ın defnedilmesi için kefenine 80, tahtasına 123, mezar kazana 25, cenazeyi yıkayana 5, su koyana 4, mezar taşına (taş tımarına) 30, sabuna gülâba 5, hizmet edenlere 15, su taşıyana 2, muma 2, harpuşdaya 2 ve ıskatına 40 akçe verilmiştir. Aşağıda bir terekenin *minha* ve *techîz* ve *tekfîn* masraflarının kaydedildiği bölüm görülmektedir:



(Üsküdar Ş.S. No.5, vr.21b)

Techîz ve tekfîn masraflarından sonra vefat edenin borçları da yekûndan düşülmektedir. Terekede borçlar Arapça olarak *deyn* ya da çoğulu olan *duyûn* kelimesi ile ifade edilir. Deynin dışında “deyn-i sabit”⁶⁶⁴, “deyn-i müsbet”⁶⁶⁵, “ed-deyn aleyh”⁶⁶⁶, “deyn-i hayât”⁶⁶⁷ şeklinde farklı Arapça ibareler de kullanılmaktadır. Kişinin borçlu olduğu kimseler veya borcun ne şekilde tahakkuk ettiği de “an karz”, “an tarik-i mudarebe”, “an baha-i kirpas”, “an karz ve murabaha”, “an baha-i çuka”, “an baha-i emtia” şeklinde belirtilirdi. Borcun ödeneceği kimseler ve kurumlar ise “li-vakfi beylerbeği”, “li-mihr-i zevcetihi”, “li-zevcetihi” şeklinde kaydedilirdi.

Borçlar hanesinde ölen kişinin varsa eşine olan mihr, nafaka v.s. borçları da kaydedilerek yekundan düşülmektedir. Terekelerde mihr borçları “mihr-i zevce”, “mihr-i müeccel”, “deyn-i sabit li-mihr-i zevce”, “el-mihrü's-sabit li'z-zevce bi'l-yemin” gibi Arapça ibarelerle kaydedilmektedir.

⁶⁶⁴ 2 nolu Edirne Askerî Kassâm Sicili'nden nakleden, Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri”, s.106.

⁶⁶⁵ 10 nolu Edirne Askerî Kassâm Sicili'nden nakleden, Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı'na Ait Tereke Defterleri”, s.145.

⁶⁶⁶ Bursa A2/2'den nakleden Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları”, s.70.

⁶⁶⁷ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.2b.

Ölenin terekesinden ayrıca mahkeme harcı ve resmler de kesilmektedir. Bu resmler sicillerde genelde “resm-i kadı”, “resm-i sicil”⁶⁶⁸, “resm-i sicillât”⁶⁶⁹, “resm-i defter”⁶⁷⁰, “resm-i kâsım-ı kadı”⁶⁷¹, “resm-i kısmet”⁶⁷², “resm-i kassâm”⁶⁷³, “resm-i kitâb”⁶⁷⁴, “resm-i kadı ma‘a-kitâbet”⁶⁷⁵, “resm-i kadı ma‘a-sûret-i defter ve harc-ı ma‘kûl”⁶⁷⁶ şeklinde gösterilmiştir. Resm-i kısmet sicile kaydolunan tereke tutarı üzerinden vefat eden kişinin defin masrafları, ıskatı, borçları ve vasiyeti çıkarıldıktan sonra varislere kalan yekun üzerinden alınan bir resm idi.⁶⁷⁷ Resm-i kısmet bedeli kanunlarla belirlenmekte idi. Mesela H.884/M.1479-80 tarihli bir kanunnâmede resm-i kısmet bedeli binde yirmi olarak tespit edilmişti.⁶⁷⁸ Kadıların tespit edilen bu oranın üstüne resm tahsil etmeleri yasaktı. Bu sebeple kadıların gelirlerini artırmak maksadıyla varislerin talebi ve izni olmadan zorla tereke taksim edip resm almaları yasaklanmıştı.⁶⁷⁹ Bununla beraber kassâmlar zaman zaman fazla resm-i kısmet almak için malların değerini yüksek tutmaya çalışmışlardır.⁶⁸⁰ Diğer taraftan varisler de fazla resm ödememek için tereke tespiti sırasında bazı mal ve eşyaları saklayarak tereke yekununun yüksek çıkmasını önlemeye çalışırlardı.⁶⁸¹ Resm-i kısmet ölenin yakınları ile ölenin mirasını zabt eden kadı arasında sürekli ihtilaf mevzuu olmuş bir konu olarak görülmektedir. Kanunnâmelerle binde on veya onbeş olarak belirlenmişken muhallefât listeleri resm-i kısmetin binde yirmi ve yirmibeş gibi yüksek nispetlerde tahsil edildiğini göstermektedir.⁶⁸²

⁶⁶⁸ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.23b.

⁶⁶⁹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.76b.

⁶⁷⁰ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.77b.

⁶⁷¹ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.164a.

⁶⁷² Üsküdar Ş.S., No.26, vr.95a.

⁶⁷³ Üsküdar Ş.S., No.27, vr.128a.

⁶⁷⁴ Üsküdar Ş.S., No.27, vr.146.

⁶⁷⁵ Üsküdar Ş.S., No.13, vr.59a.

⁶⁷⁶ Üsküdar Ş.S., No.13, vr.61a.

⁶⁷⁷ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.124.

⁶⁷⁸ Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, s.54.; Fâtih Kanunnâmesi’nde de kısmet-i emvâl ile ilgili düzenlemeler mevcut olup, Fâtih’in Bursa Şeriye Sicilleri’nde kayıtlı fermanlarından birisinde de aynı resim oranları verilmektedir. Kanunnâmede “kısmet-i emvalden binde 20 akçe” alınması ile ilgili emir şeriye sicilindeki kayıtlı fermanla benzer ifadelerle “resm-i kısmet binde 20 alına” şeklinde geçmektedir. (Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, s.115; “Bursa Şer’iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in Fermanları”, s.700, vesika No.10).

⁶⁷⁹ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s.4.

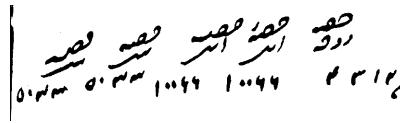
⁶⁸⁰ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s.4.

⁶⁸¹ Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, s.53.

⁶⁸² 1607 tarihinden sonra ise resm-i kısmetin yanısıra çeşitli yeni resmler ihdas edilmiş ve resm-i kısmetten ayrı olarak varislerden tahsil edilmiştir. (Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s.76); Bunlar ihzariyye, huddamiye, çukadara, didebaniye, ücret-i kadem, ücret-i mübaşir, taamiye, hammaliye, harc-ı defter, harcırah, sarrafiye, harc-ı müteferrika, tahminiye, harc-ı mühimmat, kalemiye, kalemiye-i katip, kalemiye-i kassâm gibi harç ve resmlerdir. Beytûlmâlin hissesi olan terekelerde ise ayrıca müjdegane ve resm-i emin isminde resmler alınmaktaydı. (Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s.60-61.)

Vefat eden kişinin malları varisleri arasında taksim edilmeden önce varsa vasiyyeti ile ilgili masraflar da tereke yekunundan düşülmektedir. Müteveffânın vasiyyeti terekelerde genelde “vasiyyet”, “vasiyyet-i mu‘ayyene” ya da “vasiyyet-i müsbite” olarak kaydedilmektedir. Vefat eden kişinin vasiyette bulunduğu kişiler var ise bunlar “vasiyetü’z-zevce”, “vasiyyetü’l-Musa”, “vasiyyetü’l-ibn” veya “vasiyyetü’l-bint” şeklinde belirtilmektedir. Ayrıca müteveffânın hayatta iken vasiyyet ettiğine şahidler varsa şahidlerin isimleri de terekede kaydedilmektedir. Mesela H.957/M.1479-80 tarihli bir terekede vefat eden Şayi binti Abdullah’ın vasiyyetine şahidlik edenlerin isimleri şöyle kaydedilmiştir: “Vasiyet-i südüs bi-şehâdet-i İmâm Abdi bin Nebi ve Ali bin Veli.”⁶⁸³

Tereke kaydı varisler arasında taksim edilecek miktarın belirlenmesi ve taksimin yapılması ile sonuçlanmaktadır. *Sahhe’l-bakî* olarak isimlendirilen yekun, tereke yekunundan bütün giderlerin ödenmesinden sonra kalan miktarı ifade etmektedir. Kalan miktar kassâmlar tarafından şerî kurallara göre varisler arasında taksim edilerek hisseleri belirlenir ve hisselerine düşen miktar varislerin isimleri ile birlikte sicile kaydedilirdi. Ancak sicillerde varislerin isimleri yerine “an üm/zevce/ebb/bint/uht/asabe-i nesebiyye” veya “Hisse-i zevce/bint/ebb” şeklinde akrabalık unvanları kaydedilirdi. Bununla birlikte “hisse-i Receb”, “hisse-i Hüseyin” şeklinde varislerin isimlerinin kaydedildiği terekeler de mevcuttur. Aşağıda bir terekenin sonunda kaydedilmiş ve mirasçıların hisselerini gösteren bir kayıt görülmektedir:



Handwritten Ottoman Turkish text from a will, showing names and shares of heirs. The text is written in a cursive script and includes the names of the heirs and their respective shares.

Üsküdar Ş.S. No.26, vr.87b

⁶⁸³ Üsküdar Ş.S., No.17, vr.90a.

۱۰۷

درسا

1 محکمت حمزة بن عبد الله مات في ١٨ سدر ١٨٢٠ شوال ٥٥٠ هـ

والوصية من الثلث

اقفان	اقفان	اقفان	اقفان	اقفان	اقفان
١٠	١٠	١٠	١٠	١٠	١٠
باش مقرة	دشكر	بصدق	كليم نصف	بر جوار	مكبة
١٠	١٠	١٠	١٠	١٠	١٠
ارق	بيل	فوق بقرة	سوجدة بقرة	نبي	سودكسي
١٠	١٠	١٠	١٠	١٠	١٠
سمر	اونلوق	اودلف	سناش	جوب	قاضي كوند
١٠	١٠	١٠	١٠	١٠	١٠
كامل الم	اونصفي نواب	درت كنه بيدا	فوق	بين باقی	٧٠٠
٧٠٠	٧٠٠	٧٠٠	٧٠٠	٧٠٠	٧٠٠

3

a ١٠٤٨

b ٢٠

c ٢٧٨

d ٤٥٥

e ٤٥٥

f ٤٨٠

Hamza bin Abdullah'ın tereke kaydı. (Üsküdar Ş.S., No.1, vr.107)

1. Giriş cümlesi
2. Terek listesi
3. Hesap ve Taksim
 - a. Yekûn
 - b. et-techiz ve't-tekfîn
 - c. Minhâ
 - d. El-bâkî beyne'z-zevce ve'l-asebe
 - e. Resm-i kadı
 - f. El-bâkî li'l-asabe

2.5.3. Tereke Defterleri

Ölenlerin geride bıraktıkları mal ve eşya listelerinin kadılar tarafından sicillere kaydedilmesi çok eski bir gelenek olarak bütün Osmanlı coğrafyasında mevcut bir uygulamaydı. Tereke kayıtları ya müstakil bir deftere ya da diğer mahkeme belgeleriyle birlikte mahkemenin günlük olarak kullandığı sicillere kaydedilirdi. Uzunçarşılı her kadılıkta müstakil bir askerî kassâm defterinin bulunduğunu kaydetmekle beraber İstanbul mahkemelerinde müstakil tereke defterleri çok nadir görülür.⁶⁸⁴ Mesela XVI. yüzyıl Üsküdar kadı sicilleri arasında tamamen tereke kayıtlarından oluşmuş bir defter bulunmamaktadır. Askerî sınıf mensuplarının yoğun olmadığı bölgelerde müstakil askerî kassâm görevlendirilmediği gibi, müstakil askerî kassâm defterleri de tutulmazdı. Ancak nüfusun yoğun olduğu kadılıklarda müstakil tereke defterleri tanzim edilmiştir.

Tereke kayıtlarının müstakil olarak defter haline getirildiği en eski örnekler Fâtih dönemi Bursa kadı sicillerinde rastlanmaktadır. Bunlar arasında en eski tarihli defter ise H.867-868/M.1462-1464 tarihli sicildir.⁶⁸⁵ 89 varaktan ibaret olan bu defter Cemaziyelâhir 867 (Şubat-Mart 1463)-Rebiülâhir 868 (Aralık 1463-Ocak 1464) tarihleri arasında Bursa’da vefat eden 157 şahsın terekesini ihtiva etmektedir. Eski tarihli diğer bir müstakil tereke defteri ise yine Bursa kadılığına ait olup Muharrem 872 (Ağustos 1467)-Rebiulevvel 873 (Eylül-Ekim 1468) tarihlidir.⁶⁸⁶ Bursa kadılığında kassâmlar tarafından bu tarzda tutulmuş çok sayıda müstakil tereke defteri bulunmaktadır.

Bursa gibi bir diğer Osmanlı başkenti olan Edirne’de de müstakil olarak tutulmuş kassâm defterleri mevcuttur. Edirne Askerî Kassâmlığı’nın M.1545-1659 yılları arasına ait 21 defterini Ömer Lütü Barkan tanıtmıştır.⁶⁸⁷

Bursa ve Edirne’den sonra XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı başkenti olan İstanbul’da da askerî kassâmlar müstakil bir mahkemede görev yapmış ve faaliyetleriyle ilgili siciller tutmuşlardır. İstanbul Kismet-i Askeriye Mahkemesi Defterleri H.1000-1324/M.1591-1907 yılları arasına ait 2142 defterden oluşmaktadır.⁶⁸⁸ Bu mahkeme defterlerinin XVI. yüzyıla ait olanları kaybolmuş ve bu yüzyıldan günümüze sadece tek bir defter ulaşmıştır. XVII. yüzyıldan günümüze ulaşan tereke defterleri sayısı ise 531

⁶⁸⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.123.

⁶⁸⁵ Bursa Ş.S., No.A.1/1’den nakleden Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları”, s.51.

⁶⁸⁶ Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları”, s.51.

⁶⁸⁷ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassâmı’na Ait Tereke Defterleri”, s.1-479.

⁶⁸⁸ Şerîye Sicilleri Arşivi’nde İstanbul mahkemelerine ait 9883 sicilin yaklaşık dörtte birinin tereke ve miras ile ilgili defterlerden oluştuğu söylenebilir. (Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s.31.)

adettir.⁶⁸⁹ İstanbul Kısmet-i Askeriye mahkemesinin 1 numaralı defteri 172 varak olup H.1000-1017/M.1591-1609 tarihli dir. Bu tarihler arasında her yıla ait kayıtların mevcut olmaması ve defterin farklı ebattaki kağıtlardan oluşması bunun bir derleme olduğunu ortaya koymaktadır. Yine aynı şekilde 121 varaktan oluşan 2 numaralı defter farklı ebatlardaki müsveddelerden derlenmiştir. H.1021/M.1612-13, H.1024-1029/M.1615-1620, H.1037-1038/M.1627-1629 yılları arasındaki kayıtları ihtiva ediyor olması da bu defterin bir derleme olduğunu ortaya koymaktadır. 3 ve 4 numaralı defterler de aynı özelliklere sahip olup bütün bu defterlerin sonradan ciltlenmiş olması, Kassâm-ı Askerî mahkemesine ait sicillerin önceleri müsveddeler halinde tutulduğunu ortaya koymaktadır. Tam bir defter özelliği taşıyan ilk defter 6 numaralı defter olup H.1077-1078/M.1666-1668 tarihleri arasındaki kısmet kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bu defterin yazı karakteri bütün defter boyunca aynıdır.⁶⁹⁰ Buradan da Kısmet-i Askeriye mahkemesinde ancak XVII. yüzyılın ortalarına doğru düzenli bir defter tutma geleneği teşekkül ettiğini söyleyebiliriz.

İstanbul'da Kısmet-i Askeriye mahkemesinin yanısıra Mülga Beledî Kassâmlığı adlı bir mahkeme daha mevcut olup bu mahkeme, askerî sınıfın dışındaki kimselerin miras ve mirastan doğan davalarını görür ve kendi sicillerine kaydederdi. Bu mahkemeye ait siciller H.1066-1303/M.1655-1886 yılları arasını kapsamakta olup 155 adettir.⁶⁹¹

İstanbul'da tereke işlerine bakan üçüncü bir mahkeme ise çok geç bir tarihte faaliyete geçmiş olan Beytûlmâl Kassâmlığı'dır. İstanbul Şeriye Sicilleri Arşivi'nde bu mahkemeye ait 105 adet sicil mevcut olup bunlar H.1254-1319/M.1838-1902 tarihleri arasına aittir.

2.5.4. Tereke Kayıtları ve Osmanlı Tarih Araştırmalarındaki Yeri

Osmanlı kadıları tarafından İslâm miras hukukuna göre düzenlenen ve bu niteliği ile daha çok hukukî bir metin olarak önem taşıyan tereke kayıtları, günümüzde asıl düzenleniş amacının dışında çok farklı araştırmacı gruplarının ilgi odağı haline gelmiş ve pek çok araştırmaya konu olmuştur. Türkiye'de tereke kayıtları ile ilk meşgul olanlar iktisat tarihçileri olmuş ve XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu tür belgeler

⁶⁸⁹ Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s.31.

⁶⁹⁰ Said Öztürk, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı'nda Kassamlık Müessesesi", s.393-429.

⁶⁹¹ Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, s.31.

Osmanlı Devleti'nin iktisadî ve ictimai tarihine dair çalışmalarının başlıca kaynak malzemesini teşkil etmiştir.⁶⁹²

Bu çalışmaların öncü ismi, Bursa sicillerindeki tereke kayıtlarını kullanan Halil İnalçık olmuştur. İnalçık “15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları” isimli çalışmasını bugün elimize ulaşan en eski siciller olan Bursa kadılığının Muharrem 872 (Ağustos 1467)-Rebiulevvel 873 (Eylül-Ekim 1468)⁶⁹³ ve Şevval 892 (Eylül-Ekim 1487)-Muharrem 894 (Aralık 1488-Ocak 1489)⁶⁹⁴ tarihli sicillerini kullanarak hazırlamıştır. İnalçık, önce tereke defterlerinin tanımını yapmış daha sonra “İctimai Tarihe Ait Müşahedeler” başlığı altında H.872-873/M.1467-69 tarihli defterde kayıtlı bulunan 319 ve H.892-894/M.1486-1489 tarihli defterde kayıtlı bulunan 402 terekeyi kullanarak, terekeleri servet gruplarına göre sınıflandırmış ve XV. yüzyıldaki Bursa halkının zenginliği ve servet dağılımını hesaplamaya çalışmıştır. İki defterdeki terekeler ayrı ayrı değerlendirilerek tablolar halinde sunulmuştur. İnalçık ayrıca, H.892-893/M.1486-1488 tarihli tereke defterine göre yekunu on bin akçeyi aşan tereke sahiplerinin isimlerini, yaptıkları işi ve tereke yekunlarını gösteren tablolar hazırlamış; A.2/2 numaralı defterden H.872/M.1467-68 tarihli ve A.6/6 numaralı defterden H.893/M.1487-88 tarihli bir terekeyi Osmanlıca olarak neşretmiştir.⁶⁹⁵

Halil İnalçık'tan kısa bir süre sonra, Edirne Askerî Kassâmlığına ait sicilleri kullanan Ömer Lütfi Barkan, Edirne için daha geniş çaplı ve detaylı bir araştırma yapmıştır. Ömer Lütfi Barkan çalışmasını Edirne Askerî Kassâmlığı'nın M.1545-1659 yılları arasına ait 21 kassâm defteri üzerinden toplam 3128 terekeyi inceleyerek hazırlamıştır. Çalışmasını iki bölüm halinde yayınlayan Barkan, incelediği terekelerden 93 tanesinin transkripsiyonunu da metnin içinde vermiştir. Barkan'ın çalışmasının birinci bölümünde belgeler tanıtılmış, şerî miras kaideleri anlatılmış, köleler ve faizle işletilen paralara ait kayıtlar değerlendirilmiş ve askerî sınıf mensuplarının iktisadî durumları mal varlıkları üzerinden incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise incelenen her defter ayrı ayrı tanıtılmış ve defterlerde geçen terekelerden örnekler verilerek terekelerin yıllara ve sahiplerinin erkek veya kadın olmalarına göre dağılımları

⁶⁹² İsmail E. Erünsal, “Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lami’i Çelebi’nin Terekesi”, *Journal of Turkish Studies*, 14 (1990), s.179-194.

⁶⁹³ Bursa Ş.S., No.A2/2.

⁶⁹⁴ Bursa Ş.S., No.A6/6.

⁶⁹⁵ Bursa tereke defterlerine dayalı bir diğer çalışma ise Hüseyin Özdeğer’e ait *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* isimli eserdir (İstanbul 1988). Özdeğer bu çalışmasında Bursa mahkemesinin XV. yüzyıldan XVII. yüzyılın ortalarına kadar muhtelif dönemlere ait sicillerinden seçmiş olduğu kayıtları kullanmıştır.

verilmiştir. Tanıtılan her defterin sonunda ise o defterden seçilen örnek terekelerin transkripsiyonları verilmiştir.

Tereke kayıtlarını bir doktora çalışmasına konu edinen ilk araştırmacı ise Yvonne J. Seng olmuştur. Seng, Üsküdar mahkemesinin 3 nolu defterinden H.927-930/M.1520-1524 tarihleri arasına ait 89 terekeyi kullanarak bir Osmanlı şehri olarak Üsküdar'ın günlük hayatını, ölen kimselerin mirasçılarına bıraktığı malların ve gayri menkullerin çeşitliliği üzerinden incelemeye çalışmıştır. Kanûnî döneminin başlarına ait olan, Üsküdar mahkemesinin üçüncü defteri 914 hüccet ve diğer şerî belge ve kayıtlardan oluşmakta olup bunlardan 89'u tereke kayıdır. Bu rakam kayıtlı belgelerin %10'unu oluşturmaktadır.⁶⁹⁶

Bursa, Edirne ve Üsküdar'dan sonra İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi sicillerinin en eski tarihli olanları da bir araştırma çalışmasının kaynaklarını oluşturmuştur. Sait Öztürk, *Askerî Kassâma Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri* adlı çalışmada İstanbul Kassâm-ı Askerî Mahkemesinin ilk 6 defterini inceleyerek bunları tahlil etmiştir.⁶⁹⁷ Öztürk ayrıca Kassâmlık müessesesinin tarihiyle ilgili olarak “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kassâmlık Müessesesi” adlı bir makale de hazırlamıştır. Bu çalışmada Öztürk, tarihini hicri birinci asra kadar dayandırdığı kassâmlık müessesesinin Osmanlı Devleti'ndeki kurumsal gelişimini incelemiştir.⁶⁹⁸

Tereke defterleri bu güne kadar daha çok iktisadî ve ictimai bakımdan incelenmiş, kültür tarihimiz bakımından ise bu kaynaklar yeterince değerlendirilmemiştir. Tereke kayıtlarının kültür tarihi bakımından taşıdığı önem ve edebiyat tarihi için kaynak olarak değerine işaret eden muhtelif araştırmalar yapılmıştır.⁶⁹⁹ Tereke kayıtlarını kültür tarihimiz bakımından değerlendiren çalışmalar son zamanlarda artmış ve terekelerin bu alanda çok farklı ufuklar açabileceği ortaya konmuştur.

Terekeler gerek yerel tarih çalışmaları için gerekse bir dönemin veya bir bölgenin sosyal ve iktisadî durumu için çok değerli birincil kaynaklardır. Bir yerde vefat

⁶⁹⁶ Yvonne J. Seng, *The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524*, Doktora Tezi, The University of Chicago, 1991.

⁶⁹⁷ Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.

⁶⁹⁸ Said Öztürk, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı'nda Kassâmlık Müessesesi”, s.393-429.

⁶⁹⁹ Tereke defterlerini bu bakımdan inceleyen Halil Sahillioğlu Bursa şeriye sicillerindeki H.897/M.1491-92 yılına ait bir tereke defterinde bulunan kitap listeleri üzerinde bir araştırma yapmışsa da bu araştırmanın sadece özeti yayınlanmıştır. (“Ottoman Book Legacies”, *Islamic Quarterly*, 19 (1975), s.195-197.); Fekete de bir çalışmada terekeleri bu açıdan kullanmıştır. (“XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, XXIX/116 (1965), s.615-638.); İ. E. Erünsal, “Lami'î Çelebi'nin Terekesi”, s.179-194.

edenlerin terekelerine bakarak o yerin sosyal konumu, yaşayanların sosyal statüleri, medeni durumları, çocuk sayıları, kullandıkları giyim ve mutfak eşyaları, üretimde kullandıkları aletler, sahip oldukları gayri menkul ve hayvan sayısı gibi çeşitli bilgilere ulaşılabilir. Barkan, terekelerde fiyatların verilmiş olmasını resmî narh ile reel fiyatlar arasındaki farkın tespiti açısından önemli bulmaktadır. Ayrıca Barkan terekelerden elde edilecek bilgilerle bir bölgenin servet dağılımını, maddî kültürün vasıf ve imkanlarını, konfor ve lüksün seviyesini, imalat ve ziraî işlerinin teşkilatını, ticarî usul ve ilişkileri ile kredi şekillerini bile öğrenebileceğimizi belirtmektedir.⁷⁰⁰ Ayrıca terekelerde kaydedilen malların isimleri ve fiyatları ile beraber o malların nerelerde üretildiğine dair kayıtlar da sınaî tarih bakımından değerlendirilebilir.⁷⁰¹

Terekeye yazılan mal veya eşyaların tanımlanması ve bilirkişilerce cins, ağırlık, uzunluk ve fiyat gibi muhtelif değerlerinin belirlenmesi, yüzyıllar boyunca Osmanlı Devletinin farklı coğrafyalarında yaşamış insan topluluklarının geliştirmiş oldukları çeşitli kültürlerin ve etnografik kimliğin teşhisi bakımından önemli bir uğraş alanı teşkil etmektedir. Aynı şekilde ev, dükkan, bağ, bahçe gibi gayri menkullerin kadılar ve bilirkişilerce çeşitli yönleri bakımından tanımlanması da bunların asırlar içerisinde değişen niteliklerinin ve yapısal özelliklerinin tespiti bakımından çok farklı uzmanlık alanlarını ilgilendiren önemli unsurlardır. Bu tür gayri menkuller kaydedilirken sınırları, mimarî özellikleri, coğrafi konumları ve mahalle içerisindeki yeri bakımından tanımlandığı için bunlar çok farklı değerlendirmelere konu teşkil edecek özelliktedir.

2.6. VAKFİYELER

2.6.1. Vakfiyenin Tanımı

Vakf kelimesi terim olarak Arapçada durdurmak veya alıkoymak manasına gelmektedir.⁷⁰² İslâm hukukuna göre *vakf*, hem hayır amaçlı bir tesis kurma işlemini hem de bu amaçla kurulan müesseseyi ifade eder. Vakıf vakfedenin ikrar ve beyanıyla kurulur ve bu beyan *vakfiye* ismi verilen bir belge ile kaydedilir. İslâm Dünyasında vakıf teriminin karşılığı olarak *habs*, *hubus*, *hubs* gibi terimler de kullanılmıştır.⁷⁰³

İslâm diplomatiğinde çok eski bir belge türü olarak vakıf kurma işlemini belgeleyen vakfiyeler, farklı coğrafyalarda farklı adlarla anılmıştır. Vakıf belgeleri için

⁷⁰⁰ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s.1-2.

⁷⁰¹ Alpay Bizbirlik, “Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, s.731.

⁷⁰² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İA*, c.XIII (1986), s.153.

⁷⁰³ R. Peters, “Wakf”, *EF*, c.XI (2002), s.61.

Osmanlılarda en çok *vakfiye* ve *vakıfnâme* terimleri kullanılırken diğer İslâm Devletleri'nde *resm-i tahbis* gibi terimlerin kullanıldığı görülür.⁷⁰⁴

Hukukî ve şerî niteliği haiz bir belge olan vakfiye için terim olarak çok farklı tanımlar yapılmıştır. Vakıf konusundaki araştırmaları ile tanınan Ali Himmet Berki, vakfiyeyi kısaca “vakıf tasarrufunun senet ve hüccetidir” şeklinde tanımlarken,⁷⁰⁵ belgeyi diplomatik açıdan değerlendiren Mübahat Kütükoğlu vakfiye için şu tanımlı yapmıştır:

“Vakfiye vakfedilen şeyin vasıfları ve vakf edilme şartlarını ihtiva eden ve kadı tarafından tasdik edilen bir belgedir. Başka bir ifade ile, vakıf tasarrufunun senet ve hücceti, vakıf hükmî şahsiyetinin nizamnamesidir.”⁷⁰⁶

Araştırmacılar tarafından yapılan muhtelif tanımlar⁷⁰⁷ vakfiyenin belli yönlerini veya belli hususiyetlerini öne çıkarmaktadır. Bu tanımları topluca değerlendirecek olursak, vakfiyeyi şu şekilde tarif edebiliriz: Vakıf kurucusunun tesis işlemi hakkındaki ikrar ve beyanını ve vakfettiği menkul ve gayri menkul malların vasıflarını ve vakfedilme şartlarını, vakfın idare şekli ile gelirlerini ve bu gelirlerin sarfedileceği yerleri gösteren ve kadı tarafından şahidler huzurunda tasdik edilerek kadı siciline kaydedilen resmî belgedir.

2.6.2. Vakfiyelerin Ortaya Çıkışı

Vakıf müessesesi ortaya çıkışından itibaren İslâm coğrafyasında hızla yayılmış ve bütün Ortaçağ İslâm dünyasında olduğu gibi Anadolu'da da pek çok vakıf kurulmuştur. Türklerin 1071'de Anadolu'ya gelip yerleşmelerinden sonra Selçuklular'ın ve Anadolu'da kurulan beyliklerin vakıf sistemini Anadolu'ya yerleştirmeleri ile çeşitli

⁷⁰⁴ Osmanlılarda XIV. yüzyıldan itibaren vakıf tesisi için tanzim edilen belgeler hüccet veya vakfiye şeklinde isimlendirilmiştir. Orhan Gazi'nin vefat eden şehzadesi Süleyman Şah için hazırlattığı H.761/M.1359-60 tarihli vakfiyede, belge tanımlanırken “hâzihî hüccetün şer'iyetün ve vesikatün mer'iyetün” şeklinde bir tanım yapılmış ve aynı belge içerisinde daha sonra tasdik yapan kadı, belgenin sıhhat ve doğruluğuna dair nitelendirmesinde “ve-kad hakeme ve kazâ bi-sıhhati haze'l-vakfiyyeti hükmen nâfizen” Arapça ibaresinde görüldüğü üzere belgeyi vakfiye şeklinde adlandırmıştır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Orhan Gazi'nin Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı”, *Belleten*, XVII/107 (1963), s.440-442.)

⁷⁰⁵ Ali Himmet Berki, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s.5.

⁷⁰⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.359.

⁷⁰⁷ “Vakfiye ictimai, ilmi, sıhhi herhangi bir müessesenin idare şekli ile gelirlerini ve bu gelirlerin sarfedileceği yerleri gösteren bir talimatnamedir.” (Osman Nuri Ergin, *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945, s.183.); “Vakfın resmen bir yazı ile müracaatı üzerine, hakim de yüzleştirerek (murafaa yoluyla) hükmünü verdiğini gösteren ve vakıflara varlık veren resmî belgelere “vakfiye” veya “vakıfnâme” adı verilir.” (Mehmet Şeker, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII (1993), İzmir, s.1.); “Vakıf kuran kişinin vakfettiği menkul ve gayr-ı menkul şeylerin vasıflarını ve vakfedilme şartlarını ihtiva eden ve kadı tarafından şahidler huzurunda tasdik edilerek, kadılık siciline kaydedilen resmi belgeye vakfiye veya vakıfnâme denir.” (Ali Açikel, Abdurrahman Sağır, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları – Vakfiyeler I. Cild*, Tokat 2005, s.43).

yapı veya yapılar topluluğu inşa edilerek, bunlara vakıf mülk ve araziler tahsis edilmiş ve eğitim, bayındırlık v.b. işlerin büyük bir kısmı vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür.

XIII. yüzyıl başlarından itibaren Selçuklu vakıf müesseseleri hızla artmış ve bu döneme ait vakfiyelerden bir kısmı suret olarak da olsa günümüze ulaşabilmiştir. Selçuklu vakfiyeleri Anadolu tarihini ve Selçuklu vakıf teşkilatını⁷⁰⁸ aydınlatmak bakımından çok büyük önem taşımaktadır. Çünkü XIII-XIV. yüzyıllara ait Selçuklu resmî kayıtları çok sınırlıdır. Bu döneme ait Anadolu vakfiyelerinin tam bir listesi henüz oluşturulamamıştır.⁷⁰⁹

Selçuklu vakfiyelerinin büyük bir kısmı Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde toplanmış bulunmaktadır. Fakat bunlar Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluşundan sonra vakıfları merkezî olarak kontrol etmek gayesiyle mütevellilerden derlenerek evkaf katiplerince suretleri defterlere kaydedilmiş olan belgelerdir.⁷¹⁰ Bunun dışında Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde ve Ankara Etnografya Müzesi'nde de mahdut sayıda vakfiyeler vardır. Ayrıca, özel şahısların elinde de vakfiyeler bulunmaktadır.⁷¹¹

Anadolu Selçukluları ile Beyliklere ait vakfiyelerin orijinal nüshaları nadiren görülmekle beraber bunların tam veya kısmî kopyaları vakıf defterlerine veya şeriye sicillerine kaydedilmiş olarak günümüze ulaşabilmiştir. Orijinallerinin yanısıra bazı vakfiyelerin çok sayıda eski ve yeni kopyasının olması vakfiyelerin hukuk ve

⁷⁰⁸ Anadolu Selçukluları'ndan günümüze ulaşan vakfiyeler, vakıf teşkilatının hiyerarşisini anlamamızı sağlamaktadır. Selçuklu vakfiyelerinde kadıların dışında kazaskerlerin de imzasının bulunması vakıf muamelelerinin kadılık teşkilatı tarafından yürütüldüğünü göstermenin yanısıra kazaskerlerin vakıflar üzerinde bir nezâret ve yüksek denetim haklarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Selçuklu hükümdarları tarafından kadıların verilen menşurlarda da vakıflara nezaret görevinin kadıların ait olduğu görülmektedir. Bu menşurlarda vakıf gelir ve giderlerinin vâkıfın şartlarına uygun olarak harcanması ve ziyana uğratılmaması istenmekte ve vakıflara nezaret görevi kadının başlıca vazifesi olarak zikredilmektedir. (Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında*, s.44.); Sultan I. İzzeddin Keykavus'un vakfiyesinde yer alan bir kayıt ise Üstâdüddâr'ın hükümdar vakıfları gibi, ülkenin diğer vakıflarına da nezaret eden, mütevellilerin üstünde, bir nazırın yetki ve görevini üstlendiğini gösterir. (Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, s.149.); Evkaf sisteminin genişlemesine paralel olarak I. İzzeddin Keykavus döneminde Cemalettin Ferruh, Selçuklu vakıflarına nâzır tayin edilmiş ve evkaf nezâreti görevi Emîrdâd ve Üstâddâr'lara verilmişti. Vakıfların nezâreti dönem dönem farklı Selçuklu divânları tarafından üstlenilmiş ve bir dönem de vakıflar İşraf Divânı'na bağlanmıştı. Osman Turan Selçuklularda vakıflardan sorumlu bir divânın varlığını ileri sürmekle beraber bunun kaynağını ve dönemini göstermemektedir: "Selçuk Türkiye'sinde vakıfların, kurucuların şartlarına göre işlemlerini murakebe eden bir Vakıf Nezâreti (Divân-ı Tevliyet) mevcut idi. Buna bâzan divâna dahil nâzırlardan biri, bâzan da devletin merkezinde bulunan baş kadı nezaret ederdi. İşte bizim Rusûm ur-risâl bu hususa dair bir menşûr ihtiva eder. Fakat bu vesika, bütün memleketi ait vakıf nazırının değil, bir cami ve medresenin vâkıfın şartlarına uygun olarak, mütevellisini tayin ve tasdik etmekten ibarettir." (*Türkiye Selçukluları Hakkında*, s.44-46.)

⁷⁰⁹ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s.411.

⁷¹⁰ Selçuklu vakfiyeleri için ayrıca bkz. Hasan Yüksel, "Ahi Vakıfları", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s.157-158; Hasan Yüksel, "Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2006, c.I, s.309-325.

⁷¹¹ Mehmet Altan Köymen, "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", *Studi Preottomani E Ottomani Atti del Convegno di Napoli (24-26 Settembre 1974)*, Istitutio Universitario Orientale, Napoli 1974, s.153.

diplomatik bilimi bakımından incelenmesini ve güvenilir olup olmadığının tespitini zarurî hale getirmiştir. Anadolu Selçukluları döneminden çok az sayıda vakfiye günümüze ulaştığı ve bunlar bir bütün halinde incelenemediği için vakfiyeleri diplomatik bilgisi bakımından ele alan sistematik değerlendirmeler yapılamamıştır.

Selçuklu vakfiyelerinin orijinaleri günümüze ulaşmadığı için mevcut kopyaların okunması ve anlaşılması, halli oldukça güç bir sorun teşkil etmektedir. Vakfiyelerdeki yer ve şahıs adları, müstensihler ve katipler tarafından aslı veya anlamı bilinmeden kopya edildikleri için, bunlar çoğu defa okunamamaktadır. Diğer taraftan, vakfiyelerde geçen yer ve şahıs adlarının bir kısmı İslâm öncesi medeniyetler ile Bizans devrinden kalmadır. Bunları doğru olarak okumak çoğu defa mümkün olamamaktadır.⁷¹²

Selçuklulardan günümüze ulaşan vakfiyelerden Farsça olan biri hariç, diğerleri Arapça olarak yazılmıştır. Anadolu Selçuklu vakfiyelerinin sayısı Mükrimin Halil Yinanç'a göre 50'yi geçmemektedir. Anadolu Selçuklu vakıflarına dair kapsamlı bir araştırma hazırlayan Hasan Yüksel'in Selçuklu ve beylik vakfiyeleri için tespit ettiği toplam sayı ise 88'e ulaşmaktadır. Yüksel M.1048-1340 yılları arasına ait dönemi Selçuklu ve mirasçılara ait bir dönem olarak değerlendirmekte ve bu rakama Selçuklular tarafından Beylikler döneminde kurulmuş vakfiyeleri de ilave ederek ulaşmaktadır.⁷¹³ Anadolu Selçuklularına ait 24 vakfiye yayınlanmıştır.⁷¹⁴

Selçuklu devri vakfiyelerinden dördü Selçuklu hükümdarlarına ait olup bunlar arasında en eskisi I. İzzeddin Keykavus'un H.617/M.1220-21 tarihli vakfiyesidir.⁷¹⁵ Vakıf kuran diğer Selçuklu hükümdarları ise I. Alâeddin Keykubâd ile, II. ve III. Gıyaseddin Keyhüsrevdir.⁷¹⁶ Hükümdarların dışında yirmi dört Selçuklu devlet adamı (vezir, pervâne v.s.) ve kumandanına ait vakfiyeler mevcut olup bunlar arasında en eski

⁷¹² M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", s.154.

⁷¹³ "Bu yöntem kabul edildiği takdirde, Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın fiilen sonra eriş tarihi olan M.1308 (veya Makrizi'ye göre H.713/M.1313-14) tarihi esas alınacak olursa, gerçekten Anadolu Selçuklu devlet ricali tarafından bu tarihlerden sonra tesis edilmiş olan vakıfların vakfiyeleri, söz gelimi, II. Mesud'un oğlu Taceddin Altunbaş'ın H.740/M.1339-40 tarihinde Amasya'da kurduğu vakıf, değerlendirme dışında kalacaktı. Bu sebeple bu araştırmada H.740/M.1339-40 tarihine kadar Anadolu Beyliklerince de tesis edilen vakıflara ait mahdud sayıdaki vakfiyeler de ayıklanma yoluna gidilmemiş ve Anadolu Selçuklu vakıfları arasında değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Çünkü Osman Gazi Döneminde, Selçuklu Sultanının bir menşûr ile atadığı emirler konumunda olan Anadolu Beyleri'nin İlhanlılara ait M.1349 tarihli hâlâ "ucat" adı altında aynı durumlarının devam ettiği görülmektedir. Buna rağmen M.1048 ile M.1340 tarihleri arasında tesis edilen vakıflara ait ancak 88 vakfiyeye ulaşılmıştır." (Hasan Yüksel, "Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", s.309-310.)

⁷¹⁴ Hasan Yüksel, "Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", s.309-325.

⁷¹⁵ Muallim Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s.35-38.; Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s.15-44.

⁷¹⁶ Behlül Baba zaviyesi Rükneddin Kılıçarslan tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev, Baro köyünün bütün divânî vergilerini zaviye ve türbeye mesalihi ile gelip geçenlerin yedirilip içirilmesi için vakfetmiştir. (Hasan Yüksel, "Bir Babaî (Vefâî) Şeyhi Zaviyesi (Şeyh Behlül Baba)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXI (2001), s.97-107.)

tarıhli olanı ise Şemseddin Altun-aba'nın H.598/M.1201-02 tarihli vakfiyesidir.⁷¹⁷ Vakfiyelerden altısı ise kadınlar tarafından kurulan vakıf tesislerine aittir. Bunlar arasında en eski tarihli olanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi Devlet Hatuna ait Receb 610/19 Kasım-Aralık 1213 tarihli Hatuniye mescidine ait vakfiyedir.⁷¹⁸

Selçuklu devri vakıf kurucularının on yedisi din adamları ve ahilerdendir. Bunlar adına hazırlanan vakfiyeler arasında en eski tarihli olanı aynı zamanda Selçuklulardan günümüze kalan en eski tarihli vakfiye olup Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı bulunmaktadır.⁷¹⁹

Mehmet Altan Köymen'in tespitine göre Selçuklulara ait 50 vakfın 18'i zaviye (ribât, hankah), 9'u câmi ve mescid, 7'si medrese, 5'i aile veya câmi veya medrese mensupları, 3'ü kervansaray, 3'ü türbe, 1'i dârü's-şifâ ve 1'i de köprü içindir.⁷²⁰

XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklu topraklarını istila eden ve İran'da büyük bir devlet kuran İlhanlılar da Selçuklu vakıf sistemini devam ettirmiştir. Anadolu Selçuklularından sonra İlhanlılar'da da evkaf işleri bir nezâret tarafından yürütülmüştür. İslâm'ı kabul etmelerinden sonra İlhanlılar da bazı yeni vakıflar kurmuş ve bunlara ait bazı vakfiyeler de günümüze ulaşmıştır. XIII. yüzyıl sonlarında vakıf sistemini yeniden düzenleyen Gazan Han⁷²¹ özellikle Tebriz yakınında Şenb-i Kazan diye tanınan

⁷¹⁷ Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi", s.197-235, I-IV.

⁷¹⁸ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi*, Konya 1964, s.382-384; Aynur Durukan, "Anadolu Selçuklu Sanatı Açısından Vakfiyelerin Önemi", *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), s.25.

⁷¹⁹ Halil Dîvânî'nin H.440/M.1048-49 Tarihli Vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Def. No 606/20 s.103'dedir. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", s.155.; Anadolu'yu Türk yerleşmesine açan 1071 tarihli Malazgirt zaferinden çok daha önceye ait olan bu belge, evâsıt-ı Receb 440 (11-20 Aralık 1048) tarihini taşımaktadır. Evâhir-i Receb 440 (21-30 Ocak 1049) tarihli olup ilkinin muhtevaca tamamlayan ikinci bir vakfiye daha mevcuttur. Bu iki vakfiye Pasin nahiyesinin Pulurbahal (Yeğen Paşa) köyünden Seyyid Şerif Halil Dîvânî vakfına aittir. (İbrahim Ateş, "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünyü ve Bugünü", 2. *Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984)*, Ankara 1985, s.27.); M.1048 tarihli vakfiyeye göre, Pulurbahal (Yeğen Paşa) köyünde Uzbey meşhurlarından Seyyid Şerif Halil Dîvânî, bölgedeki 14 köyü Gürcü taifesi ve Nuşirevan ailesine mensup Melik Misail'den 40.000 dirheme; 15 köyü de yine Melik Bisail'den 60.000 dirheme olmak üzere toplam 29 köyü 100.000 dirheme satın alarak tümünü cizye, haraç gibi rûsûmâtı ve zımmilerin öşrü ve koyunları ile birlikte vakfetmiştir. (M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", s.160.); Bu iki vakfiyenin yazılış tarihinin eskiliği ve Arapça metindeki hatalar, vakfiyelerin sıhhati hakkında şüpheler doğurmuştur. İbrahim Hakkı Konyalı vakfiyede kelime hatalarının bulunması ve III. Murat zamanında yapılan tahrirlerde Yeğenpaşa zaviyesinin 5 vakıf köyü gösterildiği halde, belgelerde köy sayısının 29 olmasından bahisle, vakfiyenin ihtiyatla kullanılmasını tavsiye etmektedir. (İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s.481-487.); Ancak, Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in Pasinler ve Deveboynunu geçerek Erzurum'a kadar gelmesi (İ. H. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.25.), III. Sultan Murad döneminde yapılan Doğu Anadolu Tahrir Defterinde Pasinler Yeğen Paşa köyünde aynı isimde bir zaviyenin mevcudiyeti (İ. H. Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.482.) gibi hususlar vakfın tarihen mevcut olduğunu göstermektedir.

⁷²⁰ M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", s.157; 88 vakfiye üzerinden değerlendirme yapan Hasan Yüksel'e göre ise Anadolu Selçuklu vakıf hayratının % 15'i medrese, mektep ve kütüphane gibi eğitim kurumlarından ve % 23'ü ise darü'z-zıyafe, darü'r-raha, darü's-şifâ, imaret, çeşme, su kuyusu ve köprü gibi sağlık ve sosyal hizmet müesseselerinden oluşmaktadır. ("Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", s.321.)

⁷²¹ "İlhanlılarda toprak mülk, vakıf, halise (has) ve inci şeklinde dört kısma ayrılmıştı. Gazan toprak ve vergi usulünü yeniden düzenleyerek arazinin iltizama verilmesi usulünü kaldırdı, yeni tahrirler yaptırdı ve bu arada

mahalde çeşitli eserler yaptırmış ve bunlar için de bir vakfiye hazırlatmıştır. Gazan Han'ın vakfiyesi yedi nüsha olarak düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi mütevellîye verilmiş, diğerleri ise Tebriz ve Bağdat başkadılıkları ile Kabe'ye gönderilmiştir.⁷²² Vakfın mütevellîlik görevi Gazan Han'ın iki veziri Hoca Sadeddin Savecî ile Müverrih Reşidüddin Fazlullah'a verilmiştir. Gazan Han'ın, Hemedan - Buzincerd, Şam, Kudüs, Kûfe'de de vakıflar tesis ettiği; yine İlhanlı hükümdarlarından Olcayto'nun da Sultaniye şehrini kurarak zengin vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir.⁷²³

Anadolu Selçuklularının varisi olan beyliklerde de özellikle idareyi elinde bulunduran hükümdar ve hanedan ailesi ile büyük devlet adamları ve zenginler çeşitli vakıf kurumları tesis ederek halkın istifadesine sunmuşlardır. Bunlardan ancak çok az sayıda vakfiye günümüze ulaşmıştır.⁷²⁴

Selçuklu vakfiyelerinde olduğu gibi Beylikler dönemine ait vakfiyeler için de toplu bir envanter veya katalog çalışması yapılmamıştır. Bu alandaki tek çalışma olan Hasan Yüksel'in makalesinde bazı eksikler bulunmaktadır.⁷²⁵ Yüksel, yayınlanmış veya kaynakları gösterilmiş pek çok vakfiyeyi dikkate almamıştır. Yüksel, beylikler dönemine ait 31 vakfiye tespit etmiştir. Yüksel'in tespitlerine göre 12 beylik vakfiyesi yayınlanmıştır. Bunlardan beşi Karamanoğullarına, ikisi Eratnalılara, diğerleri Germiyanoğulları, Ramazanoğulları, Turgutoğulları ve Osmanlı Beyliğine aittir.

Farsça kaleme alınan Orhan Gazi'nin H.724/M.1323-24 tarihli vakfiyesinin dışında Arapça olarak düzenlenen beylikler döneminden kalma vakfiyelerin büyük çoğunluğu orijinal değildir. Ayrıca elde mevcut bulunan suretlerin birçoğunda da istinsah edilirken yapılan bir çok hata mevcuttur.

Beyliklerden kalan 31 vakfiyenin 27'sini beyler, başka bir ifadeyle hanedan mensupları kurmuştur. Bunlardan ikisinin vâkıfı kadındır.⁷²⁶ Hanedan mensuplarının

vakıfların da kayda geçirilmesini sağladı." (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İstanbul 1941, s.259.)

⁷²² Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs, İstanbul 2009, s.378.; Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.149.

⁷²³ Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.149.

⁷²⁴ Beylikler dönemindeki vakıfların durumunu gösteren Osmanlı tahrir kayıtlarının bir bölümü Uzunçarşılı tarafından yayınlanmıştır. (İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.164-186.) Osmanlı tahrir defterlerindeki veriler esas alınırsa, beylikler tarafından tesis edilen vakıflara ait vakfiyelerin çok az bir kısmının günümüze ulaştığı söylenebilir.

⁷²⁵ Hasan Yüksel, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, XXX (2007), 37-50.

⁷²⁶ Orhan Gazi'nin eşi Asporçe Hatun'un H.723/M.1323 tarihli vakfiyesi VGMA, Def. No.590/207/181'dedir; Candaroğlu İsmail Beyin annesi Devlet Hatun'un H.865/M.1460-61 tarihli vakfiyesi VGMA, Def. No. 582/228/158'dedir. (Hasan Yüksel, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", s.37.)

kurduğu vakıfların haricinde kalan diğer 4 vakfın kurucuları ise çelebi, fakih ve paşa unvanını taşıyan kişilerdir.⁷²⁷

Anadolu Beyliklerine ait vakfiyeler, Anadolu Selçukluları, Memlükler ve İlhanlılar dönemindeki diplomatik literatürün tevarüs edildiğini gösteren önemli belgelerdendir. Ramazanoğulları'ndan Mahmut Bey b. Davud Bey'in H.909/M.1503-04 tarihli vakfiyesinin inşa tarzında Memlûk tesiri görüldüğü gibi, Karamanoğlu Ali Bey'in H.818/M.1415-16 tarihli vakfiyesinde Selçuklu devri uygulaması olan, değişik hususlar için şahid gösterme geleneğinin sürdüğü görülmektedir. Selçuklularda olduğu gibi Karamanoğulları ve Zülkadiroğulları'nda da vakfiyeler kadıların yanısıra kazaskerler tarafından da tasdik edilmektedir. Mesela, Karamanoğlu Ali Bey'in vakfiyesi Niğde kadısı tarafından tasdik ve Karamanoğulları beyliğinde kazaskerlik yapan Molla Fenarî tarafından tescil edilmiştir. Yine Alâüddeve b. Süleyman Bey'in H.906/M.1500-01 tarihli vakfiyesi kazasker Abdurrahman b. Yusuf tarafından tasdik edilmiştir.⁷²⁸

XIV. yüzyıl başlarında Selçuklu hakimiyetinin sona erdiği bir dönemde Batı Anadolu'da kurulan beyliklerle aynı tarihî şartlar altında ortaya çıkan Osmanlılar da Selçuklu, Memlûk ve İlhanlı geleneklerinin tesirinde pek çok vakıflar tesis etmiş ve miras aldıkları vakıf sistemini geliştirerek günümüze binlerce vakıf belgesi bırakmışlardır.

İslâm dünyasında vakfiye koleksiyonları bakımından en zengin arşivler Osmanlı dönemi arşivleridir. Yüzyıllar boyu yaşanan büyük kayıplara rağmen, Osmanlı arşivleri vakfiyeler bakımından hala çok değerli malzeme ihtiva etmektedir. Bütün vakfiyelerin şerî mahkemelerde tescili şart olduğundan muhtelif vilayet mahkemeleri arşivlerinde kayıtlı halde binlerce vakfiye günümüze ulaşmıştır.

Bugün sadece İstanbul mahkemelerine ait sicillerin korunduğu Şeriye Sicilleri Arşivi'nde on bin kadar vakfiyenin tescil edilmiş olduğu görülmektedir.⁷²⁹ Eğer bunlara kaybolan siciller dolayısıyla günümüze ulaşmayan vakfiyeleri de eklersek sadece

⁷²⁷ Hasan Yüksel, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", s.38.

⁷²⁸ Hasan Yüksel, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", s.40.

⁷²⁹ Şeriye Sicilleri Arşivi'nde vakıf kayıtları üzerine önemli bir çalışma yapılmıştır. Arşivde bulunan onbine yakın sicildeki bütün vakıf kayıtları çıkarılmış ve fişlenmiştir. Fişlerde vakfiyenin kayıtlı bulunduğu mahkemenin ismi, sicilde kayıt numarası, vakfeden kişi, vakfedilen şeyin cinsi, miktarı ve yeri, vakfolunduğu yer ve kayıt tarihi işlenmiştir. Ayrıca vakıf kaydının dili Türkçe veya Arapça olarak belirtilmiştir (İrfan Küçükköy, "Şer'iyye Sicillerinde Vakıf Kayıtları", *Vakıflar*, İstanbul 1984. s.14-15.)

İstanbul’da kurulan vakıfların ve bunlar için düzenlenen vakfiye sayısının onüç-ondört bin kadar olduğunu söyleyebiliriz.⁷³⁰

Aynı şekilde sayıları onbine yaklaşan diğer Anadolu şehirlerine ait sicillerde de Osmanlı dönemine ait binlerce vakfiye kayıtlı bulunmaktadır.⁷³¹ Türkiye dışındaki Osmanlı dönemine ait siciller de ilave edilirse sadece sicillerde kayıtlı vakfiye sayısının yirmi bini aşacağı tahmin edilmektedir.

Osmanlı dönemi vakfiyelerinin korunduğu önemli bir arşiv de Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’dir. Osmanlı vakıflarına ait bütün arşiv malzemesini bir araya toplamak üzere kurulan bu arşivde 51 defterde kayıtlı halde 27.000 civarında vakfiye bulunmaktadır. Bunlar suret vakfiyeler olup 24853’ü Türkçe, 1495’i Arapçadır. 2007 yılına kadar bunlardan 17 bin civarında vakfiyenin transkripsiyonu yapılmıştır. Tarihi tespit edilebilen vakfiyelerin 8980’i XIX. yüzyıla, 6000’i XVIII. yüzyıla, 1663’ü XVII. yüzyıla, 776 kadarı da XVI. yüzyıla aittir.⁷³²

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde de tasnif edilmemiş belgeler arasında yine orijinal veya suret olarak 1309 kadar vakfiye mevcuttur. Bu vakfiyeler için hazırlanan katalogda vakfiyelerin dosya numaraları, vâkıfı, vakfı, yeri ve tarihi gibi bilgiler yer almaktadır.⁷³³

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Tapu Tahrir, Evkaf Tahrir ve Evkaf Muhasebe Defterleri’nde kayıtlı vakfiyelerin bir kataloğu veya listesi bulunmadığı için bu vakfiyelerin sayısı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

İstanbul arşiv ve müzelerinin yanı sıra Anadolu’da Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne bağlı arşivler ile kütüphane ve müzelerde mevcut vakfiyeler hakkında da herhangi bir kataloglama çalışması yapılmamıştır. Bu sebeple bu tür kurumlarda mevcut vakfiyeler ile özel şahıslar elinde olan vakfiyeleri de dikkate alırsak Osmanlı dönemi

⁷³⁰ İstanbul’da kurulan vakıfların ve bunlara ait vakfiyelerin sayısal olarak kontrolünü yapabileceğimiz bir diğer kaynak da Vakıf Tahrir defterleridir. H.953/M.1546-47 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* verilerini değerlendiren Ömer Lütfi Barkan bu tarihten önce ve sonraki vakıf defterleriyle de mukayese ederek İstanbul’da mevcut vakıf sayısının H.927/M.1520-21 yılına kadar 1163 olduğunu, H.927-953/M.1520-47 yılları arasında 1268, H.953-986/M.1546-79 yılları arasında 1193 ve H.986-1005/M.1578-97 yılları arasında 407 vakfin kurulduğunu tespit etmiştir. Bu rakamların toplamına bakıldığında İstanbul’un fethinden XVI. yüzyılın sonuna kadar olan 150 yıllık dönemde İstanbul’da 4021 vakfin kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. (Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1970, s.V-VIII.)

⁷³¹ Anadolu şehirlerine ait sicillerde bazen Selçuklu ve Beylik dönemlerine ait vakfiyelere de rastlanmaktadır.

⁷³² İbrahim Ateş, “Vakıf Belgeler Arşivi’nin Dünü ve Bugünü”, s.30.

⁷³³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Proje Yön. Necati Aktaş v.d., 2.bsk., İstanbul 2000, s.393.

vakfiyelerinin Osmanlı tarihi için muazzam bir materyal temin edeceğini söyleyebiliriz.⁷³⁴

Erken dönem Osmanlı vakfiyelerinden günümüze çok az bir bölümü intikal etmiş olup, orijinallerinin sayısı maalesef onlarla ifade edilebilecek kadar azdır. Bunlar sahip oldukları özellikler bakımından erken dönem vakfiyeleri hakkında sınırlı da olsa bir fikir verebilecek mahiyettedir.

Osmanlı dönemindeki en eski vakıfların beyliğin kurucusu Osman Gazi tarafından tesis edildiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁷³⁵ Özellikle Osman Gazi tarafından fethedilen bölgelere ait olup XV. yüzyılda hazırlanmış olan vakıf tahrir defterleri, Osman Gazi dönemi vakıflarına ışık tutabilecek belgeler olması dolayısıyla önem taşımaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 453 numaralı tahrir defterine göre Osman Gazi, Şeyh Edebali ile Zekeriya Baba'ya Ermenipazarı'nda köyler vakfetmiştir.⁷³⁶ Fakat Osman Gazi dönemine ait orijinal vakfiyeler günümüze ulaşmamıştır. Bu dönemden kalan tek belge Orhan Bey'in eşi olan Asporçe Hatun'un⁷³⁷ Evail-i Ramazan 723/3-12 Eylül 1323 tarihli vakfiyesidir.⁷³⁸ Vakfiyeye göre Bursa'ya bağlı Narlı, Kabaklı, Buraklı Hisar, Frenkli, Mudanya, Çepni, Yörüklü ve Balıklı köyleri vakfedilmiş ve Asporçe Hatun, vakıf mütevelliliğine oğlu İbrahim Bey'i atamıştır.⁷³⁹

Osman Gazi'den sonra Osmanlı tahtına çıkan bütün padişahlar adına çeşitli vakfiyeler düzenlenmiş ve bu gelenek XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Orhan Gazi'den Kanûnî'ye kadar Osmanlı Padişahları adına düzenlenmiş belli başlı vakfiyeler yayınlanmış olup diğer Osmanlı Sultanları adına düzenlenmiş vakfiyeleri tanıtmak için bile henüz yeterli bir katalog ve yayın çalışması yapılmamıştır.

⁷³⁴ İstanbul'daki Topkapı Sarayı, İslam Eserleri v.s. müzelerdeki vakfiyeler için bir çalışma yapılmamıştır. Mesela Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan Sinan Paşa evrakı arasında 16 adet vakfiye mevcuttur. Bunlardan bazıları tezhip ve ciltleri bakımından değerli bir kaynak durumundadır. (Tahsin Öz, "Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fâtihî Sinan Paşa Arşivi", *Belleten*, X/37 (1946), s.171-193.)

⁷³⁵ Bursa bölgesi Vakıf Tahrir defterlerinde Osman Gazi tarafından tevcih olunan vakıflara ait kayıtlar Sezai Sevim tarafından derlenmiştir. ("Osman Gazi'nin İrtibatlı Olduğu Düşünlere Dair" *Osmanlı*, VII (1999), s.44-47.)

⁷³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1988, s.114.

⁷³⁷ Asporça Hatun'un Bizans imparatorlarından III. Andronikos Palaologos'un kızı olduğu rivayet edilir. Müslüman olup olmadığı ve Orhan Bey'le ne zaman evlendiği bilinmemektedir. Orhan Bey'in oğullarından İbrahim Bey'le kızlarından Fatma Hatun'un annesidir. (İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, s.581); Necdet Sakaoğlu, "Asporçe Hatun", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 1999, c.I, s.258.

⁷³⁸ Vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü, Defter-i Cedid-i Anadolu, No.4, s.207'de bulunmaktadır. (İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, s.126.); Bu belge Yanko İskender Hoçi tarafından neşredilmiştir. ("Şehzade Halil Sergüzeşti", s.436-445.); Belge ayrıca "Osman Gazi'ye Dair Mühim Bir Vesika Asporça Hatun'un Vakfiyesi" başlığıyla ikinci kez neşredilmiştir. (İhsan Uludağ, "Osman Gaziye Dair Mühim Bir Vesika: Asporça Hatun Vakfiyesi", *Uludağ*, 26, (1940). s.61-68.)

⁷³⁹ Irene Beldiceanu-Steinherr, *Recherches Sur les Actes des Règnes des Sultans Osman, Orkhan et Murad I*, München 1967. s.78-82.

Orhan Gazi adına düzenlenen vakfiyelerden günümüze ulaşan vakfiye sayısı dört olup bunlardan birisi orijinal diğer üçü ise surettir.⁷⁴⁰ Orhan Gazi'den sonra tahta geçen I. Murad adına düzenlenmiş iki⁷⁴¹, Yıldırım Bayezid'in Bursa'da inşa ettirdiği külliye ile ilgili ise bir⁷⁴² vakfiyesi mevcuttur.

Fetret devrinde ve Çelebi Mehmed saltanatında sultan ve şehzadeler adına düzenlenmiş vakfiyeler bilinmemektedir. Sultan II. Murad'ın günümüze ulaşan tek vakfiyesi, H.833/M.1429-30 yılında Tunca nehri kenarında kurduğu Darü'l-hadîs medresesine aittir.⁷⁴³

⁷⁴⁰ Bu vakfiyelerden orijinal olanı ve aynı zamanda en eskisi Orhan Gazi'nin M.1324 tarihli Farsça vakfiyesi olup diğer ikisi ise H.761/M.1359-60 yılında düzenlenmiştir. Birinin tarihi ise belli değildir. Orhan Bey'in kölesi Tavaşi Mukbil Şerefüddin'e Mekece nahiyelerini vakıf olarak tahsis ettiğini gösteren Farsça vakfiye diplomatik unsurlar ve dil bakımından mükemmel bir örnektir. Rebiulevvel 724/Şubat 1324 tarihli vakfiye, en eski orijinal Osmanlı belgesi niteliğini de taşımaktadır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten*, V/19 (1941), s.277-288.; Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, s.13; Zeki Velidi Togan, *Türk Tarihi*, İstanbul 1928, s.372.); Orhan Gazi'ye ait H.761/M.1359-60 tarihli iki vakfiyeden birinin Türkçe tercümesi günümüze ulaşmış olup bu belge Hüseyin Hüsameddin tarafından neşredilmiştir. ("Orhan Bey'in Vakfiyesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (TTEM)*, XVII/7 (1926), s.284-301.); Diğerisi ise Orhan Gazi'nin şehzadesi Süleyman adına düzenlenmiş olup Arapçadır. Orhan Gazi'ye ait dördüncü vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü, Harameyn, No.14, s.359'da kayıtlı İznik medresesi vakfiyesidir. Aslı kaybolan ve II. Bayezid döneminde H.903/M.1497-98 yılında sureti çıkarılan bu vakfiyede H.841/M.1437-38 yılında Molla Hüseyin tarafından yapılmış bir tescil kaydı bulunmaktadır. (Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s.359.); Türkçe tercümesi ise Üniversite Kütüphanesi T.6225 numaradadır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948, s.471.); Vakfiye Tayyip Gökbilgin tarafından neşredilmiştir: "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmaret Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-1953), s.217-234.

⁷⁴¹ I. Murad'ın Bursa Kaplıca İmaret vakfiyesi H.787/M.1385-86 tarihli ve Arapça olup günümüze aslından on beş sene sonra H.802/M.1399-1400 yılında çıkarılmış sureti ulaşmıştır. Bu suret BOA, *MAD*, 162/5 numarada kayıtlıdır. 440 cm. uzunluğunda 25 cm. eninde, aharlı şark kağıdına yazılmıştır. 118 satır olan vakfiye metninin başında 6 satırlık bir başlık ile sonunda 10 satırlık bir zeyl vardır. I. Murad vakfın tevliyetini ve nezaretini Sadrazam Hayrettin Paşa'ya vermiştir. (M. T. Gökbilgin, "Murad I. Tesisleri", s.221.); Bunun dışında Tahsin Öz tarafından yayınlanan ve I. Murad tarafından Malkara'da Ahi Musa'ya verilen belgeler vakfiye olarak nitelendirilemez. Bunlar I. Murad'ın Ahi Musa'ya evladlık vakıf olarak tahsis ettiği arazi ve çiftlikler için verilen fermanlardır. (Tahsin Öz, "Murad I. İle Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiye", *Tarih Vesikaları*, I/4 (1941) s.241-244.); Yine bu tarz bir temlik yoluyla vakıf tesis işlemi belgeleyen Sultan Murad'ın Malkara'da Telkat köyünü İmam Eminüddin Fakih'e vakıf olarak tahsis ettiğini gösteren H.772/M.1370-71 tarihli belge ise bir vakfiyedir. (Neşet Çağatay, "Sultan Murad Hüdavendigâr Adına Düzenlenmiş Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, XII (1978), s.12.)

⁷⁴² Bu vakfiye Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde 2203 numarada kayıtlıdır. (Vakfiyenin bir sureti VGMA, Vakfiye-i Rumeli ve Anadolu 99 nolu defter, 168. sayfada ve Mücedded Anadolu 79, 205 nolu defter s.45'dedir.) Başında I. Ahmed'in hatt-ı hümayunu ve Şehzade Süleyman Çelebi'nin tasdik imzası vardır. Arapça tanzim olan vakfiye 8,80x0,30 m. genişliğinde ve 241 satırdır. Metin yazısı tevki' kırmızı, madde başları sülüs ile yazılmıştır. Vakfiye genel olarak harap vaziyettedir. Serlevhada nesih yazı ile "Mahrusa-i Bursa'da Yıldırım Sultan Han'ın Vakıfnâmesi" ibaresi vardır. Altında nesih yazı ile besmele ve onun sağ altında I. Ahmed'in 1017 tarihli hatt-ı hümayunu vardır. Talik kırmızı ile yazılan "şart-ı vakıfdan taşra bir nesne verildiğine rızâ-i hümayûnum yoktur" hatt-ı hümayunu vardır. Bunun sonunda, sonları kopuk 7 satırlık Molla Fenârî'nin tasdik ibareleri vardır. (Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yıldırım Bâyezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s.37-46.); H.802/M.1399-1400 tarihli vakfiye yalnız külliyeyle değil, Yıldırım Bayezid'in diğer yapıları ile ilgili vakıfları da tespit etmektedir. Yıldırım Bayezid'in vakfiyesinin bir sureti veya özeti Mudurnu'daki külliyesinin hamam kapısı üzerinde üç bölüm halinde taş kazılı olarak bulunur (H.784/M.1382-83) Vakfiye kopyası hamamın galle denilen gelirinin öncelikle imarete sarf edilmesi sonra kalanın Mudurnu'nun alim, fakih ve hafızlarına dağıtılması yönünde bir şartı ihtiva eder. (Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.150.)

⁷⁴³ 23 Şaban 838/24 Mart 1435 tarihinde düzenlenen vakfiye Arapçadır. (TSMA, D.7081); II. Murad dönemi beylerinden Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey Bursa, Bergama ve Biga'daki vakıfları için değişik tarihlerde vakfiyeler hazırlatmıştır. Bunlar arasında en eski tarihlisi 843 Zilkade/1440 Nisan tarihinde hazırlanan Bergama'da yaptırdığı medreseye ait vakfiyedir. Umur Bey'in ikinci vakfiyesi H.853/M.1449-50 tarihini taşır ve Arapçadır. (İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008, s.84.)

Fâtih dönemi vakfiyeler bakımından önceki dönemlere göre daha zengindir. Çünkü bu dönemde İstanbul başta olmak üzere İmparatorlukta büyük imar faaliyetlerine girişilmiştir. İstanbul'daki imar faaliyetleri ile ilgili en önemli belgeler Fâtih vakfiyeleridir. Fâtih vakfiyeleri çok sayıda kopyadan oluşmaktadır. Bunlar Osman Ergin tarafından kronolojik olarak değerlendirilmiştir.⁷⁴⁴

Osmanlı padişah vakıflarına ait vakfiyeler ve bunlar arasında da özellikle Fâtih ve Kanûnî vakfiyeleri, üzerinde en çok araştırmanın yapıldığı belgeler olmuştur. Kanûnî'den sonraki Osmanlı padişahlarına ait vakfiyeler üzerinde herhangi bir çalışma yapılmadığı gibi bunlara ait bir kataloglama çalışması da mevcut değildir. Bunlardan Osmanlı medrese ve vakıf kütüphanelerine ait bir kısmı neşredilmiş veya tanıtılmıştır. Osmanlı sadrazam ve vezirlerinin kurduğu vakıflara ait vakfiyelerden bir kısmı da yayınlanmıştır.

Osmanlı eğitim, sağlık ve bilim kurumlarının kuruluşlarını belgeleyen ve çalışma esaslarını tespit eden vakfiyelerin sistematik ve kronolojik bir listesinin oluşturulmamış olması bu alandaki Osmanlı tarih çalışmalarının önündeki en önemli engel olup böyle bir liste vakfiyeleri tarih ve diplomatik bilimi bakımından daha kullanışlı bir hale getirecektir.

2.6.3. Vakfiyelerin Diplomatik Özellikleri

Vakfiyeler İslâm dünyasında en yaygın belge türlerinden biri olarak diplomatik bakımdan ayrı bir inceleme alanı teşkil edecek kadar zengin bir koleksiyon oluşturmaktadır. Vakfiyeler bir vakıf müessesesinin incelenmesi için kullanılacak ilk ve en önemli belgelerdir.

⁷⁴⁴ O. N. Ergin, *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, s.13-37.; İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.105-116.; Fâtih Sultan Mehmed'in elimizde bulunan en eski tarihli vakfiyesi, muhtemelen H.877-878/M.1472-74 yılları arasında düzenlenmiştir. (İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.105); Bu vakfiyenin Başbakanlık Arşivinde ikinci bir nüshası bulunmaktadır. (BOA, *Ali Emiri Tasnifi*, Fâtih Devri, No.70'den nakleden İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.106.) Fâtih'in II. Bâyezid devrinde düzenlenen Arapça vakfiyesi H.901/M.1495-96 tarihli'dir. Fâtih döneminde devlet adamları tarikat şeyhleri ve zengin şahıslar tarafından pek çok vakıflar kurulmuştur. Bunlar arasında Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylânî'nin İstanbul'da surdibindeki (At İskelesi) zaviyesinde H.858/M.1453-54 yılında kurduğu kütüphanenin vakfiyesi (VGMA, No.625, s.141'de kayıtlı vakfiye İsmail Erünsal tarafından neşredilmiştir: "Fetihten Sonra İstanbul'da Kurulan İlk Vakıf Kütüphanesi ve Vakfiyesi", *Prof. Dr. Mübahat Küttükoğlu'na Armağan*, Editör: Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul 2006, s.391-403.), Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın Edirne'deki imâreti için 859-869/1455-1465 tarihleri arasında düzenlediği vakfiye (BOA, Tapu Defteri, Np.1070, s.430-434-435; Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.417-428; İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.100.), Fâtih devri ulemâsından, Molla Yegân diye tanınan Mevlânâ Mehmed b. Armağan'ın Bursa'da yaptırdığı mescidine ait H.865/M.1460-61 tarihli vakfiyeler sayılabilir. (Bursa Ş.S. No.A.156/208, vr.24b.'den nakleden İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.102.)

Genelde bir vakfın tescil işlemini gösteren bütün belgeler vakfiye adıyla anılmakla beraber bunlar diplomatik bakımdan birbirinden çok farklı mahiyette olabilmektedir. Vakıf kuruluşuna ait belgeler; orijinaler, orijinalden çıkarılan kopyalar, mahkeme sicillerine veya vakıf defterlerine kaydedilen suretler, vakfiye özetleri ve kitabeler halinde kopya edilmiş metinler olabilmektedir.

Bir vakfiyenin orijinal olup olmadığını belirlemek kimi zaman çok etraflı araştırmaları gerektirmektedir. Çünkü orijinal sanılan bazı vakfiyeler kopya olabilmekte, bir vakıf vesikasının derlenmesinden ya da tercümesinden meydana getirilmiş olabilmektedir. Bazı vakfiyeler ise bir vakfiyenin özeti ya da önceden kaybolmuş bir vakfiyenin aradan zaman geçtikten sonra şahidler vasıtası ile tekrar yazdırılarak tanzim edilmiş şekli olabilir. Kurucularına veya vakıf kurucusunun neslinden gelenlere daimi bir gelir kaynağı sağlaması sebebiyle, vakıf vesikaları her zaman suistimallere açık olmuş ve sahte vakfiyeler düzenlenebilmiştir. Bu sebeple vakfiyelerin iç (metin) ve dış (diplomatik) hususiyetler bakımından çok sıkı bir tenkide tabi tutulması gerekir.⁷⁴⁵

Orijinal vakfiyeler, vâkıfın vakfı kurduğu zaman düzenlenmiş, şahidler tarafından imzalanmış, hukukî geçerliliği ve güvenilirliği kadılar tarafından tasdik edilen belgelerdir. Devlet arşivlerinde orijinal vakfiyelerden çıkarılmış suretler kayıtlı olarak bulunmaktadır. Vakfiyelerin asılları ya vakıf kurucusunun ya da mütevellilerin eline verilmektedir.⁷⁴⁶

Orijinal vakfiyelerin hukukî mahiyeti ve delil olma durumları alimler arasında tartışma konusu olmuştur. Hanefi hukukçuları sicile kaydedilmedikçe vakfiyenin yalnız başına hüccet/delil olma özelliği taşımayacağını ve vakfın hükmî şahsiyet kazanmayacağı görüşündedir.⁷⁴⁷ Vâkıf her kim olursa olsun vakfiyesini mahkeme siciline kayıt ve tescil ettirmeye mecburdur. Aksi takdirde vakfiyenin hükmü olmaz.⁷⁴⁸

Üsküdar sicillerinde geçen H.927/M.1520-21 tarihli bir kayıt vakfiyelerin kadılar tarafından sicile kaydedilmeden ve tasdik edilmeden geçerli olmayacağını ortaya koymaktadır. Bu kayda göre Üsküdar'da vefat eden Ahmed b. Abdullah bir evini Mehmed Paşa Camii müezzinlerine vakfetmiş ve mütevelliyeye teslim etmiştir. Ancak müftünün “[Vakfiye] sicil olmasa bu meselede vakıf sahîh olmaz” şeklinde fetvası

⁷⁴⁵ Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 1 (1965), s.4.

⁷⁴⁶ Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, s.4.

⁷⁴⁷ A. H. Berki, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, s.6.

⁷⁴⁸ O. N. Ergin, *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, s.184.

üzerine vakıf tesis edilmemiş ve varislerin talebiyle evin mülkiyetine hükm olunmuştur.⁷⁴⁹

Vakfiyelerin nasıl ve hangi şartlar altında tanzim edildiğini ve ne gibi resmî muamelelere tabi tutulduğunu anlayabilmek için diplomatik usullerin bilinmesi gerekir. Ancak bu şekilde vakfiyelerin mahiyetleri, çeşitleri, karakteristik özellikleri dil, üslup, yazı tarzı, kağıt cinsleri v.s. tespit edilebilir. Bu bakımdan vakfiyelerin diplomatik özellikleri burada üç başlık altında incelenecek ve öncelikle vakfiyelerin fiziksel özellikleri üzerinde durularak, vakfiyeler yazı, kağıt ve dil hususiyetleri bakımından değerlendirilecek, daha sonra vakfiyelerin diplomatik unsurları olarak davet, tuğra ve tasdik ibareleri incelenecektir. Üçüncü başlıkta ise vakfiye metni ele alınacaktır.

2.6.3.1. Vakfiyelerde Kağıt, Yazı ve Dil Hususiyetleri

Vakfiyeler genel olarak kağıt, parşömen ve deri gibi malzemeler üzerine yazılmışlardır. Vakfiyenin yazıldığı kağıdın cinsi devrine ve vakfın büyüklüğüne göre değişmektedir. Kağıt ve deri üzerine yazılan veya defter halinde düzenlenen vakfiyeler arasında bir sayfa ile dört yüz sayfa tutan metinler vardır.⁷⁵⁰

Küçük çaptaki vakıf müesseseleri için tanzim olunan vakfiyeler, vakfedilen şeylerin ve vakıf şartlarının azlığı sebebiyle tek parçadan oluşan bir kağıda yazılmıştır. Büyük vakıflar için birbirine eklenmiş kağıtlar kullanılmıştır. Büyük ebatlı vakfiyeler rulo halinde muhafaza edilmiştir. Kağıtların birleştirildiği yerlere *geçiş doğrudur* anlamında “sahhü'l-vasl” ibaresi konulmuştur.⁷⁵¹ Rulo vakfiyeler vakıf kurucusunun önemli biri olmasına veya vakfın çok fazla gayri menkulu bulunmasına göre farklı ebatlarda olabilmektedir. Eni genelde 20 ila 30 cm. arasında olan vakfiyelerin boyları 1 metre ile 30-35 metre arasında değişmektedir. Mesela H.776/M.1374-75 tarihinde ceylan derisine yazılan Maruf Tekkesi Vakfiyesi'nin ebadı 110x25 cm.'dir.⁷⁵² Aynı

⁷⁴⁹ Üsküdar Ş.S., No.2, vr.90a.

⁷⁵⁰ A. Açikel, A. Sağırılı, *Tokat Merkez Vakıfları*, s.43; Mehmet Şeker, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, s.1.

⁷⁵¹ Birden fazla kağıt/tabakaya yazılan vakfiyelerde kağıtların birleştirildiği yerler birleştirmenin vakfiyenin aslından olduğu, daha sonradan birleştirme yapılmadığını ifade eden ibareler yazılmaktadır. Bu ifadeler her vakfiyede farklı farklı olabilmektedir. Mesela H.769/M.1367-68 tarihli Alaeddin Bey vakfiyesi birbirine eklenen üç kağıt üzerine yazılmış ve ek yerlerinde “bu ekleme aslındandır” anlamına gelen “haze'l-vasl ani'l-asl” ibaresi bulunmaktadır. Ayrıca bu vakfiyede iki ayrı ek yerinde “bu ekleme aslından değildir” anlamına gelen “gayri'l-asl” ibaresi de bulunmaktadır. (İbrahim Hakkı Konyalı, “Bir Hüccet ve İki Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s.103); H.808/M.1405-06 tarihli Çandarlızâde Ali Paşa vakfiyesinde ise Bursa kadısı İbrahim bin Halil ek yerlerine “el-vaslu sahîh harrarahu bi-izni İbrahim bin Halil ufiye anhüma” kaydını yazmıştır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Çandarlı Zâde Ali Paşa Vakfiyesi 808H./1405-1406M.”, *Belleten*, V/20 (1941), s.558-559.)

⁷⁵² Rıfıkı Melul Meriç, “Akşehir Türbe ve Mezarları”, *Türkiyat Mecmuası*, V (1935), s.199.

şekilde Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nureddin'in Arapça-Moğolca tanzim edilen vakfiyesinin H.670/M.1271-72 tarihli sureti ise 120x28 cm. ebadındadır.⁷⁵³

Orijinal vakfiyelerden bazıları büyük metinlerden oluştuğu için mahkeme sicillerinin yanısıra özel defterlere de kaydedilmiştir. Sultan ve hanedan mensuplarına ait bazı vakfiyeler hacim itibarıyla yüzlerce sayfa tutacak miktarda olduğundan bunlardan bazıları müstakil defterlere yazılmıştır.⁷⁵⁴

Selçuklu vakfiyelerinden bir kısmı muhteva zenginliği ve yazı özelliği sebebiyle tomar veya rulo şeklinde düzenlenmiş olup tezyinatsızdır. Tezyinat daha çok erken Osmanlı döneminden itibaren başlar. Selçuklu vakfiyelerinin büyük bir kısmı zamanla yok olmuş, bazıları ise yabancı gezginler ve tüccarlar tarafından yurt dışına çıkarılmıştır.⁷⁵⁵

Bazı vakfiyeler ihtiva ettiği şartların herkesçe bilinmesi için ait olduğu vakıf binalarının üzerine kitabeler şeklinde kaydedilmiştir. Bunlar halkın sürekli görebileceği ve kontrol edebileceği belgeler oldukları için vakıflara ait en eski ve en güvenilir kayıtlardır.⁷⁵⁶ Kitabe şeklinde düzenlenmiş vakfiyeler belgeyi kalıcı kıldığı gibi vâkıfın konuya verdiği önemi ve vakfın devamlılığını sağlama amacını da açıklamaktadır.⁷⁵⁷ Bu tür vakıf kitabeleri Memlükler döneminde yaygın olup Anadolu'da da Selçuklular döneminde aynı mahiyette vakfiyelere rastlanmaktadır.

Sivas'taki Buruciye Medresesi'nin vakfiyesinden bazı satırlar, medrese avlusunun sağ taraf revaklarının yüzeyinde yer alan madalyonlar üstünde taş kazılmıştır. Yine Buruciye Medresesi'nin hemen yakınındaki Sultan I. İzzeddin Keykavus'un darüşşifasıyla ilgili vakfiyesinin metni ve Konya'da Sadreddin Konevi vakfının kütüphaneye ait H.670/M.1271-72 tarihli metni taş kazılı olarak günümüze ulaşmıştır.⁷⁵⁸

Taş kazılı vakfiye geleneğinin Anadolu Beylikleri döneminde yaygın bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Karaman'da İbrahim Bey imaretinin (H.837/M.1433-34) kubbeli köşe mekanlarının giriş kapıları üzerinde de 7 satır halinde

⁷⁵³ Ahmet Temir, "Kırşehir'de Bulunan 1272 Tarihli Moğolca Vakfiye", *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 10-14 Kasım 1948)*, Ankara 1952, s.284.; Bununla birlikte Fâtih Sultan Mehmed'in İmareti için tanzim edilen vakfiyenin ise eni 28 cm. iken boyu 36 metreyi bulmaktadır. (O. N. Ergin, *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, s.13.)

⁷⁵⁴ A. Açıkel, A. Sağır, *Tokat Merkez Vakıfları*, s.60.

⁷⁵⁵ Sadi Bayram, "Selçuklu Vakfiyeleri Üzerine Bazı Düşünceler", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1995, s.135.

⁷⁵⁶ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", s.4.

⁷⁵⁷ Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.149.

⁷⁵⁸ Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.149.

vakfiye metni yer almaktadır. Karamanoğlu İbrahim Bey kurduğu vakıflarının vakfiyelerini ayrıca hazırlatmış olmasına rağmen yaptırdığı imaretin iki kapısı üzerinde taş da işletmiştir. Konya'daki Hasbey Darülhüffâzı'nın (H.824/M.1421) Türkçe olarak taş kazılmış vakfiyesi de Karamanoğulları beyliğinden kalma önemli örneklerdendir.⁷⁵⁹

Beylikler döneminden kalan kitabe şeklinde düzenlenmiş vakfiyeler arasında Germiyanoglu Yakup Bey'in H.814/M.1411-12 tarihli vakfiyesi bu türün en tanınmış ve hakkında en çok yayın yapılmış örneklerden biridir.⁷⁶⁰ Osmanlılardan Umur Bey'in XV. yüzyılın başlarına ait vakfiyesi de bu tür kitabe vakfiyelerin en eskilerindendir.⁷⁶¹ Her iki kitabenin de Türkçe yazılmış olması, Türkçenin resmî dilin yanısıra hukuk dili bakımından da bir gelişme halinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁶² Germiyanoglu Yakup Bey'in H.814/M.1411-12 tarihli vakıf kitabesi önce Necip Asım tarafından yayınlanmış, sonra Halil Ethem ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı da aynı vakfiyeyi neşretmişlerdir.⁷⁶³ Vakfiye en son Tuncer Gülensoy tarafından şeriye sicillerindeki bir kopyası ile mukayeseli olarak neşredilmiştir.⁷⁶⁴

Kitabe şeklinde hazırlanmış vakfiyeler arasında Amasya'daki Beyazıt Paşa İmareti Vakfiyesi ilginç örneklerden birisidir. Bu vakfiye ait olduğu mimarî eserden bağımsız olarak bir kayanın üzerine kazılmıştır. 8 satırdan oluşan Arapça kitabe evâsıt-ı Zilhicce 820 (19-28 Ocak 1418) tarihlidir. Bu imarete ait asıl vakfiye Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndedir. Beyazıt Paşa daha sonra H.820-823/M.1417-1421 yılları arasında dört ek vakfiye daha hazırlatmıştır.⁷⁶⁵

İstanbul'un fethinden sonra da vakfiyelerin kitabeler halinde kaydedilme geleneğinin sürdüğü görülmektedir. İstanbul'da çeşitli yerlerde bu şekilde kaydedilmiş vakfiyeler vardır. Bunlar Atıf Efendi Kütüphanesi'nin iç duvarında, İstinye Neslişah Sultan Camii duvarında, Fâtih'te Bali Paşa Camii'nde ve Eyüp'te Süleyman Çavuş'un

⁷⁵⁹ Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.150.

⁷⁶⁰ Halim Baki Kunter, "Kitabelerimiz", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.445-446.

⁷⁶¹ Umur Bey H.859/M.1454-55 tarihli son vakfiyesinde bir araya topladığı bütün vakıflarına son şeklini vermiştir. Bu vakfiyenin biri taş üstüne kazılmış, iki nüshası vardır. (Bu vakfiye tafsilatlı bir şekilde tanıtılmıştır: "Câmi'in kapısının iki yanına yerleştirilmiş olan taş vakfiyeden anlaşıldığına göre Umur Bey'in son düzenlettiği vakfiyesi 859 Muharreminde (Aralık 1454) Arapça olarak yazılmış ve aynı yılın Cemaziyelahirinde önemli kısımları Türkçeye tercüme edilerek taş üstüne kazılıp yerine konulmuştur. Vakfiyenin Arapça düzenlenen orijinal nüshası ise bugün Atatürk kitaplığı diye anılan eski Belediye Kütüphanesinde Muallim Cevdet yazmaları arasında bulunmaktadır. Boyu 5,15 metre, eni 27,5 cm. olan bu nüsha Bursa kadısı Molla Hüsrev'in tasdikini ve imzasını taşımaktadır." İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.85-86.)

⁷⁶² M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s.410-411.

⁷⁶³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s.79-82.

⁷⁶⁴ Tuncer Gülensoy, "II. Yakup Bey'in Taş Vakfiyesinin Dil ve İmlâ Özellikleri ile Tarihî Açısından Değerlendirilmesi". *VIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara 1976)*, c.II, Ankara 1979, s.613-644.

⁷⁶⁵ Ali Yardım, *Amasya Kaya Kitâbesi (Bâyezid Paşa İmâreti Vakfiyesi)*, Ankara 2004, s.4-5.

mezarının baş ve ayak taşlarındadır.⁷⁶⁶ Mimar Sinan'ın yapılarından olan Bali Paşa camiinde kısmen Arapça ve Türkçe şadırvan vakfiyesi H.1000/M.1591-92 tarihli olup yapıya eklenen şadırvan vakıflarını belirtmektedir.⁷⁶⁷

Vakfiyelerde kullanılan dil devletlerin resmî yazışma ve belge tanzim geleneklerine göre şekillenmiştir. Selçuklular genellikle resmî yazışma dili olarak kullandıkları Farsça ve Arapçayı vakfiye tanziminde de kullanmışlardır. Fakat Arapça vakfiyeler Farsçaya oranla çok fazladır. Hatta günümüze ulaşan vakfiyelerin tamamına yakını Arapçadır. Beylikler döneminde ise Selçuklu geleneğine bağlı olarak vakfiyeler yine Arapça ve Farsça olarak tanzim edilmiştir. Beylikler döneminde de dil ekseriyet olarak Arapçadır. Bu dönemde Osmanlılar dışında beyliklerde tespit edilen tek Farsça vakfiye H.725/M.1324-25 tarihli, Emir Şadi Bey b. İzzeddin Balaban'a ait vakfiyedir.⁷⁶⁸

Osmanlı vakfiyeleri ise XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılın ortalarına kadar çoğunlukla Arapça olarak tanzim edilmiştir. Bu yüzyıllarda Farsça ve Türkçe vakfiye sayısının toplamı bir kaçı geçmemektedir. Günümüze ulaşan tek Farsça vakfiye Orhan Gazi'nin H.724/M.1323-24 tarihli vakfiyesidir. Özellikle Sultanlara ait vakfiyelerin Arapça olarak tanzim edilmesine XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam edilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında H.960/M.1552-53 tarihinde çıkarılan bir fermanla selatin vakfiyelerinin Türkçeye çevrilmesi emredilmiştir.⁷⁶⁹

Vakfiyeler Arapçayı çok iyi bilen ulema tarafından tanzim edilmiştir. Ulemanın dil konusundaki bilgi ve yazışma tecrübesi, erken Osmanlı bürokrasisinde, şerî belgelerin ve özellikle de devlet adamlarına ait vakfiyelerin düzenlenmesinde ulemayı ön plana çıkarmış ve bu belgelerin tanziminde kullanılacak dilin ve Türkçe diplomatik kaidelerinin oluşturulmasında ulemaya önemli bir rol yüklemiştir.

Vakfiyelerde kullanılan yazı türü zaman içerisinde değişmiştir. Vakfiyeler daha çok sülüs, nesih, rika, talik, dîvânî ve siyâkat türünden yazılarla inşa ve kaydedilmiştir. Ayrıca vakfın statüsü ve mahiyeti yazı türünde değişikliğe de sebep olmuştur. Yüksek rütbeli devlet adamlarının vakfiyelerinde rika, tevki' gibi yazı çeşitleri kullanılmıştır.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemine ait orijinal vakfiyeler çok az sayıda olduğu için bu dönem vakfiyelerinde kullanılan yazı çeşidinin tarihi gelişimini

⁷⁶⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.366; Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.150.

⁷⁶⁷ Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.150.

⁷⁶⁸ VGMA, Def. No.990/1624.

⁷⁶⁹ BOA, *Dîvân-ı Hümayun Ahkâm Defteri*, No.63'den nakleden İ.H. Uzunçarşılı, "Çandarlı Zâde Ali Paşa Vakfiyesi", s.550.

örneklendirmek mümkün olmamaktadır. Fakat Beylikler dönemine ait az sayıdaki vakfiye örneklerine bakılırsa bu dönemde daha çok sülüs, nesih gibi yazıların kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı dönemine ait orijinal vakfiyelerde ve vakfiye defterlerinde genel olarak sülüs, bazı vakfiyelerde dîvânî ve nesih, suret halindeki hazine kayıtlarında ise siyâkat kullanılmıştır. Günümüze ulaşan en eski Osmanlı vakfiyesi olan Orhan Gazi'nin H.724/M.1323-24 tarihli Farsça vakfiyesi Selçuklu neshiyle yazılmıştır.

2.6.3.2. Vakfiyelerde Metin Dışı Diplomatik Unsurlar: Davet, Tuğra ve Tasdik Kayıtları

2.6.3.2.1. Davet

İslâm dünyasında vakfiyelerin tanzimine ortak bir özellik olarak besmele veya Allah'ın isimlerinden biri ile başlanmaktadır. Davet formülleri “Bismillah”, “Allah” veya “Elhamdülillah” gibi muhtelif davet cümlelerinden oluşmaktadır.

Selçuklu ve Beylikler devrine ait vakfiyelerden orijinal olarak günümüze ulaşmış belge sayısı az olduğundan, tespit edilebilen orijinal davet formülleri de birkaç örnekten öteye geçmemektedir.

Selçuklular döneminden kalma Celaledin Karatay'ın H.645/M.1247-48 tarihli kervansaray vakfiyesinde davet formülü olarak “Hüve'l-aliyy” kullanılmıştır.⁷⁷⁰ Yine Celaledin Karatay'a ait H.651/M.1253-54 tarihli medrese vakfiyesinde ise davet formülü “Allahu hasbî ve ni'me'l-mu'în”dir.⁷⁷¹

Davet formülü ihtiva eden diğer bir Selçuklu vakfiyesi ise Sahip Ata Fahrüddin Ali'nin Sivas Gökmedrese vakfiyesidir. Bu vakfiyede davet formülü “Tevekkeltü alallâh” şeklinde kaydedilmiştir.⁷⁷² Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin'e ait H.670/M.1271-72 tarihli vakfiyede davet formülü “hüve'l-azîz” şeklindedir.⁷⁷³

Selçuklu vakfiyelerinde geçen bazı davet formülleri besmele ile birlikte kaydedilmiştir. Mesela H.655/M.1257-58 tarihli Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufai

⁷⁷⁰ Osman Turan, “Celâleddin Karatay Vakıfları”, s.90.

⁷⁷¹ Osman Turan, “Celâleddin Karatay Vakıfları”, s.137.

⁷⁷² Sadi Bayram, Ahmet Hamdi Karabacak, “Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s.52.

⁷⁷³ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, s.17.

vakfiyesinde davet formülü “Bismillahirrahmanirrahim, O en iyi yardımcıdır” şeklindedir.⁷⁷⁴

Beylikler dönemi vakfiyelerinden elimizde olanlar genellikle suret olarak günümüze ulaştığı için bunlarda davet formülü bulunmamaktadır. Osmanlı vakfiyelerinin en eskilerinden itibaren davet formülü kullanılmıştır. Osmanlı diplomatiğinde, vakfiye tanzimine davet formülü olarak Allah’ın ismi veya sıfatlarından birini yazarak başlamak geleneği Selçuklu ve Beylikler devrinden miras kalmıştır.

Osmanlılar döneminden kalan XIV. yüzyıl vakfiyelerinden Orhan Gazi’nin vefat eden oğlu Süleyman Paşa için tanzim ettirdiği H.761/M.1359-60 tarihli vakfiyede de davet formülü mevcuttur. Fakat davet formülü Selçuklu geleneğinden farklı olarak “Elhamdü lillâhi’l-hâliki’l-ma’bûdü’r-rezzâk” şeklinde tanzim edilmiştir.⁷⁷⁵ Bu tür bir hamd ifadesi içeren davet formülü daha önceki vakfiyelerde yoktur.

Bunun yanı sıra vakfiyelerde kısa davet formülleri de kullanılmıştır. Mesela H.760/M.1358-59 tarihli Emir Süleyman’a ait vakfiyede davet formülü olarak sadece “hüve” ibaresi kullanılmıştır.⁷⁷⁶ I.Murad’ın H.767/M.1365-66 tarihli vakfiyesinde ise davet formülü “hüve’l-muiz”dir.⁷⁷⁷ Davet formülü olarak “hüve” ibaresi Osmanlı belgelerinde çok sık kullanılan bir formül olmakla birlikte, davet formülleri zamanla dua ve niyaz ibareleri ihtiva eden değişik formüllerden oluşmaya başlamıştır. Mesela H.850/M.1446-47 tarihli Turhan Bey vakfiyesinde davet formülü “Allahu veliyyü’t-tevfik”⁷⁷⁸ şeklindedir.

H.827/M.1423-24 tarihli Hacı İvaz Paşa vakfiyesinde ise davet formülü besmele ibaresi ile birlikte şu şekilde yazılmıştır: “Bismillahirrahmanirrahim ve bihi sikatî”⁷⁷⁹. Bu vakfiyeden yaklaşık 120 sene sonra tanzim edilmiş olan II. Bayezid devrine ait Hasan Bey vakfiyesinde davet formülü “Bismillahirrahmanirrahim ve bihi’l-avn” şeklinde kaydedilmiştir.⁷⁸⁰

⁷⁷⁴ Sadi Bayram, “Amasya-Taşova-Alpaslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufai’nin 655 H./1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi İle 996 H./1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Velî Silsile-namesi”, *Vakıflar Dergisi*, XXIII (1994), s.39.

⁷⁷⁵ İ.H. Uzunçarşılı, “Orhan Gazi’nin Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa...”, s.444.

⁷⁷⁶ Tahsin Öz, “Murad I. İle Emir Süleyman’a Ait İki Vakfiye”, s.244.

⁷⁷⁷ Tahsin Öz, “Murad I. İle Emir Süleyman’a Ait İki Vakfiye”, s.242.

⁷⁷⁸ Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.251.

⁷⁷⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Hacı İvaz Paşa’ya Dair”, *İÜEF Tarih Dergisi*, X/14 (1959), s.43.

⁷⁸⁰ Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.265.

2.6.3.2.2. *Tuğra*

Selçuklu ve beylikler devri vakfiyelerinden itibaren, Padişah, sultan, bey, emir v.b. gibi devlet adamlarına veya eşraftan ileri gelenlere ait olan vakfiyelerde davet formülünün hemen altında yeni bir diplomatik unsur olarak “Sultan” ibaresine ve tuğralara da rastlanmaktadır.

Beylikler devrinden günümüze ulaşan H.769/M.1367-68 tarihli Alaeddin Bey vakfiyesinde tuğra kaydedilmiştir. Ancak vakfiye metni tahrip olduğundan tuğrada sadece “İshak” ismi okunabilmektedir.⁷⁸¹ Beylikler devrinden kalma üzerinde tuğrası bulunan bir diğer vakfiye ise H.916/M.1510-11 tarihli Alaüddevle Bey vakfiyesidir.⁷⁸²

Osmanlı devrinin ilk dönemlerinden günümüze ulaşan padişah vakfiyelerinin bir çoğunda tuğra bulunmaktadır. Bunlardan ilki Orhan Bey’in H.724/M.1323-24 tarihli vakfiyesidir. Bu vakfiyede Orhan Bey’in tuğrası “Orhan bin Osman” şeklinde kaydedilmiştir.⁷⁸³ Yine Osmanlı devrine ait eski tarihli vakfiyelerden I. Murad’ın H.767/M.1365-66 tarihli vakfiyesinde de tuğra “Murad bin Orhan” şeklinde kaydedilmiştir, ki bu tuğra I. Murad’ın tespit edilen ilk tuğrasıdır.⁷⁸⁴ Üzerinde tuğra bulunan bir diğer Osmanlı vakfiyesi ise Fetret devrine aittir. Vakfiye Bayezid’in oğlu Emir Süleyman’a ait olup “Emir Süleyman b. Bayezid” şeklinde istif edilmiştir.⁷⁸⁵ Daha sonraki sultanlara ait vakfiyelerde de tuğra vakfiyenin önemli bir diplomatik unsuru olarak sürekli kullanılmıştır.

2.6.3.2.3. *Kadı Tasdik ve İmzası*

Vakfiyelerde davet formülünden ve varsa tuğradan sonra ve genellikle metnin üst kısmında vakfiyeyi tasdik eden kadı veya kazaskerin tasdik ibaresi ve imzası bulunur. Bu imzalar Arapça olarak düzenlenmiştir. Vakfiye sahibi padişah, sadrazam veya önemli bir devlet görevlisi ise vakfiyeyi tasdik eden kazasker ve kadıların sayısı da buna bağlı olarak artmaktadır.

Bir vakfiyenin geçerli olabilmesi için kadı tarafından tasdik edilmesi gerekirdi. Kadı ise mahkemede gördüğü her dava gibi tasdik ettiği vakfiyelerin bir suretini de

⁷⁸¹ İ. H. Konyalı, “Bir Hüccet İki Vakfiye”, s.103.

⁷⁸² İbrahim Solak, “916H./1510M. Tarihli Alaüddevle Bey Vakfiyesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2006), s.523-537.

⁷⁸³ İ.H. Uzunçarşılı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi”, s.277- 280.

⁷⁸⁴ Tahsin Öz, “Murad I. İle Emir Süleyman’a Ait İki Vakfiye”, s.242.

⁷⁸⁵ İ.H. Uzunçarşılı, “Çandarlı Zâde Ali Paşa Vakfiyesi”, s.552.

şeriye siciline kaydederdi. Kadı tarafından tasdik edilmeyen ve sicile kaydedilmeyen vakfiye geçersiz sayılırdı.

Vakfiyelerde iki türlü tasdik ibaresi bulunmaktadır. Birincisi vakfın yapıldığı tarihte, ilgili mahallin kadısı tarafından yapılan tasdiktir. Bu tür tasdiklerde kadı vâkıfın ikrarını ve şahidlerin şهادetlerinin mahkeme katında sahîh ve sâbit olduğunu, vakfın lüzumunu, gerçek ve şerî olarak sübut bulunduğunu, vakfiyenin muhteviyatının sabit görüldüğünü ve içinde şek ve şüphe bulunmadığını ifade eden Arapça ibarelere yer vermektedir. Kadı vakfiyenin tasdikini “vakfiyenin doğruluğuna hükmettim”, “vakfiyenin doğruluğuna ve sübûtuna hüküm verdim”, “vakfiyeyi tenfiz edip imza ederek izin verip tescil ettim”, “mesul olarak üzerini tescil ettim” v.b. Arapça ifadelerle yapmaktadır.

Vakfiyeyi tanzim eden kadıdan sonra yapılan diğer tasdikler ise, vakfiyenin tekrar tasdik edilmesi veya herhangi bir sebeple suretinin çıkarılması gerektiği hallerde yazılmıştır. Bu tasdik ibarelerinde, genelde metnin aslına uygun, ilavesiz ve noksansız, doğru olarak nakledildiğine dair ifade ve beyanlar yer almaktadır. Tasdik ibarelerinin bir kısmı bir veya iki cümleden ibaret iken diğer bir bölümü ise daha uzunca olarak kaleme alınmıştır.⁷⁸⁶

Selçuklu döneminden günümüze ulaşmış olup tasdik ibaresi taşıyan en eski vakfiye H.606/M.1209-10 tarihli Amasya Halifet Gazi vakfiyesidir. Vakfiyenin üzerinde biri asıl vakfiyeyi tasdik eden kadıya, diğer üçü sureti tasdik eden kadılara ait olmak üzere dört ayrı kadı tarafından yapılmış tasdik kaydı bulunmaktadır. Vakfiyenin asıl tasdik kaydı Kayseri kadısına aittir.⁷⁸⁷ Tasdik kaydının tercümesi şu şekildedir:

“Bu yazıda adı geçen şahidlerin şهادeti ile adı geçen vâkıfın kendisine nisbet edilenlerin hepsini ikrar ettiği katımda sabit, gerçek ve şerî olarak sübut buldu. Vakfı yapan kişiden vakfın yerlerini, masraflarını ve şartlarını sorduktan ve yüce Allah’a istiâre ettikten sonra vakfiyenin doğruluğuna hükmettim. Yanımdaki şahidleri, adil kimseleri bu hükme şahid kıldım. Bunu Rabbinin rahmetine muhtac olan Ahmed bin Serâsfâd bin Ahmed el-Razi yüce Allah’a hamd ve Peygamber’e selam ederek yazdı.”⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ A. Açık, A. Sağır, *Tokat Merkez Vakıfları*, s.44.

⁷⁸⁷ Yinanç Amasya’da yapılan bir vakfın Kayseri kadısı tarafından tasdik edilmiş olmasını Kayseri mahkemesinin Amasya mahkemesinin bir üst mahkemesi olmasıyla izah etmeye çalışmıştır. Burada vakfiye sahibinin vakfiyesini Kayseri’de iken tanzim ettirmiş olması ihtimali de düşünülebilir. (Refet Yinanç, “Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), s.7.)

⁷⁸⁸ Tercüme Refet Yinanç’a aittir. (“Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, s.10.)

Diğer üç tasdik kaydı ise Amasya kadılarına ait olup vakfiyeden çıkarılan suretlerin aslına uygun kaydedildiğine dair yapılmış tasdiklerdir.⁷⁸⁹

İzzettin Keykavus'un Sivas'ta yaptırdığı Darüşşifanın H.617/M.1220-21 tarihli vakfiyesi ise beş ayrı kadı tarafından tasdik edilmiştir. Osman Turan bunun sebebinin vakfiyenin aslı kaybolduğundan şahidlerin şehadetine dayanılarak yeniden çıkarılan suretin vakfın ilgili olduğu bütün yerleşme yerlerinin kadılarınca imzalanmış olması ihtimaline bağlar. Zira kadıların bir idarî görevi de vakıf şartlarının yerine getirilmesini sağlamak olduğundan, vakfiyede adı geçen yerlerin kadıları kendi bölgelerinden Sivas Darüşşifası'na yapılan vakıfları tespit ve tescil etmişlerdir.

Beylikler devrinden günümüze ulaşan vakfiyelerden Eratnaoğulları devrine ait H.746/M.1345-46 tarihli Fağfur Paşa vakfiyesinde farklı tarihlerde kaydedilmiş on adet tasdik kaydı bulunmaktadır. Bunlardan beş tanesi Amasya kadılığına, ikisi Niksar kadılığına, diğerleri ise Sultan Bayezid Han Medresesi müderrisine, Memâlik-i Rum (Sivas vilayeti) evkaf müfettişine ve aynı zamanda Rum memleketi (Sivas Vilayeti) evkaf müfettişi olan Konya kadısına aittir.

Osmanlı devri vakfiyeleri de Selçuklu ve Beylik vakfiyelerinde olduğu gibi kazasker ve kadılar tarafından tasdik edilmiştir. Orhan Bey'in kardeşi Alaeddin Bey'e ait H.733/M.1332-33 tarihli vakfiyede ikisi Bursa kadılarına ve biri de daha ileri bir tarihte vakfiyenin doğruluğunu tasdik eden kazasker Mahmud b. Mehmed'e ait olmak üzere üç tasdik kaydı bulunmaktadır. Vakfiyede kayıtlı bulunan Bursa kadısına ait tasdik kaydı şu şekildedir:

“Hâzihi's-sûretü'l-vakfiyyetülleti zübiret ve hurriret cemî'u mâ-fihâ bi-iznî ve ma'rifetî ve ene efkaru'l-verâ Davud bin Kemal el-müvellâ bi-medineti Bursa el-mahruse.”⁷⁹⁰

Vakfiyede Mahmud b. Mehmed'e ait tasdik kaydı diğer kadılardan farklı bir üslup ve inşaya sahiptir:

“Vazuha ledeyye ve sahha beyne yedeyye cereyanü'l-hayrât ve tareânü'l-meberrât ala vefkı mâ-zübera fi'l-mezbûr ve tıbkı mâ süfıra fi'l-mesfûr ve hakemtü bi-sihhatihâ ve lüzûmiha hükmen lâzimen ve lüzûmen câzimen

⁷⁸⁹ Bu suret tasdikleri şu şekildedir: “Bu vakfiye ilavesiz ve noksansız olarak aslından nakledilmiştir. Bunu, şanı yüce Allah'a muhtaç, Amasya kadısı Hacı İbrahim yazmıştır. Allah onu affetsin. Mamur ola çün Kabe-i Beyt-i del? İbrahim”; “Yardım edici odur. İlavesiz ve noksansız aslına uygun olarak nakledilen bu yazıyı Amasya kadısı Abdurrahman b. Muhammed Muslihi -yüce Allah her ikisini de bağışlasın- haram ayı Muharrem'in sonunda hicri sekiz yüz elli iki yılında yazdı.”; “Yardım edici odur. Amasya kadısı mevlâ, âlim ve mağfur Mevlânâ Abdurrahman b. Muhammed Muslihi -toprağı bol olsun- tarafından aslından nakledilen bu yazıyı adı geçen nakil Amasya kadısının oğlu fakir Muhammed Muslihi yazdı. Yüce Allah onları affetsin.” (Refet Yinanç, “Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, s.10.)

⁷⁹⁰ Hüseyin Hüsameddin, “Alaeddin Bey”, *TTEM*, sene 15, No.9/86 (1341), s.206.

harrarahu'l-abdu'l-muhtac ilâ rahmeti rabbihi'l-latif Mahmud bin Mehmed
es-Sultanöyügi el-mukalled fi memâliki'l-mukallid hamden lillâhi ve
musalliyen alâ nebiyyihi ve müsellimen.”⁷⁹¹

Kazasker ve kadılar Arapçaya vukufunu ve belge tanzimindeki iktidarını göstermek üzere, tasdik ettikleri vakfiyelerin tasdik ibarelerini birbirinden farklı şekilde yazmaya gayret etmişlerdir. Mesela II. Murad ve Fâtih dönemlerinde kazaskerlik yapan Mahmud Çelebi'nin muhtelif tarihlerde tasdik ettiği dört vakfiyede de tasdik ibaresi birbirinden farklıdır. Bunlardan ilki H.850/M.1446-47 yılına aittir.⁷⁹² Orhan Gazi adına düzenlenmiş vakfiyelerden birinin II. Murad döneminde yapılmış Türkçe tercümesini tasdik eden Kazasker Mahmud Çelebi'nin tasdik ibaresi şu şekildedir:

“Mâ fi tayyihî mutâbıkun li'l-asli'l-menkûl anhu harrarahû Mahmud bin Seydi Ahmed el-kadı bi'l-askeri'l-mansûr”⁷⁹³

Bu imzanın Türkçesi şöyledir:

“Bu vakfiye kendisinden nakil yapılan aslına mutabıktır. Bunu asker-i mansûra kadı olan Mahmud bin Seyyid Ahmed yazdı.”

Mahmud Çelebi'nin II. Murad'ın evâil-i Receb 852/31 Ağustos-9 Eylül 1448 tarihli vakfiyesindeki tasdik ibaresi ise şu şekildedir:

“Vazuha mâ-fihî indî harrarahû Mahmud bin Seydi Ahmed el-kâdı bi'l-askeri'l-mansûr ufiye anhumâ”⁷⁹⁴

Bu imzanın Türkçesi şöyledir:

“Bu vakfiye münderecâtı huzûrumda takrîr edilmiştir. Bunu asker-i mansûre kadı olan Mahmud bin Seydi Ahmed yazdı.”

Germiyânzâde İshak Çelebi'nin Manisa'daki vakıflarının H.866/M.1461-62 yılında Fâtih'in emriyle tanzim edilen vakfiyesinde ise yine Mahmud Çelebi'nin şu tasdik kaydı görülmektedir:

“Sebete mâ fihî indî harrerehû Mahmud bin Seydi Ahmed el-kâdı bi'l-askeri'l-mansûr ufiye anhumâ”⁷⁹⁵

Bu tasdik kaydının Türkçesi de şöyledir:

“Bu vakıfnâmenin muhtevası huzûrumda sâbit olmuştur. Bunu asker-i mansûre kadı olan Mahmud bin Seydi Ahmed yazdı. Allah o ikisini affetsin.”

⁷⁹¹ Hüseyin Hüsameddin, “Alaeddin Bey”, s.206.

⁷⁹² Hüseyin Hüsameddin, “Orhan Bey'in Vakfiyesi”, *TTEM*, XVII/7 (1926), s.284-301.

⁷⁹³ Hüseyin Hüsameddin, “Orhan Bey'in Vakfiyesi”, s.284.

⁷⁹⁴ Hüseyin Hüsameddin, “Orhan Bey'in Vakfiyesi”, s.292.

⁷⁹⁵ Hüseyin Hüsameddin, “Orhan Bey'in Vakfiyesi”, s.293.

Yörgüç Paşanın biraderi Hayrettin Hızır Paşanın H.870/M.1465-66 tarihli vakfiyesinde ise Mahmud Çelebi'nin şu tasdik kaydı görülmektedir:

“Vecedtuḥû muvâfikan li’ş-şer’i’l-kavîm ve’s-sırâtî’l-müstakîm kabultūhû ve irtēzaytūhû ve ene’l-fakîr Mahmud bin Seydi Ahmed el-kâdı bi’l-askeri’l-mansûr ufiye anhumâ” (Defter-i Anadolu 5 Sahife 255)⁷⁹⁶

Bu tasdik kaydının Türkçesi şöyledir:

“Bu vakıfnâmeyi şeriata ve usûl-i şer’iyyeye muvâfık buldum. Kabul ve istihsân ederek imza ettim. Ben fakir, asker-i mansûre kadı olan Mahmud bin Seydi Ahmed. Allah o ikisini affetsin”

Mahmud Çelebi’de olduğu gibi Osmanlı şeyhülislamlarından Molla Fenarî’nin Bursa kadılığından itibaren tasdik etmiş olduğu vakfiyelerde de farklı üslup ve inşa tarzlarına şahid olunmaktadır. Yıldırım Bayezid’in H.802/M.1399-1400 tarihli Bursa imareti vakfiyesinde tasdik kaydı Bursa kadısı Molla Fenarî (Mehmed b. Hamza b. Mehmed)’ye aittir. Bu tasdik kaydının satır sonları kopuktur. Kaydın okunabilen kısımları şu şekildedir:

“Mâ tazammanahû mutâvi hâze’l-...? bi-cümletin vâsiletin sâbitün ledeyye bimâ sebetehû bi-emârâtihî ve delâilihi ve kad hakemtü bi-sıhhatihi ve teshilihî alâ zâlik cemâ’atün mine’l-mezbûrîn bi-cenbihi’l-cemâ’ati’l-vâkifi’s-sâmi’in marifeten bilâ vâsitati fehmihim ve’l-küttâb ve’l-cümletü min a’yâni’l-medîneti’l-lezîne ketebû Mehmed bin Hamza bin Mehmed el-hâkimu yevme izin bi-dâri’l-mülki Bursa el-mahrûse.”⁷⁹⁷

Orhan Gazi adına düzenlenmiş H.761/M.1359-1360 tarihli vakfiye de Molla Fenarî⁷⁹⁸ tarafından Yıldırım Bayezid döneminde ve muhtemelen H.795-804/M.1357-1402 yılları arasında tasdik edilmiş olup bu tasdik ibaresi şu şekildedir:

“İmâm-ı allâme, haber-i fiḥame? Kadı merhûm Hemedânî⁷⁹⁹ tarafından tahrîr ve tescîl edilen Sultan Orhan’ın zâviyesine aid işbu vakfiye sûretini Sultan bin Sultan Bayezid bin Murad Han bin Orhan’ın izniyle tenfîz eyledim. Ta ki vakfiye derûnunda mûnderic olan şurûta riâyet mümkün ve emsâlinin tekrâr ve teksîriyle ziyâ’ından mahfûz ola. Ben mahmiye-i Burusa hâkimi Mehmed

⁷⁹⁶ Hüseyin Hüsameddin, “Orhan Bey’in Vakfiyesi”, s.293.

⁷⁹⁷ E. H. Ayverdi, “Yıldırım Bâyezid’in Bursa Vakfiyesi”, s.38.

⁷⁹⁸ Hüseyin Hüsameddin Molla Fenarî’nin vakfiyeyi tasdik tarihi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Mehmed bin Hamza bin Mehmed, diğer imzalarıyla da sabit olduğu üzere devlet-i Osmâniyede ilk Şeyhülislam diye gösterilen Mevlânâ Şemseddin Mehmed bin Hamza el-Fenârîdir. Bu zâtın ilk Bursa kadılığı H.804-805/M.1401-1403 senesidir. Çünkü imzaları bunları göstermektedir. Şu halde Orhan Beyin bu vakfiye sûreti, Molla Fenari tarafından H.795/M.1392-93 ile H.804/M.1401-02 seneleri arasında nakl ve tenfîz edilmiş demektir. Çünkü Yıldırım Sultan Bâyezid izniyle yazmıştır.” (Hüseyin Hüsameddin, “Orhan Bey’in Vakfiyesi”, s.294.)

⁷⁹⁹ “Molla Fenari’nin şu imzasından anlaşılır ki 761 Cumâdiyelahiresi evâilinde Bursa kadısı (Mevlânâ İmâm Hemedânî) idi. Çünkü Sultan Orhan’ın vakfiyesini tanzim ve tescil eden kadı, İmam Hemedânî idi. Kadı Hemedânî, Mevlânâ Burhaneddin İbrahim bin Ali bin Yusuf el- Hemedâniyi’l-hanefidir. Bu zâtın şöhrat-i ilmiye ve zatiyesine binâen Molla Fenari namını tasrih etmiştir. 838’de Edirne kadısı bulunduğunu imzası gösteren Mevlânâ (Taceddin İbrahim) bin Mehmed bin el-İmami’l- Hemedâniyi’l-Hanefî, bu zâtın hafididir. Molla Fenari’nin kuyûd ve imzalarına nazaran tercüme-i hâli pek uzundur. Bunu diğer vakfiyelerde arz edelim.” (Hüseyin Hüsameddin, “Orhan Bey’in Vakfiyesi”, s.295)

bin Hamza bin Mehmedim. Beni ve kadı Hemedânî merhûmu Cenâb-ı hakk te‘âlâ zâhirî ve bâtinî lutf ve ihsânıyla afv ve mağfîret buyursun.”

Molla Fenarî’nin H.802/M.1399-1400 tarihli bir tasdik kaydı da Yıldırım Bayezid Han’ın İshakî dervişleri için yaptırdığı H.802/M.1399-1400 tarihli zaviye vakfiyesinde geçmektedir. Bu tasdik kaydının tercümesi şu şekildedir:

“Ben, sözü geçen beldede şu günde hâkim bulunan Muhammed b. Hamza b. Muhammed’im. Bu şerî yazıda olanların hepsi sahihtir ve riayet edilecek hüküm bunda gösterilmiştir. Benim şahidlerim vâkıfın ikrârına şehadet eden, altda yazılı bulunanlardır. Hükümüm lüzumunu müeyyittir. Cenab-ı Hak, ona nusret buyursun ve her gününü dününden hayırlı kılsın.”⁸⁰⁰

XV. yüzyılın ilk yarısında görev yapmış olan Hacı İvaz Paşa’nın Tokat’daki medrese ve mescidinin H.827/M.1423-24 tarihli vakfiyesinde Molla Fenarî’ye ait tasdik kaydı ise şu şekildedir:

“Bu vakfiyenin sevâbıkından ve levâhıkından ve hakikatlerin mücmellerinden ve dekayıkın mufassallarından müstemil olduğu şeylerin mecmu‘u tarîk-i katı‘-ı şerî ile katımda sabit olup delil-i mer‘î-i mu‘teber ile ben Mehmed b. Hamza b. Mehmed’im indimde tahakkuk etti.”⁸⁰¹

Tasdik kayıtları Molla Fenarî’ye ait olan dört farklı vakfiyenin ilkinde “kad hakemtü bi-sıhhatihî” ibaresiyle vakfiyenin sıhhatine hükümlü olduğu, ikincisinde vakfiyenin Sultan Bayezid’in izniyle tenfiz edildiği ve vakfiye şartlarının yerine getirilmesi için vakfiyenin yazılı hale getirildiği, üçüncüsünde “bu şer‘î yazıda olanların hepsi sahihtir” ibaresiyle vakfın sahih olduğu, dördüncüsünde ise “katımda sabit olup” ibaresiyle vakfiye şartlarının Molla Fenarî katında sabit olduğu ifade edilmektedir.

Osmanlı vakfiyelerinde kadıların belgeyi tasdik ve vakfı tesciline dair kayıtlar son dönemlere kadar Arapça olarak devam etmiş ve tasdik ve tescil ibareleri de genellikle birbirinden farklı inşa ve üslupta yazılmaya çalışılmıştır.

Vakfiyelerin orijinallerinde mevcut olan tasdik kayıtları incelediğimiz XVI. yüzyıl Üsküdar sicillerinde yer almamaktadır. Bu döneme ait sicillerde tasdik kaydı yerine vakfiyenin mahiyetini anlatan ve vakfiyenin kime ait olduğunu bildiren cümleler yer almıştır. Daha geç dönemlerde tasdik kayıtları da vakfiye suretlerine işlenmeye başlanmıştır.

⁸⁰⁰ H. Adnan Terzi, “Bursada’da İshakî Dervişlerine Mahsus Zâviyenin Vakfiyesi” *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.428.

⁸⁰¹ İ.H. Uzunçarşılı, “Hacı İvaz Paşa’ya Dair”, s.43.

XVII. yüzyıl sicillerinde kayıtlı vakfiyelerde orijinal vakfiyelerde bulunan tasdik ibareleri de sicillere yazılmaya başlanmıştır. XVII. yüzyılda başlayan bu uygulama XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesela H.1150/M.1737-38 tarihinde Üsküdar kadısı Hasan Şakir tarafından tasdik edilen ve Üsküdar'da ikamet eden Feyzullah Efendi'ye ait olan bir vakfiyenin tasdik kaydı şöyledir:

“Mâ hüve'l-mersûm fî hâze'l-kitâbi's-şer'î ve'r-rakîmü'l-mer'î mine'l-vakf ve't-tescîl ve's-şart ve't-tesyîl hakemtü bi-sıhhatihi ve lüzûmihi alâ muktezâ umumîhi ve husûsihi vâkıfen bi-akvâli'l-fukahâi'l-müctehidîn ve's-selâi? fî külli aslin ve fer'in metînin zâ'afe ecre'l-vâkifi fî dünyâhû ve uhrâ kemâ yahtâruhû ve yahvâhu ve ene'l-fakîr Hüseyin Şakir el-mevlâ hilâfeten bi-mahkemeti Mahmudpaşa bi-medineti Kostantiniyye gufira lehu ve veli-vâlideyh”⁸⁰²

ما هو المرسوم في هذا الكتاب الشريف والرقيم المرمي من الوقف والتبجيل والتسجيل
حكمته بصحة ولزومه على مقتضى عمومته وخصوصه واقفا باقدا
الفقهاء المجتهدين والمسلما في كل اصل وفرع من
صانع الواقف في دنياه واهواه
كما يحاره واهواه واما الفقهاء
المؤجلون بحكمه محمودا
مدته فخطه
عمر له والديه

(Üsküdar Ş.S., No.395, vr.59b.)

XIX. yüzyılda da Üsküdar sicillerinde yer alan vakfiyelerdeki tasdik kayıtları Arapça olarak yazılmıştır. 27 Şaban 1219/1 Aralık 1804 tarihli bir vakfiyedeki tasdik kaydında Üsküdar kadısı Mehmed Bekrî'nin vakfiyenin sıhhatine dair tasdiki şu şekilde düzenlenmiştir:

“Mâ-hurrira fîhi mine'l-vakfi ve şurûtihi cerâ ledeyye ve vazuha beyne yedeyye ve ene'l-fakîr ilâ Rabbihi'l-kadîr Mehmed Bekrî el-mevlâ hilafeten bi-medineti Üsküdar gufira lehu”⁸⁰³

ما رفته من الوقف وشروطه واهواه واهواه
واما الفقهاء المدعوين
مدته فخطه
عمر له والديه

(Üsküdar Ş.S., No.558, vr.34a.)

⁸⁰² Üsküdar Ş.S., No.395, vr.59b.

⁸⁰³ Üsküdar Ş.S., No.558, vr.34a.

Üsküdar sicillerinde kayıtlı bu döneme ait diğer vakfiyelerde de tasdik kayıtları vakfın sıhhat ve lüzumunun tasdikini gösteren Arapça cümlelerden oluşur. Üsküdar sicillerinde yer alan 15 Rebiulevvel 1272/25 Kasım 1855 tarihli bir tasdik kaydında Üsküdar kadısı Mustafa Tevfik Efendi vakfiyenin ve şartlarının katında vaki olduğunu ve vakfın sıhhat ve lüzumuna hükm ettiğini ve vakıf konusundaki vaki ihtilafların bilinerek vakfiyenin kendisi tarafından yazıldığını ifade etmektedir.

“Mâ-fihî mine'l-vakfi ve şurûtihi vaka'a indî ale'n-nehci'l-mebsûti ve hakemtü li-sıhhatihi ve lüzûmihi âlimen bi'l-hilâfi'l-vâki' beyne'l-eimmeti'l-eslâf nemekahû'l-fakîr ileyhi azze şânuhû Harputî Hoca-zade es-seyyid Mustafa Tevfik el-mevlâ hilâfeten bi-medineti Üsküdar gufira lehüma”⁸⁰⁴

ما فيه من الوقف والشرط وطوع عهدي على الحق المسطور
وحكم بصحة دله ودم علي بالحداد الواقع بين الامر
الاسلاف كمنه العصر السعدي حرر لولي
حواصم رادو السد مصطفى
بوقسي المولى محمد كده
اسكدار
عمر لهما

(Üsküdar Ş.S., No.643, vr.32a.)

Bu tür ifadeler XIX. yüzyılın sonuna kadar kadılar tarafından yazılan diğer vakfiyelerde de kısmî bazı değişikliklerle yazılmaya devam edilmiştir.⁸⁰⁵

2.6.3.3. Vakfiye Metni

Vakfiye metni giriş, vâkıfın tanıtımı, mevkûfun tanımı, vakıf şartları, mütevellinin tanımı, vakıftan rücu', mütevellinin itirazı ve hüküm olmak üzere sekiz rükundan oluşur. Fakat bu rükunların tamamı erken dönemlerde tanzim edilmiş vakfiyelerde bulunmayabilmektedir.

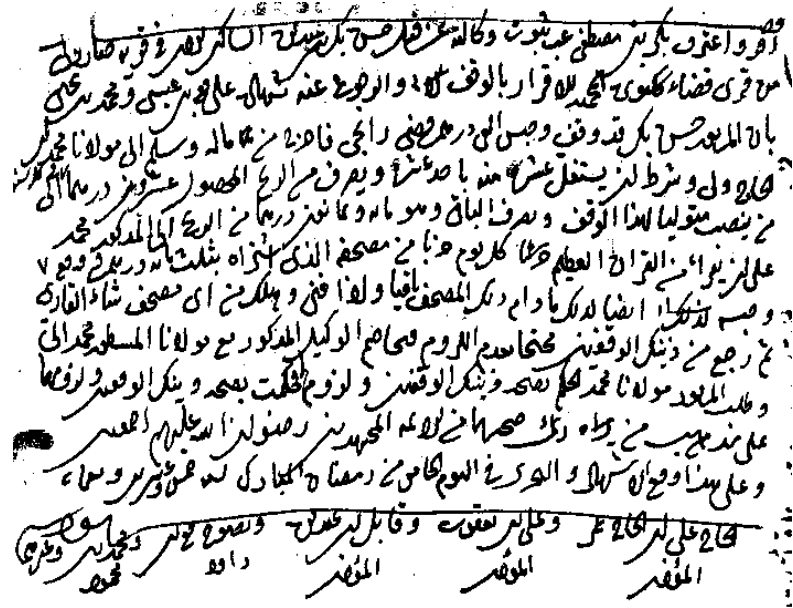
⁸⁰⁴ Üsküdar Ş.S., No.643, vr.32a.

⁸⁰⁵ “Mâ-hüve'l-muharrer fihi min vakfi'n-nukûdi da'vî? indî alâ vechi'l-cemîli?'t-tahmîl? hakemtü bi's-sıhhati ve'l-luzûmi mine'l-mantûki ve'l-mefhûmi âlimen bi'l-hilâfi'd-dâyir beyne'l-ekâbir ketebehû'l-fakîr Ahmed Efendizâde Mehmed Emin el-mevlâ hilâfeti bi-medineti Üsküdar ufiye anhüma. [8 Şevval 1294]” (Üsküdar Ş.S., No.713, vr.46); “Mâ-fihî mine'l-vakfi ve şerâtihi ve's-sicilli/ve'l-habli? ve zevâbitihî ve tebdîli li-kabzihi kuyûdi'l-vakfiyyeti's-sâbikati ve beyânî's-şurûti'l-marziyyeti'l-lâhilati ve sahha ledeyye ve vuziha beyne yedeyye ve hakemtü bi-sıhhatihi ve lüzumihi âlimen bi'l-hilâfi beyne'l-eimmeti'l-eslâfi ve ene'l-fakîr ilâ'llâhi te'âlâ es-Seyyid Mehmed Selim ibni Halil el-mevlâ hilâfeti bi-medineti Üsküdar gufira lehüma. [22 Zilhicce 1300]” (Üsküdar Ş.S., No.718, vr.55)

Üsküdar şeriye sicillerinde kayıtlı bulunan vakfiyeler incelendiğinde bunların metin ve diplomatik özellikleri bakımından birbirinden farklılık arzettiği ve vakfiyelerin zaman içerisinde tekamül ettiği görülmektedir. XVI. yüzyılın başlarına ait vakfiyeler kısa ve basit bir görünüme sahipken daha sonraki dönemlerde vakfiyelerin detaylı hale geldiği ve diplomatik bakımdan geliştiği görülmektedir.

Erken dönem şeriye sicillerinde kayıtlı bulunan vakfiyelerin bazıları diplomatik özellikleri bakımından hüccet formatında tanzim edilmiş olup başlangıç ve bitiş formülleri bakımından bunları hüccetlerden ayırmak zordur. Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan XVI. yüzyıla ait ilk vakfiyelerden Arapça olanlar aynı hüccetlerde olduğu gibi “akarra ve a‘tarafa” şeklinde Türkçe olanları ise “sebeb-i tahrir” formülü ile başlamaktadır. Şekil olarak tamamen hüccetlere benzeyen bu vakfiyelerin muhtevası ancak metin okunduğunda tespit edilebilmektedir.

Üsküdar şeriye sicillerinde tespit edilen ilk vakfiye Hasan Bey b. Abdullah’ın vakfettiği 2000 akçe için düzenlenmiş olup 5 Ramazan 925/31 Ağustos 1519 yılına aittir.⁸⁰⁶ Arapça olan bu vakfiye davet formülü veya tasdik kaydı taşımamaktadır. Vakfiye metninin girişinde de her hangi bir hamd veya salât ibaresi yoktur. Vakfiye *fasl* başlığı taşımakta olup vâkıfın vakfa dair ikrarı ile başlamakta ve konuya doğrudan giriş yapılmaktadır. “akarra ve a‘tarafa” ifadeleriyle başlayan vakfiye diğer hüccetlerden ancak metni okununca ayırt edilebilmektedir.



Üsküdar Ş.S., No.1, vr.101b

⁸⁰⁶ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.101b.

“Bekir b. Mustafa, Gebze kazasının Sarulı köyünde ikamet eden Hasan Bey b. Abdullah’a vakfetmek ve bundan dönmeyi ikrar hususunda Ali Fakih b. İsa ve Mehmed b. Yahya’nın şahidlikleriyle vekil olduğu sabit olduktan sonra ikrar ve kabul etti ki, zikri geçen Hasan Bey 2000 gümüş akçeyi vakfetti ve Kadı efendimiz Mehmed b. Hacı Veli’ye verdi ve on akçeye karşılık onbir akçe gelir getirmesini ve elde edilen kârdan yirmi dirhemini bu vakfa müteveli olarak atanan kimseye verilmesini ve bahsi geçen kârdan geri kalan 180 akçenin de 300 akçeye almış olduğu ve yine bunun için vakfettiği mushaftan her gün bir cüz okumak üzere adı geçen Mehmed’e verilmesini, bu mushaf sağlam kaldığı müddetçe buna devam edilmesini, okunamaz hale gelince de okuyucunun istediği bir mushaftan okumasını sonra da onun evladından Kur’an okumayı en iyi bilen ve en uygun olanın okumasını, daha sonra da kadı ve mütevellinin uygun gördüğü kimsenin okumasını şart koştu. Vakfeden zat bu kâr elde edilmesi işleminin zikri geçen kazada yapılmasını da belirledi. Sonra bağlayıcı olmadığını delil göstererek bu iki vakıftan döndü. Böylece zikri geçen vekil, adı geçen Kadı Efendimiz Muhammed ile birlikte davacı oldu ve Kadı Efendi geldi ve bu iki vakfın sıhhatine ve bağlayıcı olduğuna hükmedilmesini talep etti. Ben de Allah hepsinden razı olsun müctehid imamlardan bunların sahih olduğu görüşünde olanların mezhebine uyarak bu iki vakfın sahih ve bağlayıcı olduğuna hükmettim. Bunun üzerine şahid tutma ve kayda geçme 925 yılı Ramazan ayının beşinci günü gerçekleşti.

Şâhitler:

Müezzin Hacı Ali b. Hacı Ömer, Müezzin Ali b. Yakub, Müezzin Kabil b. Abdullah, Nasuh Fakih b. Davud, Mehmed b. Mahmud ve diğerleri.”⁸⁰⁷

Vakfiyenin tanziminde dikkat çeken bir husus da vakfın para vakfi olması dolayısıyla yer alan *vakıftan rücu*‘ kaydudur. Kadı, *vakıftan rücu*‘ ifadesini kaydettikten sonra, vakfın sıhhatine ve bağlayıcı olduğuna hükmetmek üzere müctehid imamlardan para vakfının sahih olduğu görüşünde olanların görüşlerini kabul ettiğini ifade etmiş ve vakfi tescil etmiştir. Vakfiyenin şahidleri ise *şuhûdü’l-hâl* başlığı altında kaydedilmiş olup beş şahidin üçünün müezzin olduğu dikkat çekmektedir.

Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan vakfiyelerin tanzim usulünün XVI. yüzyılın sonlarına doğru değiştiği görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, daha önce hüccet formatında tanzim edilen vakfiyeler, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bütün diplomatik unsurları ihtiva edecek şekilde hazırlanmaya başlanmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarına ait Üsküdar sicillerinden tespit edilen H.987/M.1579-80 tarihli bir vakfiye bu şekilde düzenlenmiştir.⁸⁰⁸ Bu vakfiyenin metninde davet formülü ve kadı tasdik kaydı mevcut olmayıp sadece vakfiyenin sahibini tanıtan bir başlık bulunmaktadır. Bu başlık “Sahibetü’l-hayrât Şem’î Hatun’un Kassâm Nasuh Halife imzâsıyla mûmzâ vakfiyesi sûretidir” şeklinde olup buradan vakfiyenin tasdikinin Kassâm Nasuh Halife tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyeye daha

⁸⁰⁷ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.101b.

⁸⁰⁸ Üsküdar Ş.S., No.49, vr.112b.

sonra Allah’a hamd ve peygambere salât ifadeleri içeren Arapça girizgâhla devam edilmiştir. Vâkıfın vakfettiği ev ve para miktarı kaydedildikten sonra şartları zikredilmiştir. Buna göre Şem‘î Hatun Üsküdar’da Mehmed Paşa mahallesinde bir evini ve 1500 akçe parasını vakfetmiştir. Şem‘î Hatun paranın işletilerek mahallenin avarızı için 100 akçe verilmesini şart koymuştur. Ayrıca vakfettiği evde önce kendisi, sonra eşi, daha sonra her gün bir Yâsin-i şerif, üç İhlâs ve bir Fâtiha okumaları şartıyla Mehmed Paşa Camii’ne kayyum ve müezzin olanlar oturacaktır. Vakfiye metninin devamında vakfın mütevellisi tayin edilerek vakfın sıhhatine hükmedilmiştir. Diğer vakfiyelerde olduğu gibi bu vakfiyede de vâkıf vakıftan rücu‘ ettiğini beyan etmiştir. Ancak kadı vakfın lüzumlu olduğu ve müctehid imamlar katında sahih olduğu ve rücu‘un mümkün olmadığını ifade ederek bu beyanı kabul etmemiş ve vakfın sıhhatine hükmetmiştir. Vakfiye metni vakfiyelerde kaydedilmesi adet haline gelen “femen beddelehu ba‘de mâ-semi‘ahu” ayeti yazılarak ve Arapça tarih verilerek bitirilmiştir. Şuhûdü’l-hâl başlığı altında ise şahidlerden on ikisinin adı kaydedilmiş ve diğerleri “ve gayruhum mine’l-hâzirîn” ifadesi ile belirtilmiştir.

Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan H.1009/M.1600-01 tarihli vakfiye⁸⁰⁹ de H.987/M.1579-80 tarihli vakfiye ile aynı diplomatik özellikleri taşımaktadır. Vakfiyenin başında “Bostancıbaşı Ağa âmmisinin vakfiyesi sûretidir sene 1009” başlığı bulunmaktadır.⁸¹⁰ Bu vakfiyede vâkıfın vakıftan rücu‘ ettiğine dair bir kayıt yoktur. Kadı vakfın sıhhatine hüküm verirken “adem-i lüzûmı mu‘yyen olup rücû‘ı câyiz ve râci‘i emr-i şer‘den gayr-ı mütecâvizdir” ifadesini kullanmıştır.

XVII. yüzyılda Üsküdar sicillerine kaydedilmiş bir diğer vakfiye ise Şeyh Mustafa Efendi’nin gelini Saliha Hatun’a ait olup H.1062/M.1651-52 yılında tanzim edilmiştir.⁸¹¹ Vakfiyenin kenarında vakfiyeyi tanıtan “Vakfiye-i Saliha Hatun zevce-i Mehmed Efendi bin Şeyh Mustafa Efendi” şeklinde bir başlık bulunmaktadır. Bu vakfiyede Arapça girizgâh cümleleri kısa kaydedilmiştir. Daha sonra vâkıfın kimlik tespiti yapılmıştır. Ancak kimlik tespiti bölümü Saliha Hatunun şahsî durumundan dolayı diğer vakfiyelere göre daha uzun ve isimlerin başlarında bulunan ihtiram ifadeleri daha çoktur. Saliha Hatun vakfını tescil ettirmek için bir vekil aracılığı ile

⁸⁰⁹ Üsküdar Ş.S., No.100, vr.88a.

⁸¹⁰ Vakfiyenin metin kısmının başında Arapça kaydedilmiş hamd ve salât ihtiva eden bir girizgâh bulunmaktadır. Mehmed b. Abülhâdî’ye ait olan vakfiyede vâkıf Üsküdar’da Mehmed Paşa mahallesinde bulunan bir evini vakfetmiş ve vakfettiği evde önce kendisi, sonra evladının evladı, evlatlarının nesli kesilirse hanımının oturmasını şart koymuştur. Vâkıfın ailesinden kimse kalmadığı takdirde ev mütevellî aracılığı ile kiraya verilip, geliri Mehmed Paşa camiinde kendi ruhu için bir cüz okuyacak kimseye bırakılmıştır.

⁸¹¹ Üsküdar Ş.S., No.210, vr.21b.

müracaat etmiştir. Bu sebeple bu vakfiyenin kimlik tespiti bölümünde vekilin ve vekaletе şahidlik edenlerin isimleri de kaydedilmiştir. Vekaleten mahkemeye müracaat eden Mahmud b. Mehmed vâkıfın 50 Riyal kuruşu işletilerek bir-iki senede yüz yirmişer akçe artırmak üzere vakfettiğini beyan etmiştir. Vâkıf artan meblağı mahalle camisinde farraş olan ve camiye temizleyen Abdülkerim isimli kimseye karşılığında üç ihlas suresi okumak şartıyla senede 360 akçe, ve kalandan mütevelliyе 100 akçe verilmesini şart koymuştur.⁸¹²

H.1150/M.1737-38 tarihinde Üsküdar kadısı Hasan Şakir tarafından kaydedilen ve Üsküdar’da ikamet eden Feyzullah Efendi’ye ait olan vakfiyenin metin kısmında yine Arapça uzun bir hamd, salavat ve dua bölümü bulunmaktadır.⁸¹³ Bu dua bölümünden sonra vakfiyenin Türkçe olan metin kısmına “işbu sahifetü’l-hasenâtın bâ’is-i tahrîri” ifadesiyle geçilmektedir. Burada vâkıfın kimlik tespitinin yapılmasından sonra vakfa tayin edilen mütevellinin ve vakfedilen gayri menkullerin özellikleri ve sınırları belirtilmiştir. Buna göre Feyzullah Efendi bir arsa ve bağını vakfetmiştir. Vakfın şartları “şöyle şart eyledi ki” ifadesi ile belirtilmiştir. Vâkıfın şartları arasında arsada bulunan evde hayatta olduğu sürece kendisinin oturmasını, kendisi öldükten sonra Kâdirî tarikatının hizmetine verilmesini, bağın gelirlerinin ise fakirlere dağıtılmasını şart koymuştur. Bu vakfiyede diğer vakfiyelerde olduğu gibi vakıftan rücu’ ifadelerinin yer almadığı dikkat çekmektedir. Üsküdar kadısı vakfın lüzumlu ve sahih olduğuna hükmetmiştir. Hüküm ifadesinden sonra vakfiyenin hatime kısmı bir ayet ve Arapça dua ibareleri ve Arapça tarih kaydedilerek tamamlanmıştır. Vakfiyenin şuhûdü’l-hâl bölümünde ise on üç şahidin isimleri kayıtlı bulunmaktadır. Vâkıfın bir şeyh olmasından dolayı şuhûdü’l-hâlde geçen isimlerin birçoğunun başında *es-seyyid*, *eş-şeyh*, *fahru’l-müderrişin* gibi unvanlar bulunmaktadır.

2.6.3.3.1. Giriş

Vakfiyelerin giriş kısmında Allah’a hamd ve Hz. Muhammed’e ve onun ailesine salât ve selam cümleleri bulunmaktadır. Genelde uzunca kaydedilen giriş kısmı bazı vakfiyelerde bir iki cümleden de ibaret olabilmektedir. Bu kısım hukukî bir niteliği haiz

⁸¹² Vakfiye şartlarının belirlenmesinden sonra Saliha Hatun’un vekili olarak mahkemede bulunan Mahmud b. Mehmed tarafından müvekkili adına vakıftan rücu’ ettiği kaydedilmiştir. Vakıftan rücu’ eden vâkıfların aslında bu rücu’ beyanı ile vakfiyenin mahkemede bir dava konusu teşkil etmesini ve sıhhati hakkında kesin bir hüküm verilmesini sağlamak amacı taşırlar. Vakfiyenin hatime kısmı kadının vakfın lüzumlu olduğuna dair sıhhatine hükmetmesi ile bitirilmektedir. Vakfiyenin sonunda tarih ve şuhûdü’l-hâl standart ifadelerle kaydedilmiştir.

⁸¹³ Üsküdar Ş.S., No.395, vr.59b.

olmayıp, bazı vakfiyelerde bulunmayabilmektedir. Girişte Allah'ın büyüklüğü, onun yarattıklarının ne kadar mükemmel olduğu, insanlara verdiği nimetlerin ne kadar çok ve kıymetli olduğuna dair şükür ve hamd içeren ifadeler yer almaktadır. Ayrıca insanlara verdiği mal ve zenginlik karşısında, insanların da mallarını Allah'ın rızasını kazanmak için hayır yolunda harcamalarının, fakir fukarayı gözetmelerinin ne kadar önemli ve sevap bir iş olduğu vurgulanır. Bu ifadeleri güçlendirmek ve insanları vakıf kurmaya teşvik etmek için hayır-hasenat yapmanın önemi ile ilgili âyet ve hadisler de metnin içinde yer almaktadır.

XVI. yüzyılın ortalarına ait Üsküdar sicillerinde tespit edilen hamd, salavat ve dua ifadeleri ihtiva eden ilk vakfiyelerden birisi H.987/M.1579-80 tarihli olup bu vakfiyenin hamd ve dua bölümü şu şekilde kaydedilmiştir:

“Hamd-i belîğ ve senâ-i bî-dirîğ ol Hâlik-i kâinât ve Râzık-ı mevcudât cenâbına lâyıkdır ki kâffe-i mümkinâtı nizâm-ı bedî‘ üzere ihtirâ‘ itdi ve cevâhir-i salavât hazret-i Muhammed Mustafa’nın rûh-ı pür-fütûhuna olsun ki âmme-i halkı tarîk-i hakka hâdîdir ve ashâb-ı kirâmları ervâh-ı hâslarına olsun ki erbâb-ı irfânı vâkıflardır amma ba’d işbu kitâb-ı şer‘î ve hitâb-ı mer‘î sâhibesi fahru’l-muhadderât ve tâcü’l-mestûrât Şem‘î binti Mustafa nâm hâtun bu dünyâ-yı deniyye mevâdd-ı beliyye olup her şerefin zevâli ve her irtifâın intikâli mukarrer idüğüne câzime olup izâ mâte evlâde âdeme inkata‘a amelhû illa an selâsin sadakatin cariyeyin ve ilmin nâfiin ve veledin sâlihîn yed‘û lehu bu umûr-ı mühimmâtı dahi ma‘lûm idinüb meclis-i şer‘-i şerîf-i nebevî ve mahfel-i dîn-i münîf-i Mustafavîde ikrâr-ı sahîh-i şer‘î ve i‘tirâf-ı sarîh-i mer‘î kılub didikim...”⁸¹⁴

Vakfiyenin giriş kısmından sonra asıl metin kısmına geçilir. Bu bölümde genelde vakıf yapan ve vakfedilen mal ve emtia tanıtılır, vâkıfın şartları, vakfın kimler tarafından ve nasıl idare edileceği, vakıf gelirlerinin nasıl ve nerelere sarfedileceği, görevlilerin maaşlarının ne kadar olacağı, vakfın idaresi ve devamı ile ilgili bilgiler kaydedilir.

2.6.3.3.2. *Vâkıfın Tanımı*

Vakfiye metninin başında Arapça kaydedilen girişten sonra vâkıfın adı, baba adı, lakabı, görevi ve yaşadığı yer kaydedilmektedir. Bu kısımda vakfedenin hayırsever olduğu belirtilerek kendisinin ve atalarının bu dünyada ve öbür dünyada iyilik ve rahatı için dua cümleleri yer almaktadır. Mesela Üsküdar sicillerinde kayıtlı olan H.977/M.1569-70 tarihli bir vakfiyede vâkıf “kaza-i Üsküdar’a tabî karye-i

⁸¹⁴ Üsküdar Ş.S., No.49, vr.112b.

Kanlıcak'dan sâhibetü'l-hayrât ve kâsibetü'l- hasenât Kumru Hatun ibneti Abdullah"⁸¹⁵ şeklinde, H.987/M.1579-80 tarihli bir vakfiyede ise "işbu kitâb-ı şer'î ve hitâb-ı mer'î sâhibesi fahru'l-muhadderât ve tâcü'l-mestûrât Şem'î binti Mustafa nâm hâtun"⁸¹⁶ şeklinde, H.1007/M.1598-99 tarihli bir vakfiyede ise "işbu sahife-i hasenâtın ba'is-i tahrîr ve tersîmi ve defter-i müberrâtın dâ'i-i tasdîr ve terkîmi fahrü'l-ehâlî Mehmed Bey ibni Abdülhâdi"⁸¹⁷ şeklinde tanıtılmıştır.

Vâkıfın tanıtıldığı bu kısımda vakfeden kişinin padişah, hanım sultan, paşa, bey veya ileri gelenlerden olmasına göre çeşitli elkap, dua ve övgü cümleleri kaydedilmektedir. Yine Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan Darüssaade Ağası İsmail Ağa'ya ait H.1032/M.1622-23 tarihli vakfiyede İsmail Ağa "Saray-ı hâkânîde Dârü's-sa'ade ağası olan iftihârî'l-havass ve'l-mukarrebîn ihtiyâr-ı ashâbü'l-izz ve't-temkîn sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ve râğibü'd-derecât ve'l-müberrât İsmail Ağa ibni Mehmed el-Malatiyevî"⁸¹⁸ şeklinde tanıtılmıştır. H.1062/M.1651-52 tarihli bir vakfiye ise zamanın Kâdirî şeyhlerinden Mustafa Efendi'nin gelini Saliha hanıma ait olup, vakfiyede Saliha hanım "Mahrûse-i Üsküdar'da merhûm Selman Ağa mahallesinde sâkin olan kutbü'l-ârifin gavsü'l-vâsilîn kâşif-i esrârü'l-hakikat muvazzihî esrârü't-tarik eş-Şeyh Mustafa Efendi hazretlerinin mahdum-ı mükerrerleri umdetü'l-müderrisîni'l-kirâm Mehmed Efendinin halîle-i celîlesi fahrü'l-muhadderât tâcü'l-mestûrât Saliha ibneti Ali Efendi"⁸¹⁹ şeklinde dua ve ihtiram ibareleri ile birlikte kaydedilmiştir.

2.6.3.3.3. Mütevellinin Tanımı

Vakıf kurucu tarafından tayin edilen ve vakfın şartlarını yerine getirecek ve vakıfla ilgili her türlü muameleyi takip edecek olan müteveli de vakfiye metninde tanıtılmaktadır. Müteveli kaydı genellikle mütevellinin adı, baba adı ve yaşadığı yer belirtilerek yapıldı. Aşağıda Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan muhtelif vakfiyelerin müteveli kayıtları örnek olarak verilmiştir:

"Mezbûr hatunun dâhil-i kitâbda zikr olunan vakıf akçesine müteveli nasb eylediği mahmiye-i İstanbul'dan Hoca Sinan ibni Abdullah"⁸²⁰

"Evkâf-ı mestureyi tescil için Bayram ibni Abdullah'ı müteveli nasb eyleyüb akâr-ı mezkûru ve nukûd-ı mesfûreyi telsîm idüb"⁸²¹

⁸¹⁵ Üsküdar Ş.S., No.32, vr.181a.

⁸¹⁶ Üsküdar Ş.S., No.49, vr.112b.

⁸¹⁷ Üsküdar Ş.S., No.100, vr.88a.

⁸¹⁸ Üsküdar Ş.S., No.143, vr.96a.

⁸¹⁹ Üsküdar Ş.S., No.210, vr.21b.

⁸²⁰ Üsküdar Ş.S., No.32, vr.181a.

⁸²¹ Üsküdar Ş.S., No.49, vr.112b.

“li-ecli’t-tescîl mütevellî nasb eyleyüb kendü nefisine şerîk eylediği Mehmed Bey ibni Abdullah nâm kimesneye teslim idüb”⁸²²

Bazı vakfiye metinlerinde yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi sadece adı tespit edilen bir şahıs mütevellî tayin edilirken bazılarında ise vâkıf kendisinden sonra vakıf müessesesi ayakta kaldığı müddetçe kimlerin mütevellî tayin olunacağını da tespit edebilmektedir. Bu tür mütevellî tayinleri Sultan, bey, paşa v.s. gibi ileri gelenlerin vakfiyelerinde görülmektedir. Mesela Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan Darüssaade Ağası İsmail Ağa’nın H.1032/M.1622-23 tarihli vakfiyesinde⁸²³, önce İsmail Ağa’nın kardeşi İbrahim Paşa, onun vefatından sonra diğer kardeşi Ahmet Ağa, onun vefatından sonra İbrahim Ağa’nın evladı, ondan sonra onun evladı evladına şeklinde müteselsil bir mütevellî tayin kaydı bulunmaktadır.⁸²⁴

Gerek Selçuklu ve Beylikler dönemi vakıflarında olsun gerekse Osmanlı vakıflarında olsun genelde zürri adı verilen aile vakıflarında vâkıf, ilk mütevellî olarak kendisini, sonra oğullarını, daha sonra oğullarının oğullarını nesli kesilene kadar mütevellî tayin etmektedir. Bazı vakfiyelerde vâkıf kendi soyundan olan kızlarını ve onun çocuklarını hariç tutarken bazı vakfiyelerde ise kızlara da erkek çocukları ile eşit haklar tanınmıştır. Mesela Selçuklu devri vakfiyelerinden Halifet Gazi vakfiyesinde kadınlar tevliyet görevi dışında tutulmuştur.⁸²⁵ Vâkıfın nesli kesilir ise yine vâkıfın isteği doğrultusunda bir akrabasının veya azatlı kölesinin neslinden gelenler mütevellî tayin edilebilmektedir. Vakfı devam ettirecek kimse kalmaz ise genelde vakfın bağlı bulunduğu kadının mütevellî olması veya güvenilir birisinin tayin edilmesi istenmektedir. Padişah, sultan, bey, paşa gibi devlet görevlileri tarafından kurulan hayrî vakıflarda ise vakıf görevlileri vakfı kuranın ailesinden ziyade alt kademedeki devlet görevlilerinden veya yardımcılardan seçilmektedir. Mesela Selçuklu devri vakfiyelerinden Şemseddin Altun-aba vakfının mütevellisi bir dîvân katibi, nazırı ise Altun-aba’nın azatlı kölesidir.⁸²⁶ Aynı şekilde I. İzzeddin Keykavus vakfettiği Sivas Darüşşifası için darüssaade ağasını mütevellî olarak tayin etmiştir.⁸²⁷

⁸²² Üsküdar Ş.S., No.100, vr.88a.

⁸²³ Üsküdar Ş.S., No.143, vr.96a.

⁸²⁴ “tevliyet-i mezbûra mûmâ ileyh ağa hazretlerinin ma’rifetiyle karındaşım vezir-i ekrem müşir-i müfehham İbrahim Paşa hazretlerinin meşrutası ola ba’de vefatihî diğer karındaşım Ahmed Ağa’ya meşruta ola ba’de vefaihî mûmâ ileyh İbrahim Paşa hazretlerinin evladı ve evladı evladına ile’l-inkıraz meşruta ola ba’de’l-inkirâz ...” (Üsküdar Ş.S., No.143, vr.96a.)

⁸²⁵ Refet Yinanç, “Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, s.8.

⁸²⁶ Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, s.202.

⁸²⁷ Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, s.38.

2.6.3.3.4. *Mevkûfun Tanımı*

Vakfiye metninde vâkıfın tanıtılmasından sonra vakfedilen malların tanıtılmasına geçilir. Vâkıf, vakfı için her ne vakfetti ise bütün ayrıntıları ile bu bölümde kaydedilir. Vakfedilen şeyler vâkıfın servet durumuna göre ev, dükkan, bağ, bahçe gibi gayri menkul ve para olabildiği gibi, padişah, hanım sultan, paşa, bey ve devlet ileri gelenlerinin vakıflarında görüleceği üzere büyük tarım arazileri, köyler, mezraalar, çiftlikler, hamam, bedesten, han v.s. olabilmektedir.

Vakfedilen gayri menkullerin sınırları ayrıntılı olarak verilerek, özellikleri ve ihtiva ettiği eşya ve mallar belirtilerek kaydedilmektedir. Bununla beraber gayri menkuller herkes tarafından bilinen, meşhur köy, mezra veya çiftlik gibi yerler ise sınırları kaydedilmeyebilmektedir. Mesela H.810/M.1407-08 tarihli bir vakfiyede vakfedilen bir mezranın sınırları verilmeyerek “şöhretleri dolayısıyla hudutlandırmaya ve şahidlendirmeye hacet yoktur” denilmiştir.⁸²⁸

Vakfedilen mal ve emtianın listelenmesi ve kaydedilmesi tamamlandıktan sonra, vakfeden kişinin bütün bunları vakfettiğine dair ikrarı kaydedilmektedir. Bu kısımda vakfın ve vakfedilen malların kesin ve kati olduğuna dair vâkıfın “açık bir şekilde”, “daimi olarak”, “şer‘î ve kat‘î olarak” v.b. ifadelerle ikrarı kaydedilir. Bazı vakfiyelerde bu kısımda şahidlerin bazılarının isimleri sayılarak bu ikrara şahid oldukları da kaydedilmektedir. Daha sonra vâkıfın bu ikrarını teyit eden vakfedilen malların kendisi başta olmak üzere kimse tarafından satılamayacağı, bağışlanamayacağı, rehin verilemeyeceği, miras bırakılamayacağı, tahrip ve yok edilemeyeceği ve kimseye temlik edilemeyeceğine dair ifadelerle vâkıfın ikrarında kesin ve kararlı olduğu kaydedilir.

2.6.3.3.5. *Vakıf Şartları*

Vâkıfın ikrarından sonra vakıfla ilgili şartlar kaydedilmektedir. Vâkıf mütevelliden ve vakfa tayin ettiği görevlilerden vakıf mallarının nasıl değerlendirilip, hangi şartlarda kimler için, ne şekilde tasarruf edilmesini talep ediyorsa vakfiye metnine kaydettirmektedir. Vakıf şartları arasında varsa öncelikle vakıf gayri menkullerinin varlıklarını uzun süre devam ettirebilmeleri için tamir ve tadilatının yapılması istenmektedir. Daha sonra vâkıfın şartına göre farklı alanlarda insanların vakıftan yararlanma şekli belirlenir. Mesela muhtaç kişilere para yardımı, yetim kızlara çeyiz temini, hapisteki borçluların borçlarının ödenmesi, parasız mahpusların tahliyesi için

⁸²⁸ M. Zeki Oral, “Yatağan Mürsel Vakfiyesi”, *Belleten*, XVIII/71, Ankara 1954, s.341.

gerekli harcın yatırılması, medrese talebelerinin yemek, elbise v.b. ihtiyaçlarının karşılanması, kuşlara yem verilmesi, fukaranın cenaze işlerinin görülmesi, İslamiyeti kabul eden mühtedilerin ihtiyaçlarının giderilmesi, askere silah temin edilmesi, kalelerin inşa ve bakımının yapılması ve buna benzer hizmet götürmek istediği her türlü hayır ve faaliyet alanı kaydedilmektedir. Bu kısımda ayrıca vakfın cami, medrese, zaviye gibi vakıf eserlerinde görev yapacak imam, müezzin, kayyum, müderris, farraş v.s. gibi görevlilerin görev alanları ve maaşları da belirtilmektedir. Maaş tespiti yapılırken her vakfiyede farklı kıymetler kullanılmıştır. Bazılarında nakid para üzerinden tespit yapılırken bazılarında ise buğday, arpa gibi zahire üzerinden tespit yapılmaktadır. Bazı vakfiyelerde ise vakıf çalışanlarının maaş tespiti yapılmayarak bu yetki tamamen mütevellîye bırakılmıştır.⁸²⁹

Bununla birlikte vâkıf vakıftan istifade edecek kimseler için de bazı şartlar getirebilmektedir. Mesela medresede ders verecek hocaların Hanefî mezhebinden olmasını isteyebildiği gibi, öğrencilerinin de mezhebini tespit edebilmektedir.

Daha sonra vâkıf, yukarıda sayılan şartların yerine getirilmesi için vakıf işletmesinin işletme şekil ve şartlarını belirlemektedir. Bu kısımda vâkıf mütevellî, muhızır, cabi gibi vakıf görevlilerinin kimler olacağını ve maaşlarının ne kadar olacağını tespit etmektedir.

2.6.3.3.6. Vakıftan Rücu‘

Özellikle Osmanlı dönemine ait vakfiyelerde yeni bir diplomatik husus olarak vakıftan rücu‘ ile ilgili bir bölüm de bulunmaktadır. Kadı huzurunda mevkûfun mütevellîye tesliminden sonra vâkıfın vakıftan rücu ettiğine dair beyanı kaydedilir. Bu kısımda genelde vâkıf bazı mezhep imamları katında vakfın sahih olmadığından dolayı mütevellîyi dava ederek teslim olunan mevkufu talep etmektedir. Aşağıda Üsküdar sicillerinde tespit edilen muhtelif tarihlere ait vakfiyelerde geçen vakıftan rücu‘ kayıtlarından örnekler verilmiştir:

“vekîl-i mezbûr müvekkilesi vâkife-i mestûra emr itdüğü üzere vakf-ı mestûrdan rücu‘ idüb ekser eimme katlarında derâhim ve denâyir vakfi sahîh değildir deyû meblağ-ı merkûmun kemâ-kân evvelâ mülkiyete red olunmasın taleb iderim dedikde ...”⁸³⁰

“Vâkife-i mezbûre ta‘bir-i maksâd ve merâm idüb eyittiki mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı ağvâm ile vakfa fütûr ve kusûr gelmek hâtır-ı âtırıma hutûr etdiği sebebden imam-ı a‘zam ve hümâm-ı akdem hazretlerinin katında vakfın

⁸²⁹ Refet Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, s.27.

⁸³⁰ Üsküdar Ş.S., No.32, vr.181a.

lüzumu olmadığı ecilden ve vech-i ma'hûd üzere vakfiyet-i nûkûdun butlağını mukarrer ve muhakkak olduğuna binaen zikr olunanların vakfiyetinden rücu' eyledim didikde ...⁸³¹

“vâkîf vâkîf-ı mehlullahi aleyhi hevli'l-mevâkîf vakf-ı akâr efdal-i eimme ahyâr imâm-ı a'zam-ı hüâm efhâmı mezheb-i muhtarları üzre adem-i lüzûmu mu'ayyen olub rücû'u câyiz ve râci'i emr-i şer' den gayr-ı mütecâvizdir deyû ...⁸³²

“vâkîf-ı mûmâ ileyh esbağallâhû? te'âlâ ...? aleyh hazretleri cânib-i vifâkdan semt-i şikâka teveccüh idüp mürûr-ı eyyâm kürûr-ı şuhûr-ı ağvâm ile vakfa fûtûr ve gallâtına kûsûr gelmek karîbu'l-vukû' olduğu ecilden imâm-ı a'zam-ı efhâm sirâcü'l-mille fâhrü'l-eimme ebu Hanifeti'l-Kûfi âmilullâhi? te'âlâ bi-lutfihi'l-vâfi hazretlerinin mezhepleri üzerine evkaf-ı mezbûrenin vakfiyeti lâzım [olmamağla] evkâf-ı mezbûrenin vakfiyetinden rücu' idüb ...⁸³³

“vekîl-i merkûm mütevellî-i mersûme mahzarında da'va idüb vakf-ı nûkûd eimme-i selâse-i bi-harîn katlarında sahîh olmamağın vakf-ı mezbûrdan vekâleten rücu' eyledim mütevellî-i mezbûrdan meblağ-ı merkûmu taleb idirim didikde ...⁸³⁴

Ancak vakıftan rücu' kaydı her vakfiyede bulunmayabilmektedir. Ebu Hanife'ye göre mevkûfun mülkiyeti vakfedende kalacağından vakıftan rücu' kaydı hukukî bir tedbir olarak ekseriyetle vakfiyelerde yer almış ve gerek vâkıfın gerekse mirasçılarının vakfı bozma hakları rücu' kaydı ile engellenmiştir.⁸³⁵

2.6.3.3.7. Mütevellî İtirazı

Vakfiyelerde vâkıfın vakıftan rücu' etmesi üzerine, mütevellî vakfın bozulmaması için bu duruma itiraz etmekte ve diğer bazı mezhep imamları katında vakfın sahîh olduğunu beyan ederek vakfın sıhhatine hüküm verilmesini talep etmektedir. Mütevelinin bu itirazını havi ifadeler vakfiyelerde farklı ibarelerle kaydedilebilmektedir. Mesela Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan H.977/M.1569-1570 tarihli Kumru Hatun vakfiyesinde Kumru Hatun'un vekilinin vakıftan rücu' ettiğini beyan etmesi üzerine mütevellînin itirazı “mütevellî dahi mu'araza ve husumet idüb mürâfa'a oldukdan sonra”⁸³⁶ şeklinde kısaca kaydedilmişken, H.987/M.1579-80 tarihli Şem'î Hatun vakfiyesinde mütevellînin itirazı “mütevellî-i merkûm dahi cevâb-ı sevâb ve hitâb-ı müstetâba müteveccih olub didiki vakf-ı emlâk ve akarât imâmeyn-i hüâmeyn-i kumkumeyn katlarında ba'de't-teslim ile'l-mütevellî vakf lâzım kıbelinden

⁸³¹ Üsküdar Ş.S., No.49, vr.112b.

⁸³² Üsküdar Ş.S., No.100, vr.88a.

⁸³³ Üsküdar Ş.S., No.143, vr.96a.

⁸³⁴ Üsküdar Ş.S., No.210, vr.21b.

⁸³⁵ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.364.

⁸³⁶ Üsküdar Ş.S., No.32, vr.181a.

olub ve hazreti imamı Züfer katında vakfiyet-i nükûdun sıhhati mimma lâ-yerâ velâ hünkâr kısmından olup şerâit-i muharrere ve zavâbit-ı mukarrerinin sıhhatinde nizâ‘ yokdur deyu cevâb viricek”⁸³⁷ şeklinde delilleri ile birlikte kaydedilmiştir. Aynı şekilde H.1032/M.1622-23 tarihli bir vakfiyede de mütevellinin itirazları H.987/M.1579-80 tarihli vakfiyede olduğu gibi gerekçeleri ile birlikte kaydedilmiştir:

“mütevelli-i merkûm cevab virüb didiki eğerçi vakf-ı nukûd inde’l-eimmeti’s-selâse batıldır lâkin imam Züfer imam Ensârî aleyhi’r-rahmete’l-bârî rivâyeti üzere vakf-ı nukûd sahîh olup ve imâmeyn-i hüâmeyn-i sadreyn-i bedreyn mezheb-i şerîfleri üzere sıhhat-i lüzûmdan ârî olmadığına binâen mütevellî-i mezbûr vakf-ı merkûmun sıhhat ve lüzûmuna hüküm taleb eyledikde”⁸³⁸

2.6.3.3.8. *Hakimin Hükmü*

Mütevellinin vâkıfın vakıftan rücu‘ etmesine itirazı sonucu, vakfiye vâkıf ile müteveli arasında bir dava konusu teşkil etmekte ve kadı vakfın şeriate göre sahîh olup olmadığına dair bir karar vermektedir.

Üsküdar sicillerinde tespit edilen XVI. ve XVII. yüzyıllara ait vakfiyelerde kadı vakfın lüzumuna ve sıhhatine “mütevellî dahî mu‘araza ve husûmet idüp murafa‘a olduklarında derâhim ve denâyir vakfının cevazı hususunda imam Züfer hazretlerinden ensârî aleyhi’r-rahmeti’l-bârî rivâyet etdiği üzere hâkim dahi vakf-ı mezbûrun sıhhatine hüküm eyledikde”⁸³⁹, “hâkim-i mumâileyh emlak ve akarât-ı mezkûrenin şerâit-i mezbûre üzere sıhhatine ve lüzûmuna ve nükûd-ı mestûrenin sıhhat-i vakfiyetine ve şerâit ve zevâbitinin şer‘iyyetine hüküm eyledi”⁸⁴⁰, “vakf-ı sahîh ve lâzım ve habs-ı sarîh mütehattemdir deyû hâkim-i ahkâm hikmet âyât ve hâtim-i kazâyâ-yı hakîkât-ı beyyinât muvakki‘-i a‘lâ-yı kitâb-ı miskin nikâb hazretlerine mürafa‘a olduklarında hâkim-hâsim-i nâfizu’l-ahkâm nevverallâhû kalbehû ve rafa‘a kadrâhû akarât-ı merkûmenin alâ mezhebihimâ lüzûmuna ve husûs ve umûmuna hüküm-i muhkem ve kazâ-i müstahkem idüb ale’l-vechi’l-cemîl tescîl ve tekmîl eyledi”⁸⁴¹, “Cânib-i vakf ol dahî? görölüb hazret-i imam Züfer aleyi’r-rahmete hâliku’l-beşer mezheb-i ma‘rifetleri üzere lüzumu hüküm-i sahîh-i şer‘î ve kaza-i mu‘teber-i mer‘î kılınıb vakf-ı mezbûr sahîh ve

⁸³⁷ Üsküdar Ş.S., No.49, vr.112b.

⁸³⁸ Üsküdar Ş.S., No.210, vr.21b.

⁸³⁹ Üsküdar Ş.S., No.32, vr.181a.

⁸⁴⁰ Üsküdar Ş.S., No.49, vr.112b.

⁸⁴¹ Üsküdar Ş.S., No.100, vr.88a.

lâzım olub nakz ve nakzına mecâl ve tebdîl ve tağyîrine imkân-ı mümteniü'l-ihimâl oldu”⁸⁴² şeklindeki ifadelerle hükmetmiştir.

2.6.3.3.9. *Beddua*

Vakfiyenin sonunda vâkıfın şartlarının yerine getirilmesi talep edilir. Aksine hareket edilmesi durumunda bunları yapanlara bazı müeyyidelerle manevî mesuliyetler yüklenir. Bu müeyyideler vakfiyelerde genelde beddua şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Vâkıf, vakıf şartlarının tamamını ya da birini yerine getirmeyenlere, vakfını bozanlara, değiştirenlere, iptal edenlere veya ihmal gösterenlere padişah, mütevellî, memur, kadı veya hakim herkim olursa olsun Allah’ın emrine ve Peygamber’in sünnetine muhalif iş işleyenlere lanet cümleleri ile beddua etmektedir. Beddua ifadeleri ile birlikte haksızlık yapanlar için bir caydırıcılık unsuru olarak ahirette cezalarını çekecekleri hatırlatılmakta ve buna dair ayet ve hadisler kaydedilmektedir. Beddua ifadeleri arasında en sık kullanılan, “Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun.” cümlesidir. Bununla birlikte daha ağır ve insanları manevi açıdan daha etkileyecek ifadelere de yer verilmektedir. Aşağıda Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devri vakfiyelerinden seçilen bazı beddualar örnek olarak verilmiştir:

“Vakfımı bozmaya uğraşan bir insan, muhakkak Allahın gazabına uğrar. Gideceği yer cehennemdir.”⁸⁴³

“Bu vakfiyeyi dinledikten sonra değiştirenlerin günahı boyunlarına olsun.”⁸⁴⁴

“Allah onun (vakfi bozanın) orucunu, namazını, zekatını, haccını, ibadetini, farızasını, nafilisini, secdesini, gece ibadetlerini kabul etmesin.”⁸⁴⁵

“Allah u teala onun ne farz ne nafile ne fidyeye ne de tevbesini kabul etsin.”⁸⁴⁶

“Her kim vakfi bozmaya cüret eder ise onun hasmı Allah, nasibi ateş, malı kefen, meskeni cehennem, cümle melekler, dürüst kişilerin laneti onun üzerine olsun.”⁸⁴⁷

“Kim ki bu vakfi tebdile, tahribe çalışırsa Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun; ne orucunu, ne namazını, ne adaletini, ne sadakasını, ne cihadını ve ne de ağzından çıkan hiçbir harfini Allah kabul etmesin. Allah’ın gazabı ve laneti üzerine olsun. Cehennem kendisine mekan olsun.”⁸⁴⁸

“Kim ki nakzına alışırsa Cenab-ı Hakk anın hiçbir ibadetini kabul etmesin ve anı amelî yüzünden helak olanların zümresine ilhak ve Cehennemin en aşağı yerlerinde kalmağa müstahik kılsın.”⁸⁴⁹

⁸⁴² Üsküdar Ş.S., No.210, vr.21b.

⁸⁴³ Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, s.37.

⁸⁴⁴ Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, s.38.

⁸⁴⁵ Osman Turan, “Celâleddin Karatay Vakıfları”, s.116.

⁸⁴⁶ Sadi Bayram, “Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufai’nin Vakfiyesi”, s.43.

⁸⁴⁷ Sadi Bayram, Ahmet Hamdi Karabacak, “Şahîp Ata Fahrüddin Ali’nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s.59.

⁸⁴⁸ Hasan Yüksel, “Bir Babai (Vefai) Şeyhi Zaviyesi”, s.105.

⁸⁴⁹ İsmet Miroğlu, “Akkoyunlu Beylerinden Ferruhşad Bey’in Vakfiyesi”, *Belgeler*, XV/19 (1993), s.202.

2.6.3.3.10. Tarih

Vakfiye metni vakfiyenin tanzim edildiği tarih kaydedilerek tamamlanmaktadır. Osmanlı belge tanzimi geleneğinde olduğu gibi tarih, vakfiyelerde de Arapça olarak kaydedilmiştir. Tarih kısmında gün, ay ve yıl bütün vakfiyelerde belirtilmiştir.

2.6.3.3.11. Şuhûdü'l-hâl

Vakfiyede tarih kaydından sonra *şuhûdü'l-hâl* kaydı bulunur. Bu kısımda vakfin tesciline ve belgenin hazırlanmasına şahidlik edenlerin baba isimleri ile birlikte isimleri yazılırdı. Sultan ve vezirlere ait vakfiyelerde şahidler genelde sadrazam, vezir, kazasker veya Dîvân üyeleri gibi üst tabaka yöneticiler olur.⁸⁵⁰

Selçuklu dönemi vakfiyelerinin en eski örneklerinden itibaren vakfiyenin sıhhatine şahidlik edenlerin isimleri belgenin sonunda yer almıştır. Şahid sayısında bir sınırlama yoktur. Vakfiyenin büyüklüğüne ve önemine göre şahid sayısı az veya çok fazla olabilmektedir. Selçuklu vakfiyelerinde *şuhûdü'l-hâl* kısmında şahid isimlerinin yanı sıra, şahidlerin vakfiyenin doğruluğuna, vâkıfın vakfettiğini ikrar ettiğine, nüshanın muhteva bakımından aslına uygun olduğuna dair Arapça şahadet kayıtları da bulunur.

Günümüze ulaşmış en eski Selçuklu vakfiyelerinden biri olan H.598/M.1201-02 tarihli Şemseddin Altun-Aba vakfiyesi 12 şahidin şahadetiyle tasdik edilmiştir. Vakfiyede, şahidlerin isimlerinin kaydedildiği bölümde, Osmanlı vakfiyelerinde görülen ve şahidlerin yer aldığı kısmı metinden ayıran *şuhûdü'l-hâl* gibi herhangi bir başlık kullanılmamıştır. Ancak her ismin başında şahidlerin vâkıfın yaptığı vakıf hakkındaki ikrarına şahidlik ettiklerine dair Arapça ifadeler kaydedilmiştir. Bunlar her şahidin isminin başında “şehide bimâ tazammunuhû hâze'l-kitâb ve hüve kâ'inûn İbrahim b. İsmail bin Ömer el-hatib fi't-tarihi'l-müverrah fihî”,⁸⁵¹ “şehide ale'l-ikrâri'l-vâkıfî'l-mezkûr fihî Ebu Bekir bin Hasan el-muhtesib el-Malatî ve ketebehu an bi-emrihi”,⁸⁵² “şehedtü ale'l-ikrâri'l-vâkıfî'l-mezkûr fihî Bahtiyar bin Hasan el-Malatî ve ketebehu an bi-emrihi”,⁸⁵³ “şehide ale'l-ikrâri'l-vâkıfî'l-mezkûr tekabbellâhu minhu ve esâbehu vuzi'a ileyhi fî hâze'l-kitâb ve ketebe Ali bin Aydoğmuş bi-hattihî”, “şehedtü ale'l-ikrâri'l-vâkıfî'l-mezkûr tekabbellâhu minhu ve esâbehu bimâ vuzi'a ileyhi fî hâze'l-

⁸⁵⁰ A. Açikel, A. Sağır, *Tokat Merkez Vakıfları*, s.58.

⁸⁵¹ Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, s.235.

⁸⁵² Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, s.235.

⁸⁵³ Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, s.235.

kitâb Velel Ali Şîr bin Yusuf bi-hattihî”, “şehide bi-zâlike Mehmed b. Hasan el-Malatî ve ketebehu bi-emrihi” şeklinde farklı ibarelerle kaydedilmiştir.⁸⁵⁴

Bu vakfiyede şahidlerden bazılarının mensup olduğu meslek ve şehirler, isimlerinin sonunda kaydedilmiştir. Mesela şahidler arasında bulunan İbrahim bin İsmail bin Ömer’in unvanı “el-hatib”, Ebu Bekir bin Hasan’ın ise “el-muhtesib” dir. Yine şahidlerden İsmail bin Ömer’in Hataylı olduğu “el-Hatayî” nisbesinden anlaşılmaktadır.⁸⁵⁵ Şahid isimlerinin sonunda vakfiyenin kaydedildiği tarihte imzalandığını ifade eden bir ibare bulunmaktadır. Bu ibare “fî’t-tarih” veya “fî’t-tarihi’l-müverrah fîhi” şeklindedir.

H.598/M.1201-02 tarihli Şemseddin Altun-Aba vakfiyesinden 8 sene sonra H.606/M.1209-10 tarihinde tanzim edilen Halifet Gazi Medresesi vakfiyesinde şehadet kayıtları daha farklı ibarelerle kaydedilmiştir. Bu vakfiyede şahidler, vakfiyenin aslıyla mukabele edildiğine, usulüne uygun olarak düzenlendiğine şahidlik etmekte olup, şahidlerin bu şehadetleri “Yeşhedu bihî zâhıran ve bâtınan Şeyh Paşa bin Salih el-kasavî”⁸⁵⁶ gibi cümlelerle kaydedilmiştir. Bazı şahidlerin isimlerinin sonunda “gufıra lehümâ” ve “gufıra lehümâ Hâliku’l-alîm” şeklinde dua ibareleri de mevcuttur.

İzzettin Keykavus’un Sivas Darüşşifasına ait H.617/M.1220-21 tarihli vakfiyesinde 20 şahidin isimleri mevcut olup bu şahidleri tanıtan ve şehadet ettikleri ciheti gösteren Arapça ibareler kısa ve uzun olarak iki farklı şekilde kaydedilmiştir. Kısa olan şehâdet kaydında şahidin adı, babasının adı ile beraber yazılmış ve şahidin, adını kendi el yazısı ile yazdığına dair Arapça bir ibare de ismin sonunda yer almıştır. Bu şehadet kaydında “şehide bi-zalik” ibaresinden sonra şahid ismi gelmekte ve şahidin şehadet kaydını kendi el yazısı ile yazdığına dair Arapça “ketebe bi-hattihî” ibaresi şahid ismini takip etmektedir. Uzun olan şehadet kayıtlarında ise şahid olan kişinin kadı tarafından şahid gösterildiği “eşhedenî el-hâkimü’l-âdilü’l-fâzıl el-kâmilü’l-mütebahhir evhadu’l-milleti ve’l-dîn meddallâhu zıllühû alâ hükmihi bimâ fîhi ketebehu Ahmed bin el-Celâ bin Ahmed el-hatîb” v.b. şekillerde kaydedilmektedir. Şahid isimlerinde vakfiyeyi tanzim eden kadının adına da yer verilmektedir.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, s.235.

⁸⁵⁵ Osman Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi”, s.235.

⁸⁵⁶ Refet Yinanç, “Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, s.22.

⁸⁵⁷ Kadının adı muhtelif dua ve ihtiram cümleleri ile birlikte kaydedilmektedir. Burada kadı için “meclislerin büyüğü”, “mütebahhir”, “imam”, “milletin ve dinin yektası”, “İslamın ve Müslümanların şerefi”, “kadıların efendisi”, “yaratılmışların iftiharı”, “adil”, “faziletli”, “olgun”, “efendim”, “sahibim” şeklinde kadıyı öven sıfatlar sıklıkla kullanılmaktadır. Ayrıca kadı için dua cümlesi olarak da “Allah onun fazileti ve yüceliğini

Selçuklu dönemine ait vakfiyelerde, şahidlerin bir başlık altında kaydedildiği ilk örnek Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufai'nin H.655/M.1257-58 tarihli vakfiyesidir. Vakfiyenin tarihinden sonra “saḥīḥ ve sarīḥ eş-ṣuḥūd” şeklinde bir başlık konulmuş ve şahid isimleri bu başlığın altında kaydedilmiştir.

Beylikler dönemi vakfiyelerinde de şuhûdü'l-hâl kısmı Selçuklu vakfiyeleri örnek alınarak düzenlenmiştir. Şahidler vakfiyenin mazmûnuna ve vâkıfın ikrarına ayrı ayrı şهادet etmektedirler. Anadolu Beyliklerine ait vakfiyelerin XIII. yüzyıla ait olanlarında da şuhûdü'l-hâl şeklinde bir başlık yoktur.

Mesela Eratnalılar döneminden kalma, Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nureddin'in H.670/M.1271-72 tarihli Arapça ve Moğolca vakfiyesinde şahidlerin isimleri Selçuklu devri vakfiyeleri ile aynı özellikleri taşımakta olup vakfiyede şuhûdü'l-hâl başlığı mevcut değildir.⁸⁵⁸

Beylikler dönemine ait vakfiyelerde şahidlerin bir başlık altında kaydedildiği ilk belge H.721/M.1321-22 tarihli Rahatoğlu vakfiyesidir.⁸⁵⁹ Bu vakfiyenin bilinen iki nüshası vardır. Birinci nüshada şuhûdü'l-hâl başlığı kullanılmış ve 3 şahidin ismi verilerek diğer şahidler “ve gayruhum” ibaresi ile ifade edilmiştir. Vakfiyenin aynı tarihli diğer nüshasında şuhûdü'l-hâl başlığı kullanılmamıştır. Onun yerine yukarıda zikredilen diğer Selçuklu vakfiyelerinde olduğu gibi, her ismin başında şahidin vakfiyenin doğruluğuna ve vâkıfın ikrarına şahidlik ettiğine dair Arapça ifadeler kaydedilmiştir. Bu şهادet kayıtları “neşhedu alâ ikrâri'l vâkıfi'l-mezkûr”, “neşhedu alâ ikrâri'l vâkıfi'l-mezkûr bi-mûcibi's-şerhi ve't-tefazzal ellezi zûkira hazihi'l vakfiyye”, “neşhedu ale'l-ikrâri lehu ve'l-vakfi'l-müvellâyi'l-mu'azzami'l-vâkıfi'l-mezkûr”, “eşhedu ale'l-müvellâyi'l-mu'azzam ve's-sâhibi'l-mükerremi'l-vâkıfi'l-mezkûr fi hâzihi'l-vakfiyye” şeklindedir.

Beylikler dönemi vakfiyeleri arasında şهادet kayıtlarının, şahidin şهادet ettiği cihete bağlı olarak sınıflandırılmış halde kaydedildiği ilginç bir örnek mevcuttur. H.746/M.1345-46 tarihli Fağfur Paşa oğlu Ali Bey vakfiyesinde kaydedilmiş 26 şahid ismi bulunmaktadır. Bunlardan ilk sekizi vakfiyenin içinde yazılı olanlara (mazmununa) şahidlik etmişlerdir. Bunlardan sonra gelen 8 şahid vâkıfın vakfettiğine dair ikrarına

devam ettirsin”, “Her iki dünyada dileklerini gerçekleştirsin”, “Onun gölgesini hükmünün üzerine uzatsın”, “Allah onun yüceliğın korusun”, “Allah onun gölgesini devamlı kılsın”, “Allah hükmü ve imzası üzerine fazlını devam ettirsin” gibi cümleler kaydedilmiştir.

⁸⁵⁸ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in Vakfiyesi*, s.65.

⁸⁵⁹ İsmet Kayaoğlu, “Rahatoğlu Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s.24.

(beyanına) şahidlik etmişlerdir. Daha sonra gelen şahidler ise vakfın sabit olduğuna ve hukukî yollardan tesis edildiğine şahidlik etmişlerdir. Şahidlerin hepsi hafız, hoca, muallim, kadı gibi ilmiye sınıfındadır.⁸⁶⁰

Beylikler dönemi vakfiyelerinde şahidlerin bir başlık altında kaydedilmesi XV. yüzyıl başlarından itibaren yaygın bir uygulama halini almıştır. Mesela H.810/M.1407-08 tarihli Yatağan Mürsel vakfiyesinde 3 şahidin ismi şuhûdü'l-hâl başlığı altında verilmiştir. Burada isimlerin başında ve sonunda herhangi bir Arapça kayıt veya meslekleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁸⁶¹

Beylikler döneminden kalma XVI. yüzyıl başlarına ait vakfiyelerde de başlık yaygın olmakla beraber bazı vakfiyelerde şahidler eski geleneğe uygun olarak başlıksız kaydedilmiştir. Ramazanoğulları beyliği devrinden kalma H.909/M.1503-04 tarihli Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesinde şuhûdü'l-hâl başlığı kullanılmamış ve şahid isimleri başında “şehide bi-zâlik” kaydı ile birlikte kaydedilmiştir. Yine Alaüddevle Bey’in H.916/M.1510-11 tarihli medrese vakfiyesinde şuhûdü'l-hâl kısmında 22 şahidin isimleri kaydedilmiş olup şuhûdü'l-hâl başlığı kullanılmamıştır.

Osmanlı dönemi vakfiyelerinde de şahidlere ait kayıtlar Selçuklu ve Anadolu Beylikleri ile ortak özelliklere sahiptir. Orhan Gazi’nin azadlı kölelerinden Tavaşi Şerafeddin’e Mekece’de vakfettiği Hankah’ın H.724/M.1323-24 tarihli Farsça vakfiyesinde şuhûdü'l-hâl başlığı yoktur. Şahidlerin isimleri vakfiyenin altına ve kenarına olmak üzere iki grup halinde yazılmıştır. Vakfiyenin yan tarafında “şehide bihi Sultan bin Orhan”, “şehide bi-zalik Süleyman bin Orhan”, “şehide bihi İbrahim bin Orhan”, “şehide bi-mazmûnihî Mahmud bin Ebubekir gaferallahu lehumâ”, “şehide bi-mazmûnihî Dolacı? bin Cemaleddin el-hafız”, “şehide bi-mazmûnihî Mehmed bin Mahmud el-mütetabbib? bi-hattihî”, “şehide bi-mazmûnihî Abdulvahid bin Mehmed es-Sivâsî gaferallâh” şeklinde kaydedilen şahid isimleri Osmanlı hanedanı hakkında

⁸⁶⁰ Halil Sahillioğlu, “Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, X (1973), s.158.

⁸⁶¹ M. Z. Oral, “Yatağan Mürsel Vakfiyesi”, s.340.; Yine H.818/M.1415-16 tarihli Karamanoğlu Ali Bey vakfiyesinde şahitlerin isimleri “Şehede bi-hükmi’l-hâkimi’l-muvakki’ a’lâhû bimâ vakfuhu’l-vâkıf’l-mezkûr a’lallâhu kadrahu ala vechi meşrûh fih” başlığı altında kaydedilmiştir. Fakat İbrahim Bey’in H.835/M.1431-32 tarihli Karaman İmaretî vakfiyesinde başlık kullanılmamış şahitlerin şehadet kayıtları “Şehede bi-ikrârî’l-vâkıf”, “Şehede bi-zâlik” şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca bu vakfiyede katibin de kendi ismini şahitler arasında zikrettiğini görüyoruz. Katip imzasını şu şekilde kaydetmiştir: “Eşhedu bi-zâlik ve ene Yusuf bin Üveys el-kâtib” (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmaretî Vakfiyesi”, *Belleten*, I/1, Ankara 1937, s.46-127.); H.863/M.1458-59 tarihli Ahmed Bey’in kızı Hondi Hanım’ın Turgutoğlu türbesi için tanzim ettirdiği vakfiyesinde şuhûdü'l-hâl “min şuhûdü’l-mazmûn” şeklindeki bir başlık altında kaydedilmiştir. Şahitlerin isimleri ise, başında herhangi bir Arapça ibare olmaksızın yazılmıştır. Yine Pir Hüseyin oğlu Ahmed Bey’e ait H.835/M.1431-32 tarihli bir vakfiyede de Hondi Hatun vakfiyesinde olduğu gibi “şuhûdü’l-mazmûn” başlığı kullanılmıştır. (M. Zeki Oral, “Turgut Oğulları, Eserleri-Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, III (1956), resim.3a.)

bilinmeyen pek çok hususu aydınlatmaktadır. Vakfiyenin altındaki şahidlerin isimleri “Çoban bin Osman”, “Hamid bin Osman”, “Fatma Hatun binti Osman”, “Melek binti el-melik”, “Melek bin Osman”, “Pazarlu bin Osman”, “Mal Hatun binti Ömer Bey”, “Efendi bin Akpaşalı” gibi hanedan mensuplarına ait isimlerden oluşmaktadır.

Orhan Gazi’nin vefat eden oğlu Süleyman Paşa için yaptığı vakfin H.761/M.1359-60 tarihli vakfiyesinde şuhûdü’l-hâl başlığı kullanılmamış, şahidlerin isimlerinin başına “şehide bima fihî” ibaresi yazılmıştır. Aynı özellik I. Murad’ın H.787/M.1385-86 tarihli Bursa İmareti vakfiyesinde de görülmektedir.

Bahaeddin Paşa’nın Serez’deki zaviyesi için tanzim ettirdiği H.790/M.1388 ve H.792/M.1389-90 tarihli iki vakfiyeden H.790/M.1388 tarihli vakfiye şuhûdü’l-hâl başlığı kullanılan ilk Osmanlı vakfiyesidir. H.792/M.1389-90 tarihli vakfiyede başlık kullanılmamıştır. Şuhûdü’l-hâl başlığı kullanılan H.790/M.1388 tarihli vakfiyede şahid isimlerinin başında ayrıca “şehide bimâ fihî” kaydı vardır. H.792/M.1389-90 tarihli vakfiyede ise şahid isimlerinin başında bu döneme ait diğer vakfiyelerden farklı olarak “şehide’l-vakfiyye ve bi’s-sübût” ibaresi kullanılmıştır.

Yine Yıldırım Bayezid devri vakfiyelerinden H.801/M.1398-99 tarihli Ali Bey bin Karlı vakfiyesinde şuhûdü’l-hâl başlığı kullanılmamış isimlerin başında ise “yeşhedu bimâ fihî” kalıbı kullanılmıştır.

Yakut Paşa’nın Amasya’daki vakıflarının H.810/M.1407-08 tarihli vakfiyesi⁸⁶² ile Umur Bey’in H.818/M.1415-16 tarihli vakfiyesinde⁸⁶³ şuhûdü’l-hâl başlığı kullanılmıştır. Bununla beraber isimlerin başına “şehide bimâ fihî” ibareleri de eklenmiştir.

XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılda şuhûdü’l-hâl başlığı yaygınlık kazanmakla beraber bazı vakfiyelerde başlığın kullanılmadığı da görülmektedir. Mesela H.869/M.1464-65 tarihli Hacı Kemaleddin İsmail Bey’in Medrese vakfiyesi de şuhûdü’l-hâl başlığı taşımaz. Bu vakfiyede başlık olmadığı için şahid isimlerinin başında “şehide bimâ fihî” ibaresi kullanılmıştır.⁸⁶⁴ XVI. yüzyıldan sonra şuhûdü’l-hâl başlığı bütün vakfiyelerde ortak bir özellik halini almış ve standart bir yazım şekline kavuşmuştur.

⁸⁶² Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.234.

⁸⁶³ Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.240.

⁸⁶⁴ Tayip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.206.

Şuhûdü'l-hâl başlığı vakfiyelerin sicillere kaydedilen nüshalarına da kaydedilmektedir. Mesela Üsküdar kadılığına ait en eski tarihli vakfiye olan H.921/M.1515-16 tarihli vakfiyenin⁸⁶⁵ şahidleri “şuhûdü'l-mazmûn” başlığı altında “Koca Mustafa b. Salih ve Fethi b. Mustafa” şeklinde kaydedilmiştir. Üsküdar kadılığı sicilleri içerisinde yer alan H.925/M.1519 tarihli Arapça vakfiyenin şahidleri ise şuhûdü'l-hâl başlığı altında kaydedilmiştir.⁸⁶⁶ H.921/M.1515-16 tarihli vakfiyede bulunan şahidler herhangi bir unvanı taşımazken, H.925/M.1519 tarihli vakfiyede isimleri bulunan beş şahidin üçünün müezzin olduğu dikkat çekmektedir.

2.6.4. Tarih Kaynağı Olarak Vakfiyelerin Önemi

Vakfiyeler sayesinde bir dönemin iktisadî, ictimai, idarî ve dînî tarihi, şehir ve iskan tarihi ile o yerin tarihî topoğrafyası incelenebilir. Bu sayede, toplumların yapısı ve hayat şartları, şehirlerin nasıl kurulduğu ve iskan edildiği, yeni mahallelerin nasıl oluştuğu, su kaynaklarının temini, yurt ve imaret tesisleri, sağlık kurumlarının tesisi, sanat ve ticaret mallarının dağılımı, bir yerin ticarî faaliyetleri, halkın hayat seviyesi, eşya ve para kıymetleri, vergilerin mahiyeti, vakıf müesseselerin gelişimi hakkında bilgi edinilebilir.⁸⁶⁷

Vakfiyeler mahallî tarih çalışmalarına Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı arkeolojisi bakımından da katkı sağlamakta olup, günümüze ulaşmayan bir çok mimarî eserin varlığını vakfiyelerden öğreniyoruz. Yine vakfiyelerde geçen fakat günümüzde mevcut olmayan yerleşim yerlerinin tarihi açısından vakfiyeler önem arz etmektedir.⁸⁶⁸

Vakfiyeler Osmanlılarda hükmî şahsiyet kurumunun ortaya çıkışı ve gelişimini belgelemek ve vakıf işletmelerinin mahiyetini anlamak bakımından da önemlidir. Vakfiyeler, vakıf eserlerin işlevinin nasıl, kimler tarafından ve gerekli maddi kaynağın nerelerden temin edilerek ve hangi şartlara bağlı olarak sürdürüleceğini bildirir. Bu özellikleri dolayısıyla vakfiyeler yapı ve yapı topluluklarının tarih boyunca ne tür bir anlayış içerisinde yönetildiğini gösterir ve yönetimin hukukî şart ve esaslarını

⁸⁶⁵ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.55a. Bu vakfiye Müezzin Hasan b. Ali'ye ait olup Müezzin Hasan evini ve bahçesini Ramazanda bir hatim okunmak şartı ile Mehmed Paşa Camii'ne kim hatip olursa ona vakfetmiştir. Türkçe tanzim edilmiş olan bu vakfiye Müezzin Hasan'ın müteveli tayin ettiği İbrahim b. Abdullah'ın talebi ile kaydolunmuştur.

⁸⁶⁶ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.101b.

⁸⁶⁷ Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, s.5.

⁸⁶⁸ Refet Yinanç, “Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8-12 (1970-74), s.17-21.

belirler.⁸⁶⁹ Vakfiyeler vakıf kurucusunun hangi gaye, düşünce ve saik ile malını ve mülkünü vakfettiğini gösteren belgeler olarak vâkıfın dünya görüşü, hayat felsefesi hakkında da bizi bilgilendirir.⁸⁷⁰

Sultanların ve hanedan mensuplarının vakfiyeleri bu kişilerin hayatları ve şahsiyetleri hakkında bilgiler verir. Mesela Orhan Gazi'ye ait H.724/M.1323-24 tarihli vakfiye bu açıdan çok değerli bilgiler sunmaktadır. Bu vakfiye yayınlanana kadar Osman Bey'in vefatında iki yada üç oğlunun olduğu biliniyordu. Bu vakfiyenin şuhûdü'l-hâl kısmında geçen isimlere göre Osman Bey'in Orhan Bey'den başka Çoban, Hamid, Melek ve Pazarlı isminde dört oğlu ve Fatma isminde bir kızı olduğu anlaşılmaktadır. İsmi kesin olarak bilinen Alaaddin Bey'in isminin şahidler arasında bulunmaması ise iki sebeple açıklanabilir. Alaaddin Bey ya taht çekişmelerinden dolayı merkezden uzakta idi, ya da Alaaddin isim değil lakap olup vakfiyede geçen isimlerden birinin Alaaddin Bey olma ihtimali vardır.⁸⁷¹

Vakfiyeler tarihi şahsiyetlerin biyografilerini aydınlatmak bakımından da önemlidir. Mesela Sinan Paşa'nın hayatına dair bilgi veren biyografi eserlerinde onun babasının adına rastlanmamaktadır. Sinan Paşa Arşivi'ndeki bir vakfiyeden 250 nolu belge babasının adının Ali olduğunu ortaya koymaktadır. Yine bu arşivdeki 95 nolu belgeden Sinan Paşa'nın Emine isimli kızının Sultan Selim Han'ın kızı tarafından torunu olduğunu ve Sinan Paşa'nın ölümünden sonra evlatlarının zarurete düştüklerini ve ellerinde kalan sarayı satmak istediklerini öğrenmekteyiz.⁸⁷²

Vakfiyeler folklorik açıdan incelenebilir. Mübarek gün ve gecelere halkın yaklaşımı ve yaşantısı, giyecek ve yiyecek isimleri, mutfak kültürü, mutfakta kullanılan araç ve gereçler, çeşitli alet edavat isimleri, vakıf tesislerinde misafir karşılama, uğurlama v.b. kayıtlar vakfiyenin bize tanıttığı önemli sosyal aktivitelerdir.⁸⁷³

Vakfiyeler sanat tarihi açısından da değerlendirilebilir. Vakfiyelerden öncelikle sanat erbabının hayatı hakkında bilgi edinilebilir. Vakfiyeler tezyinatları, tezhip özellikleri ve defter halinde ise ciltleri bakımından sanat tarihi araştırmalarına konu olmuştur. Vakfiyeler vakfiyenin yazıldığı kağıt üzerinden kağıt tarihi çalışmalarında, yazı çeşidi açısından yazı ve hat tarihi çalışmalarında kaynak olarak kullanılabilir.

⁸⁶⁹ Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", s.147.

⁸⁷⁰ Hasan Yüksel, "Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", s.311.

⁸⁷¹ İ.H. Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", s.283.

⁸⁷² Tahsin Öz, "Yemen Fatihisi Sinan Paşa Arşivi", s.173.

⁸⁷³ Mehmet Şeker, "Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri", s.11.

Selçuklulardan Osmanlılara, devlet adamı ve eşraftan ileri gelenlerin vakfiyeleri özel olarak usta hattatlara yazdırıldığı için vakfiyeler hat tarihi açısından incelenebilir. Defter olarak tanzim edilen vakfiyeleri korumak için yapılan ciltler de ciltçilik tarihi için önemlidir. Ciltlenmiş vakfiyelerde tezhip sanatının önemli örneklerini bulmak mümkündür. Ayrıca vakfiyelerin tasdiki için kullanılan mühür ve tuğralar da ayrı bir inceleme alanı oluşturacak kadar zengin bir materyal sunar.⁸⁷⁴

Vakfiyelerin diplomatik hususiyetlerinin yanısıra kültür tarihimiz bakımından üzerinde durulması gereken önemli bir özelliği de kütüphane kurucularının vakfettiği kitapların listelerini ihtiva etmesidir. XV. yüzyıldan itibaren vakfiyelerde vakfedilen mal, mülk ve eşya ile birlikte, vakfedilen kitapların bir listesi de yer almaktaydı. Çoğunluğu sadece kitap adlarından oluşan bu listelerde bazen yazar adı ve kitabın cilt sayısı da verilmektedir. Vakfiyelerdeki bu listeler kütüphanecilik mesleğinin en önemli faaliyetlerinden biri olan kataloglama çalışmalarının en eski örnekleri olarak değerlendirilmiştir. Bu vakfiyelerdeki kitap kataloglarından en eskisi II.Murad'ın Edirne'de kurduğu Darülhadis'in H.838/M.1434-35 tarihli vakfiyesinin sonunda bulunmaktadır.⁸⁷⁵

Selçuklulardan Osmanlılara kadar vakfiyeler mimarî tarih için en önemli yazılı kaynaklardır. Vakfiyeler doğrudan mimarî eserlerin tesis tarihleri ve etrafındaki binaların yakın ve uzak çevresinin tanımlanmasına yarayan birincil kaynaklardır. Anadolu'nun fethiyle başlayan imar faaliyetleri kronolojik olarak vakfiyelerle belgelendirilip bu tür mimarî eserlerin Anadolu coğrafyasındaki dağılımını yer tespiti ile yapmak vakfiyelerle mümkün olmaktadır. Vakfiyeler bu tür bir değerlendirmeye tabi tutulursa Selçuklu ve Anadolu beyliklerinin sosyal ve ekonomik tarihinin yanısıra mimarlık ve şehircilik tarihinin de etraflı bir şekilde ortaya konması mümkün olacaktır.⁸⁷⁶

Selçuklu devrinde alınan vergi çeşitlerini de vakfiyeler aracılığıyla tespit edebiliyoruz. Vâkıflar sahip oldukları arazilerin resm-i çift, resm-i bennâk, resm-i cebe, resm-i ganem, resm-i kovan, resm-i bâd u heva, resm-i arusâne gibi vergi gelirlerini

⁸⁷⁴ Mehmet Şeker, "Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri", s.15.

⁸⁷⁵ İsmail Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.82.

⁸⁷⁶ Ömür Bakırcı, "Kitabeler, Vakfiyeler ve Yazarlar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2006, c.II, s.11-12.

tekke şeyhlerine ve din adamlarına vakfedilebiliyordu. Bu vergiler Osmanlı devrinde de aynen devam etmiştir.⁸⁷⁷

Vakfiyeler XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da toplum hayatının muhtelif yönlerini aydınlatmak ve toplum örf ve geleneklerinde meydana gelen yenilikleri göstermek bakımından başka hiçbir kaynakta veya tarih eserinde bulamayacağımız bilgiler ihtiva eder. Söz gelimi, H.573/M.1177-78 tarihinde Mardin'de ve H.699/M.1299-1300'de Amasya'da tesis edilen iki vakfın vakfiyesinde, minarelerin ışıklandırılması,⁸⁷⁸ yine H.723/M.1323'te Bursa'da ve H.733/M.1332-33'te Divriği'de tesis edilen vakıfların vakfiyelerinde mevlid okutulmasına ilişkin şartlar yer almaktadır. Yine şehir ve köylerde konaklama adetlerini anlamamızı sağlayan vakfiyeler, zaviyeye gelen misafirlerin, tarikat mensubu olup olmama durumuna göre muamele gördüğünü, tarikat mensubu değil iseler, üç gün misafir edileceklerini, eğer tarikat mensubu iseler istedikleri kadar kalabileceklerini göstermektedir. Fakirlere ekmek yardımı gayesiyle minarelerden sıcak pide atılması gibi ilginç ayrıntıları yine vakfiyelerden öğreniyoruz.⁸⁷⁹

Vakfiyeler Selçuklularda fakirlerin kendi imkanlarıyla karşılayamayacakları masraflarının vakıflardan karşılandığını, hanlara gelen fakir hastaların iyileşinceye kadar tedavi edildiklerini ve ölen yoksul kimselerin kefen ve cenaze masraflarının vakıftan karşılandığını göstermektedir.⁸⁸⁰

Vakfiyeler, Anadolu Selçuklularında vakıfların gayri müslimlerin İslamlaşmasında teşvik edici roller üstlendiğini de gösterir. Receb 598/Mart-Nisan 1202 tarihli vakfiyesine göre, Anadolu Selçuklu ümerasından Şemseddin Altun-aba, vakfetmiş olduğu 18 odalı bir hanın gelirinin 1/5'ini İslâmı kabul eden Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler'in yemek, elbise, ayakkabı vs. gibi ihtiyaçlarının karşılanması, sünnet edilmeleri ve namaz kılabilecekleri kadar Kuran öğrenmeleri için ayırmıştır.⁸⁸¹

Vakfiyeler adlarına vakıf tesis edilerek malî yönden desteklenen tarikatların siyasi rollerini de aydınlatır. Selçuklu vakfiyeleri Vefâiyye, Bedeviyye, Rifâiyye ve Mevlevî tarikatlarının devlet tarafından himaye edildiğini ortaya koymaktadır.⁸⁸²

⁸⁷⁷ M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler", s.163.

⁸⁷⁸ Hasan Yüksel, "Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar", s.324.

⁸⁷⁹ S. Bayram, A. H. Karabacak, "Şahîp Ata Fahrüddin Ali...", s.53.

⁸⁸⁰ Osman Turan, "Celâleddin Karatay Vakıfları", s.57-58.

⁸⁸¹ Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi", s.208-211.

⁸⁸² Bazı Anadolu Selçuklu sultanları veya yerel beyler mensup oldukları veya hürmet ettikleri tarikat şeyhlerine mezraa, karye ya da bir kısım arazileri bağışlamışlardır; fakat şeyhlere verilen bu arazi vakıf adı altında yapılmış

2.7. MÜRÂSELE

Mürâsele, kazasker ve kadıların mahkeme görevlilerine ait tayin yazıları ile diğer resmî şahıs veya makamlara yazdıkları resmî belgeler şeklinde tanımlanabilir.⁸⁸³ Mürâseleler arasında nâib tayinleriyle ilgili olanlar olduğu gibi katip ve muhızır tayinine ait olarak düzenlenmiş olanlarına da rastlanmaktadır. Mürâselelerden bir kısmı da idarî işlerle ilgili olarak yazılmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında Debbağzâde Numan Efendi tarafından yazılan *Tuhfetu's-sukûk* isimli eserde mürâseleler dört gruba ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi “Fasl fî mürâselâtı'l-ihzâr” başlığı taşımakta olup *Zabite hitaben mürâsele*, *Da'vet mürâselesi* ve *Rahibe hitâben mürâsele* şeklinde üç farklı örnekle mahkemeye celb için yazılan mürâseleleri tanıtmaktadır. İkinci tür mürâseleler ise “Fasli fî mürâselât alâ mûcibi'l-evâmir ve't-temessükât” başlığı altında kadıların merkezden gelen emir ve hükümler üzerine yazdıkları mürâseleleri tanıtmakta olup “Berât-ı âl-i şân mucebince tımar zabt mürâselesi”, “bi'l-emânet tımar zabtı mürâselesi”, “mütevelli temessükü mücebince zabt mürâselesi”, “buyuruldu mücebince mütesellimlik mürâselesi”, “buyuruldu ve kethüdâ mektubu müceblerince zâbitlik mürâselesi” şeklinde muhtelif örneklerden oluşmaktadır. Debbağzade üçüncü mürâsele türünü ise “Fasl-ı mürâselât-ı inâbe” başlığı altında nâib tayinlerine ayırmıştır. Bunlar “Mürâsele-i niyâbeti mansıb”, “Arpalık mürâselesi”, “Ma'îşet mürâselesi”, “Nâhiye mürâselesi”, “Mahkeme mürâselesi” şeklinde sınıflandırılmıştır. Dördüncü mürâsele türü ise “İbkâ-i niyâbet mürâselesi”, “Bâb temhîri mürâselesi”, “Umûr-ı vilâyete müte'allik mürâsele”, “Zâbit nasbıyla dem-i heder mürâselesi”, “Haşerât-ı arz için tenbih mürâselesi”, “İzinnâme-i bıkır”, “İzinnâme-i seyyibe”, “İzinnâme-i kefare sûreti”, “Mürd olan keferenin defnine izin tezkiresi sûreti” ve “Resm-i kısmetin rû'yetini müş'ir tezkire sûreti” şeklinde muhtelif konu başlıklarından oluşmaktadır.⁸⁸⁴

Bu sınıflandırmadan XVIII. yüzyılda kadıların tayinlerin haricinde tımar tevcihleri, mahkemeye davet ve merkezden gelen emirleri tebliğ için de mürâsele yazdıkları anlaşılmaktadır.

bir tür temliktir. Bu vakıfları kuranlar tevliyetini, meşihatını ve nezaretini de bu şeyhlere ve erkek evladlarına tahsis etmişlerdir. Söz gelimi, Caca Bey Sultanöyüğü'nde Abdullah el-Bedevî'ye ait bir zaviyeyi yenilemiş ve vakıflar yapmıştır. 24 Şubat 1274'te, Giyaseddin Keyhusrev b. Kılıçarslan, Azarbeycan'dan Anadolu'ya gelen yol üzerinde zaviyesi bulunan iki Vefâî şeyhine ve evladlarına bu türden arazi vakfetmiştir. Aynı şekilde, 26 Eylül 1257 tarihinde bir Rifâî şeyhinin kendi tasarrufunda bulunan 19 karyeyi (köyü) vakfettiği görülmektedir. (Hasan Yüksel, “Anadolu Selçukluları'nda Vakıflar”, s.315-317.)

⁸⁸³ Ahmet Akgündüz, *Şerhiye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu*, s.38.

⁸⁸⁴ Debbağzâde Numan Efendi, *Tuhfetu's-sukûk*, s.30-31.

Üsküdar şeriye sicillerinde nâib tayiniyle ilgili tespit edebildiğimiz ilk mürâsele Mevlânâ Muhyiddin Efendi'nin Ma'mûre mahallesine nâib tayin edildiğine dair Üsküdar kadısı Abdurrahman tarafından yazılmış H.1008/M.1599-1600 tarihli mürâseledir. Muhyiddin Efendi'ye gönderilen mürâselede onun gördüğü davalar için yeni bir sicil tutması emredilmiştir.

“Mevlânâ Muhyiddin Efendi

Ba'de's-selâm i'lâm olunan budur ki mahrûse-i Üsküdar'dan mahalle-i Ma'mûre niyâbeti târih-i kitâbdan sana tefvîz olunmuşdur gerektir ki varup icrâ-yı ahkâm-ı şer'îyyede mücidd ve sâ'î olasın ve cadde-i emânet ve istikâmetten zerre kadar inhirâf etmeyesin ve mücedded bir sicil ittihâz idüp düşen vekâyî'î alâ vuku'ih kayıt ile takayyüd idesin. Tahrîren fî'l-yevmi'l-âşir min şehr-i recebi'l-ferd sene semâne ve elf. Nemekahû efkaru ibâdullahi Abdurrahim el-kadı be-Üsküdar”⁸⁸⁵

مولا محمد المصطفى
بعد السلام اعلام اهلان بود و ركم محروم اسكداره فله جبه
نباين تاريخ كتابدن سكا فوضن اولمى كرك كرك وارون ابران
! كلام شريعتي فقه و ساعي اولمى و جاق امانت و نفاذ
ذن قدر اخراج انميس و مخدو بر محاسب اخراج ايدوسك
دوشن و قابيل على و فوضن فدا ابله نقب ايت شريعتي
من شكر صبي الفرح سعة ثمان و الف
نقده اعطاه
عمدكم
باسمك

(Üsküdar Ş.S., No.99, vr.14b.)

Bu tarihten sonra tespit edebildiğimiz ikinci mürâsele Mevlânâ Mustafa Efendi'nin Adalar nahiyesine nâib tayin edildiğine dair Üsküdar kadısı Receb tarafından yazılan H.1029/M.1619-20 tarihli mürâseledir. Bu mürâselede onun 1029 Rebiulevvelinin başından itibaren (5 Şubat 1620) Adalar nahiyesine nâib tayin edildiği bildirilmektedir:

“Mevlânâ Mustafa Efendi el-mükerrem

Ba'de's-selâm i'lâm olunur ki işbu sene tis'a ve ısrîn ve elf rebi'u'l-evvelinin guresinden Adalar nâhiyesinin niyâbeti sana sipâriş olunmuşdur gerektir ki varup icrâ-i ahkâm-ı şer'îyye idesin ve's-selâm.

Ahvecü'l-verâ Receb el-kâdı be-Üsküdar”⁸⁸⁶

⁸⁸⁵ Üsküdar Ş.S., No.99, vr.14b.

⁸⁸⁶ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.13a.

Mustafa Efendi aynı zamanda nâibi olduğu Adalar nahiyesinin askerî miras işlemlerini kassâm-ı askerî İbrahim adına yürütmekle de görevlendirilmiştir. Bunun için kassâm-ı askerî İbrahim Efendi tarafından yazılan mürâsele şu şekildedir.

“Mevlânâ Mustafa Efendi el-mükerrem

Ba‘de’s-selâm i‘lâm olunur ki işbu sene tis‘a ve ısrîn ve elf rebi‘u’l-evvelinin gurrelerinden Adalar nâhiyesinin kismet-i askerîyesi sana sipariş olunmuşdur gerekdir ki vâki‘ olan kismet-i beyne’l-verese eyledikten sonra bu cânibe âyid ve râci olanı her re’s-i mâhda irsâl eylesin ve’s-selâm.

Mine’l-fakîr İbrahim el-kassâmü’l-askerî”⁸⁸⁷

Mürâseleler arasında kadılık mesleği bakımından ilginç örneklerle de rastlanmaktadır. Mesela başında sah kaydı bulunan ve imzasız olan bir mürâselede Üsküdar nâibinin firar ettiği, onun yerine Ömer isimli bir müderrisin padişah tarafından nâib tayin olunduğu bildirilmektedir.

“Fahru’l-müderrisîn Ömer zide ilmuḥû

Hâliyâ Üsküdar nâyibi firâr idüb umûr-ı şer‘iyye mu‘attal kalmağın yeri sana taraf-ı Saltanatdan sipariş olunmuşdur. İmdi varıp âhara tevcih olununcaya değin umûr-ı şer‘iyyeden vâki‘ olan mesâlihi adl ve hakk üzere tekayyüd idüp her husûsda ihmâl ve müsahele ve musamahadan ihtirâz eylesiniz. 13 Cümâziye’l-ûla sene 1066.”⁸⁸⁸

Mahkeme görevlilerinden muhızrların da mürâsele ile tayin olunduğuna dair elimizde nadir bir örnek bulunmaktadır. Üsküdar’da bulunan Kassâm-ı askerî mahkemesine H.1086/1675-76 yılında muhızr olarak Ahmed b. Abdullah’ın tayin edilmesi üzerine yazılan mürâsele daha önce zikredilen mürâselelerden diplomatik açıdan farklı tanzim edilmiştir. Öncelikle bu mürâselede nâib tayin mürâselelerinde bulunan elkâb yerine “Bâ‘is-i tahrîr-i hurûf budur ki” şeklinde giriş cümlesi kullanılmıştır. Ayrıca metin kısmında Ahmed b. Abdullah’ın muhızr nasb edildiği ve kendisinin de bu görevi kabul ettiği yazmaktadır. Ancak daha önceki mürâselelerde tayin olunan görevlinin görevi kabul edip etmediğine dair ikrarları bulunmamaktadır. Ahmed b. Abdullah’ın muhızrlık görevine tayinini bildiren mürâsele tarih verilerek bitirilmiştir.

“Bâ‘is-i tahrîr-i hurûf budur ki

Medine-i Üsküdar’da mahkeme-i kassâm-ı askerîye taraf-ı şer‘-i kavîmden bir muhızr nasb ve ta‘yîn olunmak lâzım olmağın hâfizu’l-kitâb Ahmed b. Abdullah nâm kimesne taraf-ı şer‘den muhızr nasb ve ta‘yîn olunub ol dahî kabul ve hizmet-i lâzimesin edâya müteahhid olmağın bu hurûf ketb olunup yedine vaz‘ olundu fi’l-yevmi’l-hâmis ve’l-ısrîn min Recebi’l-mürecceb li-sene sitte ve semânîn ve elf.”⁸⁸⁹

⁸⁸⁷ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.13a.

⁸⁸⁸ Üsküdar Ş.S., No.215, vr.101a.

⁸⁸⁹ Üsküdar Ş.S., No.273, vr.69b.

Sicillerde muhızır tayini ile ilgili XVII. yüzyılın başlarına ait ikinci bir örnek daha mevcuttur. Bu mürâsele ilkinden farklıdır. Üsküdar nâibi Abdullah Efendi'nin muhızır tayinine ait 19 Zilhicce 1030/4 Kasım 1621 tarihli bu mürâselede elkâb ve dua cümleleri diğer bütün mürâselelerden farklı olarak düzenlenmiştir:

“Şeri'ât nisâb Efendi hazretleri dâme mecduhû
Vird-i da'avât-ı sâfiyye ve tahrîr-i teslimât-ı vâfiyye ithâfından sonra inhâ-i
muhlisleri budur ki [muvasıl]-ı varaka Ebu Bekir [Efendi] mahkeme-i
şerîfelerinde muhızır nasb ve ta'yîn olunmuşdur vusûlünde mercûdur ki
merkûm bendeleri hizmet-i ihzârîye ile istihdam buyurula bâkî hemîşe der-
seccâde-i şerîfe dâim bâd tahrîren fî 19 Zilhicce'ti'ş-şerîfe sene 1030.
Muhibb-i muhlis Abdullah
En-nâib be-Üsküdar”⁸⁹⁰

H.1094/M.1682-83 tarihli bir mürâsele ise Üsküdar'da Küçük mahkeme adlı yeni bir mahkemenin varlığını ortaya çıkarmaktadır. Mevlânâ es-Seyyid Ahmed Efendi'nin bu mahkemeye tayini dolayısıyla yazılan mürâselede daha öncekilerde rastlamadığımız bir şekilde tayin belgesi mürâsele şeklinde nitelendirilmiştir:

“İzzet-me'âb Mevlânâ es-Seyyid Ahmed Efendi kâmyâb
Bâ'de't-tahiyetü's-sâfiyye inhâ olunur ki işbu sene erba'a ve tis'in ve elf
Şevvâli'l-mükerrremi guresinden Küçük mahkeme niyâbeti tarafımızdan size
sipârîş olunmağla mürâsele tahrîr olunmuşdur gerekdir ki varup gurre-i
merkûmdan mahkeme-i merkûmede hizmet-i niyâbetde olup tarîk-i câddeden
inhirâfa cevâz göstermeyesiz ve's-selâm hurrire fî şehri'l-merkûme li-
seneti'l-mezbûre
Mine'l-muhlis el-hâc Mustafa el-kâdı bi-medine-i Üsküdar”⁸⁹¹

H.1107/M.1695-96 yılına ait bir mürâseleden Üsküdar kazasının sâbık Rumeli kazaskeri Mustafa Efendi'ye arpalık olarak verildiğini ve kazasker Musfafa Efendi'nin müderrislerden Mehmed Efendi'yi kendi adına Üsküdar nâibi tayin ettiğini öğreniyoruz:

“Umdetü'l-müderrisîni'l-kirâm Mehmed Efendi el-müfehham
Ba'de't-tahiyetü'l-vâfiyye inhâ olunur ki işbu sene seb'a ve mie ve elf
Recebü'l-ferdinin yirmi beşinci gününden Üsküdar kazası taraf-ı pâdişâhîden
bu abd-i fakîre ber-vech-i arpalık inâyet buyuruldukda târih-i mezkûrdan
kazâ-i mezbûr niyâbeti tarafımızdan size tefvîz olunmuşdur gerekdir ki
beyne'l-ehâlî icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye idüp câdde-i şer'-i Muhammedîden
inhirâf itmeyesiz ve's-selâm.
El-fakîr Mustafa el-kâdı bi-asker-i Rum ili sâbıkâ”⁸⁹²

Rumeli kazaskerine ait bir mürâsele ise Küçük mahkeme adıyla bilinen mahkemeye nâib tayinlerinin Rumeli kazaskerliği vasıtasıyla yapıldığını göstermektedir. Üsküdar emekli kazaskerlere arpalık olarak verildikten sonra nâib

⁸⁹⁰ Üsküdar Ş.S., No.139, vr.61a.

⁸⁹¹ Üsküdar Ş.S., No.291, vr.46a.

⁸⁹² Üsküdar Ş.S., No.319, vr.(24-25. varaklar arası numarasız)

tainleri bunlar vasıtasıyla yapılmıştır. Bu mürâseleyle göre sâbık Rumeli kazaskeri İbrahim kendisine arpalık olarak verilen Küçük mahkemeye kendisi adına dava görmek üzere es-seyyid Abdülatif Efendi'yi tayin etmiştir. Bunun üzerine tanzim edilen mürâsele şu şekildedir:

“Mefharü'l-kudât es-seyyid Abdülatif Efendi el-muhill/el-müseccil?

Tahiyyat-ı lâyika ithâfiyla inhâ olunur ki arpalığımız olan Üsküdar'ın mahkeme-i suğrası niyâbeti sene-i cedîde Muharreminden size sipâriş olunmuşdur memûldür ki icrâ-yı ahkâm-ı şer'iycede bezl-i makdûr eyleyesin ve's-selâm.

El-fakîr İbrâhim el-kâdı bi-asker-i Rum ili sâbık”⁸⁹³

Nâiblerin dışında mahkeme katiplerinin de kadı tarafından seçilerek tayin edildiğini Üsküdar şeriye sicillerinde yer alan katip tayini ile ilgili mürâselelerden anlıyoruz. Mesela Üsküdar kadısı Abdülhâdî Efendi, Üsküdar mahkemesine bağlı Bâb nâibliğine Mehmed Efendi'yi “ehl-i ilim” ve “ehl-i kalem” olduğu için katip olarak tayin etmiş ve kitabet hizmetinde istihdam edilmesini istemiştir:

“İzzet-me'âb şerî'at-nisâb Bâb nâibimiz efendi kâm-yâb

Ba'de's-selâm inhâ olunur ki bâ'isü'l-mürâsele fahrü'l-kuzât Mehmed Efendi ehl-i ilm ve ehl-i kalem kimesne olmağla mezbûru mahkeme-i Bâb'da kâtib nasb ve ta'yîn eylemişizdir. Gerekdir ki mezbûru mahkeme-i merkûme kitâbeti hizmetinde istihdâm edesiz ve's-selâm fî'l-yevmi'l-hâmis min şehr-i Ramazânî'l-mübârek li-sene tis'a ve selâsîn ve mie ve elf. El-fakîr Abdülhâdî el- kâdı be-medinet-i Üsküdar.”⁸⁹⁴

Üsküdar mahkemesi görevlileri arasına geç tarihlerde katılan mukayyidlerin tainleri için de mürâsele yazıldığı görülmektedir. Meselâ Üsküdar'da Küçük mahkeme diye bilinen mahkemenin katiplerinden Mustafa Efendi'nin mukayyid olarak tayin edildiğini bildiren ve Üsküdar kadısı Ahmed Ata Efendi tarafından yazılan mürâsele H.1138/M.1725-26 tarihli olup Küçük mahkeme nâibine hitaben yazılmıştır:

“Fahrü'l-müderresîni'l-mükerrem mahkeme-i sağırde nâibimiz olan Efendi hazretleri ba'de's-selâm ifhâm ve inhâ olunur ki mahkemenizde kâtib olan Mustafa Efendi muhlislerini mukayyid nasb ve ta'yîn eylemişizdir gerekdir ki merkûmî hizmet-i lâzimesi olan mukayyidlik umûrunda istihdâm eyleyesin ve's-selâm.

Mine'l-fakîr Ahmed Atâ el-mevlâ hâlâ be-medinet-i Üsküdar.”⁸⁹⁵

Üsküdar sicillerinde yer alan mürâseleler XVI. yüzyılın sonundan XIX. yüzyıla kadar hem bu belge türünün diplomatik bakımdan gelişimini hem de mahkeme personelinin tayin prosedürlerini göstermesi bakımından önemlidir. Mürâseleler ayrıca

⁸⁹³ Üsküdar Ş.S., No.304, vr.49b.

⁸⁹⁴ Üsküdar Ş.S., No.377, vr.74.

⁸⁹⁵ Üsküdar Ş.S., No.374, vr.53a.

kadınların tayinler konusundaki yetkilerinin sınırları hakkında da bizi bilgilendirmektedir.

2.7.1. Mürâselelerin Diplomatik Özellikleri

Mürâselelerin diplomatik özellikleri elkâb, metin ve imza olmak üzere üç başlıkta incelenebilir.

2.7.1.1. Elkâb

Mürâselelerde elkâb yazıldığı kişinin müderris veya kadı olmasına göre değişmektedir. Müderrisler için genelde “Fahru’l-müderrisîn”⁸⁹⁶, “Fahru’l-müderrisîn-i kirâm”⁸⁹⁷, “Fahru’l-müsta‘idîn”⁸⁹⁸, “Umdetü’l-müderrisîni’l-kirâm”⁸⁹⁹ v.b. elkâblar kullanılmaktadır. Kadılar için ise genelde isminden önce “mevlânâ” elkâbı kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra seyyid ve şeriflerden olan kadılar için ayrıca “İzzet-me’âb”⁹⁰⁰, “Mefharü’l-kudât”⁹⁰¹ v.b. elkâbların da kullanıldığı görülmektedir.

Elkâb cümlesinde kadı veya müderrisin elkâbından sonra ismi yazılmakta ve isminden sonra ise yine derecesine göre bir dua cümlesi eklenmektedir. Üsküdar sicillerinde geçen mürâselelerden tespit edilebildiği kadarıyla bu tür dua ifadeleri arasında “zîde ilmuhû”⁹⁰², “kâm-yâb”⁹⁰³, “el-mükerrem”⁹⁰⁴, “el-müfehham”⁹⁰⁵ gibi dua cümlelerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

2.7.1.2. Metin

Mürâselelerde elkâb cümlesinden sonra bir giriş cümlesi ile metin kısmına geçilmektedir. Bu giriş cümleleri ise her mürâselede farklı olabilmektedir. XVI ve XVII. yüzyıllarda Üsküdar kadınlarının tanzim ettiği mürâselelerde genelde “Ba‘de’s-selâm i‘lâm olunur ki”⁹⁰⁶, “Ba‘de’s-selâm inhâ ve i‘lâm olunan budur ki”⁹⁰⁷, “Bâ‘de’t-

⁸⁹⁶ Üsküdar Ş.S., No.215, vr.101a.

⁸⁹⁷ Üsküdar Ş.S., No.332, vr.1b.

⁸⁹⁸ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.25b.

⁸⁹⁹ Üsküdar Ş.S., No.319, vr.(24-25. varaklar arası numarasız)

⁹⁰⁰ Üsküdar Ş.S., No.291, vr.46a.

⁹⁰¹ Üsküdar Ş.S., No.304, vr.49b.

⁹⁰² Üsküdar Ş.S., No.215, vr.101a.

⁹⁰³ Üsküdar Ş.S., No.332, vr.1b.

⁹⁰⁴ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.13a.

⁹⁰⁵ Üsküdar Ş.S., No.319, vr.(24-25. varaklar arası numarasız)

⁹⁰⁶ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.13a.

⁹⁰⁷ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.25b.

tahiyyetü's-sâfiyye inhâ olunur ki"⁹⁰⁸, "Tahiyyat-ı lâyika ithâfıyla inhâ olunur ki"⁹⁰⁹, "Ba'de't-tahiyyeti'l-vâfiyye inhâ olunur ki"⁹¹⁰ cümleleri kullanılmıştır.

Metin kısmında giriş cümlesinin ardından tayin tarihi yazılmaktadır. Genelde "işbu sene" ifadesiyle başlayan tarih kısmı bazen gün, ay ve yıl olarak açıkça yazılırken, bazen de "gurre" veya "sene-i cedîde" gibi kısaltma ve atıflarla da belirtilebilmektedir. Görevin başlama tarihi belirtildikten sonra, tayin olunan yer ve görevin ismi kaydedilmektedir. Mürâselelerde kişinin bir göreve tayin olunduğu genelde "tefvîz olunmuştur", "sipariş olunmuştur" ifadeleriyle belirtilmektedir. Daha sonra görevlinin görevini hakkıyla, adalet ve dürüstlük üzerine yapması konusunda tavsiyeler yer almaktadır. Bunlar "câdde-i şer'i'atdan inhiraf göstermeyesin"⁹¹¹, "her husûsda ihmâl ve müsahele ve musamahadan ihtirâz eyleyesiz"⁹¹² "icrâ-i ahkâm-ı şer'îyye idesin"⁹¹³ v.b. bir cümleden oluşmaktadır. Mürâselelerin metin kısmı bu tavsiye cümlelerinden sonra genelde "ve's-selâm" ibaresi ile bitirilmektedir.

2.7.1.3. *İmza*

İmza bölümü görevlendirme yapan kişinin kimliğini tespit etmemize yarayan bölümdür. İmza bölümünde kadı, kazasker, kassâm-ı askeri gibi görevlendirme yapan kimselerin isimleri baba isimleriyle birlikte ve başında "El-fakîr", "Mine'l-muhlis", "Ahvecü'l-verâ" gibi tevazu ihtiva eden ifadelerle birlikte kaydedilmektedir. Daha sonra imza sahibinin görevi "el-kâdı", "el-kassâmü'l-askerî" v.b. ifadelerle, ve görev yeri "be-Üsküdar", "el-kâdı bi-asker-i Rum ili" v.b. ifadelerle belirtilmektedir.

⁹⁰⁸ Üsküdar Ş.S., No.291, vr.46a.

⁹⁰⁹ Üsküdar Ş.S., No.304, vr.49b.

⁹¹⁰ Üsküdar Ş.S., No.319, vr.(24-25. varaklar arası numarasız)

⁹¹¹ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.25b.

⁹¹² Üsküdar Ş.S., No.215, vr.101a.

⁹¹³ Üsküdar Ş.S., No.140, vr.13a.

3. BÖLÜM

SİCİLLERDE DİĞER RESMÎ MAKAM VE KİŞİLERE AİT BELGELER

3.1. FERMAN

Dîvân-ı Hümâyûn'dan kadı, vali veya sancak beylerine gönderilen berat ve fermanların birer suretleri şeriye sicillerine de kaydedilmekte idi. Dîvân-ı Hümâyûn kararlarının, çeşitli nizam ve yasakların tebliğine ait kayıtları ihtiva eden fermanlar ya doğrudan bir emri tebliğ etmek üzere kadılara gönderilir ya da kadıların salahiyeti dışındaki meseleler dolayısıyla, kadı halledemediği idarî ve örfî işleri Dîvân-ı Hümâyûn'a arz ederek ferman getirtir ve buna göre hareket ederdi.

Bilindiği üzere merkezden kadılıklara gönderilen fermanlar öncelikle Dîvân-ı Hümâyûn'da mühimme defterlerine, daha sonra da gönderildiği bölgenin kadı sicillerine kaydedilmektedir. Mühimme defterlerinin XVI. yüzyılın ilk yarısına ait kısımları mevcut olmadığı için bu döneme ait kadı sicillerinde kayıtlı fermanlar mühimme ve ahkam defterlerindeki eksiklikleri tamamlamaktadır.

Merkezden gönderilen fermanlar ilk dönem şeriye sicillerinde kadı tarafından tanzim olunan hüccet, ilâm, tereke gibi diğer belgelerle birlikte aynı deftere kaydedilmiştir. Bu dönem sicillerinde fermanlar genelde defterin sonunda topluca bir arada kaydedildiği gibi diğer belgeler arasında karışık olarak da kaydedilmiştir. XVII. yüzyılın başlarından itibaren bazı siciller iki yönlü kullanılmaya başlanmış ve bu defterlerde kadı tarafından tanzim edilen belgeler defterin bir başına, merkezden gönderilen belgeler ise, defter ters çevrilerek defterin diğer başına yazılmıştır. Böylece fermanlar ve diğer belgeler birbirinden ayrılmıştır.⁹¹⁴

XVIII. yüzyılda özellikle İstanbul mahkemelerinde fermanların kaydında yeni bir usul ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezden gelen emir ve fermanlar *evamir-feramin* adı altında ayrı defter serilerine kaydedilmeye başlanmıştır.⁹¹⁵

Sicillerde kayıtlı halde günümüze ulaşmış en eski fermanlar Fâtih dönemine aittir. Halil İnalcık Bursa sicilleri üzerine yaptığı çalışmalarda tespit ettiği Fâtih dönemine ait bu fermanları neşretmiştir. Fermanlar H.883-886/M.1478-1482 tarihli A.3/3 nolu Bursa sicilinde kayıtlı olup, bu defter Bursa kadısı Mevlânâ Muhiddin'in

⁹¹⁴ Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şeriyye Sicilleri", s.159.

⁹¹⁵ Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s.79.

zamanına aittir. Defterde fermanlardan bir kısmı, doğrudan doğruya “Sûret-i hükm-i sultanî” başlığı ile aynen kopye edilmiştir. Bir kısmı ise “Dergâh-ı mu‘âllâmdan hükm-i hümayun vârid olup” diyerek hükmün hülâsasını vermekte ve kadılıkça yapılan muameleyi altına ilâve etmektedir. Toplam on beş tane olan bu fermanların iki tanesi Anadolu eyaleti kadılarına, bir tanesi kadılara ve sancak beylerine ortak olarak, bir tanesi Bey sancağı (Bursa) kadılarına, beş tanesi Bursa kadısına, bir tanesi müştereken Tokat ve Bursa kadılarına, diğerleri muhtelif şahıslara hitaben yazılmıştır.

Bursa sicillerindeki fermanlar tarih bakımından en eski belgeler olup Fâtih dönemine ait fermanları ihtiva eden başka bir sicil mevcut değildir. İstanbul’a ait siciller arasında fermanların kayıtlı bulunduğu ilk sicil Üsküdar’ın Yavuz Sultan Selim dönemine ait H.919-927/M.1513-1521 tarihli sicildir.

Üsküdar kadılığının H.920-958/M.1514-1551 yılları arasındaki 38 yıllık dönemi içine alan 15 sicilde 100 kadar ferman bulunmaktadır. Bu kayıtların yıllara göre dağılımına bakıldığında yılda ortalama iki fermanın sicile kaydedildiği anlaşılmaktadır. H.942/M.1535-36 yılında sicile kaydedilen ferman sayısında büyük bir artış olmuş ve H.941/M.1534-35 yılında bir ferman kaydedilmişken H.942/M.1535-36 yılında 8 ferman kaydedilmiştir. Üsküdar kadı sicillerinin ihtiva ettiği ilk fermanlar genellikle Gebze kadısına ve Kocaeli sancak beyine yazılmıştır. Fermanlardan 18’i Üsküdar, diğerleri ise Gebze ve Kocaeli ile ilgilidir. Üsküdar ilk dönemlerde Gebze kadılığına bağlı olduğu için, müstakil bir kadılık bölgesi oluncaya kadar merkezden yazılan fermanlar Gebze kadısı adına gönderilmiştir. Bu döneme ait fermanlar Üsküdar’dan daha çok Gebze’yi ilgilendiren konulara hasr edilmiştir. Mesela 1 numaralı defterde Üsküdar ile ilgili ferman bulunmamaktadır.

Üsküdar sicillerinde yer alan fermanların başlıklarında hükmün hangi kadıya gönderildiği veya hangi konuya ait olduğu hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Mesela, Gebze kadısına gönderilmiş bir hüküm “Hâzâ sûretü’l-hükmi’l-pâdişâhî an yed-i za‘îm-i Gekvize” başlığını⁹¹⁶, Ulaklarla ilgili bir hüküm de “Ulak hükmüdür” şeklinde Türkçe bir başlığı⁹¹⁷ veya kunduracı esnafını ilgilendiren bir ferman “Sûret-i hükm kunduracılara gelmiştir”⁹¹⁸ başlığını taşımaktadır.

⁹¹⁶ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.112b.

⁹¹⁷ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.111b.

⁹¹⁸ Üsküdar Ş.S., No.7, vr.60b.

3.1.1. Fermanların Konuları

Sicillerde bulunan emir ve fermanlar gönderildiği kadılık bölgesiyle alakalı olabildiği gibi, ülke geneline gönderilmiş de olabilmektedir. Bu sebeple sicillerde her türlü konuda ferman bulmak mümkündür.

Fermanlar gönderildiği bölge veya meseleye göre çok farklı konuları ihtiva etmektedir. Mesela Bursa sicillerinde kayıtlı olup Halil İnalcık tarafından neşredilen Fâtih dönemine ait fermanlar askerî ve idarî meselelerin yanı sıra, Osmanlının kurum ve teşkilatlarına kaynaklık edecek bilgiler de ihtiva eder. Mesela bu fermanlardan bir tanesi kadı ve maiyetindeki naip ve kâtiplerin alabilecekleri resm miktarlarını tespit eden bir kanûnî düzenlemeyi ihtiva eder. Fermanlar arasında gümüş ve eski akçe yasaknamesi gibi malî konularda olanları mevcut olduğu gibi, Fâtih'in Anadolu topraklarını tımar sistemine çevirmesine dair tımar sistemiyle ilgili çok önemli meseleleri aydınlatanları da mevcuttur. Malî konuların yanı sıra Osmanlı Devleti'nde askerî sınıflarla ulema sınıfı arasındaki rekabet ile ilgili fermanlara ve Osmanlı hanedanı hakkında bir fermana da tesadüf edilmektedir. İnalcık'ın yayınladığı bu fermanlardan biri şehzade Bayezid'den, diğer bir tanesi şehzade Cem'den bahsetmektedir.⁹¹⁹

Bursa sicillerindeki fermanlardan bir kısmı da Tayyib Gökbilgin tarafından neşredilmiş olup bunlar Kanûnî dönemine aittir. Kanûnî dönemine ait fermanlar medreselerde tahsil şekli, müderris ve talebe münasebetlerini düzenleyen usuller; ulakların reayaya zulüm ve baskılarını önleyecek tedbirler, Vezir Ayas Paşa, ya da İbrahim Paşa (Pargalı) ile ilgili emirler, acemi oğlanlarının durumları, donanmaya gerekli azeb ve kürekçilerin temin ve celbi, İstanbul'daki saray için ihtiyaç duyulan şeylerin, gıda maddelerinin sağlanması gibi konulara aittir. Aynı zamanda Bursa sicillerinde 1538 Boğdan seferi ile ilgili fermanları da görmekteyiz.⁹²⁰

Üsküdar kadılığının H.919-927/M.1513-1521 tarihli 1 numaralı sicilinde 5 adet ferman bulunmaktadır. Bunlardan birisi defterin tanzim edildiği tarihten önceki bir tarihe aittir. II. Bayezid dönemine ait olan ve tımar tasarrufu hakkında Gebze kadısına yazılan bu ferman H.896/M.1490-91 tarihli olup, yine aynı konuda yazılan H.915/M.1509-10 tarihli başka bir fermanla birlikte kaydedilmiştir.⁹²¹

⁹¹⁹ Halil İnalcık, "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fâtih Sultan Mehmed'in Fermanları", s.963.

⁹²⁰ Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer'îye Sicillerinden Örnekler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan*, Ankara 1976, s.91.

⁹²¹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.112b.

Gebze kadısına yazılan H.922/M.1516-17 tarihli hüküm⁹²² bir kanûnî düzenlemeyi ihtiva etmektedir.⁹²³ H.925/M.1519 tarihli hüküm⁹²⁴ Hüdavendigâr sancak beyine yazılmış bir adaletnamedir. H.926/M.1519-20 tarihli hüküm⁹²⁵ ise Kocaeli sancağı kadılarına kürekçi ve âlâtçı tedariki için yazılmıştır.

Üsküdar kadılığının 2 numaralı defterinde rastladığımız fermanlar Osmanlı harp tarihi, donanma meseleleri ve menzil teşkilatı bakımından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kocaeli sancağına yazılmış 14 Muharrem 926/5 Ocak 1520 tarihli hükümde donanma için Üsküdar kazasından 179 âlâtçının deftere yazılmış olduğunu görüyoruz. Aynı fermanla donanmaya yazılanların masrafları ve ücretleri için Kocaeli bölgesinde avarız vergisi toplanması emredilmekte ve Gebze ve Üsküdar kazalarının toplam 1972 hane olduğu bildirilmekte ve her haneden 15 akçe avarız toplanması istenmektedir.⁹²⁶ 2 numaralı defterde Gebze kadısına yazılmış evâsıt-ı Muharrem 927/22-31 Aralık 1520 tarihli bir fermanla ise posta amaçlı kullanılan ulak atı meselesinin halk için büyük güçlüklerle ve sıkıntılara sebep olduğu bildirilmekte ve bu amaçla halktan karşılıksız ulak atı alınması uygulamasının kaldırıldığı ifade edilerek devlet tarafından 18 atın ilgili menzillere dağıtıldığı ve bunlardan üç tanesinin de Üsküdar'a verildiği bildirilmektedir.⁹²⁷

Üsküdar Osmanlı ordusunun Anadolu sefer güzergâhındaki ilk durağı ve ordunun toplanma yeri olduğu için Üsküdar kadı sicillerinde zaman zaman bu konuya dair yazılmış fermanlar da bulunmaktadır.⁹²⁸

Üsküdar kadılığına yazılan fermanlar, Üsküdar bölgesindeki köylerin XVI. yüzyıldaki mali statüsünü göstermesi bakımından da önemlidir. Fermanlardan Üsküdar köylerinin statüleri bakımından vakıf, mülk, tımar köyleri olmak üzere üç grupta toplandığı anlaşılmaktadır. Gebze kadısına yazılan evâhir-i Cemâziyelâhir 927/29 Mayıs-7 Haziran 1521 tarihli bir ferman Nerdibanlı ve Viran köylerinin arpalık tımar olarak Mustafa Dede isimli bir katip tarafından tasarruf edildiğini göstermektedir.

⁹²² Üsküdar Ş.S., No.1, vr.96b.

⁹²³ Üsküdar sicillerinde kanuni düzenlemeleri ihtiva eden buna benzer bazı hükümler Ahmet Akgündüz tarafından neşredilmişti. Fakat bu kanunnâme, neşredilen hükümler arasında bulunmamaktadır.

⁹²⁴ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.108a.

⁹²⁵ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.116a.

⁹²⁶ Üsküdar Ş.S., No.2, vr.59.

⁹²⁷ Üsküdar Ş.S., No.2, vr.87.

⁹²⁸ 24 Şevval 941(28 Nisan 1535) tarihinde Anadolu, Karaman, Rum ve Diyarbakır kadılarına yazılan bir fermanla ordu için Rumeli'den üçyüz at satın alındığı ve bu atların geçtiği kadılıklarda yemlerinin kadı nâibleri tarafından karşılanması, kadılık bölgesinde kaç gece kalırsa yemleri için gerekli akçenin ve atların diğer ihtiyaçlarının nâiblerce satın alınıp karşılanması, atların nallanması için nalbanta ihtiyaç duyulursa nâib tarafından nalbant bulunması ve yapılan harcamaların da kadılık bölgesinde mukataadan alınarak defterlerinin tutulması emredilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.9, vr.118.)

Fermanda bu köylerin vergilerinin Mustafa Dede'ye ait olduğu ifade edilmekte ve “arpalık tımar serbest olmak kanûn-ı mukarrerdir” denilerek cürm-i cinayet, kul ve cariye müjdeganesi ve resm-i arusâne türü vergilere sancak beyi, subaşı ve adamlarının müdahale etmemesi emredilmektedir.⁹²⁹

Üsküdar kadılığında rastlanılan fermanlardan büyük bir kısmının da vakıflarla ilgili olduğu görülmektedir. Gebze kadısına gönderilen evâsıt-ı Cemâziyelâhir 928/18-27 Mayıs 1522 tarihli bir ferman Mehmed Paşa Vakfına dair olup⁹³⁰ bu vakfa ait binaların tamire muhtaç olduğu gerekli tamirler yaptırılmazsa vakıf binalarının tamamen yıkılacağı bildirilmektedir. Vakfın mali sıkıntısı dolayısıyla imam, hatip, müezzin ve kayyuma da maaşlarının yarısının verilmesi ve vakıftan tahsisatı olan diğer kimselere ise vakfın borçları bitinceye kadar para verilmemesi emredilmektedir.⁹³¹ 949 Rebiulahir evâhirinde (4-13 Ağustos 1542) Gebze kadısına yazılan bir hüküm, Abdullah Ağa vakfının gelirlerinin vakıf yöneticileri tarafından kanunsuz bir şekilde zimmete geçirildiğini göstermektedir.⁹³²

Üsküdar sicillerinde rastlanılan fermanlardan bazıları da mali hususlarla ilgilidir. Bunlar arasında ihtisap vergileri ile gümrük ve iltizam konuları ön plandadır. Bunlardan evâhir-i Zilhicce 949/28 Mart-6 Nisan 1543 tarihli hükümde Üsküdar ve Kebsud'un ihzariye ve ihtisab vergilerinin defter-i hakânîde 2000 akçe olduğu ve bu cihete (göreve) mutasarrıf olan Mehmed ve Temür isimli şahısların başka bir göreve tayin edildikleri ifade edilmektedir.⁹³³ Evâil-i Şaban 955/5-14 Eylül 1548 tarihli olup Gebze kadısına yazılan ikinci bir hükümde Üsküdar ihzar ve ihtisabı görevini yürüten Hasan oğlu Mehmed'in görev ve yetki alanı ile ilgili bir ihtilaf dikkat çekmektedir.⁹³⁴

⁹²⁹ Üsküdar Ş.S., No.2, vr.93.

⁹³⁰ Rum Mehmed Paşa'nın kurduğu Mehmed Paşa vakfıdır. Vakfın İstanbul'da cami ve imareti olduğu gibi, İstanbul dışında Ankara ve Tire'de de hayırları bulunmaktadır. (Tahsin Özcan, *Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s.259-260.)

⁹³¹ Üsküdar Ş.S., No.3, vr.111.

⁹³² Abdullah Ağa evkafının katibi Ali'nin şikayeti üzerine vakıf mütevellisi Ali ve nazırı Yusuf kendileri azatlı köle olup, yine kendileri gibi azatlı köle olan Mahmud, Mustafa, Musa, İsmail ve Sefer isimli beş kişi ile ittifak kurup İstavros köyünde bulunan bağ, bahçe, bostan ve ev gibi vakfa ait gayr-ı menkul gelirlerini zimmetlerine geçirip vakıf malına zarar vermişlerdir. Bunun üzerine yazılan hükümde vakıf şartlarına göre vakıf mallarının yeniden tespit edilmesi, vakfın zimmete geçirilen mallarının hesap edilip alınması ve bir daha vakıf malına hariçten bir kimsenin müdahale etmesine izin verilmemesi emredilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.12, vr.20)

⁹³³ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.8b.

⁹³⁴ Üsküdar ihzar ve ihtisabına berât-ı hümayun ile mutasarrıf olan Kapıcı Hasan oğlu Mehmet, Gebze ihzarına mutasarrıf olan kimsenin “sana verilen nefs-i Üsküdar ihzarıdır, nahiyesi benümdür deyu niza' idüp tasarrufuma mani' olmaktadır” diyerek kendi görev alanına müdahale ettiğini ifade etmiş ve şikayette bulunmuştur. Yapılan incelemede Kapıcı Hasan oğlu Mehmed'in beratında Üsküdar ihzariye ve ihtisabı diye yazılıp “nefs-i Üsküdar” şeklinde kayıt düşülmediği, ancak tezkiresinde “ihzar-ı Üsküdar ve tevabi'-i Üsküdar” diye kayıtlı bulunduğu görüldüğü için, Gebze mutasarrıfı haksız bulunmuş ve Kapıcı Hasan oğlu Mehmed'in tasarrufuna engel olmaması emredilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.15, vr.128a.)

Üsküdar'ı ilgilendiren fermanlardan bir kısmı da gümrük konusundaki yolsuzluk ve şikayetlerle ilgilidir. Üsküdar Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan en son yerleşim merkezi olduğu için, gümrük vergisi vermek istemeyen kimseler Üsküdar'ı kaçakçılık ve yolsuzluk faaliyetleri için bir merkez olarak kullanıyorlardı. Safer 942/Temmuz-Ağustos 1535 tarihli bir hükümde İstanbul'a gelen bazı gemi reisleri ve sandalcıların gümrüğe dahil olan kumaş ve meyve cinsinden bazı malları gümrük resmi vermemek için gizlice Üsküdar sahilinde karaya çıkartıp satmakta oldukları ve bu şekilde gümrük gelirlerine zarar verdikleri ilgili hükümde belirtilmektedir.⁹³⁵ 19 Receb 958/23 Temmuz 1551 tarihli bir diğer hükümde, İstanbul yalı gümrüğüne emin ve Galata gümrüğüne nazır olan Ali isimli şahsın Anadolu'dan Üsküdar'a gelen tüccar hakkında yaptığı şikayete yer verilmiştir.⁹³⁶ Gebze kadısına yazılmış 14 Safer 948/9 Haziran 1541 tarihine ait bir hükümde İstanbul Şemhanesine iltizam yolu ile emin olan Menteş isimli bir Yahudi'nin şikayeti yer almaktadır.⁹³⁷

8 Rebiulevvel 957/27 Mart 1550 tarihinde İstanbul kadısının müracaatı üzerine Üsküdar kadısına yazılan hükümde⁹³⁸, bazı bezirganların Bursa'dan ipek ve benzeri malları katırcılar ile Kartal'a getirdikleri, buradan da sandal ile gece karanlığında Küçükçekmece'ye çıkardıkları ve bu sebeple gümrükten vergi kaçırdıkları tespit edildiği bildirilmektedir.⁹³⁹

⁹³⁵ Üsküdar Ş.S., No.10, vr.22a.

⁹³⁶ Gümrük emini Ali'nin şikayetinden anlaşıldığına göre Anadolu'dan gelen bazı tüccarlar Üsküdar'a gelip konaklayacak yerleri olmadığı için Üsküdar halkından bazı kimselerin evlerinde misafir olmaktadır. Ayrıca bu tüccarlar Üsküdar halkı ile anlaşıp satmak için getirdikleri malları sandallar ile gece gizlice İstanbul tarafında karaya çıkararak bir kuruş vergi vermemektedirler. Emin Ali Gümrük gelirlerinin zayı olmaması için Üsküdar halkının gece sandal ile İstanbul'a mal götüremelerinin yasaklanmasını talep etmiş ve Anadolu'dan gelen tüccarın getirdikleri malları doğruca Gümrük eminine göstermelerini istemiştir. Ali'nin bu talebi uygun görülmüş ve çıkarılan hükümle Üsküdar halkının sandal ile İstanbul'a mal götüremeleri yasaklanmış, ayrıca Anadolu'dan gelen tüccarın da Üsküdar halkının evinde kalması yasaklanmış, Eski han diye bilinen handa kalmalarına müsaade edilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.15, vr.140b.)

⁹³⁷ Buna göre bazı kimseler Anadolu'dan İstanbul'a satmak için balmumu getirmekte, Üsküdar kasabası ve çevre köylerden bazı kimseler ise şemhaneye gitmesi gereken bu balmumlarını alıp kendileri Üsküdar'da işleyerek satmaktadırlar. Bu sebeple şemhaneye balmumu gelmemekte ve haliyle miri gelirin azalması söz konusu olmaktadır. Bunun üzerine kanuna muhalif iş yapan bu kimselerin uyarılması, ellerinde işlenmiş mum varsa zaptedilmesi ve İstanbul'a gelen balmumlarının doğruca şemhaneye getirilmesi emrolunmuştur. (Üsküdar Ş.S., No.12, vr.71a.)

⁹³⁸ H.927/M.1520-21-H.949/M.1542-43 tarihleri arasında Üsküdar'la ilgili meseleler dolayısıyla çıkan fermanlar Gebze kadısı adına yazılmıştır. Üsküdar kadısı adına yazılmış ilk hüküm 8 Rebi'ulevvel 957/27 Mart 1550 tarihini taşımakta olup Üsküdar kadılığının müstakil bir kadılık haline dönüşmesinin de bu tarihler civarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Üsküdar kadısına hitaben yazılmış H.935/M.1528-29 tarihli bir ferman bulunmakla beraber bu tarihten H.957/M.1550-51 senesine kadar Üsküdar mahkemesine gönderilen fermanlar yine Gebze kadısı adına yazılmıştır. Herhalde H.935/M.1528-29 tarihli ya zuhul eseri olarak Üsküdar kadısı adına yazılmış, ya da çok kısa bir süre için Üsküdar'a kadılık statüsü verilmiştir.

⁹³⁹ Adı geçen sandalcıların Üsküdar'da ikamet ettikleri tespit edilmiştir. Hükümün devamında Üsküdar kadısından öncelikle bu kişileri bulması, sonra bölgede ne kadar sandalcı ve denizde kayıkçılık yapan ne kadar adam var ise isimlerinin tespit edilmesi, ne zamandan beri kayıkçılık veya sandalcılık yaptıkları, işlerinin ne olduğu ve kazançlarının ne kadar olduğunun teftiş ve tesbit edilerek bir defter tutulması, defterin merkezden görevlendirilen Ahmet isimli görevliye verilmesi ve bundan sonra defterde ismi yazılı olmayanlara Üsküdar'da sandalcılık yaptırılmaması emredilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.15, vr.21a.)

XVI. yüzyılda bütün imparatorluk genelinde olduğu gibi Üsküdar çevresinde de günlük tüketim maddelerinden olan tuz pek çok fermana konu olmuş ve tuz darlığı ve pahalılığı sıklıkla şikayet sebebi olmuştur. Üsküdar kadı sicillerinde de bu konuda yazılmış çeşitli hükümler bulunmaktadır.⁹⁴⁰

Evâil-i Cemâziyelâhir 957/17-26 Haziran 1550 tarihinde Üsküdar kadısına yazılan bir hükümden ise, Üsküdar'da daha önce habbâz, bakkal ve kasap narhının İstanbul narhından eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Üsküdar'da cami ve imâret tamiri sırasında Üsküdar narhının İstanbul narhı ile aynı olmasına karar verilmiştir. Üsküdar fırıncıları bu karara uyup İstanbul narhı üzerine satış yaparken, bakkallar bu karara razı olmamışlardır. Kasap esnafından Nikola isimli gayri müslim de bu karara uyup İstanbul narhı üzerine iki yıl boyunca 200 dirheme et satmış fakat daha sonra kasap dükkanı açan Hüseyin isimli şahıs, İstanbul narhı 200 dirhem iken 150 dirheme et satmaya başlamıştır. Bunun üzerine Nikola şikâyetçi olmuş ve Hüseyin'in narh fiyatından et satmasını talep etmiştir. Bunun üzerine yazılan hükümde daha önce ilan edilen emre muhalif iş görülmemesi hususunda Üsküdar kadısına tenbihte bulunulmuştur.⁹⁴¹

Üsküdar sicillerinde ayrıca Yahudilerin ibadet usullerinden narh uygulamalarına ve çeşitli adlî meselelere dair çok farklı konularda fermanlara da rastlamak mümkündür.

3.1.2. Fermanların Diplomatik Özellikleri

Münşeat mecmuaları bir fermanın tanziminde altı rükun ve beş şartın mevcut olduğunu kaydetmiştir.⁹⁴² Buna göre fermanların rükunları belgede ferman kelimesinin kullanılması, fermanın muhatabına layık dua cümlesinin bulunması, fermanın yazılmasına sebep olan olayın belirtilmesi, fermanı gönderenin muradının emredilmesi, muradın açıklanması ve gerekenin yapılmasına dair dua gibi esaslardan oluşmaktadır.

⁹⁴⁰ Mesela gurre-i Şaban 937 (Mart-Nisan 1531) tarihinde İstanbul, Galata, Eyüp ve Gebze kadılarına yazılan hükümde Rumeli ve Anadolu bölgelerinden Üsküdar ve Galata'ya gemilerle tuz getirildiği ve bölge halkının kanun dışı olarak tuz satın almaları dolayısıyla tuz darlığı çekilmeye başlandığı bildirilmiştir. Bunun üzerine yazılan fermanla limanlarda olan gemilerin yanı sıra, İstanbul ve Üsküdar halkının evlerinin aranması ve bulunan tuzlara el konularak İstanbul ambarına teslim edilmesi emredilmiştir. Ayrıca tuz ambarlarından başka yerlerde tuz satışı yasaklanmış ve Mustafa isimli devlet görevlisi yasakçı tayin edilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.7, vr.75a.); Ayrıca tuz konusundaki sorunların daha sonra tekrar gündeme geldiği ve üç sene sonra Gebze kadısına yazılan bir fermanla (Zilkade 940/Mayıs1533) yasakçı tayin edilen Mustafa'nın yine tuz konusuyla ilgili olarak padişaha bir tezkire gönderdiği görülmektedir. Bu tezkirede tuz fiyatlarından şikayetçi olunmakta ve tuzun kilesinin 5 veya 6 akçeye ve en çok da 8 akçeye satıldığı söylenerek bazı amillerin Ahyolu tuzunu getirip kilesini 12 akçeye sattığı ifade edilmiş ve bunun üzerine yazılan hükümde tuzun eski narh fiyatları üzerinden satılması emredilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.9, vr.43b.)

⁹⁴¹ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.148.

⁹⁴² Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.100.

Fermanların şartları ise tuğra, padişaha yakışan ifade, muhatabın rütbesine riayet, muhatabın isminin başında dua cümlesinin bulunması ve fermanın yazılma sebebidir. Mübahat Kütükoğlu ise fermanların diplomatik özelliklerini Davet, Tuğra, Elkâb, Dua, Nakil/İbلاغ, Emir, Tekid ve Tehdid, Tarih ve Mahall-i tahrîr olarak 9 başlık altında incelemiştir.⁹⁴³

Fermanların sicillerde bulunan suretleri, asıllarından aynen kopya edildiği için, bir fermana bulunması gereken diplomatik özellikler, tuğra ve davet formülü hariç, sicil suretlerinde de bulunmaktadır. Bu sebeple sicillerde kayıtlı bulunan fermanların diplomatik özellikleri 7 başlık altında incelenebilir.

3.1.2.1 Elkâb

Üsküdar sicillerinde kayıtlı fermanlarda elkâb fermanın yazıldığı kişinin beylerbeyi, sancakbeyi veya kadı olmasına göre değişen ifadelerden oluşmaktadır. Üsküdar'ın Gebze kadılığına bağlı olduğu dönemlerde fermanlar Gebze kadısına hitaben yazılmış ve bu fermanlarda birkaç farklı elkâb cümlesi kullanılmıştır. Mesela 1 numaralı Üsküdar sicilinde tespit edilen en eski ferman H.922/M.1516-17 tarihli olup bu ferman da elkâb cümlesi “Akzâ kuzâti'l-müslimîn evlâ vülâti'l-mü'minîn Mevlânâ Gekvize kadısı” şeklindedir.⁹⁴⁴ H.949/M.1542-43 tarihinde yine Gebze kadısına hitaben yazılan bir fermana elkâb “Kıdvetü'l-kuzât ve'l-müslimîn, zübdet-i vülâtü'l-müvahhidîn mevlânâ Gekvize kadısı” şeklinde kaydedilmiştir.⁹⁴⁵ H.923/M.1517-18 tarihinde Kocaeli sancağı kadılarına yazılan fermanın elkâb cümlesi ise Gebze kadısına yazılanlardan farklı olarak “Mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'âdinü'l-fezâyil ve'l-keîâm Kocaeli sancağı kadıları” şeklinde tanzim edilmiştir.⁹⁴⁶

Üsküdar kadılığı kaza statüsü kazandıktan sonra Üsküdar kadısına yazılan bir fermana elkâb cümlesi “Fahru'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazl ve'l-keîâm Üsküdar kadısı” şeklinde oldukça kısa iken⁹⁴⁷, Üsküdar mevleviyet kadılığı olunca elkâb çok daha uzun bir şekilde kaleme alınmıştır:

⁹⁴³ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.100.

⁹⁴⁴ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.96b.

⁹⁴⁵ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.20a.

⁹⁴⁶ Üsküdar Ş.S., No.11, vr.6a.

⁹⁴⁷ Üsküdar Ş.S., No.27, vr.84a.

“Akda kuzâti’l-müslimîn evlâ vülâti’l-muvahhidîn ma‘denü’l-fazl ve’l-yakîn
hüccetü’l-hak ale’l-halk-ı ecma’în vârise-i ulûm-i’l-enbiyâi ve’l-mürselîn el-
muhahhikîn bi-inâyeti’l-meliki’l-mu‘în Mevlânâ Üsküdar kadısı”⁹⁴⁸

Sancakbeylerine yazılan fermanlarda elkâb kadılardan biraz farklıdır. H.925/M.1519 tarihinde Hüdâvendigar sancağı beyine yazılan fermanın elkâbı “Mefharü’l-ümerâi’l-kirâm merci’ü’l-küberâi’l-fihâm sâhibü’l-mücidd ve’l-ikdâm Hüdâvendigâr Sancağı Beyi” şeklindedir.⁹⁴⁹ Üsküdar sicillerinde tespit edilen ve H.945/M.1538-39 tarihinde vezir Süleyman Paşa’ya yazılmış olan bir fermanın elkâb cümlesi ise Süleyman Paşa’nın unvanına uygun olarak şu şekilde tanzim edilmiştir:

“Düstûr-ı mükerrrem, müşîr-i müfehham, nizâmü’l-âlem, müdebbir-i umuru’l-cumhur bi’l-fikri’s-sâkıb, mütemmim-i mehâmü’l-enâm bi’r-re’yi’s-sâyib, müessis-i kavâ’idi’d-devle ve’d-dîn ve’d-dünyâ, el-mahfûf-ı bi-sunûf-i letâyif-i merâtifi’l-meliki’l-a’lâ vezirim Süleyman Paşa”⁹⁵⁰

3.1.2.2 Dua

Fermanlarda fermanın gönderildiği kimsenin isminden hemen sonra, vazifesine ve derecesine uygun bir dua cümlesi bulunmaktadır. Kadılar için genelde “Allah faziletini artırsın” anlamında “zîde fazluhû”, naipler için ise “Allah ilmini artırsın” anlamında “zîde ülmuhû” dua ibareleri kullanılmıştır. Üsküdar sicillerinde tespit edilen muhtelif fermanlarda geçen dua cümlelerinin bu tanıma uygun olarak kaydedildiği görülmektedir. Mesela H.915/M.1509-10 tarihli Gebze kadısına yazılmış bir fermanın dua cümlesi “dâme fazluhû”⁹⁵¹, H.925/M.1519 tarihli Hüdâvendigâr Sancağı Beyine yazılan fermanda “zîde izzuhû”⁹⁵², H.942/M.1535-36 tarihinde Rum, Maraş, Karaman ve Anadolu vilâyetleri kadılarına müşterek yazılan fermanda “zîde fazluhüm”⁹⁵³ şeklindedir. Aynı fermanda hâssa emvâl nâzırları ve hâssa emvâl emînleri için dua cümlesi olarak “zîde kadruhüm” ibaresi kullanılmıştır. H.922/M.1516-17 tarihinde Üsküdar subaşına yazılan fermanda da “zîde kadruhû” duasının kaydedildiği görülmektedir.⁹⁵⁴ Yukarıda zikredilen vezir Süleyman Paşa’ya yazılmış fermanın ise dua cümlesi “edâmallâhu te‘âlâ ma‘âlihî” şeklinde tanzim edilmiştir.⁹⁵⁵

⁹⁴⁸ Üsküdar Ş.S., No.88, vr.30b.

⁹⁴⁹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.108a.

⁹⁵⁰ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.71b.

⁹⁵¹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.112b.

⁹⁵² Üsküdar Ş.S., No.1, vr.108a.

⁹⁵³ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.122a.

⁹⁵⁴ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.196b.

⁹⁵⁵ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.71b.

3.1.2.3. *Nakil*

Fermanlarda nakil ve iblağ kısmı fermanın yazılmasına sebep olan konunun açıklandığı bölümdür. Bu bölüme genelde “tevki‘-i refi‘-i hümâyün vâsıl olıcak ma‘lum ola ki” cümlesi ile geçiş yapılmaktadır. İncelenen Üsküdar sicillerinde de neredeyse tamamında bu cümle ortak bir ibare olarak kullanılmıştır.

3.1.2.4. *Emir/Hüküm*

Bu bölümde fermanın yazılmasına sebep olan konu hakkında padişahın emri/hükümü kaydedilmektedir. Fermanlarda nakil cümlelerinden hüküm cümlelerine genelde “imdi”, “öyle olsa buyurdum ki”, “gerekdir ki” ibareleri ile geçilmektedir. Bu ibarelerden sonra padişahın emri kaydedilmektedir. Mesela Üsküdar sicillerinden tespit edilen muhtelif fermanlarda emir cümleleri “öyle olsa buyurdum ki anda şehre satılmak için gelen esirden ve atdan ve sığırdan ve koyundan vesâyir bâcı alınmalı”⁹⁵⁶, “öyle olsa buyurdum ki hükm-i şerîfimle mezbûr subaşı varıp vusûl buldukda sen ki Gekvize kadısısın bu bâbda kendi nefsinle mübâşir olup teftîş ve tefahhus edip göresin”⁹⁵⁷, “imdi buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıgı gibi te’hîr etmeyip her biriniz taht-ı kazânızdan yazılan kürekcilerin ve âlâtıcıların emr-i sâbık mûcibince birer aylık ulûfelerin ellerine verip”⁹⁵⁸, “gerekdir ki her ferdin muktezâ-yı şer‘-i şerîf ve müsted‘â-yı kanûn-ı latîf (...) yerine getirip yaramazlık eyleyenin elbette hakkından gelesin”⁹⁵⁹ örneklerinde görüldüğü gibi fermanın muhtevasına ve muhtevanın da ehemmiyetine göre değişmektedir.

3.1.2.5. *Te’kid/Tehdid*

Ferman yazılmasına sebep olan konu ile ilgili padişahın emri nakledildikten sonra hitab olunan kişiye karşı emir ve tekid cümleleri bildirilmektedir. Üsküdar sicillerinde tespit edilen fermanlar içinde tekid ve tehdid ibareleri arasında “alâmet-i şerîfe i’timâd kılasız” ibaresi sıklıkla kullanılmıştır. Bunun haricinde “...görmekde dakîka fevt etmiyesiz”⁹⁶⁰, “...ihmâl ve müsâhele olunmakdan hazer edesiz”⁹⁶¹, “bilmiş

⁹⁵⁶ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.96b.

⁹⁵⁷ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.112b.

⁹⁵⁸ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.116a.

⁹⁵⁹ Üsküdar Ş.S., No.1, vr.108a.

⁹⁶⁰ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.122a.

⁹⁶¹ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.122a.

olasız”⁹⁶², “bu hususda tamâm-ı basiret ve ihtimam üzre [olasız]”⁹⁶³, “şöyle ki sonradan hilafı zâhir ola neticesi size âyid olub bilmiş olasız”⁹⁶⁴, “hükm-i şerifimin adem-i vüsûlü birinize isnâd oluna azille konulmayub redd-i ebedî olursuz”⁹⁶⁵ v.b. gibi tehdid ve tekid içeren ibareler kullanılmıştır.

3.1.2.6. Tarih

Fermanlarda tarih kaydı sicillerde kayıtlı bulunan diğer tarih kayıtları ile aynı formatta düzenlenmiştir. “Tahrîren fî” başlığı ile verilen tarih Arapça olarak kaydedilmiştir.

3.1.2.7. Mahall-i Tahrîr

Mahall-i tahrîr kaydı fermanın yazıldığı yeri ifade etmektedir. Padişah pay-i tahtta iken yazılan fermanlarda mahall-i tahrîr kaydı genelde “be-makâm-ı Konstantîniyye” şeklinde kaydedilmektedir. Padişah İstanbul dışında bulunduğu takdirde yazılan fermanların altında padişahın bulunduğu yer yine “be-makâm-ı ...” kalıbı ile yazılmaktadır. Mesela H.921/M.1515-16 tarihinde padişahın Kütahya’da bulunduğu sırada yazılan bir fermanın mahall-i tahrîr kaydı “be-makâm-ı Kütahya” şeklinde tanzim edilmiş ve sicile de aynı şekilde kaydedilmiştir.⁹⁶⁶ H.942/M.1535-36 tarihli bir fermanın padişah Manisa’da iken yazıldığını “be-makâm-ı Manisa” kaydından⁹⁶⁷, H.949/M.1542-43 yılında padişahın Edirne’de olduğunu “be-makâm-ı Edirne” kaydından anlıyoruz.⁹⁶⁸

3.2. NİŞAN

Nişanlar bir kimse veya bir topluluğa bir görev tebliği, bir hakkın tasarrufu, bir yerin gelirinin tahsis edilmesi, bir konuda imtiyaz veya muafiyet verilmesi sebebiyle Padişah tarafından verilen belgelerdir.⁹⁶⁹ Nişanlara berat da denilmektedir. Nişanlar yeni bir görevlendirme üzerine düzenlenebileceği gibi, ölüm dolayısıyla veya berat

⁹⁶² Üsküdar Ş.S., No.12, vr.54b.

⁹⁶³ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.54b.

⁹⁶⁴ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.54b.

⁹⁶⁵ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.71a.

⁹⁶⁶ Üsküdar Ş.S., No.2, vr.62a.

⁹⁶⁷ Üsküdar Ş.S., No.9, vr.93a.

⁹⁶⁸ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.8b.

⁹⁶⁹ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerin Dili*, s.134-136.

sahibinin feragat etmesi veyahut azil sebebiyle boşalan görevler sebebiyle de düzenlenebilirdi. Bununla birlikte berat sahibinin belgesini kaybetmesi halinde, cülus dönemlerinde ve zaman zaman yapılan tahrirlerde daha önce verilen beratlar yenilenmekte idi. Bilindiği gibi bu şekilde asılları ilgili şahıslara verilen nişanların bir suretleri de ilgili kaza kadısı tarafından şeriye sicillerine kaydedilmekte idi. Üsküdar sicillerinde de nişanlar, tespit edilebildiği kadarıyla, XVI. yüzyılın başlarından itibaren sicillere kaydedilmeye başlanmıştır.

İncelenen Üsküdar şeriye sicillerinde tespit edilebilen ilk nişan H.931/M.1524-25 tarihlidir.⁹⁷⁰ Bu nişanda Anadolu vilâyeti, Karaman, Rum ve Trabzon'da olan Kıptîlerin ve Âzâdların cizyeleri, beytü'l-malı, mâl-ı gâyibi, cürm-i cinâyeti 931 Muharreminin (29 Ekim 1524) başında 3 yıllığına 250 bin akçeye mukataaya verilmişken İstanbul'dan Bayram bin İlyas isimli âmil 10 bin akçe arttırıp 260 bin akçe mukataaya iltizâm ve kabul ettiğini beyan etmiştir. Ayrıca Bursa'dan Bîkâr Hacı Ahmed'in Bayram bin İlyas'a kefil olduğunu Bursa kadısı bir mektup ile bildirmiş ve bunun üzerine Bayram b. İlyas'a berat verilmiştir. Yazılan berat ile Bayram b. İlyas mukataaya âmil ve mübaşir tayin edilmiştir.

“Nişân-ı şerif-i âl-i şân-ı şâhî ve fermân-ı münîf-i vâcibü'l-iz'ân-ı şehinşâhî hükmü oldur ki bundan akdem vilâyet-i Anadolu'da ve Karaman'da ve Rum'da ve Trabzon'da vâki' olan Kıptîlerin ve azâdların cizyeleri ve beytü'l-mali ve mal-ı gâyibi ve cürm-i cinâyeti sene ihdâ ve selâsîne ve tis'â mie Muharreminin gurrelerinden üç yıla ikiyüzellibin akçe mukata'aya verilmiş idi hâliyâ mahrûse-i İstanbul'dan Altboğaç mahallesinden darende-i ferman-ı hümâyûn Bayram bin İlyas nâm âmil onbin akçe dahi ziyâde edip tarih-i mezkûrdan üç yıla ikiyüz altmış bin akçe mukata'aya ve üçbinyüzyirmi akçe resm-i berât ve beş yüzyirmi akçe resm-i hesâba iltizâm ve kabul edip ve nefs-i mahrûse-i Bursa'dan İncügez mahallesinden İlyas bin Mehmed ve Mücellidî mahallesinden Bîkâr Hacı Ahmed bin Hamza kefil olduklarına Mevlânâ Bursa kadısının mektubu gelip bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki varıp zikr olunan mukata'aya olıgelen adet ve kanûn üzre âmil ve mübaşir olup bilâ-özü malıma cevap verip bu bâbda kimesne mani' olmaya şöyle bileler alâmet-i şerife i'timâd kılalar tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' min şehri-i Cemâziye'l-evvel sene 931 be-makâm-ı Kostantiniyye”

⁹⁷⁰ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.40b.

Nişanlardan 4 tanesi mukatalara mültezim ve âmil tayini ile ilgilidir. Bunlardan 931⁹⁷⁵, 964⁹⁷⁶ ve 965⁹⁷⁷ tarihli olanları cingâne ve âzâdegân ve yava kafirleri haracına, 965⁹⁷⁸ tarihli olanı ise Üsküdar'ın zeâmet, beytûlmâl, öşr-i galat ve resm-i çift mukataasına mültezim tayini ile ilgilidir.

Nişanların 2'si ise mukataalara muhtesip ve muhzır tayinleri ile ilgilidir. Bunlardan bir tanesi 949⁹⁷⁹ tarihli olup Üsküdar ve Kepsud'un ihzar ve ihtisabına, 957⁹⁸⁰ tarihli diğeri ise Gedos kazasının ihzar ve ihtisabına muhzır ve muhtesip tayin üzerine yazılmıştır.

H.933/M.1526-27 tarihli bir nişan ise vergiden muafiyet beratı ile ilgilidir.⁹⁸¹ Bu nişan Kocaeli sancağı Gebze kasabası halkının avarız vergisinden muaf olmak için verdikleri arzıhal üzerine avâriz-ı dîvâniyeye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf tutulmaları üzerine düzenlenmiştir.

Nişanlar birisi de vakıf mütevelliliğine tayin dolayısıyla düzenlenmiştir. Abdullah Ağa vakfına yevmi altı akçe ile müteveli olan Yusuf'un H.954/M.1547-48 tarihinde vazifesinden feragat etmesi üzerine oğlu Mahmud babasının yerine kadı arzı ile müteveli tayin edilmiş ve kendisine nişan verilmiştir.⁹⁸²

Kale dizdarlığına tayin ile ilgili de nişanlar bulunmaktadır. 970-971 tarihli Üsküdar sicilinde kayıtlı bulunan bir nişan, Bahriye kalesi dizdarı Şirmerd'in vefat etmesi üzerine, Gebze'de Boğazkesen Kalesi mustahfizlarından Mehmed'in bu dizdarlığı talep etmesi üzerine yazılmıştır.⁹⁸³

⁹⁷⁵ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.40a.

⁹⁷⁶ H.964/M.1556-57 tarihli nişan Vilayet-i Anadolu'da cingâne ve âzâdegân ve yava kafirleri haracına mültezim olan Ahmed'den cingâne taifesinin şikayetçi olmaları üzerine Mehmed'in ber-vech-i iltizam tayin edilmesi ile ilgilidir. (Üsküdar Ş.S., No.20, vr.147b.)

⁹⁷⁷ H.965/M.1557-58 tarihli bu nişan Anadolu'da olan yava kafirleri ve âzâdegânın haracını 420 bin akçeye iltizama Ahmet isimli kimsenin emin olarak tayin olunduğu ile ilgilidir. (Üsküdar Ş.S., No.20, vr.149a.)

⁹⁷⁸ Bu nişan Üsküdar'ın zeâmet ve beytûlmâl ve öşr-i galat ve resm-i çift mukataasına üç yıllığına İbrahim'in günlük 8 akçe ile iltizama emin tayin edildiği ile ilgilidir. (Üsküdar Ş.S., No.20, vr.51b.)

⁹⁷⁹ Bu nişan Üsküdar ihzarı ve Kepsud ihzarı ve ihtisabına Kapucu Hasan Oğlu Mehmed'in muhzır ve muhtesib olması hakkındadır. (Üsküdar Ş.S., No.12, vr.8b.)

⁹⁸⁰ Bu nişan Gedos ihtisab ve ihzarının boş olan iki bin akçelik hissesinin, Konrepa hissesinden ma'zûl olan Mehmed'e verildiği hakkındadır. (Üsküdar Ş.S., No.15, vr.151a.)

⁹⁸¹ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.111b.

⁹⁸² Üsküdar Ş.S., No.15, vr.176b.

⁹⁸³ Üsküdar Ş.S., 26, vr.85b.

3.2.2. Nişanların Diplomatik Özellikleri

Diplomatik açıdan orijinal nişanlar davet, tuğra, metin ve mahall-i tahrîr olmak üzere 4 farklı unsurdan oluşmaktadır. Ancak şeriye sicillerine kaydedilen suretlerinde davet ve tuğra unsurları bulunmamaktadır. Bu sebeple sicillerde kayıtlı bulunan nişanların diplomatik özelliklerini metin ve mahall-i tahrîr bölümleri üzerinden değerlendirmek mümkün olacaktır. Nişanların metin kısmı Nişan formülü, Ünvan, Elkab, Nakil, Emir/Hüküm, Tekid/Tehdid ve Tarih olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır.

3.2.2.1. Nişan formülü

İncelenen şeriye sicillerinde tespit edilebilen nişanlarda nişan formülleri birbirinden farklı olup bunlar genelde “Nişân-ı şerîf-i âl-i şân” ibaresi ile başlamaktadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar sicillerinde bulunan nişanların nişan formülleri “Nişân-ı âl-i şân-ı sâmi mekân-ı Sultanî ve tuğrâ-yı garrâ-yı giti sitân-i hakanî hükmi oldur ki”⁹⁸⁴, “Nişân-ı âl-i şân-ı Sultânî ve tuğrâ-yı cihân-sitân-ı Hâkânî hükmi budur ki”⁹⁸⁵, “Nişân-ı şerîf-i âl-i şân ve fermân-ı münif-i vâcibü’l-iz‘ân hükmi oldur ki”⁹⁸⁶, “Nişân-ı şerîf-i âl-i şân-ı Sultanî ve tuğrâ-yı garâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî neffeze bi’l-avni’r-Rabbanî hükm olur ki”⁹⁸⁷, “Nişân-ı şerîf-i âl-i şân-ı Sultanî ve tuğrâ-yı garrâ-yı hâkânî hükmi oldur ki”⁹⁸⁸, “Nişân-ı şerîf-i âl-i şân-ı Şâhî ve ferman-ı münif-i vâcibü’l-iz‘ân-ı şehinşâhî hükmü oldur ki”⁹⁸⁹ şeklinde birbirinden farklı ifadelerle kaydedilmiştir.

3.2.2.2. Ünvan

Nişanlarda ünvan nişanın verildiği kişinin derecesine göre değişen farklı ibarelerden oluşmaktadır. Her nişanda bulunmamakla beraber, kaydedildiği nişanlarda genelde *çün* ifadesiyle başlar. Üsküdar sicillerinde bulunan XVI. yüzyıl nişanlarından tespit edilebilenlerin içinde *ünvan* formülü taşıyan bir nişan bulunmaktadır. Bu ünvan

⁹⁸⁴ Üsküdar Ş.S., No.26, vr.85b.

⁹⁸⁵ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.51b.

⁹⁸⁶ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.8b.

⁹⁸⁷ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.132a.

⁹⁸⁸ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.14b.

⁹⁸⁹ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.40b.

formülü şu şekilde kaydedilmiştir: “çün avâtıf-ı aliyye-i şâhâne ve avârif-i seniyye-i mülûkânem irtîşâ‘-ı (?) şân ve müstevcib-i ale‘l-erkân olanlar”⁹⁹⁰

3.2.2.3. *Elkâb*

Nişanlarda elkâb formülü genelde unvan bulunmayan nişanlarda nişan formülünden sonra yazılmaktadır. Ancak bu elkâb nişanın verildiği kişinin elkâbı olmayıp, nişanın yazılmasına sebep olan resmî görevlinin elkâbıdır.⁹⁹¹ Ancak sicillerde mevcut nişanlar genelde düşük rütbeli görevlilere ve mültezimlere verildiği için nadiren elkâb bulunmamaktadır. Mesela XVI. yüzyıl Üsküdar sicillerinde bulunun nişanların çoğu tımar tevcihi, muhzır ve muhtesip tayini, mültezim ve mütevellî tayini ile ilgili olduğu için bu dönem nişanlarında bu görevliler için kullanılmış bir elkâb formülü bulunmamaktadır.

3.2.2.4. *Nakil*

Bu kısım nişanın yazılmasına sebep olan meselenin tafsilatlı bir şekilde kaydedildiği bölümdür. Burada nişanın verildiği kimsenin adı, vazifesi, yaptığı iş ve nişan ile olan ilgisi ile beraber nişanda verilen hakkın veya görevin süresi, hakkın veya imtiyazın sınırları v.s. tespit edilebilir. Nişanlarda bu kısım genelde “berât-ı hümâyûnu verdim”⁹⁹², “hükm-i şerîf-i cihân muta‘ vâcibü‘l-ittiba‘ımı virdüm”⁹⁹³, “tezkeresi mucibince mahal görüp virdim”⁹⁹⁴, “tevcih ve ta‘yîn olunup berât-ı hümâyûnum virdim”⁹⁹⁵ şeklinde bitirilmektedir.

3.2.2.5. *Emir/Hüküm*

Nişanların emir/hüküm kısmında nişanın şartlarına dair padişah emri yer almaktadır. Bu kısımda nişanın yazılmasına sebep olan meselenin veya görevlinin yetki ve sorumlulukları tespit edilmektedir. Üsküdar sicillerinden tespit edilen nişanların emir ve hüküm kısımlarında “olıgelen adet ve kanûn üzre âmil ve mübâşir olup bilâ-özr

⁹⁹⁰ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.148a.

⁹⁹¹ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.124.

⁹⁹² Üsküdar Ş.S., No.5, vr.40b.

⁹⁹³ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.111b.

⁹⁹⁴ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.132a.

⁹⁹⁵ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.151a.

malıma cevap verip”⁹⁹⁶, “bi’l-cümle avâriz-ı dîvâniyeye ve tekâlif-i örfiyeden mu‘af ve müsellemler olalar”⁹⁹⁷, “mutasarrıf olup benüm devâm-ı devletim için du‘âya iştigâl göstere”⁹⁹⁸, “bi-haseb yedinden alup tasarruf kılup şol ki vezâif-i hidemât-ı mebrûre ve mesâi-yi meşkûre asâkir-i mansûredir ber-mûceb-i defter-i hâkânî müeddi kıla”⁹⁹⁹, “ber-mûceb-i defter-i hâkânî mü’eddî kıla”¹⁰⁰⁰, “cihet-i ihzâr müdde‘înin mâl-ı makbuzundan yüzde iki akçeye mutasarrıf ola”¹⁰⁰¹, “mütevellî olup hidemât-ı lâzimesin bî-kusûr edâ itdikden sonra yevmî altı akçeye mutasarrıf olup”¹⁰⁰² gibi ifadeler kullanılmıştır.

3.2.2.6. *Te’kid/Tehdid*

Nişanlarda, nişanın yazılmasına sebep olan mesele hakkında gerekli izahat yapıldıktan ve padişahın emri belirtildikten sonra, emre riayet edilmesi veya emrin yerine getirilmesine engel olunamaması hususunda padişahın tekid yollu ifadeleri kaydedilmektedir. Bu kısımda genelde fermanlarda kullanılan “bu bâbda kimesne mani‘ olmaya”, “şöyle bileler alâmet-i şerife i‘timâd kılalar” v.b. gibi tekid cümleleri bulunmaktadır.

3.2.2.7. *Tarih*

Üsküdar sicillerinde kayıtlı nişanlarda Arapça tarih “tahrîren fî” kaydı ile nişanların sonunda yer almaktadır.

3.2.2.8. *Mahall-i Tahrîr*

Ferman ve beratlarda ki mahall-i tahrîr kaydı, emrin yazıldığı zaman padişahın bulunduğu şehrin adı gösterilmek üzere yazılmış olup *be-makam-ı* ifadesi ile başlar. Bunlar “Be-makâm-ı Kostantiniyye”¹⁰⁰³, “Be-Makâm-ı Edirne”¹⁰⁰⁴, “Be-makâm-ı Dâru’s-saltanatî’l-Aliyye Kostantineti’l-Mahmiye”¹⁰⁰⁵ şeklinde olabilmektedir.

⁹⁹⁶ Üsküdar Ş.S., No.5, vr.40b.

⁹⁹⁷ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.111b.

⁹⁹⁸ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.8b.

⁹⁹⁹ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.132a.

¹⁰⁰⁰ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.148a.

¹⁰⁰¹ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.151a.

¹⁰⁰² Üsküdar Ş.S., No.15, vr.176b.

¹⁰⁰³ Üsküdar Ş.S., No.4, vr.111b.

¹⁰⁰⁴ Üsküdar Ş.S., No.12, vr.8b.

¹⁰⁰⁵ Üsküdar Ş.S., No.15, vr.148a.

Nişanların orijinallerinde yer alan mahall-i tahrîr kaydı sicillerdeki suretlerinde de aynen kaydedilmiştir.

3.3. BUYURULDU

Terim olarak *buyurmak* kelimesinden türetilen buyuruldu bir belge türü olarak Osmanlı diplomatiğinde sadrazam, vezir, defterdar, kazasker, kaptanpaşa, beylerbeyi gibi yüksek rütbeli görevlilerin kendilerinden aşağı mevkilerde bulunanlara gönderdikleri hüküm veya emirler olarak tarif edilmektedir.¹⁰⁰⁶

Kadırlara da kazaî ve idarî olarak bir üst makamı olan kazasker ve sadrazamlar tarafından buyuruldu gönderilmekte idi.¹⁰⁰⁷ Kadiya herhangi bir konuda gönderilen buyuruldunun bir kopyası kadı tarafından sicile kaydedilirdi. Ancak kadılar sadece kendilerine gönderilen buyurulduları sicillere kaydetmezler, ayrıca kendi kaza bölgesi içinde görev yapan subaşı, bostancıbaşı, kethüda, yeniçeri serdari v.s. gibi görevlilere gelen buyurulduların da bir nüshalarını kaydederlerdi. Bu sebeple şeriye sicillerinde çok fazla buyuruldu örneği bulmak mümkündür.

Şeriye sicillerinde kaydedilmiş buyurulduları kayıt ve gönderiliş şekillerine göre ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi çeşitli idarî, malî v.s. konularda üst makamlardan re'sen gönderilmiş buyuruldular, diğerleri ise çeşitli görevliler ve reayanın Dîvân'a verdiği arz ve arzıhaller üzerine yazılmış buyuruldulardır.

3.3.1. Buyurulduların Konuları

Üsküdar sicillerinde mevcut buyuruldulardan re'sen ve arzıhal üzerine yazılanlar konuları bakımından da birbirinden farklıdır. Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunanlardan re'sen yazılmış olanlar Üsküdar kazası ile ilgili idarî, adlî, malî, kazaî işlere dair olup bunların bir kısmı da subaşılik, pazarbaşılik v.s. gibi görevlilerin tayini ile ilgilidir. Adlî meselelere dair tespit edilen ilk buyuruldu Üsküdar'da bağlar adlı mevkide öldürülen birisinin kâtilinin bulunması için Üsküdar kadısına gönderilmiş olup bu bölgede oturanların huzura gönderilmesi emredilmektedir.

“Üsküdar kadısı faziletlu Efendi hazretleri

¹⁰⁰⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.197.

¹⁰⁰⁷ “Fâtih Kanunnâmesi'ne göre Padişah tuğrasını taşıyan hükümler ancak üç şahsın buyurulduları ile yazılabilir. Bunlardan mülkî işlere dair olan meselelerde sadrazam, maliye ile ilgili işlerde defterdar, şerî davalarda ise kazaskerler selahiyetli kılınmıştı.” (Mubahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.202)

...? gün Üsküdar'da bağlar kurbunda bir adam katl olup kâtili nâ-ma'lûm olmağla imdi ol bağlar yanında kafirleri ve kim var ise ânları bu cânibe huzûrumuza ihzâr eylesiz fi 3 Zilhicce sene 1047"¹⁰⁰⁸

Üsküdar kadısına gönderilen adlî meselelerle ilgili bir diğer buyuruldu ise H.1086/M.1675-76 tarihli olup, bu buyurulduda yine Üsküdar kadısından, Kuzguncuk subaşısını öldüren katillerin yalı köşkünde bostancıbaşı huzurunda yargılanması için bir nâib görevlendirmesi istenmiştir:

"Faziletlu Üsküdar Efendisi Hazretleri tarafınızdan bir nâyib ta'yîn ve irsâl eylesiz ki gelüp yalı köşkünde izzetlu bostancıbaşı ağa hazretleri huzûrunda akd-i meclis idüp Kuzguncuk subaşısını bi-gayr-ı hakk katl iden şakîlerin ahvâlini şer'le göre deyû buyuruldu. Fi 9 Safer sene 1086"¹⁰⁰⁹

Re'sen yazılan buyuruldulardan idarî konularla alakalı olanların bazıları Anadolu'ya gönderilen ulakların menzil bargirlerinin kadılar tarafından temin edilmesi ile ilgilidir.¹⁰¹⁰

Üsküdar sicillerinde malî konularda kadıya gönderilmiş buyuruldular da bulunmaktadır. Bunlardan birinde eski Şam defterdarı Ahmed Efendi'nin iki sandık içerisinde Üsküdar'a gelen akçesinin her nereye kondu ise bulunarak "ta'cîl ale't-ta'cîl" Dîvân'a gönderilmek üzere "ahz ve kabz olunması" emredilmiştir.¹⁰¹¹

Malî konularla alakalı H.1070/M.1659-60 tarihli bir buyurulduda ise tahsili ferman olunan sürsat akçesinin bir kısmının tahsil edilip gönderildiği bildirilmiş, bir kısmının ise kasaplardan tahsil edilemediği ve acele tahsil edilip gönderilmesi, muhalefet edenlerin isimleri ve resimleri yazılıp arz edilmesi emredilmiştir.¹⁰¹²

Re'sen yazılan buyuruldulardan bazıları Üsküdar kadısının haricinde Üsküdar'da görev yapan diğer görevlilere hitaben yazılmıştır. Mesela Üsküdar kayıkçı kethüdasına hitaben gönderilen bir buyurulduda Üsküdar'da kayıkcılık yapanların gümrüğe tabi bir

¹⁰⁰⁸ Üsküdar Ş.S., No.185, vr.54b.

¹⁰⁰⁹ Üsküdar Ş.S., No.271, vr.30b.

¹⁰¹⁰ "Faziletlu Üsküdar Efendisi hazretleri Dergâh-ı âli kullarından İbrahim Çavuş vardıkda üç re's menzil bârgiri viresiz eğer menzil bârgiri yoğise Hereke'de bargir var ise mûmâ ileyhe teslim idesiz bir an ve bir sa'at te'hîr ve terâhî itmeyesiz deyu buyuruldu fi 26 Zilka'de sene 1053." (Üsküdar Ş.S., No.197, vr.97a.)

"Faziletlu Üsküdar Efendisi hazretleri Bundan akdem ulakla giden kapucılar Ahmed ve Eyüb nâm kimesnelerin bârgirleri ahz olup gönderilmekle bârgirlerin helâk olmalarıyla gadr olduğu için buyuruldu gönderilmiştir. Vusûlünde gerekdir ki birinin bahası on kuruşu menzildiden alıvirüb ve yerine dahi on kuruş subaşidan alıvirüb bârgir sahiblerine teslim idüb ta'allül itdirmeyesiz deyû buyuruldu fi 8 Zilka'de sene 1053" (Üsküdar Ş.S., No.197, vr.97a.)

¹⁰¹¹ "Faziletlu Üsküdar Efendisi hazretleri sâbika Şâm-ı şerîf defterdarı olan Ahmed Efendi Üsküdar'a iki sandık akçesi gelmekle varan bâkî kullarıma Dîvân-ı hümâyûn'a göndermeniz bâbında Dîvân tezkiresiyle varan bâkî kullarıma zıkr olunan iki sandık akçe ta'cîl ale't-ta'cîl teslim itdürüp gönderip Dîvân-ı hümâyûn'a teslim itdiresiz deyû buyuruldu. Fi 4 min Cumâdi'l-ulâ sene 1062." (Üsküdar Ş.S., No.209, vr.91a.)

"Faziletlu Üsküdar Efendisi hazretleri tezkire-i divân vardıkda Şâm-ı şerîfde sâbika defterdar olan Ahmed Efendi'nin iki sandık ile akçesi geldiği i'lâm olunmağla mîrî için ahz ve kabz olunmak fermân olunmuşdur imdi her kande konmuş ise buldurup varan mübâşir ile ma'an bu tarafa irsâl eylesiz kimesneye ta'allül ve inad itdirmeyesiz. Fi 3 Cumâdi'l-ulâ sene 1062." (Üsküdar Ş.S., No.209, vr.91a.)

¹⁰¹² Üsküdar Ş.S., No.225, vr.79a.

mal taşıdıklarında başka bir iskeleye götürmeyip doğruca gümrüğe götürmeleri emredilmiştir.¹⁰¹³

Yeniçeri serdarı ve korucubaşıya ortak gönderilen bir buyurulduda ise yeniçerilerin Üsküdar'da kanuna muhalif odun kestikleri duyulduğundan bunların odun kesmekten men olunmaları emredilmiş, dinlemeyenlerin huzura arz edilmesi için buyuruldu gönderilmiştir.¹⁰¹⁴

Re'sen yazılan buyuruldular arasında Üsküdar kazasının muhtelif görevlileri için gönderilmiş tayin buyurulduları da bulunmaktadır. Bu buyuruldular doğrudan veya azil sonucu yapılan görevlendirmeler dolayısıyla yazılmış olduğu gibi, muhtelif devlet görevlilerinin talepleri üzerine de yazılabilmektedir. Mesela Üsküdar subaşılık görevine tayin edilen Aydın Paşa oğlunun görevine başlamaması üzerine yazılan buyurulduda onun yerine Mustafa'nın tayin edilmesi emredilmiştir:

“Üsküdar subaşılığı mukaddemâ Aydın Paşa oğluna virilmişken kendüsi zabt itmeyüb âhara feragat eylemek murad eylediği istimâ olunmağın fi'l-vâki kendüsi zabt eylemezse Resimci? Mustafa[ya] virilmek buyuruldu fi 4 zilhicce sene 1054”¹⁰¹⁵

Yine Üsküdar mahalle-i Bâlâ subaşılığına tayin buyuruldusu şöyle tanzim edilmiştir:

“Subaşılık-ı mahalle-i Bâlâ der-Üsküdar
Ulufeciyân-ı yeminden 27. bölükte Hasan Mustafa mülâzım ağası defteri
mucibince virilmeğin buyuruldu.”¹⁰¹⁶

Subaşılık tayin buyuruldularından bazıları ise görevi ihmal dolayısıyla düzenlenmiştir. Üsküdar kadısının subaşı Ali hakkındaki arzında onun gece kol gezmediğinden ve subaşılık hizmetini görmeye iktidarı olmadığından bahsedilmesi üzerine yerine bu vazifeyi görmeye muktedir Mustafa isimli şahsın tayin olunması buyurulmuştur.¹⁰¹⁷

¹⁰¹³ Bu buyurulduda bu döneme ait buyuruldularda pek rastlanmayan tehdit ifadelerinin de yer aldığı görülmektedir. Buna göre emre uymayanların kayık ve esbâblarının ellerinden alınacağı ifade edilmektedir: “Siz ki Üsküdar kayıkçıları kethüdalarısız Üsküdar iskelesinde olan kayıkçılara gümrüğe müte'allik esbâbı her ne olursa ahar iskelelere götürmeyüp doğru görmeğe götüreler deyü muhkem tenbih eyleyesiz şöyle ki mütenebbih olmayalar sonra kayık ve esbâbları mîrîye girift olunup sana dahî ...? olunması mukarrerdır deyu buyuruldu. Gurre-i Receb sene 1053.” (Üsküdar Ş.S., No.197, vr.96b.)

¹⁰¹⁴ Üsküdar Ş.S., No.209, vr.100a.

¹⁰¹⁵ Üsküdar Ş.S., No.200, vr.98a.

¹⁰¹⁶ Üsküdar Ş.S., No.139, vr.60b.

¹⁰¹⁷ Bu buyuruldu Üsküdar kadısının arzı nakledildikten sonra sonu “Mevlânâ Ahmed Efendi zîdet fezâiluhum arz itmek mucibince virilmek buyuruldu” şeklinde tanzim edilmiştir. (Üsküdar Ş.S., No.210, vr.70a.)

Buyurulduların bazıları da esnaf yöneticilerinin tayinleri ile ilgilidir. Bitpazarı çarşısı yiğitbaşılığından daha önce kendi isteği ile ayrılan Davud işsiz güçsüz kalıp pişman olması üzerine, yiğitbaşılık görevi tekrar “mucibince verile deyu buyuruldu” yazısıyla Davud’a verilmiştir.¹⁰¹⁸

Arzıhal üzerine yazılan buyuruldular genelde reayanın ve bazı resmî görevlilerin şahsî meseleleri ile ilgili Dîvân’a verdikleri arzıhaller sebebiyle düzenlenmektedir. Bu buyuruldular arzıhaller ile birlikte kaydedilmiştir. Bu tarz buyuruldular incelendiğinde bunların arzıhalin muhtevasına göre çok kısa ve çok farklı konularda olabildiği görülmektedir. Bu farklılık buyuruldu düzenleniş şekline de yansımakta olup arzıhal üzerine yazılan buyuruldular re’sen yazılan buyuruldulara göre daha kısa ve genelde bir veya iki cümleden ibarettir. Bu tür buyurulduların bazılarında konu gereği eski örfî ve şer’î uygulamalara atıf yapılmaktadır. Bu tür buyuruldular “üslûb-ı sâbık üzere amel oluna deyu buyuruldu”, “kadîmden viregeldikleri üzere virile deyu buyuruldu” v.b. şeklinde tek cümleden oluşmaktadır. İkinci tür buyuruldularda bir hüküm bulunmayıp konu kadiya havale edilmektedir. Bu tür buyuruldular ise “Faziletlu Üsküdar Efendisi şer’le göre deyu buyuruldu” veya “İhzar olunup şer’le görüle deyû buyuruldu” şeklindedir. Üçüncü tür buyuruldularda ise buyuruldunun muhtevası arzıhalde geçen konuya göre şekillenmektedir. Mesela Hasköylülerin bağ ve bahçelerine davar ve hayvanât girmemesi için yazılan buyuruldu “Hilâf-ı emr-i şerîf ber-mu’tâd kadîm bağları ve bostanları içinde davar girmeye deyu buyuruldu”¹⁰¹⁹; Üsküdar’da bir fırının yanında iskele kurup ekmek satmaya başlayanların iskemlelerinin kaldırılması için fırın sahibinin verdiği arzıhal üzerine yazılan buyuruldu “Kadîmi fırın ise önünde olan iskemleleri kaldıralar deyû buyuruldu”¹⁰²⁰; Üsküdar’da vefat eden Defterdar Yakub Efendi’nin çocuklarına vasî olan Derviş’in, merhumun muhallefatına taarruz edilmemesi için buyuruldu rica etmesi üzerine yazılan buyurulduda “Evlâdı olub mîrîye deyni yoğise ta’arruz olunmaya deyû buyuruldu”¹⁰²¹; Üsküdar’da âyende ve revendeye yemek pişiren Mehmed’in Üsküdar’da yeni peyda olan bir kaç kebabçı hakkındaki şikayeti üzerine yazılan buyuruldu “Üsküdar Efendisi hazretleri herkes kendi sanatını işleyip aharın sanatını işlemeye deyû buyuruldu”¹⁰²²; Kadıköy ahalisinin kendi bağlarında ürettikleri üzümü İstanbul manavlarına verip, eskiden olduğu gibi kendileri

¹⁰¹⁸ Üsküdar Ş.S., No.196, vr.217a.

¹⁰¹⁹ Üsküdar Ş.S., No.185, vr.54b.

¹⁰²⁰ Üsküdar Ş.S., No.185, vr.54b.

¹⁰²¹ Üsküdar Ş.S., No.193, vr.23a.

¹⁰²² Üsküdar Ş.S., No.196, vr.217a.

için ürettikleri yerli şıra üzümünü toplayıp şıra yapmalarına kimsenin mani olmaması için yazılan buyuruldu “yerlu şıra üzümünü şıra idüp kimesne mâni‘ olmaya deyû buyuruldu”¹⁰²³; Kadıköy’de bir vakıf malından elinde ikibin akçe olan bir zımmiyi, çavuş beratla mahkemeye davet ettiği halde ita‘at-ı şer‘ etmeyip kaçan zımminin evinin mühürlenmesi için mütevellinin verdiği arzıhal üzerine yazılan buyuruldu “ita‘at-ı şer‘ itmeyüp gayb iderse ma‘rifet-i şer‘le evi mühürlene deyû buyuruldu” şeklindedir.

Arzıhal üzerine yazılan buyuruldularda muhataplar arzıhalin konusuna göre mimar başı, bostancıbaşı, kethüda olabilmektedir. Arzıhal üzerine yazılan buyuruldularda genelde tarih verilmemektedir.

3.3.2. Buyurulduların Diplomatik Özellikleri

3.3.2.1. Elkâb

Buyuruldular merkezden gönderilen her belge gibi gönderilen kişiye hitaben bir elkâb cümlesi ile başlamaktadır. Şeriye sicillerinde ise kadılara hitaben “faziletlu ... Efendisi hazretleri” elkâbı kullanılmıştır. Üsküdar sicillerinde de tespit edilen buyurulduların tamamı “Faziletlu Üsküdar Efendisi hazretlerine” elkâbıyla başlamaktadır.

3.3.2.2. Nakil

Buyurulduların nakil bölümünde ferman ve beratlarda da olduğu gibi buyuruldunun yazılmasına sebep olan mesele kaydedilmektedir. Buyurulduların nakil bölümündeki ifadelerin bir standartı olmayıp, buyuruldunun muhtevasına göre değişiklik göstermektedir.

3.3.2.3. Emir

Nakil kısmından sonra kararın aktarıldığı emir bölümü gelmektedir. Bu bölümde ise kadıların yapması gereken vazife “huzûrumuza ihzâr eyleyesiz” “ahvâlini şer‘le görüp ta‘allül itdirmeyesiz” “Dîvân-ı Hümâyûn’a teslim itdiresiz” “mühim tenbih eyleyesiz” v.b. ifadelerle emredilmiştir.

¹⁰²³ Üsküdar Ş.S., No.197, vr.96b.

Buyurulduların sonunda ise sadrazamın emri “deyu buyuruldu” ifadesi ile yer almaktadır. Ancak buyuruldu kelimesi bazı belgelerde açıkça yazılırken, bazılarında bir istif halinde yazılmaktadır. Bu istif *b* ve *vav* harflerinin birleşmesi ile keşidenin yukarı doğru kıvrılarak uzatılması şeklinde olmaktadır.

Tayin buyurulduları diğer müstakil buyuruldulardan daha kısa tanzim edilmişlerdir. Bunlar genellikle görevin adı ve hangi kazaya ait olduğunu belirten bir başlık ile başlamaktadır. Subaşı tayinlerinde bu başlık “subaşılık-ı Üsküdar” veya “subaşılık der-Üsküdar” şeklinde tanzim edilmektedir. Daha sonra tayin olunan kişinin ismi kaydedilmektedir. Tayin buyurulduları genelde “virilmeğin buyuruldu” ifadesi ve Arapça tarihin kaydedilmesi ile son bulmaktadır. Müstakil buyurulduların hemen hemen çoğunda tarih verilmiştir. Özellikle tayin buyuruldularında görevin ne zaman başladığının tespit edilmesi açısından tarih kısmının önem arzettiği aşikardır. Ancak ileride zikredileceği üzere arzıhal üzerine yazılan buyuruldularda buyuruldu tarihinin kaydedilmediği görülmektedir.

3.4. TEMESSÜK

Lügat manası bir işi sıkıca tutmak veya bir işe sıkıca tutunmak olan temessükün diplomatik açıdan bir belge türü olarak birkaç farklı anlamı vardır. Şahıslar arasında borç için alınıp verilen belgeler ile kefalet için düzenlenen belgelere, devletlerarası yazılan antlaşma, sulhnâme v.b. belgelerin hazırlanması esnasında düzenlenen belgelere temessük denildiği gibi tımar ve zeamet sahipleri ile vakıf memurları ve mütevelliler tarafından verilen muhtelif tasarruf vesikalarına da temessük denmektedir.¹⁰²⁴ Mübahat Kütükoğlu temessükü “bir borcun ödenmesinin kabûl edilmesi, bir şeyin teslim alındığının gösterilmesi gibi hususlarda karşı tarafa verilen bir nevi senedir” şeklinde tarif etmiştir.¹⁰²⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısında temessüklerin “sened” adını aldığını ifade eden Kütükoğlu, klasik devir temessüklerini Ahidnâme Temessükü, Emr-i Şerif Verilmesi İçin Temessük, Tesellüm Temessükleri, Borç Temessükü, Mukavele Temessükü ve Zabıtnâme Temessükü olmak üzere 6 farklı başlık altında incelemiştir.¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, “Temessük”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.III (1972), s.453; Ahmet Akgündüz, *Şerhiye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu*, s.48.

¹⁰²⁵ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.281.

¹⁰²⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.281-289.

Şeriye sicillerindeki temessük türü belgeler ise genelde vakıflar ve miri arazilerle ilgili tasarruf haklarının devir ve intikaline dair belgelerdir. Sicillerde bu tür belgelere dair ilk kayıtlar XVI. yüzyıl başlarından itibaren görülmektedir. Ancak XVI. yüzyıla ait temessükler ile XVII. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde sicillerde rastlanan temessükler arasında muhteva ve diplomatik açıdan bazı farklar bulunmaktadır.

Erken dönem sicillerinde temessükler doğrudan sicile kaydedilmemiş bunun yerine temessükün verildiğine dair ikrar sicile kaydedilmiştir. İncelenen Üsküdar sicillerinde tespit edebildiğimiz ilk temessük kaydı H.950/M.1543-44 yılına aittir.¹⁰²⁷ Gebze'nin H.950/M.1543-44 yılına ait cürm-i cinayet ve sayir vergilerine mültezim olan Ramazan b. Halil Soğanlık, Yakacık ve İlyasoğlu köylerinin cürm-i cinayet ve diğer vergilerinin tahsili için bir vekil tayin etmiş ve bunun için vekile temessük verildiğine dair ikrarını mahkemede tescil ettirmiştir.

“Kaziye budur ki

Kaza-i Gekvize'nin cürm-i cinayetine ve sayir rüsûmuna be-tariki'l-mukâta'a mübâşir olan Ramazan b. Halil nâm kimesne hamsin ve tis'a mie Muharrem guresinden Zilhicce gayetine varınca Soğanlık ve Yakacık ve İlyasoğlu köyü demekle ma'rûf karyelerin cürm-i cinâyetine ve sayir rüsûmun zabtına ve hıfzına kendü canibinden vekil ve kaim-makâm eyleyüp eline temessük virdükde ber mucebi temessük deftere kayd eyleyin dimesiyle şol ki vâki'dir bi't-taleb tescil olundu. Tahrîren fi evâsıt-ı ahirü'r-Rebi'ayn sene 950.

Şuhûdü'l-hâl

Hızır b. Ahmed ve Mustafa b. Mehmedi ve Ali b. Tursan ve Meni b. [boş] ve gayruhum.”

XVI. yüzyıla ait Üsküdar sicillerinden tespit edilebilen bir diğer temessük kaydı ise H.966/M.1558-59 yılına ait olup Sultan Selim Vakfı ile ilgilidir.¹⁰²⁸ Bu temessük kaydı Sultan Selim vakıf köylerinden Kadıköy'nde cabi olan Mâhmud Çelebi b. Turgut'un Kadıköy'ün bâd-i hevâsını H.966/M.1558-59 yılı Mart ayından itibaren Kataroz veled-i Miha'l'e 700 akçeye iltizama vermesi üzerine tanzim edilmiştir. H.960/M.1552-53 tarihli belgede olduğu gibi Kadıköy cabisi olan Mahmud Çelebi Kataroz adlı gayri müslimi mültezim olarak görevlendirdiğine dair ikrarını mahkemede tescil ettirmektedir.

“Vech-i tahrîr-i sicil budur ki

Sultan Selim Hân aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufran evkâfından Kadı nâm karyede hâliya câbi olan Mâhmud Çelebi b. Turgud meclis-i şer'a gelüp karye-i mezbûreden Kataroz veled-i Miha'l muvacehesinde takrîr-i kelam kılup eyitdi ki işbu sene sitte ve sittin ve tis'a mie Martı ibtidasından bir yıla varınca karye-i mezbûr bâd-ı hevasını mezbûr Kataroz yedi yüz akçaya iltizam idüp ve zarar-ı mâla karye-i mezbûreden Miha'l veled-i Yorgi kefil olup ve Div

¹⁰²⁷ Üsküdar Ş.S., No.13, vr.7a.

¹⁰²⁸ Üsküdar Ş.S., No.20, vr.92a.

Ali? nâm zımmi dahi mültezim-i mezbûr yarar kimesnedir 3-4 bin akça değer bağı vardır ve Yorgi (...) kabz idüp virildikten sonra ba sebeb-i temessük ketb olup yedine def olunduğı vâki' olundu ki lede'l- hace müzekkir-i mâ cerâ ola tahrîren fi gurre-i Recebi'l-müreceb sene 966.

Şuhûdü'l- hâl

Mustafa b. Mehmed, Ali b. Hacı, Ali Çelebi b. Şaban, Anton Doka, Kosta Galatalı ve gayruhum mine'l- hâzırîn”

Bu iki belgelden anlaşıldığına göre XVI. yüzyılda gerek mültezimler gerekse vakıf idarecileri tarafından yapılan görevlendirmeler için düzenlenen belgelere temessük denilmektedir. Bu dönemden günümüze ulaşmış orijinal bir temessük belgesi ise Üsküdar Belediyesi Arşivi'nde bulunmaktadır. H.950/M.1543-44 ve H.966/M.1558-59 tarihli belgelerle muhteva bakımından benzeyen bu temessük II. Bayezid imareti vakfı mütevellisi tarafından düzenlenmiş olup H.969/M.1561-62 tarihlidir. Bu temessük Sultan II. Bayezid İmareti Vakfı'ndan 22 dönümlük tarlayı temessüksüz tasarruf eden Mehmed Paşa'nın yılda 89 akçe mukataa ile tasarruf etmek için temessük talep etmesi üzerine verilmiştir.¹⁰²⁹

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sicillere kaydedilmiş olan temessük kayıtları hüccetlerden daha kolay ayırt edilebilmektedir. Belge metni aynı olmakla birlikte bu dönemde kaydedilen temessüklerin sonunda şuhûdü'l-hâl kaydı olmayıp, bunun yerine temessükü veren ya da tasarruf hakkını veren görevlinin/mütevellinin imzası kaydedilmeye başlanmıştır.

XVII. yüzyılda temessük türü belgelerin de sicile kaydedildiği kadı ve nâiblerin göreve başlarken defterin başına kaydettikleri başlıklarda görülmektedir. Mesela H.1090/M.1679-80 yılında Üsküdar kadısı olan Ali Efendi tarafından tanzim edilen sicilin başlığında sicilin hüccet, sicil, temessük ve emirleri kaydetmek üzere tutulduğu ifade edilmiştir:

“Rabbi yessir velâ tu'assir rabbi temmim bi'l-hayr
Hazih'l-harîtatü'l-cerîdeti'l-münîfeti ittihazet li-en tektübü'l-hücec ve's-sicillât ve sâyir temessükât ve'l-evâmîr ve'l-berevât fi zemeni a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhırîn efzalu'l-fuzelâi'l-müteverri'in yenbu'u'l-fezâil metbu'u'l-efâzil el-haberi'l-mâhir ve'l-bahru'z-zâcir a'na-bihî hazreti Ali Efendi el-kâdı yevme izin bi-medineti Üsküdar humiyet ani'l-ekdâr fi'l-yevmi'l-hâmis aşar min Rebi'u'l-âhir li-sene tis'in ve elf.”¹⁰³⁰

¹⁰²⁹ Bilgin Aydın, Rıfat Günelan, *Üsküdar Belediyesi Arşiv Belgeleri Kataloğu: Üsküdar Arşivi*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2009, s.67.

¹⁰³⁰ Üsküdar Ş.S., No.281, vr.1b.

3.4.1. Temessüklerin Konuları

XVII. yüzyıl Üsküdar sicillerinde tespit edilen temessükler konusu bakımından değerlendirildiğinde bunların daha çok vakıfların mukataa (kira) muameleleri ile ilgili olarak düzenlendiği görülmektedir. Mesela Üsküdar'da bulunan Atik Valide vakfına ait Pazar bacının 1066 senesi Zilhicce ayından itibaren (Eylül-Ekim1656) Mehmed'e verildiği, başka bir kimsenin mani olmaması için temessük tanzim edildiği belirtilmektedir. Temessükün altında temessükü veren müteveli Ali'nin imzası da bulunmaktadır.¹⁰³¹

H.1077/M.1666-67 tarihli bir diğer temessük kaydından ise Çengelköy'ün mukataasının Gebze'de bulunan Fazlullah Paşa vakfına ait olduğu ve mukataanın Mustafa Ağa'ya verildiğini öğreniyoruz.¹⁰³²

H.1111/M.1699-1700 yılına ait bir temessük kaydından ise Üsküdar'da bulunan Sultan Selim vakfına ait Kadıköy ve civarı mukataalarının H.1110/M.1698-99 senesine mahsup olmak üzere Haseki Ahmed Ağa'ya verildiği ve dışarıdan herhangi bir kimsenin müdahale etmemesi için temessük tanzim edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰³³

Vakıf gelirlerinin mukataaya verilmesinin yanı sıra vakıf gayri menkullerinin işletilmesi veya kiraya verilmesi ile ilgili de temessük tanzim edildiği ve sicillere kaydedildiği görülmektedir. Mesela Üsküdar sicillerinden tespit edilen H.1066/M.1655-56 tarihli bir temessüğe göre el-Hac Receb'in bina eylediği vakıf evlerinden birisi Maksud Beşe ve eşi Gülahmer hatuna ortaklaşa her ay vakfa otuz akçe vermek şartı ile kiraya verilmiş ve tasarruflarına kimsenin mani olmaması için ellerine temessük verildiği kaydedilmiştir.¹⁰³⁴

Vakıf gayri menkullerinin kiraya verilmesi ile ilgili diğer bir temessük de H.1092/M.1681-82 tarihli olup Selami Ali Efendi'nin vakıf selhanesinin el-Hac Himmet ve İshak Beşe ile el-Hac Mustafa'ya müştereken verilmesi ile ilgilidir. Buna göre ismi geçen şahıslara 1000 kuruş muamele ve aylık 10 akçe kira ile salhane bey' ve icâre olunmuştur.¹⁰³⁵

Üsküdar sicillerindeki kayıtlardan vakıflar tarafından tayin edilen görevliler için de temessük tanzim edildiği anlaşılmaktadır. H.1066/M.1655-56 tarihli bir temessükte

¹⁰³¹ Üsküdar Ş.S., No.216, vr.71a.

¹⁰³² Üsküdar Ş.S., No.247, vr.68b.

¹⁰³³ Üsküdar Ş.S., No.324, vr.81b.

¹⁰³⁴ Üsküdar Ş.S., No.215, vr.146b.

¹⁰³⁵ Üsküdar Ş.S., No.287, vr.132b.

Üsküdar'da bulunan Atık Valide Sultan vakfından mahalle-i Cedid subaşılığının H.1066/M.1655-56 senesinin Cemziyelahir başından üç aylığına Mehmed Ağa'ya verildiği kaydedilmiştir.¹⁰³⁶

Yine bir vakıf tarafından görevli tayin edilmesi ile ilgili bir başka temessük kaydı da H.1088/M.1677-78 tarihli olup, mahalle-i Cedid'e tayin olunan kethüda reayaya zulm ettiğinden kethüdalık görevi bir gayri müslime verilerek temessük tanzim edilmiştir.¹⁰³⁷

Üsküdar sicillerinde farklı makam veya şahıslar tarafından yapılan görevlendirmeler ile ilgili temessükler de bulunmaktadır. Mesela bunlardan bir tanesi Üsküdar seyisleri ile ilgili olup Seyisbaşı tarafından tanzim edilmiştir. H.1093/M.1682 tarihli bu temessükte Seyisbaşı Ali, Üsküdar'ın seyislerle ilgili işlerine Usta Ahmed'i vekil tayin etmiş ve Usta Ahmed'in icraatlarına dışarıdan kimsenin mani olmaması için temessük kaydının tanzim edildiği bildirilmiştir.¹⁰³⁸

3.4.2. Temessüklerin Diplomatik Özellikleri

XVII. yüzyıl temessükleri diplomatik açıdan değerlendirildiğine bu dönemde standart bir tanzime kavuştuğu görülmektedir. Bu dönem temessükleri XVI. yüzyılda olduğu gibi genelde “Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki” veya “Bâis-i tahrîr-i hurûf budur ki” başlığı ile başlamaktadır. Başlıktan sonra temessükün yazılmasına sebep olan işin tanımı yapılmaktadır. Bu kısımda verilen izin, hakk veya işin sınırları, miktarı, hangi tarihler arasında verildiği belirtilmektedir. Daha sonra temessükün verildiği hak sahibinin kimliği “bâis-i temessük” ifadesi ile tespit edilmektedir. Kaydın sonunda ise adı geçen hak sahibine başka kimsenin müdahale etmemesi için temessük belgesinin tanzim olunduğu ve sicile kaydolunduğu belirtilmektedir. Sicillerde bu kısımda farklı ifade tarzlarının kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları “ahardan kimesne mâni‘ ve râfi‘ olmamak için yedine işbu temessük virilmiştir”¹⁰³⁹, “kimesne müdâhâle etmemek için işbu hurûf tahrîr olup yedine vaz‘ olundu”¹⁰⁴⁰, “Bu temessük yedine ref‘ olundu ki âhardan kimesne mâni‘ olmaya”¹⁰⁴¹, “işbu hurûf ber-vech-i temessük

¹⁰³⁶ Üsküdar Ş.S., No.216, vr.70b.

¹⁰³⁷ Üsküdar Ş.S., No.278, vr.142a.

¹⁰³⁸ Üsküdar Ş.S., No.287, vr.134a.

¹⁰³⁹ Üsküdar Ş.S., No.215, vr.146b.

¹⁰⁴⁰ Üsküdar Ş.S., No.216, vr.70b.

¹⁰⁴¹ Üsküdar Ş.S., No.216, vr.71a.

tahrîr olunmuşdur”¹⁰⁴², “bu hurûf li-ecli’t-temessük ketb ve imlâ olundu”¹⁰⁴³ v.b. şeklindedir.

3.5. ARZ-I HÂL

Arzıhalî bir istek veya şikayeti resmî makamlara bildirmek için yazılan yazı şeklinde tanımlayabiliriz.¹⁰⁴⁴ Arzıhal Osmanlı idarî sisteminde asker-sivil, müslim-gayri müslim, kadın-erkek her Osmanlı vatandaşı tarafından yetkili makamlara verilebilmekteydi. Muhtevası ve yazılış sebebi bakımından *arz* ile benzer özellikler gösteren, fakat belgeyi hazırlayan kişinin resmî veya husûsî kişiler olması ve belgenin mahiyeti dolayısıyla arzlardan farklı özellikler taşıyan arzıhaller çok yaygın bir kullanım alanına sahipti.

Kadırlara sunulan arzıhaller Dîvân’a gönderilir, konusuna göre Dîvân’da veya ilgili kalemde incelenir, muhtevasına göre kadı, mimar ağa, subaşı, bostancıbaşı gibi diğer görevlilere hitaben sadrazam buyuruldusu ile sevk edilirdi. Buyurulduda durumun araştırılması veya gereğinin yapılması emredilirdi. Daha sonra işlem gören arzıhal ilgili dairede muhafaza edilirdi. Kadılıkta muhafaza edilen arzıhal sicile kaydedilirken Sadrazamın buyuruldusu ve *sah* işareti ile birlikte kaydedilirdi. Buyuruldular genelde kısa olur ve arz edilen meselenin halledilmesi yönünde son kararı içerirdi.

3.5.1. Arzıhallerin Konuları

Üsküdar sicillerinde kayıtlı arzıhaller incelendiğinde başta şahsî şikayetler olmak üzere, adlî ve idarî bir çok konuda arzıhal verilebildiği görülmektedir. Kadı veya nâibin fazla para alması sebebiyle şikayet amaçlı arzıhal yazılabildiği gibi, bir vatandaşın evine giren hırsızların yakalanması için yardım talebini havi arzıhaller de yazılmaktaydı.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Üsküdar sicillerinde kayıtlı ilk arzıhal H.1041-1042/M.1631-1633 tarihli defterdedir. Bu kayda göre Üsküdar ekmekçileri durumlarının düzeltilmesi için bir buyuruldu istemektedirler.

“Saadetlu ve mürüvvetlü sultanım hazretlerinin huzur-ı şerîflerine arz-ı hâl budur ki bu ekmekçi [kulları] adâletli sultanımın duacılarıyız. Hak te‘âlâ her

¹⁰⁴² Üsküdar Ş.S., No.247, vr.68b.

¹⁰⁴³ Üsküdar Ş.S., No.287, vr.132b.

¹⁰⁴⁴ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.303.

günü...? eyleye benim izzetli sultanım bu kulları cümle (...) yok etmişizdir hâlden hâliye altışar yedişer yüz akçe bayat? ekmeğimiz kalup merhametlu sultanımdan rica ederiz ki hali dutmak için buyuruldu-ı şerif ihsân buyrula [emir] sultanımıdır. Bende Ekmekçi¹⁰⁴⁵

سلطان
سعادتمند و دول
عبدالمطلب ملک رحابید سوزی حاجم کوئی ملکایه سم و موشکیم بر فخر ملک
بوی انتشار در حالیه انتشار بر سر نیز ای باد اکلیم قلوب عرطو ملک
رحا و دیگر ایدر ز کم صالح دونی آجو ز سوز و سر زلف لعل سوزم
سلطان

Üsküdar sicillerinden tespit edilebildiği kadarıyla arzihallerin genelde Üsküdar kadısının yetkisinin dışında kalan konularda olduğu görülmektedir. Genellikle bunlar adli meselelerle ilgilidir. Mesela Üsküdar Sultantepe’de Kudüs mevleviyetinden mağzul Mollazâde Hasan Efendi’nin evine hırsız girmesi ve evde bulunan emanet eşyaları çalması üzerine hırsızın bulunması için bostancıbaşıya hitaben buyuruldu yazılması rica edilmiştir.¹⁰⁴⁶ Yine Üsküdar’da evine hırsız giren bir şahıs hırsızın yakalanması üzerine suçlunun huzura ihzar olunması için bir arzıhal yazarak ferman talep etmiştir.¹⁰⁴⁷

Üsküdar sicillerinde tespit edilen arzihaller içerisinde adli konuda yazılmış bazıları da katli davalarıyla ilgilidir. Bunlardan imzasız bir arzıhalde Kuzguncuk karyesi subaşısının kavgada bıçaklanarak öldürülmesi üzerine katillerinin yakalandığı ve mahallinde keşif yapılması için ferman talep edildiği ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁸ Darbhane nazırının bir arzıhalinde ise bir kuyumcunun kallab olduğu anlaşıldığından Üsküdar’daki evinin ve dükkanının aranması için izin istenilmektedir.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁵ Üsküdar Ş.S., No.166, vr.76b.

¹⁰⁴⁶ Üsküdar Ş.S., No.268, vr.106a.

¹⁰⁴⁷ Üsküdar Ş.S., No.274, vr.91a.

¹⁰⁴⁸ Üsküdar Ş.S., No.271, vr. 69a.

¹⁰⁴⁹ Üsküdar Ş.S., No.268, vr.104b.

Adlî konuların yanı sıra reayanın şahsî şikayetleri için Dîvân'a verdiği arzıhaller de sicillere kaydedilmektedir. Mesela bu tür bir arzıhalde Üsküdar'da vefat eden Emine'nin mirasından kardeşi Mehmed'e ait olan bazı malların Emine'nin kocası tarafından saklandığı bildirilmekte ve terekenin taksim olunması talep edilmektedir.¹⁰⁵⁰ Yine Üsküdar'da Karakadı mahallesinde vefat eden Emine hanımın bir cariyesi hakkındaki arzıhalde ilginçtir. Emine Hanım hayatta iken altı yaşında olan cariyesini Müslümanların huzurunda azad etmiş, ancak vefat ettikten sonra varislerinden Halil Bey cariyeyi satmak istemiştir. Bu satışa engel olmak isteyen mahalle sakinlerinden İbrahim'in verdiği arzıhalde cariyenin bülüğ yaşına gelinceye kadar mahalleden ayrılmaması için buyuruldu-ı şerif rica edilmiştir.¹⁰⁵¹ Şahsî şikayetlerle ilgili başka bir arzıhal ise kardeşi ile aralarında anlaşmazlık bulunan Abdülvehhaba aittir. Kardeşini mübaşir marifetiyle beş-altı defa mahkemeye davet ettiği halde gelmediğinden şikayetçi olan Abdülvehhab kardeşinin evinin mühürlenerek ihkak-ı hak olunmasını talep etmektedir.¹⁰⁵²

Sicillerde idarî konularda da yazılmış arzıhallerin bulunduğu görülmektedir. Mesela Üsküdar sicillerinde tespit edilen bir arzıhal Üsküdar mahallelerinin bekçisi olmadığından Bostancıbaşı ağa marifetiyle Üsküdar kadısının mahallelere bekçi tayin etmesi için yazılmıştır.¹⁰⁵³ Başka bir arzıhalde ise Üsküdar'da Sultan Ahmed vakfı için tahsil edilen bir verginin bir ihtilafa konu olduğu görülmektedir. Üsküdar'dan Beşiktaş, Tophane, Galata ve Kasımpaşa ve Galata'ya geçirilen koyunlardan alınan ubur vergisinin, Gümrük emini tarafından toplanması üzerine, vakfın gelirine müdahale edilmemesi için mütevellî tarafından ferman rica edilmiştir.¹⁰⁵⁴

Yukarıda zikredilen arzıhaller Üsküdar kadısının Osmanlı tebası ile devlet arasındaki ilişkilerde de önemli bir rolü olduğunu ve her konuda verilebilecek arzıhalleri sicillere kaydettirerek bu meselelerin takibinde de bir vasıta teşkil ettiğini göstermektedir.

¹⁰⁵⁰ Üsküdar Ş.S., No.273, vr.69b.

¹⁰⁵¹ Üsküdar Ş.S., No.258, vr.72b.

¹⁰⁵² Üsküdar Ş.S., No.258, vr.64b.

¹⁰⁵³ Üsküdar Ş.S., No.276, vr.95b.

¹⁰⁵⁴ Üsküdar Ş.S., No.280, vr.116b.

3.5.2. Arzihallerin Diplomatik Özellikleri

Arzlar arzın verildiği makama ve arzı verenin derecesine göre değişen elkâb formülleri taşımakta iken reayanın verdiği arzihaller ise genelde standart olarak “Devletlü sultanım sağ olsun”, “Saadetlü sultanım sağ olsun”, “Mürüvvetlü sultanım sağ olsun”, “Merhametlü sultanım sağ olsun” şeklindeki bir giriş formülü ile hazırlanırdı.

Arzıhalin giriş formülünden sonra metin bölümüne arzıhal sahibinin tanıtılmasıyla başlanmaktadır. Arzıhal sahibi kendini tanıtırken “bu kulları” veya “bu dâ‘îleri” ifadesi ile birlikte oturduğu kaza, mahalle veya ait olduğu zümre veya meslek grubunu zikrederek kaydetmektedir. Kendini tanıttıktan sonra arzıhali yazmasına sebep olan meseleyi tafsilatı ile anlatmaktadır. Mesele kısmı arzıhal sahibinin arzıhali yazmasına sebep olan konuya bağlı olarak her arzıhalde değişiklik arz etmektedir. Mesela Üsküdar sicillerinde yer alan H.1088/M.1677-78 tarihli bir arzıhalde bir kadın kocasının vefatı üzerine vakıf mütevellisinin kocasından kalan eve el koyduğunu söylemekte ve evin geri alınmasını talep etmektedir. Arzihaller arzlara göre daha sade bir üslupta ve konuşma dilini yansıtan ifadelerle kaleme alınmıştır. Şikayetçi kadın şikayetini şu ifadelerle dile getirmiştir:

“keza bir fakireyim, acizim, benim halime merhamet, gözüm yaşına hürmet
idüp mütevelliden benim menzirim alıverilmek babında...”¹⁰⁵⁵

Arzihallerin metin kısmının sonunda ise arzıhal sahibinin talebinin yerine getirilmesi için padişahıtan izin istenmektedir. Bu ifadeler ise standart olarak “berât-ı şerif rica olunur”, “emr-i şerif rica olunur” şeklinde veya “ferman sultanımındır” şeklinde kaydedilmektedir.

Şeriye sicillerinde kayıtlı bulunan arzihallerin sonunda genelde tarih bulunmamaktadır. XIX. yüzyıl ortalarına kadar bu uygulama devam etmiş ancak Tanzimat’tan sonra çıkarılan bazı nizamnamelerle arzihallere tarih konulması mecburiyeti getirilmiştir.

Arzihallerin sonunda arzıhali veren kişinin imzası da kaydedilmekte idi. Sicillerde geçen imza formülleri ise genelde *bende* ifadesi ile arzıhal sahibinin isminden oluşmaktadır.

¹⁰⁵⁵ Üsküdar Ş.S., No.278, vr.124b.

SONUÇ

Bu çalışma XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı mahkemeleri tarafından tutulan şeriye sicilleri ile bu sicillerin ihtiva ettiği belgelerin türlerini, bu türlerin ortaya çıkışını, gelişimini ve diplomatik özelliklerini tespit etmek amacı ile yapılmıştır.

Çalışmanın giriş bölümünde Osmanlılarda kadılık teşkilatı ve Osmanlı mahkemeleri incelenmiş ve bu başlıklar değerlendirilirken ikincil kaynaklar esas alınmıştır. Bununla beraber konu yer yer şeriye sicillerinden, ruûs ve ruznamçe defterlerinden ve Osmanlı kroniklerinden alınan orijinal belgeler ile desteklenmiş ve bugüne kadar yapılan çalışmalar yeni bilgi ve belgelerle zenginleştirilmiştir. Bu bölümde özellikle Osmanlı mahkemelerinin ceza davalarını görmeye yetkili olup olmadığı konusu tartışılmış ve bu konuda ileri sürülen görüşler değerlendirilmiştir. Bölüm sonunda bu konuda yaygın olan kanaatin aksine mahkemelerin ceza davalarını görmeye yetkili oldukları çeşitli örneklerle belgelenmiş ve kadıların had cezalarına ait kararları ile mahkumların Dîvân-ı hümâyûn'daki infaz süreçleri hakkında bilgi verilmiştir. Giriş bölümünde ayrıca Osmanlı mahkemelerinin yeri konusuna da değinilmiştir. Osmanlılarda mahkemenin sadece camilerde veya kadıların evinde kurulmadığı, bu mekanların yanısıra kamu binalarının ve bazı kiralık mekanların da tahsis edildiği gösterilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde ise bir defter türü olarak şeriye sicillerinin ortaya çıkışı, tekamülü ve diplomatik özellikleri incelenmiştir. Bu bölümde sicil defterleri bir bütün olarak ele alınmış ve bir defterin davet kaydı ve başlığından itibaren başlanarak son sayfasında kadar her türlü fizikî özelliği ve muhtevası ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Bu bölümde ayrıca kadıların idarî görevleri dolayısıyla tanzim ettikleri hususî mahiyetteki şeriye sicilleri de değerlendirilmiştir.

Şeriye sicillerinin ihtiva ettiği belge türlerinin incelendiği ikinci bölümde ise sırasıyla hüccet, arz, maruz, ilâm, tereke, vakfiye ve mürâsele türü belgeler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümde özellikle hüccet ve ilâm türü belgeler yeniden tanımlanmış ve bu belge türleri hakkında yapılan yanlış tanımlar tenkit edilerek, ilâmın bugüne kadar yapılan tanımının tamamen dışında farklı bir mahiyet taşıdığı ortaya çıkarılmıştır. Tezin bu bölümünde ilâm ve hüccetin, kadının kararını (hükmünü) ihtiva

edip etmemesine baēlı olarak tanımlanamayacağı gösterilmiş ve bu konudaki deēerlendirmelerin yanlış olduēu ortaya konulmuştur. Bunun için incelenen Üsküdar sicillerinde geçen arz, mâruz ve ilâm türü belgeler deēerlendirilerek, sicillerde kayıtlı ilk arzın H.920/M.1514-15 senesine ait olduēu ve arzın yerini alan mâruzlardan ilk örneēin sicillerde H.1092/M.1681-82 senesinde görüldüēü ve ilâmın ortaya çıkışına baēlı olarak ilk müstakil ilâm sicilinin ise H.1154/M.1741-42 senesinde tanzim edildiēi tespit edilmiştir. Bu tespitler ışığında, ilâmın arz türü belgelerin XVIII. yüzyıla kadar tekamülü sonucu ortaya çıktığı ve mâruz türü belgelerin hukukî bir mahiyet kazanarak ilâm adını aldığı ortaya konulmuştur.

Çalışmanın son bölümünde ise bizzat kadı tarafından tanzim edilmeyen ancak başka resmî makam ve kişiler tarafından gönderilerek birer suretleri sicillere kaydedilen ferman, nişan, buyuruldu, temessük ve arzıhal gibi belgeler tanıtılmış ve bunların diplomatik özellikleri, belgelerin asılları ile sicil suretleri arasındaki farklar verilerek incelenmiştir. Ayrıca bu belgeler muhteva açısından deēerlendirilmiştir.

Belge türleri incelenirken, tespit edilebilen en eski tarihli metinler örnek olarak verilmiş ve bu ilk örneēe göre belgenin diēer yüzyıllarda geçirmiş olduēu deēişiklikler araştırılmış ve diplomatik özelliklerine temas edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- AÇIKEL, Ali, “Şer‘iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772/1897)”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23 (2004), s.171-193.
-, SAĞIRLI, Abdurrahman, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları – Vakfiyeler I. Cild*, Tokat 2005.
- AHISKALI, Recep, “Muhzır”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.XXXI (2006), s.85-86.
- Ahmed Vehbi b. Mustafa, *Sakk-ı Ahmed Vehbi*, Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi 941, Yazma 1125.
- AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (AÜDTCF)*, XIII/1-2 (1955), s.27-51.
-, Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi”, c.I, İstanbul 1974.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c.I-II, İstanbul 1990.
-, “İ‘lâm”, *DİA*, c.XXII (2000), s.72-73.
-, *Şer‘iyye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, c.I-II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989.
-, “İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti’nde Tatbikî: Şer‘iyye Mahkemeleri ve Şer‘iyye Sicilleri” *Türkler*, c.X (2002), s.54-68.
- AKKAYA Deniz, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer‘iyye Sicili Defteri 1159-1160/1747-1748*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999.
- AKMAN, Mehmet, *Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Giriş: Tanzimat Öncesi Dönem*, İstanbul 1988.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, “Osmanlı Kadılarının Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında”, *VI. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler Ankara 1961)*, Ankara 1967, s.342-354.

- ARIK, Feda Şamil, “Osmanlılarda Kadılık Müessesesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 8 (1997), s.1-72.
- ARIKAN, Zeki, “Manisa’nın I Numaralı Şer‘iyye Sicilindeki Osmanlı Tarihi”, *Osmanlı Araştırmaları*, X (1990), s.99-136.
- Arif Bey, “Devlet-i Osmaniye’nin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulema”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/2, (1332), s.137-144.
- ASLAN, Nasi, *İslam Yargılama Hukukunda “Şuhûdü’l-hâl” jüri: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul 1999.
-, “Milli Arşivimiz İçerisinde Şer‘iyye Sicilleri: Eğitim ve Terminoloji Problemi”, *I. Milli Arşiv Şurası, Tebliğler-Tartışmalar: 20-21 Nisan 1998* Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1998, s.187-194.
- Aşık Paşazâde, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1970.
- ATALAR, Münir “Şeriye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe”, *Ankara Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, IV (1980), s.303-328.
- ATAR, Fahrettin, “Kadı”, *DİA*, c.XXIV (2001), s.66-69.
-, ATEŞ, İbrahim, “Vakıf Belgeler Arşivi’nin Dünü ve Bugünü”, *2. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984)*, Ankara 1985, s.26-31.
- AYDIN, Bilgin, “Meşihat Arşivi’nde Yeni Tasnif Olunan Siciller”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 92 (1994), s.122-151.
-, “İstanbul Kadılığı Tarihçesi ve İstanbul Kadı Sicillerine Dair Tetkikler”, *İstanbul Araştırmaları*, VI (1998), s.71-87.
-, *Osmanlı Bürokrasisinde Dîvân-ı Hümayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV-XVI. Yüzyıl)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.
-, “Osmanlı Dönemi İstanbul Mahkemelerinde Sicillerin Korunması ve Şer‘iye Sicilleri Arşivinin Kurulması”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, 1 (1990), s. 55-74.
-, “Şer‘iye Sicilleri Arşivi’nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivi’nde Yeni Tasnif Olunan Şer‘iye Sicilleri”, *Prof. Dr. Hakkı*

- Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1995. s.115-123.
-, GÜNALAN Rıfat, *Üsküdar Belediyesi Arşiv Belgeleri Kataloğu: Üsküdar Arşivi*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2009.
- AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998.
- AYDIN, Mehmet Akif, “Mahkeme”, *DİA*, c.XXVII (2003), s.341-344.
-, “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (Ircica), İstanbul 1994, c.II., s.375-438.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, “Yıldırım Bâyezid’in Bursa Vakfı ve Bir İstibdalnâmesi”, *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s.37-46.
- BAKİ, Edip Ali, *Şerîye Sicillerine Göre Afyonkarahisar’da 17-18 inci Asırlarda Meçhul Halk Tarihi*, Afyon 1951.
- BAKIRER, Ömür, “Kitabeler, Vakfiyeler ve Yazarlar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2006, c.II, s.9-13.
- BALTACI, Cahit, “Arpalık”, *DİA*, c.III (1991), s.392-393.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Hırsızlık”, *DİA*, c.XVII (1998), s.384-396.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, III/5-6 (1968), s.1-479.
-, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1970.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Proje Yön. Necati Aktaş v.d., İstanbul 2000.
- BAYINDIR, Abdülaziz, “Örnekleriyle Osmanlı’da Ceza Yargılaması”, *Türkler*, c.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.69-82.
-, *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1986.

BAYKARA, Tuncer, “Kaza”, *DİA*, c.XXV (2002), s.119-120.

....., *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVII. Yüzyılda Görev ve Görevliler*, Ankara 1990.

BAYRAM, Sadi, “Amasya-Taşova-Alpaslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan Er-Rufai’nin 655 H./1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi İle 996 H./1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Velî Silsile-namesi”, *Vakıflar Dergisi*, XXIII (1994), s.31-74.

....., “Selçuklu Vakfiyeleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1995, s.135-147.

....., KARABACAK, Ahmet Hamdi, “Sahib Ata Fahrü’-d-Din Ali’nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s.31-69.

BAYRAMOĞLU, Fuat, *Hacı Bayram-ı Veli (Yaşamı-Soyu-Vakfı)*, c.II (Belgeler), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

BEDİR, Murteza, “Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389’a) İlmiye’ye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1 (2006), s.23-39.

BERKİ, Ali Himmet, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s.5-7.

BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

BİZBİRLİK, Alpay, “Tereke Defterleri ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, c.X (2002), s.731-735.

CANTAY, Gönül, “Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler”, *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, s.147-155.

CEZAR, Yavuz, “Bir Ayanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Yanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Belleten*, XLI/161 (1977), s.41-78.

ÇAĞATAY, Neşet, “Sultan Murad Hüdavendigâr Adına Düzenlenmiş Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, XII (1978), s.7-14.

ÇETİN, Osman, “Bursa Şer‘î Mahkeme Sicillerinden Notlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2 (1987), s.59-71.

- ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Adliye Teşkilatında Mahkeme Tercümanları”, *Toplumsal Tarih*, V/30 (1996), s.47-52.
- DENKTAŞ, Mustafa, “Şer‘iyye Sicil Defterleri’nin Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi (Kayseri Ölçeği)” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2005), s.51-66.
- DİNÇER, Celal, “Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü*, 1 (1947), s.8-9.
- DOĞAN, Muzaffer, *Balıkesir Şeriye Sicilleri, (TSMA 692 No’lu Defter 1b-45b)*, Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- DURUKAN, Aynur, “Anadolu Selçuklu Sanatı Açısından Vakfiyelerin Önemi”, *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), s.25-39.
- Ebü’l-ulâ Mardin, “Kadı”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, Milli Eğitim Bakanlığı, c.VI (1977), s.42-46.
- EMECEN, Feridun, ŞAHİN, İlhan, *Osmanlılarda Dîvân-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.
- ERGİN, Osman Nuri, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945.
- ERÜNSAL, İsmail E., “Fetihten Sonra İstanbul’da Kurulan İlk Vakıf Kütüphanesi ve Vakfiyesi”, *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, Editör: Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul 2006, s.391-403.),
-, “Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lami’i Çelebi’nin Terekesi”, *Journal of Turkish Studies*, 14 (1990), s.179-194.
-, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008.
- Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zıllı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul 2006.
- EYİCE, Semavi, “Davud Paşa Külliyesi” *DİA*, c.IX (1994), s.42-44.

- FAROQHÎ, Suraiya, “Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul 1988, s.201-210.
-, “Sidjill”, *ET*², IX (1997), s.539-545.
-, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- FEDAYÎ, Cemal, “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık Kurumu”, *Osmanlı*, c.VI (1999), s.447-452.
- FEKETE, L., “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, XXIX/116 (1965), s.615-638.
- FENDİOĞLU, Hasan Tahsin, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, c.VI, Ankara 1999, s.453-469.
- FLEISCHER H., Cornell, *Tarihçi Mustafa Ali*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996.
- GEDİKLİ, Fethi, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer‘iyye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s.187-213.
- GİBB, H.A.R., DAVIES C. Collin, “Naib”, *İA*, c.IX (1960), s.50.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Murad I. Tesisleri ve Bursa İmaretı Vakfiyesi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-1953), s.217-234.
-, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilâtına Işık Tutan Bursa Şer‘iye Sicillerinden Örnekler”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1976, s.91-112.
-, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977.
-, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1952.
- GÖKÇE, Turan “Anadolu Vilayeti’ne Dâir 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9 (1994), s.215-259.

-, “934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadıları”, 3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı Akademik Kitabı, İzmir 1994, s.77-94.
- Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Yılmaz Kurt, Ecdad, Ankara 1994.
- GÜLER, İbrahim, *H.1000 Tarihli Karaman Şer'iyye Sicili*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- GÜLENSOY, Tuncer, “II. Yakup Bey’in Taş Vakfiyesinin Dil ve İmlâ Özellikleri ile Tarihî Açından Değerlendirilmesi”. *VIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara 1976)*, c.II, Ankara 1979, s.613-644.
- GÜNALAN, Rıfat, *XVI. Yüzyılda Bâb-ı Defterî Teşkilatı ve Maliye Ahkam Defterleri*, Dr. Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.
- GÜRKAN, Feyyaz, “Şer’iye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1981*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986. s.765-779.
-, “1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, c.III, Ankara 1999, s.869-897.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1995.
- HATTATOĞLU, Muhiddin “İstanbul Silivrikapı’da Topcubaşı Balâ Süleyman Ağa Mimari Manzumesi”, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s.183-191, XII.
- HIZLI, Mefail, “Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1 (2003), s.367-426.
-, “Maddi Kültür Varlıklarımızın Onarımlarını Belirlemede Şer’iyye Sicillerinin Rolü”, *Taş Vakfı Yıllığı I*, İstanbul 1991, s.142-153.
- Hüseyin Hüsameddin, “Alaeddin Bey”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (TTEM)*, sene 15, No. 9/86 (1341), s.165-176.
-, “Orhan Bey’in Vakfiyesi”, *TTEM*, XVII/7 (1926), s.284-301.

Irene Beldiceanu-Steinherr, *Recherches Sur les Actes des Regnes des Sultans Osman, Orkhan et Murad I*, München 1967.

İbn Hadun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, c.I, İstanbul 1982.

İNALCIK, Halil, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953-4), s.51-75.

....., “Bursa Şer‘iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in Fermanları”, *Belleten*, XI/41-44 (1947), s.693-708.

....., “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Cogito*, 19 (1999), s.115-135.

....., “Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII (1958), s. 102-126.

....., “Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler- Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, *Belgeler*, X/14 (1981), s.1-91.

....., “Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler II”, *Belgeler*, XIII/17 (1988), s.1-41.

....., “Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III”, *Belgeler*, XV/19 (1993), s.23-167.

....., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, XV/60 (1951), s.629-684.

....., “Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”, *AÜDTCF Dergisi*, 1(2), Ankara 1943, s. 89-96.

....., “Saray Bosna Şeriye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna”, *Tarih Vesikaları*, II/7 (1942), s.178-187.

İPŞİRLİ, Mehmet, “İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1996)*, İstanbul 1988, s.177-200.

....., “Kazasker”, *DİA*, c.XXV (2002), s.140-143.

....., “Medrese”, *DİA*, c.XXVIII (2003), s.327-333.

-, “Mülâzemet”, *DİA*, c.XXXI (2006), s.537-539.
-, “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar), *Belleten*, LXI/232 (1997), s.597-699.
-, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-1982), s.221-231.
-, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şeriyye Sicilleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, (28-29 Mayıs 1990), İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991. s.157-162.
- Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs Şer’i Mahkeme Sicilleri”, Çev: Sabahattin Samur, *Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1990), s.313-322.
- KANKAL, Ahmet, “Osmanlı Ceza Hukukuyla Alakalı İlginç Bir Belge”, *OTAM*, 4 (1993), s.197-203.
- KASABA, Reşat, “Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi için Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri”, *Tarih ve Toplum*, 3 (1985), s.121-125.
- KAYA, Dursun, “Millî Kütüphane Şer’iyye Sicilleri Toplu Kataloğu Projesi Çalışmaları”, *Milli Kütüphaneye Armağan*, Ankara 1999, s.159-167.
- KAYA, İsmail, *15/2 Nolu Kayseri Şeriye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1019-1020/M.1611-1612)*, Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995.
- KAYA, Süleyman, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s.379-416.
- KAYAOĞLU, İsmet, “Rahatoğlu Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s.1-29.
- KAZICI, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.
- Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, “Bir Hüccet ve İki Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul 1968, s.97-110.

-, “Kadı Zulumları, Softa Şekavetleri”, *Tarih Hazinesi*, IX/1 (1951), s.481-483, 518.
-, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
-, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, c.I, İstanbul 1974.
-, *Abideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi*, Konya 1964.
- KOYUNOĞLU, H. Hüsnü, “Eğin Şer‘iye Sicilleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 34 (2008), s.271-290.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, VII/27 (1943), s.379-522.
-, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 1 (1965), s.1-6
-, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.1-32.
- KÖYMEN, Mehmet Altan, “Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler”, *Studi Preottomani E Ottomani Atti del Convegno di Napoli (24-26 Settembre 1974)*, Istitutio Universitario Orientale, Napoli 1974, s.153-163.
- KUNTER, Halim Baki, “Kitabelerimiz”, *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.431-455.
- KURT, İsmail, AYDIN, Bilgin, *Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İSAM, İstanbul 2006.
-, “Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 101 (1996), s.205-216.
- KÜÇÜKKÖY, İrfan, “Şer‘iyye Sicillerinde Vakıf Kayıtları”, *Vakıflar*, İstanbul 1984. s.14-16.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “1600 Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul’da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9 (1978), s.1-85.
-, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

-, “Arz”, *DİA*, c.III (1991), s.438-440.
-, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994.
- LITTLE, D.P., “Sidjill”, *The Encyclopaedia of Islam, New edition (EI²)*, IX (1997), s.538-539.
- Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi)*, Haz. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara 1949.
- MENEKŞE, Ömer, *XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçu ve Cezası*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- MERİÇ, Rıfkı Melul, “Akşehir Türbe ve Mezarları”, *Türkiyat Mecmuası*, V (1935), s.141-212.
- MİROĞLU, İsmet, “Akkoyunlu Beylerinden Ferruhşad Bey’in Vakfiyesi”, *Belgeler*, XV/19 (1993), s.183-204, 19 res.
- Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s. 35-38.
- NAGY, Kaldy, “Kadı Askar”, *Eİ²*, c.IV (2002), s.375-376.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yyüzyıllar)*, İstanbul 1988.
- OĞUZ, Mustafa, AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Hüccet”, *DİA*, c.XVIII (1998), s.446-450.
- OĞUZ, Mustafa, *Hüccetlerin Diplomatik Yönden Tahlili (XVII. Yüzyıl)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1988.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar”, *Konya*, haz. Fevzi Halıcı, Ankara 1984, s.97-108.
-, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, I (1986), s.140-155.
- ONGAN, Halit, *Ankara’nın 2 Numaralı Şer’iye Sicili*, Ankara 1974.
-, *Ankara’nın 1 Numaralı Şer’iye Sicili*, Ankara 1958.

- ORAL, M. Zeki, “Turgut Oğulları, Eserleri-Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, III (1956), s.31-66.
-, “Yatağan Mürsel Vakfiyesi”, *Belleten*, XVIII/71, Ankara 1954, s.337-345.
- ORHONLU, Cengiz, “Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risâle ‘Risâle-i Terceme’”, *Belgeler*, IV/7-8 (1967), s.39-47.
-, “Tercüman”, *İA*, XII (1979), s.175-181.
- ORTAYLI, İlber, “Kadı”, *DİA*, c.XXIV (2001), s.69-73.
-, “Osmanlı Kadı’sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine”, *Amme İdaresi Dergisi*, IX/1 (1976), s.95-107.
-, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, *Prof. Bülent Esen’e Armağan*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara 1977, s.245-264.
- Osmanzade Taib Ahmed, *Hadikatü’l-vüzerâ*, İstanbul 1271
- ÖZ, Tahsin, “Murad I. İle Emir Süleyman’a Ait İki Vakfiye”, *Tarih Vesikaları*, I/4 (1941) s.241-244.
-, “Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi”, *Belleten*, X/37 (1946), s.171-193.
- ÖZCAN, Tahsin, *Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- ÖZCOŞAR, İbrahim, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4 (2004), s.2235-241.
- ÖZDEĞER, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.
- ÖZDEMİR, Rifat, “Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (1986), s.156-181.
-, “Şer‘iyye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”, *I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Sempozyumu Tebliğler (22-24 Ekim 1986)*, İstanbul 1987, s.179-187.
-, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, I/1 (1987), s.191-198

- ÖZERGİN, M. Kemal, “Rumeli Kadılıkları’nda 1078 Düzenlemesi”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1976, s.251-309.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs, İstanbul 2009.
- ÖZTÜRK, Said, “Osmanlı İlmiye Teşkilatı’nda Kassamlık Müessesesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15 (1995-97), s.393-429.
-, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.
-, “Kassâm”, *DİA*, c.XXIV (2001), s.579-582.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, “Kadı”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, İstanbul 1971, s.119-125.
-, “Temessük”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.III (1972), s.453.
- PAY, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa 1996.
- PETERS, R., “Wakf”, *El²*, c.XI (2002), s.59-63.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Ottoman Book Legacies”, *Islamic Quarterly*, 19 (1975), s.195-197.
-, “Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, X (1973), s.136-162.
-, “XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan’da Osmanlı Tacirleri”, *Osmanlı*, c.III (1999), s.77-80.
- SAKAOĞLU, Necdet, “Asporçe Hatun”, *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 1999, c.I, s.258.
- SAVAŞ, Saim, *Onaltıncı Asır Anadolu’sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1992.
- SCHACT, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, Çev. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1977.
- Selânikî Mustafâ Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999

- SENG, Yvonne J., *The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524*, Doktora Tezi, The University of Chicago, 1991.
- SEVİM, Sezai, “Osman Gazi’nin İrtibatlı Olduğu Düşünörlere Dair” *Osmanlı*, VII (1999), s.44-47.
- SOLAK, İbrahim, “916H./1510M. Tarihli Alaüddevele Bey Vakfiyesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2006), s.523-537.
- SÜSLÜ, Mustafa, *20/2 Kayseri Şeriye Sicili, H.1027-1028 (M.1617-1618) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995.
- ŞEKER, Mehmet, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII (1993), s.1-18.
- ŞEN, Murat, “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, *Osmanlı*, c.VI (1999), s.327-339.
- ŞENTOP, Mustafa, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul 2005.
- TAK, Ekrem, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar’da Sosyal ve İktisadi Hayatın Göstergeleri (Üsküdar Kadı Sicilleri Üzerine Bir Çalışma)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.
- TAK, Kenan Ziya, “Arşiv Malzemesi Olarak Şeriye Sicilleri ve Taşra Üniversitelerinde Tarih Araştırmaları”, *I. Milli Arşiv Şurası, (Tebliğler-Tartışmalar: 20-21 Nisan 1998 Ankara)*, Ankara 1998, s.175-186.
- TEKİN, Şinasi, “Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri (473,483-1080-1090)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 4 (1975), s.157-186.
-, “Fâtih Sultan Mehmed Devrine Âit Bir İnşâ Mecmuası”, *Journal of Turkish Studies*, II, (1996), s.267-311.
-, “Menâhicü’l-İnşâ”, *Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 2 – Türkçe Kaynaklar II*, Community Art ass. 1971, s.26-27.
-, *Osmanlıca El Kitabı I: Osmanlıca Metinlerin Çevriyazısı ve Tıpkıbasımlar*, Harvard 2002.

- TELCİ, Cahit, “Osmanlı Devletinde 18. Yüzyılda Muhallefât ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), s.145-166.
- TEMİR, Ahmet, “Kırşehir’de Bulunan 1272 Tarihli Moğolca Vakfiye”, *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 10-14 Kasım 1948)*, Ankara 1952, s.283-289.
-, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959.
- TERZİ, H. Adnan, “Bursada’da İshakî Dervişlerine Mahsus Zâviyenin Vakfiyesi” *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.423-430.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Türk Tarihi*, İstanbul 1928.
- TURAN, Osman, “Selçuk Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten*, XI/42 (1947), s.197-235, I-IV.
-, “Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, XII/45 (1948), s.17-172.
-, “Selçuklu Türkiyesi’nde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika”, *Belleten*, XVI/62 (1952), s.251-260.
-, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku: Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri”, *Belleten*, XII/47 (1948), s.549-574.
-, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.
- TURAN, Şerafettin, “Şer‘iyye Sicillerinin Tarihî Kaynak Olarak Önemi”, *Studi Preottomani E Ottomani Atti del Convegno di Napoli, (24-26 Settembre 1974)*, Napoli 1976, s.225-228.
-, “Manisa Şer‘iyye Sicillerine Dair Bir Araştırma” *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-53), s.285-298.
- Türk Hukuk Lugatı*, Maarif Vekilliği, Ankara 1944.
- UĞUR, Yunus, “Şer‘iyye Sicilleri”, *DİA*, c.XXXIX (baskıda).
- ULUDAĞ, İhsan, “Osman Gaziye Dair Mühim Bir Vesika: Aspurça Hatun Vakfiyesi”, *Uludağ*, 26, (1940). s.61-68.

UNAN, Fahri, “Mevleviyet”, *DİA*, c.XXIX (2004), s.475-476.

UZUN, Turgut, *Manisa’nın 6 Numaralı H.942-973 (M.1535-1565) Tarihli Şeriye Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2002.

UZUNÇARŞILI, İsmal Hakkı, “Murad I”, *İA*, c.VIII (1979), s. 587-598.

....., *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988.

....., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İstanbul 1941.

....., *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1947.

....., *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1949.

....., “Çandarlı Zâde Ali Paşa Vakfiyesi 808H./1405-1406M.”, *Belleten*, V/20 (1941), s.549-576, 2 levha.

....., “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi”, *Belleten*, V/19, (1941), s. 277-288.

....., “Hacı İvaz Paşa’ya Dair”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, X/14 (1959), s.25-57.

....., “İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları”, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, III (1957), s.25-32.

....., “Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmaretı Vakfiyesi”, *Belleten*, I/1, Ankara 1937, s.46-127.

....., “Orhan Gazi’nin Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı”, *Belleten*, XVII/107 (1963), 437-451.

....., “Şer‘i Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü*, V/29 (1935), s. 365-368.

....., *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932.

....., *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988.

....., *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948.

....., “Şer‘î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü*, XII/68 (1938), s.153-164.

Yanko İskender Hoçi, “Şehzade Halil Sergüzeşti”, *TOEM*, 7, (1329/1911), s.436-445.

YARDIM, Ali, *Amasya Kaya Kitâbesi (Bâyezid Paşa İmâreti Vakfiyesi)*, Ankara 2004.

- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “Vakıf”, *İA*, c.XIII (1986), s.153-172.
- YILMAZ, Fikret, *Amasya’nın Bir Numaralı Şeriye Sicili*, Yüksek Lisans, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1987.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, “1750-1752 (H.1164-1165) Tarihli Gaziantep Şer’iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1 (2002), s.325-352.
- YİNANÇ, Refet, “Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8-12 (1970-74), s.17-21.
-, “Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), s.5-22.
-, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s.15-44.
- YÖRDEM SÖNMEZİŞİK, Züleyha, *Bursa A-119 Numaralı Şeriye Sicili Tahlil ve Transkripsiyonu*, Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- YURDAKUL, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim, İstanbul 2008.
- YÜKSEL, Hasan, “Ahi Vakıfları”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümüne Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, s.157-168.
-, “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, XXX (2007), s.37-50.
-, “Anadolu Selçukluları’nda Vakıflar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2006, c.I, s.309-325.
-, “Bir Babaî (Vefaî) Şeyhi Zaviyesi (Şeyh Behlül Baba)”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXI (2001), s.97-107.
- ZİLFİ, Madeline C., *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, Çev. Mehmet Faruk Özçınar, Ankara 2008.